Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND VI · HÆFTE 1-2

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN
DEN DANSKE HISTORISKE FORENING
1972

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

HISTORISK TIDSSKRIFT
Bispetorvet 3, 1167 København K.
Copyright © 1972
by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), universitetsadjunkt, cand. mag. HARALD ILSØE, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og universitetslektor, cand. mag. NIELS STEENSGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 54 kr., for studenter 36 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 63 kr. (også for studenter). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

HISTORISK TIDSSKRIFT 1. række II (6 kr.), 4. række I, II, V (à 6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række III–V (à 12 kr.), 10. række IV–VI (à 15 kr.), 12. række I–V (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelthæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelthæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II–V: 20 kr. pr. enkelthæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.

ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).

JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.

A. D. Jørgensens Breve, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.

HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.

ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).

HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.

HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

BENTE PEDERSEN: Dansk historisk årsbibliografi 1967. 1972. 40,00 kr. Medlemsabonnement 25,00 kr.

Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsårsdagen 30. november 1972. Fra en kreds af elever. Red.: JOHNY LEISNER, LORENZ RERUP, VAGN SKOVGAARD-PETERSEN. 95,00 kr.

Alle priser er incl. moms.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst

AF

JAN KANSTRUP

I FORÅRET 1326 forbandt to af den danske krones største kreditorer, Ludvig Albertsen og Lars Jonsen, sig med grev Gerhard af Schauenburg om at fordrive Christoffer II og i hans sted indsætte Gerhards myndling, hertug Valdemar af Sønderjylland, som dansk konge. Christoffers forsøg på at dæmme op for denne revolution resulterede i første omgang blot i, at hans søn og medkonge Erik faldt i fangenskab, mens næsten hele landet faldt til Valdemar III, hvis håndfæstning udstedtes på Viborg landsting den 7. juni 1326; Gerhard indsattes som rigsforstander.

I mellemtiden var det lykkedes Christoffer at hverve tropper i Nordtyskland hos fyrst Heinrich af Mecklenburg og herrerne Johann og Henneke til Werle; prisen herfor havde været 12.000 mark sølv og pantsætning af Lolland, Falster og Møn for yderligere 14.000 mark sølv. Støtten var dog ikke tilstrækkelig til at redde Christoffers krone; efter kortvarige fjendtligheder retirerede Mecklenburgs og Werles tropper atter til Nordtyskland, medbringende Christoffer, der endnu skulle blive dem til nytte, da der kort efter udbrød stridigheder om fyrstendømmet Rügen.[1] Herefter mødtes de sejrende i Nyborg til Danehof i august, for nøjere at regulere rigets forhold i forlængelse af Valdemar III's håndfæstning.

Mens det er relativt let at overse begivenhedsforløbet frem til Nyborgmødet og at give en nogenlunde dækkende fremstilling af kronens bortforleninger og pantsætninger, er det vanskeligt at vurdere den nye regerings intentioner og evne til at forfølge disse. Kildematerialet er meget sparsomt og fortolkningsmulighederne derfor adskillige, afhængigt af de respektive historikeres helhedssyn.

[1] Cfr. Erik Arup, Danmarks historie II, 1932, p. 71f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

I denne forbindelse vil det være naturligt at referere Arups tolkning, der var baseret på en indgående beskæftigelse med disse problemer. Ifølge Arup styrtedes Christoffer af en opposition, hvis program var rigets genrejsning gennem en fredelig afbetaling af dets gæld; dette program var det primære mål for formynderregeringen for Valdemar III, men som følge af modstand fra uansvarlige nationalister kørte denne gode regering fast og demissionerede til fordel for Christoffers tilbagevenden.[2]

Arups høje vurdering af formynderregeringens intentioner hviler på de akter der udstedtes i forbindelse med dens tiltræden og på selve forleningerne i øvrigt – samt på hans modvilje mod imperialistisk kongemagt og jysk væbnernationalisme. Den påståede »opfyldelsespolitik« fremgår ikke af formynderregeringens handlinger; den er en Arupkonstruktion, hvad der naturligvis ikke principielt udelukker dens rigtighed.

Det er dog muligt at få et fastere holdepunkt for en vurdering af formynderregeringens karakter, hvis man bevæger sig udenfor Danmark, til kronlenet fyrstendømmet Rügen.

Hovedkilden til stridighederne om fyrstendømmet Rügen i årene 1325–28 er en beretning, udstedt af 26 navngivne »consules noui et antiqui, necnon commune ciuitatis Gripeswold«, med den angivelige hensigt at de skildrede begivenheder skal tjene efterfølgende slægter som eksempel til efterfølgelse.[3] Beretningens emne er således staden Greifswalds stillingtagen til og indsats i stridighederne om fyrstendømmet Rügen fra den gamle fyrsteslægts uddøen i 1325 til ordningen af fyrstendømmets tilhørsforhold ved freden i Brudersdorff den 27. juni 1328. Greifswaldberetnigen er udateret, men må være affattet kort efter fredsslutningen, der er den sidst omtalte begivenhed.

Greifswaldberetningen er af både politisk og kameral karakter. Jævnsides med fremstillingen af begivenhedsforløbet anføres omkostningerne over stadens kasse ved de trufne dispositioner; de udgiftskrævende dispositioner er ikke indarbejdet i fremstillingen af begivenhedsforløbet, men anføres for sig, samlet i 3 omgange; beretningen afsluttes med en opgørelse af udgifter og tab for enkelte borgere og grupper af borgere.[4]

[2] Foruden Danmarkshistorien: Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1926; Om overleveringen af Valdemar 3.s haandfæsning og om kirketienden i Danmark i 13. og 14. aarhundrede, Scandia I, 1928.

[3] DD (Diplomatarium Danicum) 2. r. X, nr. 38.

[4] Denne sidste opgørelse er udeladt i DD, men medtaget i I. C. Dähnert, Pommersche Bibliotek V, 1756.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Greifswaldberetningen er altså en kommenteret regnskabsaflæggelse for krigsomkostningerne, hvori de ansvarlige redegør for deres bevæggrunde og handlemåde. Den har karakter af en »hvidbog«, og der spores da også en apologetisk tendens; afvigelser af betydning er dog ikke fundet, hvor beretningen kan konfronteres med diplomatarisk materiale, hvad der omvendt forlener dens ukontrollerbare oplysninger med høj sandhedsværdi.

Den 8. november 1325 var fyrst Witzlaus III af Rügen død som den sidste af sin slægt.[5] Fremfor andre prætendenter til det ledige fyrstendømme lykkedes det hurtigt for hertug Wartislaus IV af Pommern-Wolgast at sikre sig hyldning af stæder og landskaber;[6] forleningen fra den danske krone trak derimod ud. Christoffer så ikke med milde øjne på Wartislaus' usurpation, men evnede på den anden side ikke at hindre den. Da revolutionen brød ud i Danmark i foråret 1326 indgik forholdene omkring det formelt ledige fyrstendømme Rügen i Christoffers forbundsforhandlinger med fyrst Heinrich af Mecklenburg og herrerne til Werle, således at disse sikrede sig en let ekstrafortjeneste i forbindelse med deres tjeneste i Danmark, gennem en overenskomst af 3. maj 1326, der angiveligt var rettet mod Wartislaus' usurpation, men som reelt henviste Christoffer til at slutte forlig med ham, dvs. forlene ham med fyrstendømmet Rügen.[7]

Efter at have modtaget Christoffers forlening den 24. maj forstod Wartislaus at det var mere fordelagtigt at slutte forbindelse med det modsatte parti i Danmark;[8] han sendte en befuldmægtiget forhandlingsdelegation til Danmark, og forbindelsen kronedes med en ægteskabskontrakt mellem Wartislaus' søn og Valdemar III's søster.[9] Kort før revolutionen i Danmark fuldbyrdedes på Nyborgmødet i august 1326 døde hertug Wartislaus imidlertid i Stralsund den 1. august, efterladende sig to umyndige og én ufødt søn, hvis besiddelse af det nyerhvervede fyrstendømme Rügen kunne blive nok så problematisk.[10]

Efter nederlaget i Danmark fik Heinrich af Mecklenburg og herrerne til Werle ved Wartislaus' pludselige død et nyt og tilsyneladende lettere

[5] Pommersches Urkundenbuch VI, 1907, nr. 3887.

[6] DD 2. r. X, nr. 38, p. 35; cfr. Pommersches Urkundenbuch VI, nrr. 3890–98 og 3900–01.

[7] DD 2. r. IX, nr. 262.

[8] DD 2. r. X, nr. 38, p. 35f.

[9] Ibid.; det konkrete tidspunkt nævnes ikke, men den relative placering i fremstillingen angiver begyndelsen af juli måned.

[10] DD 2. r. X, nr. 38, p. 36.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

objekt for deres virketrang. Den 6. august 1326 lod de sig i Rostock af Christoffer forlene med fyrstendømmet Rügen;[11] hovedparten af undervasallerne faldt hurtigt til dem, og snart havde de modtaget hyldning i de fleste af fyrstendømmets kontinentale landskaber; kun staden Stralsund og høvedsmanden for borgen Loitz forblev loyale overfor Wartislausarvingerne sammen med øen Rügen.[12] Megen støtte var der ikke at hente for Wartislausbørnenes interesser hos deres undervasaller og stæder i hertugdømmet Pommern-Wolgast, som påstod at det var udsigtsløst at tage kampen op,[13] en indstilling der deltes af børnenes nærmeste slægtninge, hertugerne af Pommern-Stettin.[14] Kun de tre stæder Greifswald, Anklam og Demmin gjorde fælles sag med Stralsund, som kernen i Wartislausbørnenes parti.

Greifswaldberetningen begrunder de tre stæders handlen med frygt for Mecklenburgs og Werles aggressionsplaner mod Pommern-Wolgast, når de først have erhvervet fyrstendømmet Rügen.[15] Realiteten i denne frygt kan næppe vurderes, men derimod er det åbenbart at stæderne sikrede sig hovedindflydelsen på formynderstyrelsen for Wartislausbørnene ved resolut at påtage sig deres sag. Dertil kom at alle fire stæder måtte ønske at sikre det gode forhold til den nye regering i Danmark, der var skabt under Wartislaus' forhandlinger i juli måned;[16] stæderne *var* allerede engageret mod Mecklenburg og Werle.

Den nye danske regering erkendte straks perspektiverne ved udviklingen i fyrstendømmet Rügen; den kunne ikke uden alvorligt prestigetab tolerere at den fordrevne Christoffers bortforlening blev effektiv. Videre måtte den forvente at Mecklenburgs og Werles erobring af Rügen uvægerlig ville blive fulgt op af fornyede forsøg på at genindsætte Christoffer i Danmark. Wartislaus' forhandlingsdelegation, der stadig befandt sig i Danmark, kunne derfor sikre hans arvinger Valdemar III's forlening med fyrstendømmet Rügen og tilsagn fra Nyborgmødet om støtte mod andre prætendenter.[17]

[11] DD 2. r. IX, nr. 291.

[12] DD 2. r. X, nr. 38, p. 37ff.; cfr. Pommersches Urkundenbuch VII, 1934–36, nrr. 4214–15.

[13] DD 2. r. X, nr. 38, p. 40.

[14] DD 2. r. X, nr. 38, p. 37; Stettinerhertugerne lovede ikke at modsætte sig Mecklenburgs og Werles erobring af fyrstendømmet Rügen.

[15] DD 2. r. X, nr. 38, p. 40.

[16] DD 2. r. IX, nr. 281, 4. juli 1326; Valdemar III stadfæster de 3's og Stralsunds privilegier i Danmark. DD 2. r. IX, nrr. 286–87, 14. juli 1326; Valdemar III vedgår Christoffers gæld til Stralsund og slutter forbund med den. DD 2. r. IX, nr. 290, 1. august 1326; Valdemar III's udvidede privilegier for Greifswald.

[17] DD 2. r. X, nr. 38, p. 36.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Nyborgmødet måtte afbrydes. Det sidste brev derfra er en kort meddelelse 17. august fra Valdemar III til stæder og vasaller i fyrstendømmet Rügen og i hertugdømmet Pommern-Wolgast om at grev Gerhard inden 15 dage ville stille med 500 mand i Stralsund.[18]

Undsætningshæren ankom en af de første dage i oktober, ifølge Greifswaldberetningen omfattende 600 mand;[19] stæderne kunne glæde sig over deres virksomme allierede. Den 5. oktober overtog Valdemar III, selv myndling, formynderskabet over Wartislausbørnene, Stralsund og hele fyrstendømmet Rügen, men indsatte som rimeligt var Gerhard som sin høvedsmand; han lovede at anerkende privilegier og gæld, og tilsagde sin støtte mod hvemsomhelst.[20] Samme dag udstedte Valdemar to privilegiebreve for Stralsund angående handelen på Skånemarkedet,[21] og den 9. oktober gentog Gerhard som høvedsmand Valdemars løfter fra formynderskabserklæringen og lovede derudover ikke at træffe afgørelser » . . . in arduis negociis uel causis dictam ciuitatem cum toto principatu prenotato tangentibus . . . quam prius ad id consulum predicte ciuitatis consilium accedat uel assensus«.[22]

Dette sidste løfte holdt Gerhard ikke, og Greifswaldberetningen er i det hele taget utilfreds med hans aktivitet: Med sine store troppestyrker burde Gerhard let have kunnet forjage Mecklenburgs og Werles tropper, men i stedet sluttede han våbenstilstand med dem indtil næstkommende St. Hansdag uden at rådføre sig med stæderne først; omkring 12. oktober drog han tilbage til Danmark med sin hær, altså efter en halv snes dages ophold, efterladende sig 45 mand.[23]

Årsagen til Gerhards hastige retræte var utvivlsomt at de endnu uafklarede forhold i Danmark ikke tillod længere tids fravær. Ved en kraftig, men kortvarig og derfor billig magtdemonstration havde han desuden sikret sig våbenstilstand med Mecklenburg og Werle, hvis opmærksomhed fastholdtes i Nordtyskland, således at *de* i hvert fald ikke ville vanskeliggøre den nye danske regerings konsolidering. Det samme havde Gerhard ikke kunnet opnå ved at uddrive dem af fyrstendømmet Rügen som ønsket af stæderne.

[18] DD 2. r. IX, nr. 307.
[19] DD 2. r. X, nr. 38, p. 40.
[20] DD 2. r. IX, nr. 322; det er usandsynligt at Valdemar selv var med i Stralsund; Greifswaldberetningen nævner ham ikke, men nævner tværtimod at *Gerhard* valgtes til formynder.
[21] DD 2. r. IX, nrr. 323–24.
[22] DD 2. r. IX, nr. 325.
[23] DD 2. r. X, nr. 28, p. 40f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Mens våbenstilstanden stod på styrkede stæderne deres greb om Wartislausbørnenes lande og rustede sig ivrigt til krigens genoptagelse.[24] Så meget des mere skuffende blev det for dem, at Gerhard mod deres vilje forlængede våbenstilstanden for 3 år; da stæderne nægtede at overholde den forlængede våbenstilstand, unddrog Gerhard dem sin støtte; bønfaldelser om hjælp til forskellige danske stormænd gav kun falske løfter.[25]

Gerhards beslutning kan selvfølgelig være følge af en fornyet politisk vurdering af forholdet til de nordtyske magter; men snarere er forlængelsen af våbenstilstanden for hele 3 år vidnesbyrd om, at formynderregeringen i sommeren 1327 endnu ikke havde konsolideret sin stilling i Danmark, og at der ikke i overskuelig fremtid ville være ressourcer til at hævde kronens interesser i Nordtyskland.

Herefter brød stæderne med den danske regering. Valdemar III's formynderskab ombyttedes med hertugerne af Pommern-Stettin's i august 1327, på vilkår der kraftigt understregede stædernes dominerende stilling.[26] Gerhards høvedsmænd på borgen Gartz nægtede at anerkende formynderskiftet og overgav først borgen til Stralsund efter en regulær belejring.[27] Gerhard ønskede ikke frivilligt at opgive kontrollen med fyrstendømmet Rügen; men han *kunne* tvinges.

Den danske regering kunne imidlertid ikke være tjent med at miste enhver indflydelse på fyrstendømmet Rügens skæbne. Frugtesløse forhandlinger om et landefredsforbund i vinteren 1328 er måske vidnesbyrd om forsøg på at komme til en forståelse med Mecklenburg og Werle;[28] senere kom det dog atter til en forståelse med stæderne ved en overenskomst med Greifswald den 1. maj 1328, hvori Valdemar III lovede 40 ryttere og ikke at slutte separatfred.[29] Hermed var Danmark deltager i de fredsforhandlinger der nu begyndte, da krigen ingen militær afgørelse kunne bringe.

Freden blev sluttet i Brudersdorff den 27. juni 1328; Mecklenburg

[24] DD 2. r. X, nr. 38, p. 41ff.; cfr. Pommersches Urkundenbuch VII, nrr. 4270, 4306 og 4320.

[25] DD 2. r. X, nr. 38, p. 42f. og p. 45f.

[26] Pommersches Urkundenbuch VII, nr. 4334, 17. og 25. august 1327; hertugerne Otto og Barnims formynderskabserklæringer til hhv. Anklam og Greifswald.

[27] DD 2. r. X, nr. 38, p. 48f.; cfr. DD 2. r. X, nr. 35, freden i Brudersdorff, hvori bl.a. bestemmes at Gerhard og Stralsund skal forsone sig; formentlig i anledning af denne episode.

[28] DD 2. r. X, nr. 10 (før 21. februar 1328).

[29] DD 2. r. X, nr. 27; DD 2. r. X, nr. 38, p. 50, nævner dog kun 20 ryttere, som Greifswald endog selv måtte betale underhold for, mod overenskomstens lydende.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og Werle opgav deres krav på fyrstendømmet Rügen mod panter for 31.000 mark sølv; Danmarks rige var medtaget i freden, men tilsyneladende uden forudgående aktiv deltagelse i forhandlingerne.[30]

Freden blev effektiv og herefter indvirkede forholdene i fystendømmet Rügen ikke længere på udviklingen i Danmark. Stridighederne havde forhindret Mecklenburg og Werle i et fornyet engagement i Danmark til fordel for den fordrevne Christoffer; men stridighedernes forløb afslørede også den nye danske regerings manglende evne til at hævde kronens interesser. Allerede den første våbenstilstand i oktober 1326 var et svaghedstegn; men da var forholdene i Danmark dog endnu ikke helt afklarede og krævede de regerendes fulde opmærksomhed. Bruddet med stæderne i 1327 viser at den danske regering fortsat helt måtte hellige sig rigets interne forhold.

Efter ekskursen til Rügen kan vi vende tilbage til spørgsmålet om karakteren af Valdemar III's regering. Arup tolkede bortforleningerne som udtryk for dens ærlige vilje til at opfylde kronens forpligtelser overfor sine kreditorer.[31] Dette kan ikke anfægtes, for kreditorerne var synonyme med de nye magthavere; disse opfyldte *deres egne* krav på den danske krone.

Mens Gerhard fik Sønderjylland som arveligt fanelen uden tjenestepligt, udlagdes Lolland, Falster og Femern til dækning af grev Johan af Kiels udgifter i forbindelse med revolutionen. Lars Jonsen fik tildelt Langeland ved siden af hans hidtidige besiddelse Ærø. Til Ludvig Albertsen oprettedes et formeligt nyt midtjysk hertugdømme mellem Kolding og Ribe, samtidig med at hans panterettigheder til hovedparten af Skåne og Blekinge godkendtes. Knud Porse anerkendtes som hertug af Sønderhalland, hvortil senere kom to skånske herreder; hertil Samsø og store sjællandske besiddelser omkring Holbæk med Søborg. Efter proces tildømtes Rønne herred Johan Uffesen, mens ærkesædet som kompensation for dette tab fik Vemmenhøgs herred; Rønne herred afkøbte ærkesædet Johan Uffesen og rådede herefter over hele Bornholm.[32]

[30] DD 2. r. X, nrr. 35–36.

[31] Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329, p. 37ff.

[32] Cfr. Arup, Danmarks historie II, p. 78f. Arup regner dog Kalundborg blandt Knud Porses besiddelser, i overensstemmelse med M. H. Rosenørn, Greve Gert af Holsten og Niels Ebbesøn af Nørreris II, 1901, p. 41. – De gange Kalundborg nævnes i de følgende år er det imidlertid i forbindelse med udstedelse af kongebreve uden Porses nærværelse, DD 2. r. IX, nr. 372 og DD 2. r. X, nr. 115; ved Christoffers tilbagekomst i 1329 var Kalundborg i hver fald *ikke* i Porses besiddelse, cfr. nednf. p. 16.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

At denne hidtil eksempelløse udstykning af den danske krones suverænitet[33] skulle være udtryk for vilje til at genrejse riget, er en tolkning Arup måtte have ført positivt bevis for, hvis den skulle kunne accepteres.[34] Mere nærliggende gennemtvang de mægtigste danske herremænd sammen med de holstenske grever en feudalisering af det danske rige; som sikkerhed for denne tilstands fortsatte bestående indsatte de en umyndig konge og udmeldte en formynderregering af sin egen kreds.[35] At denne regering ikke var i stand til at hævde kronens interesser udadtil viser udviklingsforløbet på Rügen; at den heller ikke var i stand til at administrere riget indadtil manifesteredes gennem oprør.

Ganske vist fremgik det af Valdemar III's håndfæstning at magtens tyngdepunkt skulle ligge på de årlige danehoffer; men det er uvist om disse overhovedet holdtes og i hvert fald evnede den store gruppe af mindre herremænd ikke at vinde lydhørhed for deres interesser hos den lille feudalt indstillede stormandsgruppe. Følgelig reagerede de – og bønderne – med oprør. Et sjællandsk bondeoprør er kendt fra en notits i Sjællandske krønike under 1328.[36] Oprørets årsag var et skattepålæg; det var tilsyneladende uden nogen national bevæggrund, men rettet mod formynderregeringen som sådan; følgelig blev det knægtet af Gerhard og de sjællandske herremænd i fællesskab.

I modsætning til den sjællandske skattenægterbevægelse havde den jyske væbneropstand en stærk national og tyskerfjendsk karakter. Hovedkilderne er Klagedigtet af 1329 og Jyske krønike;[37] desuden beretter Detmar om oprøret, men såvidt jeg kan se har hans meddelelser samme afledning som Jyske krønike og er derfor uden interesse i denne sammenhæng.[38]

[33] Cfr. Aksel E. Christensen, Kongemagt og aristokrati, 1945, p. 109.

[34] Det er da heller ikke sket, cfr. Jørgen Olriks fremstilling i Schultz Danmarkshistorie II, 1941, Aksel E. Christensen i Kongemagt og aristokrati og Erik Kjersgaard i Politikens Danmarks historie IV, 1963.

[35] Cfr. DD 2. r. IX, nr. 448, noten, at formynderregeringens ledelse i hvert fald i 1327 deltes mellem Gerhard og Ludvig Albertsen.

[36] Annales Danici, p. 171.

[37] Klagedigtet i Scriptores minores I, 1917–18, p. 480ff., Jyske krønike ibid., p. 452f.; cfr. min afhandling, Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark, ndnf. p. 97ff.

[38] I. M. Andersson, Erik Mendved och Venden, 1954, p. 355, har for Erik Mendveds tid fundet oplysninger i Annales lubicenses og hos Detmar om danske forhold, som ikke kan stamme fra Rydårbogen, men må hidrøre fra Ribeannalerne (slutter 1324) eller Jyske krønike, eventuelt gennem et tabt mellemled. – En afhængighed af en dansk kilde i slægt med Jyske krønike er – såvidt jeg kan se – også tilstede i Detmars skildring af den jyske opstand, Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahr-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Klagedigtet og Jyske krønike beretter overensstemmende om et jysk indfald i Sønderjylland, hvorunder Haderslev erobredes og afbrændtes, mens et angreb på Gottorp slog fejl; dette fejlslagne angreb dateres af Klagedigtet til palmesøndag.[39] Herefter beretter Jyske krønike videre – nu udtrykkeligt under 1329 – om et gentaget angreb på Gottorp, som atter slog fejl, med stort mandefald og mange tilfangetagne til følge.

hundert XIX, ed. K. Koppmann, 1884, p. 460ff. – Mens Klagedigtet af 1329 beretter om erobringen af Haderslev, efterfulgt af et mislykket angreb på Gottorp palmesøndag (16. april), og agiterer for fornyet indsats, beretter Jyske krønike og Detmar begge om 2 angreb på Gottorp; en sammenstilling af de to kilders oplysninger vil godtgøre at de beretter om de samme begivenheder:

Jyske krønike	*Detmar*
(Uden årsangivelse) . . . (Dani) transierunt in Synderiuciam ac castrum Hathersleef . . . incenderunt; perrexeruntque in Gothorp, et illud castrum similiter habuissent, nisi quidam Dani, qui pro dicto comite zelabant, populum auertissent.	(1328) In deme herveste toghen de Denen mit groter macht vor Gottorpe, unde wolden greven Gherde, de buten landes do was, dat hus afwinnen; dat wederstunt greve Johan manliken mit den Holsten, unde untsatte dat hus . . .
Igitur anno domini M°. CCC°. XXIX° conuenerunt omnes Jutenses in bello ante castrum Gothorp contra comitem Gerardum; ibique victoriam propter prodicionem quorundam Danorum amiserunt, multis prostratis innumerisque captis, qui per diuersas partes Teutonie sunt abducti.	(1329) Des hervestes toghen de Juthen mit erer grotesten macht vor Gottorpe. dar weder besammelde sic greve Ghert, unde stridde mit en uppe deme Hesterberghe. den seghe eme God gaf weder so vele volkes, des so vele dar slaghen wart unde der rikesten so vele vanghen wart, dat de Holsten worden rike.

Detmars afvigelser fra Jyske krønike er følgen af en naturlig bearbejdelse af en tyskfjendtlig fremstilling: Haderslevs erobring udelades fordi der er tale om et tysk nederlag; Johans indsats i 1328 erstatter »quidam Dani«, da Detmar ingen grund har til at meddele positive træk om danskerne, der i 1329 karakteriseres som »vil unstede in erer handelunghe«. (At Johan faktisk skulle have støttet Gerhard ved denne lejlighed virker ret usandsynligt, da han netop på denne tid spekulerer i Gerhards fortrædeligheder, cfr. ndnf. p. 11f.).

M.h.t. dateringerne har Detmar ikke kendt Klagedigtet, og derfor ikke dateringen palmesøndag for det første angreb på Gottorp; men da Jyske krønike nævner det umiddelbart før den udtrykkelige tidsangivelse 1329, gætter han naturligt nok på 1328. Jyske krønike er imidlertid *så* sparsom med sine tidsangivelser og *så* suveræn overfor begivenhedernes kronologiske rækkefølge, at man intet kan lægge heri.

Med påvisningen af Detmars slægtskab med Jyske krønike løses vanskeligheden ved at forene de berettende kilders vidnesbyrd om angrebene på Gottorp. Erslev, Fra Holstenervældens Tid i Danmark (1325–1340). 1. Det saakaldte Slag paa Hesterbjærg 1325; Jydernes Angreb paa Gottorp, HT 6. r. VI, havde søgt at løse problemet gennem harmonisering, mens Arup i Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329, p. 34f., tilsidesatte Detmar som altid værende fjernere fra de danske begivenheder.

[39] Palmesøndag 1329 var den 16. april.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Jyske krønike angiver i begge tilfælde nogle danskes støtte til Gerhard som årsag til nederlaget og har formentlig formynderregeringens kærne, de store herremænd, i tankerne. Den jyske væbneropstand må være brudt ud i begyndelsen af året 1329;[40] på det tidspunkt havde Gerhards stærkeste forbundsfælle i formynderregeringen Ludvig Albertsen ligget i sin grav i flere måneder,[41] hvad der muligvis kan forklare de utilfredse jyders mod på handling.[42]

Selvom opstandens styrke i det store hele var brudt efter det andet mislykkede angreb på Gottorp, varede det endnu et års tid før dens formentlige leder biskop Jacob af Ribe måtte forlige sig med Gerhard – og da på lempelige vilkår.[43] Oprøret havde nemlig skabt lejlighed til virkeliggørelsen af andre konspirationer mod Valdemar III's regering, grev Johan af Kiels planer om at genindsætte sin kære »frater uterinus« Christoffer som dansk konge.

Det må straks fastslås, at der ingen forbindelse var mellem den jyske væbneropstand og Christoffer. Jyske krønike hævder ganske vist at danskerne ». . . in odium Teutonicorum Christoferum reuocabant«,[44] men der er ingen grund til at tage påstanden for direkte pålydende. Det vil fremgå af den følgende gennemgang af Christoffers tilbagekomst, og det fremgår – e silentio – med al ønskelig tydelighed af Klagedigtet, der intetsteds omtaler Christoffer; i Jyske krønikes tilbageskuende fremstilling indgår Christoffers tilbagekomst derimod som led i en beretning om national déroute, som fordrer danskernes aktive tilbagekaldelse af ham.[45]

Efter sin fordrivelse i 1326 havde Christoffer måttet æde Heinrich af Mecklenburgs nådsensbrød i Rostock, magtesløs og foreløbig uden udsigt til at vende tilbage til Danmark.[46] Ganske vist meddeler Huitfeldt en række brevreferater, hvorefter Christoffer udfoldede en betydelig diplomatisk aktivitet og erhvervede støtte både hos kejseren og i Danmark, men en nærmere undersøgelse af disse referater afslører dem som konstruktioner fra Huitfeldts hånd.[47] Afslutningen af stridighederne om

[40] Før det første angreb på Gottorp.
[41] Han døde mellem 29. maj og 13. august 1328, cfr. DD 2. r. X, nr. 33 og 42.
[42] Den ene af væbneropstandens ledere, biskop Jacob af Ribe, må i hvert fald have følt sig lettet ved Ludvig Albertsens død, da netop Ribe havde hørt til dennes besiddelser.
[43] DD 2. r. X, nr. 244, 1. oktober 1330.
[44] Scriptores minores I, p. 453.
[45] Cfr. Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark, p. 97f.
[46] Cfr. DD 2. r. IX, nrr. 427–28 og DD 2. r. X, nr. 16.
[47] Cfr. Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark, p. 100ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fyrstendømmet Rügen med freden i Brudersdorff bragte ingen bedring af Christoffers muligheder; Heinrich af Mecklenburg og herrerne til Werle var ikke indstillede på selvstændigt at påtage sig et nyt felttog i Danmark, tværtimod blev fyrst Heinrich snart indviklet i nye nordtyske stridigheder.[48]

Endnu den 12. november 1328 befandt Christoffer sig i Rostock,[49] men den 30. var han kommet til Lübeck for at føre forhandlinger med grev Johan; resultatet foreligger i tre breve.[50] Med det første anerkendte Christoffer Johans krav på Femern med et løfte om arvelig forlening så snart han var genindsat i Danmark. Med det andet erkendte han en gæld på 20.000 mark sølv til Johan; halvdelen blev dækket ved pant i Lolland mens den anden halvdel skulle betales i rater indtil Mikkelsdag 1331; til gengæld skulle Johan stille 100 ryttere til Danmarks erobring; blev flere tropper nødvendige skulle Johan have særskilt betaling herfor, ligesom Christoffer i øvrigt skulle svare for krigsomkostningerne. Med det tredie brev lovede Christoffer at skaffe godkendelse af forleningerne fra alle vedkommende i Danmark når han var genindsat.

Johan var i forvejen i besiddelse af både Femern og Lolland, såvel som Falster;[51] på den baggrund tager Christoffers ydelser sig beskedne ud; men for Johan må det have været afgørende, at der ikke var tale om en endelig opgørelse. Når først Christoffers tilbagekomst var foregået i kraft af *hans* militære bistand kunne kravene opskrues, idet bestemmelsen om særskilt betaling for ekstra tropper og krigsomkostninger ville afgive det formelle påskud, Christoffers afhængighed af ham det reelle. Hvad der end kan have givet Johan anledning til at finde tiden moden til at styrte Valdemar III's regering, så havde han dog forregnet sig. Tilsyneladende foranledigede hans forbund med Christoffer formynderregeringen til at fraerobre ham Falster.[52]

Den jyske væbneropstand skabte imidlertid bedre konjunkturer for Johans og Christoffers planer; Gerhard måtte nu erkende at han ikke længere var i stand til at opretholde Valdemar III's danske kongemagt,

[48] DD 2. r. X, nrr. 68–69, begge 16. november 1328. I januar 1329 døde fyrst Heinrich, bundløst forgældet, cfr. H. Witte, Mecklenburgische Geschichte I, 1909, p. 202.

[49] DD 2. r. X, nr. 67.

[50] DD 2. r. X, nrr. 73–75.

[51] Cfr. ovnf. p. 7.

[52] DD 2. r. X, nrr. 193–94, regester i Kalundborgske Registratur over 4 breve, hvorefter Niels Svej får erstatning af Knud Porse og Jens Hasenbjerg på kong Valdemars vegne ». . . for then skade hand fick vtti legerit for Nykiøbing slot, ther det bleff wundet: anno: miij^{c}xxix . . .«. Det er mest naturligt at se denne begivenhed som formynderregeringens reaktion på Johans forlig med Christoffer.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og indgik i forsommeren 1329 et forlig med Johan og Christoffer i Lübeck. Forliget er kendt gennem Detmars referat, som oplyser ». . . dat de koning scholde greven Gherd gheven achtentich dusent lodighe marc sulveres; darumme scholde he em weder laten sine land«; som garant ». . . namet greve Johan de vorder to sic, unde let greven Gherde den Denschen wolt, de eme stunt vor ver dusent marc lodighes sulveres; dat hus to Plone unde achte kerspele ummelanghe leghen satte he em vor acht (eyn) dusent lodighe marc to losende«. Til gengæld herfor modtog Johan halvpart i Vordingborg, og altså Gerhards accept af at Christoffer genindsattes i Danmark. De resterende 58.000 mark sølv skulle Gerhard have ». . . van den landen des rykes, de he hadde under sic . . .«.[53] Hvad dette sidste nærmere indebar oplyser Detmars referat ikke; men den 15. juli 1329 indgik Gerhard og Johan en supplerende overenskomst i Hansühn, sikkert uden Christoffers vidende.

[53] Detmar, op. cit., p. 460, under 1329; u.d. er forliget også kendt fra en lübsk 1700-tals registratur. – DD 2. r. X, nr. 72, vil sætte dette trekantforlig i forbindelse med forliget i Lübeck den 30. november 1328, med den begrundelse at Detmar sikkert bringer sit referat som indledning og forklaring til sin skildring af begivenhederne i Danmark i 1329; videre anføres det i DD at Johan intet opnår ved dette forlig, men at de to efterfølgende breve, DD 2. r. X, nrr. 73–74, giver oplysning herom. – Nu opnår Johan med disse to breve imidlertid ikke andet end Christoffers godkendelse af sine faktiske danske besiddelser, endog med fradrag af Falster, mod et løfte om 10.000 mark sølv i en uvis fremtid. Hér er altså intet argument at hente for dateringskonjekturen. Jeg er ikke i stand til at se *1328*-forliget som andet end rettet imod Valdemars danske kongemagt, og dermed mod Gerhard. – Videre føres DD's udgiver af sin dateringskonjektur til at rette Detmartekstens pantesum for Plön til 16.000 mark sølv (Detmarmanuskripterne har »achtentich«, som den tidligere Detmar-udgiver E. H. Grautoff retter til »achteyn«; det er anderledes nærliggende end den radikale rettelse til »sostyn«), som sammen med de 4.000 mark sølv for Dänischwold giver *Christoffers* gæld til Johan, iflg. DD 2. r. X, nr. 74. Denne konjektur må falde med påvisningen af at de 20.000 mark sølv *ikke* er en skadesløsforpligtelse fra Christoffer til Johan for en given kaution, *men* er Christoffers anerkendelse af Johans allerede eksisterende krav på den danske krone og betaling for kommende tjenester. DD's konjektur bygger på en forbindelse der ikke eksisterede mellem de forskellige opgivne pengesummer. – Om overenskomsten mellem Gerhard og Johan i Hansühn den 15. juli 1329, DD 2. r. X, nr. 132, hvor de bl.a. aftaler betingelserne for Johans genindløsning af Plön, bemærker DD's udgiver, at da den » . . . er et forligsbrev mellem greverne, må pantsættelsen ligge en del forud i tiden« (nemlig november 1328). Der *havde* været uoverensstemmelser som følge af Johans planer om at genindsætte Christoffer, men de fremgår ikke af Hansühnforliget, som beskæftiger sig med hvad der bør ske i fremtiden, *nemlig* hvordan greverne vil regulere og harmonisere deres indsats i Danmark, indtil de er holdt skadesløse og gjort skyldfri og Plön er genindløst. – Som *umiddelbar* forudsætning for Hansühnforliget passer det af Detmar refererede trekantforlig fortrinligt. Konjekturer er unødvendige, Detmars tekst kan tages for pålydende under *1329*, før 15. juli. – Dog er jeg ikke utilbøjelig til at mene, at det første punktum af den i DD refererede Detmartekst skal opfattes som refererende til Lübeckforliget af 30. november 1328.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Greverne henskød eventuelle tvivlsspørgsmål og stridigheder til en voldgift, med særligt henblik på ». . . alle de slote de wi nu in deme ryke to Denemarken hebben eder noch winnen vnde weruen moghen mit minne eder mit vnminne . . .«, som af de udpegede voldgiftsmænd skulle holdes til grevernes fælleshånd. Aftalen skulle løbe indtil ». . . wi van den sloten in deme ryke to Denemarken sceden sin. vnde we scadelos vnde scultlos maket sin. vnde de herscop to Plone loset is . . .«.[54] Greverne havde hermed aftalt i fællesskab at skaffe sig så store besiddelser som muligt i Danmark, som panter for deres pengekrav. Aftalen var en triumf for Johan, der herved erhvervede sig lige ret i Danmark med Gerhard, og et tilsvarende nederlag for denne, som nu måtte opgive sin stilling som rigsforstander.

Omkring tidspunktet for trekantforliget i Lübeck sørgede Christoffer for at skaffe sig nogle forbundsfæller udover Johan, måske for ikke at være fuldstændig afhængig af ham alene. Den 25. juni 1329 forlenede Christoffer den nu afdøde Heinrich af Mecklenburgs sønner med Rostock, Gnoien og Swan på samme vilkår som faderen, dvs. bl. a. mod tjeneste med 50 ryttere.[55] Tre dage senere pantsatte han mønten i Randers til hertug Albrecht af Sachsen-Lauenburg for 1.000 mark sølv til gengæld for støtte i Danmark,[56] og endelig forlenede han den 10. juli en ridder arveligt med en tredie persons gård på Sydfyn til gengæld for tjeneste med tre ryttere.[57] Derudover gav Christoffer på Johans opfordring staden Kiel nye rettigheder i Danmark[58] og bekræftede Rostocks privilegier.[59] Såmeget er bevaret og mere må være tabt, herunder en overenskomst med Werlerne der fulgte Christoffer og Johan på felttoget i Danmark, hvor de også varetog gamle interesser, bl. a. gennem en særlig traktat med kong Magnus af Sverige-Norge mod Knud Porse.[60]

[54] DD 2. r. XX, nr. 132.

[55] DD 2. r. X, nr. 124.

[56] DD 2. r. X, nr. 126; Christoffers løfte, ». . . cum domino Gherardo nullam faciemus unionis composicionem. nisi prius dicto domicello Alberto de debitis quibus Gherardus predictus comes Holtzacie obligatur eidem fuerit satisfactum amicicia uel in iure.«, indicerer at det af Detmar refererede trekantforlig endnu ikke var indgået.

[57] DD 2. r. X, nr. 130; der er en lakune i diplomet, hvor den fremtidige tjeneste af lenet bestemmes. Aftalen er ikke ført ud i livet, idet den oprindelige ejer er i besiddelse af gården endnu i 1332, DD 2. r. X, nr. 399. – Dette er i øvrigt det eneste kendte eksempel på arvelige småforleninger i Danmark, cfr. M. Mackeprang, De danske Fyrstelen i Middelalderen, HT 6. r. VI, p. 141, og Aksel E. Christensen, op. cit., p. 165.

[58] DD 2. r. X, nr. 127.

[59] DD 2. r. X, nr. 135.

[60] DD 2. r. X, nr. 147, 22. august 1329; det nævnes heri at såvel Werlerne som kong Magnus tidligere havde indgået traktater med Christoffer.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

I august 1329 indledte Christoffer og Johan deres felttog mod de østdanske øer; Sjællandske krønike beretter at Christoffer »... primo in Lollandiam se recepit et per Falstriam transiens castrum Nycøpingh fecit obsideri«.[61] Formentlig i begyndelsen af september nåede de Vordingborg;[62] Sjællandske krønike og Detmar beretter overensstemmende hvorledes »rustici« – »de Denen«, vel de sjællandske bønder, lejrede sig om Vordingborg af had til Christoffer, ihukommende hans forrige regeringsførelse; de østdanske herremænd under Knud Porses ledelse var næppe mødt op for at hylde Christoffer, men må i sidste øjeblik have foretrukket en fredelig overenskomst, fremfor at forlade sig på en tvivlsom militær afgørelse.[63]

Under alle omstændigheder opnåede de østdanske herremænd et forlig der for Porse personlig indebar en betydelig gevinst, samtidig med at den afslørede Christoffers fuldstændige afhængighed af Johan. Først tilbød Roskildebispens høvedsmand på København at overgive borgen til Christoffer, men det blev Johan der satte sig i besiddelse af den ved hjælp af sine tropper.[64] Dernæst traf Johan aftale med Ludvig Albertsens arvinger om overdragelse til sig af den skånske hovedborg Helsingborg sammen med statsfangen Erik Christoffersøn:[65] Den 28. september 1329 tog Johan Ludvig Albertsens hustru, børn og broder under sin beskyttelse og tillod dem at udføre deres gods af Helsingborg slot; til gengæld for denne indirekte udtalte overdragelse af deres skånske panter lovede Johan at skaffe dem Blekinge, Lister og Hindborg herred samt mønten i Lund, som panter for 8.000 mark sølv; indtægterne af panterne og deres gæld til forskellige herrer, som Johan påtog sig at betale, skulle afkortes i hovedstolen. Desuden bekræftede Johan deres besiddelse af kronens gods i Thy og Mors og tillod Albert Albertsen særskilt at nyde Hjerm herred med Holstebro på livstid.[66] Denne aftale blev imidlertid ikke realiseret, idet fru Else Pedersdatter den 30. oktober var i stand til at skaffe sig en mere fordelagtig overenskomst med Johan, hvorved Färs herred m. m. lagdes til pantegodset, samtidig med at Ludvig Albertsens arvinger fritoges for at aflægge regnskab for hans og deres egne hidtidige indkomster af kronens gods.[67]

[61] Annales Danici, p. 171; fejlagtigt under året 1328.
[62] Efter sejren ved Vordingborg træffes Christoffer første gang i København den 21. september 1329, DD 2. r. X, nr. 152.
[63] Annales Danici, p. 171, Detmar, op. cit., p. 461.
[64] Annales Danici, p. 171.
[65] Ludvig Albertsen var død mellem 29. maj og 13. august 1328, cfr. ovnf. note 41.
[66] DD 2. r. X, nr. 156.
[67] DD 2. r. X, nr. 166.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Ved begge overenskomster havde Johan garanteret Ludvig Albertsens arvingers besiddelser og handlemåde mod indsigelser fra Gerhard og Valdemar, eventuelt at skaffe dem erstatningsgods i Sjælland og Skåne for gods de måtte miste på Fyn og i Jylland. Johan regnede altså med muligheden af et brud med Gerhard, formentlig fordi han allerede nu var begyndt at disponere i strid med Hansühn-overenskomsten. Bruddet opstod i hvert fald, og Johan var – såvidt vi kan se – heller ikke i stand til at skaffe Ludvig Albertsens arvinger de lovede jyske panter, hvorimod de nok fik overdraget de lovede panter i Skåne.[68]

En række danske herrer havde medbeseglet Johans overenskomster med Ludvig Albertsens arvinger; for dem lå overenskomstens største værdi i bestemmelsen om, at Erik Christoffersøn skulle bringes for et Danehof ». . . giørendis aff hannem huad som de beste rigens mend effter vort raad siunes om hannem . . .«; hermed fik de danske herrer den bedste garanti for et godt forlig med Christoffer.

Mens Johan sikrede sig kongemagtens reelle magtgrundlag måtte Christoffer nøjes med at udstede forleningsbreve til sine øvrige hjælpere;[69] ganske vist søgte han at sætte sin ringe magt ind mod Johans egenmægtige råden, men måtte kapitulere totalt på et møde i Ringsted i november.[70] Den 11. november måtte han godkende samtlige Knud Porses retmæssige besiddelser og dertil føje en arvelig forlening med Estland.[71] Den følgende dag reguleredes de østdanske forhold i deres helhed gennem et forlig mellem Christoffer og Johan, hver med deres respektive hjælpere.[72]

Overfor Johan havde Christoffer ved overenskomsten i Lübeck den 30. november 1328 forpligtet sig til at skaffe rigets stormænds godkendelse af dispositionerne dér; om denne godkendelse nogensinde blev givet véd vi ikke, men i Ringstedforliget revideredes bestemmelserne i

[68] Ludvig Albertsens arvingers pantebesiddelser er et kompliceret kapitel for sig. Godset i Thy og Mors var de formentlig kommet i besiddelse af som kompensation for de store midtjyske besiddelser med Kolding og Ribe, der tilsyneladende straks blev inddraget efter Ludvig Albertsens død. Huitfeldt beretter ganske vist at Christoffer bekræftede Ludvig Albertsens arvingers jyske besiddelser, men DD 2. r. X, nr. 266, formoder der er tale om en e silentio-slutning, cfr. Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark, p. 119. – Efter Skånes overgang til kong Magnus i 1332, anerkender denne Ludvig Albertsens arvingers panterettigheder til Blekinge og Lister, samt andel i mønten i Lund, DD 2. r. XI, nr. 76, 12. november 1333.

[69] DD 2. r. X, nrr. 157–58.

[70] Stridighederne fremgår af Johans overenskomst med Ludvig Albertsens arvinger, DD 2. r. X, nr. 166, hvori Johan lover, at ». . . om oss hendis at indgaa met vor broder Christoffer/ fordum Danmarckis konge/ nogen sone/ da ville wi der vdi indlucke dennem/«. Af Ringstedforliget, DD 2. r. X, nr. 172, § 22, fremgår at stridighederne har medført krigsomkostninger.

[71] DD 2. r. X, nrr. 170–71.

[72] DD 2. r. X, nr. 172.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hvert fald til Johans fordel – han havde jo måttet påtage sig store forpligtelser overfor Gerhard og havde haft store omkostninger i forbindelse med det forløbne felttog. Med § 1 gentoges forleningen med Femern; i § 2 blev pantesummen for Lolland opskruet til 20.000 mark sølv, idet Christoffer næppe har kunnet præstere én penning af de 10.000 mark han var Johan skyldig kontant; derudover var Johan i stand til at anse sine videre krav for meget betydelige, idet han fik udlagt hele Skåne og Sjælland, med undtagelse af Kalundborg,[73] Werlernes, Mecklenburgernes og Knud Porses besiddelser, som panter for ». . . so vele suluers. also he vns rekenen vnde be wisen mach redelken« (§ 3). Størrelsen af Christoffers ny gæld blev altså ikke fastlagt endeligt ved denne lejlighed, men end ikke de omtalte store panter kunne honorere Johans forventninger; som kompensation for Kalundborg skulle Christoffer skaffe ham Hindsgavl, om nødvendigt gennem magtanvendelse (§ 4). Den samlede gæld skulle afdrages med nettoprovenuet af panterne og ». . . wat van schatte valt oppe Jutlande. vnde Fune . . . den susten penningh . . .«; først når den fulde pantesum var betalt skulle panterne tilbagegives under ét (§§ 5–8).

Ikke alene afpressede Johan således Christoffer samtlige disponible aktiver, men udstrakte også sine krav til hans kommende erhvervelser. Bestemmelserne om Hindsgavl, om andelen i de jysk-fynske skatter og det i §§ 15–16 indeholdte løfte om at indsætte høvedsmænd som ville garantere Johans interesser i de slotte der måtte blive erhvervet i Jylland og på Fyn, er klart rettet mod Gerhard. Ligesom ved aftalerne om Helsingborg agtede Johan ikke at respektere Gerhards rettigheder i henhold til Hansühn-aftalen; at Christoffer i § 11 måtte forpligte sig til at overholde ». . . de sone de ghreue Johan twisscen vns vnde ghreue Gherarde dedinghet heft . . .« siger intet om Johans hensigter, men fastholder kun Christoffer til *sine* forpligtelser.

Christoffers fredsslutning med de østdanske herremænd bestod i almindelige forsikringer om kongens fred og privilegiestadfæstelser for navngivne personer (§§ 10 og 12), specielle garantier for overenskomsterne med Knud Porse (§ 19) og en bestemmelse om at Erik Christoffersøn som betingelse for sin frigivelse skulle forsone sig med danskerne på et hof i Helsingborg den 21. november (§ 25).[74] Når kirken er medtaget i fredsslutningen (§ 9) er det formentlig blot for fuldstændighedens

[73] Kalundborgs tilhørsforhold er uvist, cfr. ovnf. note 32.

[74] Om dette hof findes ingen efterretninger, men Erik Christoffersøn var i hvert fald på fri fod i det kommende år.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skyld, for den ses ikke at have spillet nogen rolle i de forudgående begivenheder. Af udenlandske herrer fik hertug Albrecht af Sachsen-Lauenburg bekræftelse på sine breve (§ 13), dvs. på forleningerne med mønten i Randers og med Tåsinge. Udenlandske fyrster og herrer fik i almindelighed garanti for deres danske besiddelser (§ 21).

Til gengæld for de formidable indrømmelser havde Christoffer fået tilsagn om Johans støtte i Jylland og på Fyn (§ 14); men han vidste nu hvad prisen var, og valgte i stedet en tilnærmelse til Gerhard.

Den 25. februar 1330 forlenede Christoffer og hans søn Erik i Ribe Gerhard arveligt med Fyn uden omliggende øer.[75] Denne forlening var udtryk for at Gerhard definitivt opgav Valdemar III's kongeværdighed.[76] Valdemar måtte derfor have sit hertugdømme tilbage og Fyn var Gerhards kompensation herfor. Ribeforleningen gav dog Gerhard ekspektance på Sønderjylland, hvis den abelske fyrsteslægt skulle uddø med Valdemar, mod at Fyn i så tilfælde faldt tilbage til kronen. Gerhard foretrak naturligvis Sønderjylland for Fyn og Ribeforleningen var i det hele taget ingen gunstig disposition for ham, så meget mindre som Christoffer og Erik forbeholdt sig Nyborg med det halve Fyn ». . . quousque castrum Helsingborgh nobis fuerit resignando presentatum«, hvornår *det* så kunne ske.

Ribeforleningen var dog kun en del af et større aftalekompleks. Ved trekantforliget i Lübeck den foregående sommer havde Christoffer erkendt en gæld til Gerhard på 80.000 mark sølv, hvoraf Johan havde påtaget sig de 22.000; hvorledes de resterende 58.000 mark sølv er blevet konverteret til pantebesiddelser i enkeltheder fremgår dog ikke af det bevarede materiale, ejheller om dette beløb blev anset som gældende i vinteren 1330.

10.000 mark sølv *kan* der dog redegøres for; dem fik kong Erik som medgift med Gerhards søster Elisabeth, enke efter hertug Johan af Sachsen-Lauenburg. Medgiften blev udredt af Gerhard, dvs. afskrevet hans tilgodehavende, mod at Elisabeths søn pantsatte alle sine lande til Gerhard.[77]

Gerhards panter for det resterende tilgodehavende lader sig oplyse middelbart. Den 24. februar 1331 sluttede han et forlig med *sin* største kreditor Johan v. Hummersbüttel, der som pant for sit tilgodehavende

[75] DD 2. r. X, nr. 200.

[76] Valdemar udstedte sit sidste brev som dansk konge den 4. februar 1330 i Ribe, DD 2. r. X, nr. 197.

[77] DD 2. r. X, nr. 106, 9. april 1330.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

modtog Hindsgavl med halvdelen af Fyn; såfremt han mistede dét skulle han i stedet have successivt Tørning og Plön; til yderligere afbetaling af gælden skulle hr. Johan modtage halvdelen af bederne og kirketienderne i hele Sønderjylland, i Ribe og Kolding fogedier, samt på Ærø og Langeland når Gerhard kom i besiddelse af disse.[78]

Den sidste opremsning må formodes at omfatte samtlige Gerhards disponible besiddelser i Danmark, eftersom den også medtager områder han havde udsigt til at erhverve i nær fremtid, nemlig Ærø og Langeland.[79] Tilsyneladende har Gerhards jyske pantebesiddelser da været identiske med afdøde Ludvig Albertsens midtjyske besiddelser, men det er vanskeligt at foretage en bestemmelse af de enkelte slottes tilliggender.[80] I hvert fald var Christoffer og Erik i besiddelse af den tredie kongeborg i Jylland, Skanderborg, hvorfra de i den følgende tid var i stand til at udøve kongelig myndighed i de nordlige dele af Jylland.[81]

Sammenlignet med Johan havde Gerhard kun stillet beskedne fordringer til Christoffer; den endnu ulmende jyske væbneropstand, men især Johans grådige aspirationer må have stemt ham for en mindelig ordning med Christoffer. Dennes forlig med Gerhard indeholdt imidlertid brud på hans forpligtelser overfor Johan i henhold til Ringstedforliget. Herom meddeler Detmar under 1330: »In der tiid wolde koning Christophor vorword nicht holden, de he hadde maket mit sineme brodere, greven Johanne; dar umme samelde de greve vele volkes uppe Pheune, unde wolde den koning soken to Jutlande. dat unterveng greve Ghert, sin veddere; de deghedinghe mit deme koninghe, dat he scholde Jutlande holden unde laten greven Johanne de anderen land, alset vore was ghedeghedinghet . . .«.[82] Det væsentlige i Detmars beretning, det der ikke fremgår af det diplomatariske materiale, er oplysningen om et åbent brud mellem Johan og Christoffer.

Det forlig Gerhard mæglede er også kendt gennem Christoffers skades-

[78] DD 2. r. X, nr. 288.

[79] DD 2. r. X, nr. 289, 3. marts 1331; Gerhard slutter forlig med Lars Jonsen om Ærø og Langeland, hvorved han modtager Ærø som pant for 1.000 mark sølv, mens Langelands tilhørsforhold udskydes til senere afgørelse.

[80] Ifølge Christoffers håndfæstning af 1320, DD 2. r. VIII, nr. 176, § 15, var Ribe, Kolding og Skanderborg de eneste kongeborge i Jylland der ikke skulle nedbrydes; denne bestemmelse er sandsynligvis blevet respekteret, cfr. Essenbækårbogen under 1320, Annales Danici, p. 148, »Kalffø destruitur«. – C. E. F. Reinhardt, Til Belysning af nogle Punkter i Valdemar Atterdags Historie, HT 4. r. IV, p. 160f. og p. 170ff., søger at bestemme de enkelte borges tilliggende i 1340.

[81] Cfr. Jyske krønike, Scriptores minores I, p. 453, samt DD 2. r. X, nrr. 243 og 304.

[82] Detmar, op. cit., p. 463.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

løsbrev til Gerhard af 10. august 1330 for dennes kautionsforpligtelser overfor Johan, med hensyn til den overenskomst ». . . que in litteris inter dictum fratrem nostrum et nos editis plenius continentur«.[83] Der hentydes hér næppe til Ringstedforliget, eftersom dette indeholdt en række uacceptable bestemmelser for Gerhard. I stedet må der være indgået et nyt forlig der har indskrænket Johans interesseområde til Østdanmark, og som muligvis også har fastsat hans tilgodehavende endeligt; der *kan* da være tale om et brev – omtalt i Kejserprocessen 1424 – hvori Johans tilgodehavende fastsættes til 100.000 mark sølv.[84]

Christoffers tilbagekomst til Danmark var et produkt af den magtkamp der opstod mellem fætrene Gerhard og Johan, da grunden begyndte at skride under den svage formynderregering for Valdemar III. De danske herremænd så passivt til og tilpassede sig den ringe forandring fra formynderregering til kongemagtens faktiske ophævelse.[85]

[83] DD 2. r. X, nr. 234.

[84] DD 2. r. X, nr. 349, der forslagsvis bringer denne regest i forbindelse med Gerhards forlig med Christoffer, DD 2. r. X, nr. 348, 10. januar 1332. Da dette forlig imidlertid følger efter Christoffers og Johans *fælles* nederlag mod Gerhard, vil det være nok så sandsynligt at henføre regesten til sommeren 1330, hvor Johans stilling var stærkere.

[85] Cfr. Aksel E. Christensen, op. cit., p. 100.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SUMMARY

The Rule of Valdemar III and the Return of Christopher II

In 1326 Christopher II (1320–26, 1329–32) was overthrown by the most powerful Danish nobles in alliance with Count Gerhard of Holstein-Schauenburg, whose ward, Duke Valdemar of South Jutland, was placed on the Danish throne.

Danish source material is scant but nevertheless provides clear evidence that the whole kingdom was brought under a rigid feudal system. The regency apparently functioned in harmony with the great feudal lords.

An attempt is made to clarify the character of the regency by examining its ability to safeguard the interests of the Crown in the disputes concerning the principality of Rügen, a fief of the Crown, during the years 1326–28. The fact that the regency had of necessity to come to terms with the control of the situation there by others is to be taken as an indication that all its resources were concentrated on maintaining its authority in Denmark itself, where those who lost most by the feudalization process—the "gentry" and the peasants—expressed their dissatisfaction by revolt.

A Jutland revolt in 1329 seriously jeopardised the position of the regency. Although there was no contact between the exiled King Christopher and the insurgent Jutlanders—his return was the last thing they wanted—yet the revolt had a great influence on the downfall of the regency. Christopher had already gained support for his plans to return from his half-brother Count John of Holstein-Kiel. In the summer of 1329 the terms of Christopher's restoration were discussed at Lübeck between these two and Gerhard, but without the participation of representatives of the Danish clergy and nobles. The terms stipulated were to protect and guarantee the Counts' interests in the Danish realm. The negotiations were from the start coloured by dishonesty on all sides, and the actual reorganisation of the government in Denmark began in the autumn of 1329 by John seizing the territory east of the Great Belt without regard for Gerhard, or for that matter Christopher. In consequence these two joined forces against John's further aspirations by arriving at an amicable settlement in February 1330. Accordingly Valdemar III renounced the Throne for all time, but Gerhard retained approximately half of the kingdom west of the Great Belt as a fief and security for his pecuniary demands. An attempt on the part of John to force his claim to a share of West Denmark was unsuccessful.

The Danish clergy and nobles found no difficulty in adjusting themselves to the slight change-over from a weak regency to what amounted to the abolition of royal power.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis

AF

HARALD ILSØE

DET første trykte selvstændige bidrag til dansk historie af en dansk 1500-talshistoriker udkom så sent som i 1561 og under højst usædvanlige omstændigheder. Forfatteren var Ribedekanen Hans Svaning, men på titelbladet stod i stedet navnet Petrus Parvus Rosefontanus, og værket, Kong Hans' historie skildret på latin, var kun at betragte som et bilag til en polemisk gendrivelse af eksilsvenskeren, den forhenværende ærkebiskop i Uppsala Johannes Magnus' goterkrønike, udgivet posthumt af broderen Olaus Magnus i Rom 1554.

Med stor lærdom og endnu større fantasi havde Johannes Magnus forbundet svenskerne med de gamle goter og fremlagt en fuldstændig svensk eller gotisk kongerække hvori Saxos kong Dan, den første konge i Danmark, var indplaceret som søn af den sekstende i rækken og lydkonge under Sverige. Magnus levnede overhovedet ikke Saxo og dansk historieskrivning megen ære og rettede en stribe af voldsomme angreb på danskerne og deres holdning til Sverige gennem tiderne, mest følelsesmættet i den tale som han lod statsmanden Hemming Gadh holde 1509, sydende af gift og galde mod alt hvad der var dansk. I sam- og eftertid en uudtømmelig kilde til inspiration for svensk nationalromantik rummede goterkrøniken udfordringer til dansk nationalfølelse og historieopfattelse i hidtil ukendt målestok. Det gjorde dem ikke mindre at Magnus skrev på latin og dermed for en europæisk læserverden der havde begrænsede muligheder for at bedømme forfatterens påstande eller de indenlandske kilder han med ofte tvivlsom hjemmel påberåbte sig.

Hans Svaning arbejdede ved den tid da goterkrøniken blev udgivet på en Danmarkshistorie, men var endnu langtfra i stand til at levere en samlet fremstilling der kunne publiceres som modvægt mod Magnus'

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

storværk. På sin velynder kansler Johan Friis' gentagne opfordringer påtog han sig dog at tilbagevise de mest ærekrænkende angreb, koncentreret om Hemming Gadhs tale mod danskerne, og (færdig)udarbejdede som positivt modstykke til det afsnit, hvortil Gadhs tale knyttede sig, sin fremstilling af kong Hans' historie. Hans »Gendrivelse af en vis Johannes Magnuses, goter fra Uppsala's bagvaskelser« (Refutatio calumniarum cuiusdam Ioannis Magni Gothi Upsaliensis) lå sammen med Kong Hans' historie færdigtrykt i 1561, på et tidspunkt hvor det politiske forhold til Sverige i nogle år havde været spændt. Så i sidste øjeblik blev man af en eller anden grund betænkelig, kasserede bl. a. de allerede trykte blade med Svanings navn på og lod nye trykke, hvor trykåret blev sat til 1560, trykkestedet udeladt og den nylig afdøde professor Petrus Parvus anført som forfatteren. På baggrund af en situation bestemt af polemisk provokation, pres fra kansleren, politisk spænding og forhold der åbenbart krævedes dækket ved navneforfalskning skal Svanings dobbelte debutværk altså ses.

I hvilket omfang og med hvilken styrke disse omstændigheder har indvirket på værkets endelige udformning kan diskuteres og er blevet det, men drøftelsen har noget uheldigt hvilet på den iøvrigt almindeligt udbredte grundantagelse at Svaning beklædte en stilling som »Danmarks Riges Historicus« eller dog kunne opfattes som regeringens officielle pennefører.[1] En sådan antagelse må afvises. Nok har han arbejdet i ly af et vist mål af kongelig og kanslerlig velvilje og stillet en Danmarkshistorie i udsigt, men betegnelsen rigets historiker er først hæftet på ham efter hans død, tidligst på hans gravsten, og er derpå fra begyndelsen af det 17. århundrede blevet fortolket som en slags embedstitel i lærde forsøg på at forlænge rækken af de kgl. historiografer bagud i tiden.[2] For samtiden og i egen benævnelse var han stedse mester Hans Svaning, degn i Ribe.[3] Da han i 1579 beordredes til at aflevere sine materialer

[1] *Danmarks riges historicus/historiograf*: Holger Fr. Rørdam: Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen, 1867 (herefter citeret Rørdam), s. 72; Carl S. Petersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie, I, 1929 (pågældende afsnit udk. 1916–19), s. 380–84, 390; Kr. Erslev: Svaning–Hvitfeld, 1928, s. vii; C. O. Bøggild-Andersen i Historisk Tidsskrift, 11. rk. V, 1956, s. 73, 81f, 95; desuden gængse oversigtsværker. – *Officiel penneførere*: Ellen Jørgensen: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, 1931 (herefter citeret Ellen Jørgensen), s. 88f, og samme i Dansk biografisk Leksikon, XXIII, 1942, s. 176.

[2] Vistnok først af Lyskander, C. C. Lyschander: Synopsis historiarum Danicarum . . . De danske Kongers Slectebog, 1622, s. xx; jfr. Holger Fr. Rørdam: Klavs Christoffersen Lyskanders Levned samt hans Bog om danske Skribenter, 1868, s. 172, 261.

[3] Kancelliets Brevbøger 1551–84 passim; Peter Terpager: Inscriptiones Ripenses, 1702, s. 29 nr. 17, jfr. Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 175; C. F. Wegener: Historiske

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og arbejder til et gennemsyn hedder det, at kongen »har bragt i erfaring« at han agter at skrive og trykke noget om Danmarks historie samt at kongen »bifalder hans forehavende, der kan være både kongen og riget nyttigt«,[4] – unægtelig en besynderlig formulering om Svaning havde tjeneste som betroet historiograf. Degnen var visselig fører af en pen, nogle gange også for regeringen, men han var ingensinde dens officielle pennefører.

Problemerne omkring Refutationen er navnlig behandlet af to historikere. H. F. RØRDAM har afdækket de ydre spor af mystifikationen.[5] Han har suppleret ældre fund af de oprindelig trykte bogark, nærmere redegjort for forholdet mellem dem og de omtrykte blade og inddraget de relevante aktstykker fra dec. 1559 og sidst i febr. 1560. Indtil det punkt hvor disse kan bruges holder han sig til Svanings ord i Refutationens indledning og efterskrift, hvorefter det især var fremkomsten af 2. udgave af Johannes Magnus' krønike, trykt Basel 1558, der gav stødet til overvejelserne om et modskrift. Det vakte harme, at disse hadefulde angreb på Danmark således blev udspredt i hele det dannede Europa, og vel var nogle tilbøjelige til at lade det gå uænset hen, men Johan Friis gik bestemt ind for at tilbagevise forhånelsen og vandt bifald hos Christian III. I dennes sidste leveår var Svaning i København, hvor han talte med kongen og Johan Friis herom, og det blev besluttet at han skulle forfatte sit modskrift. Johan Friis »drev tillige alvorligt på«, at Svaning skulle skrive en Danmarkshistorie fra hvor Saxo slap op, foreløbig skulle han dog foruden den egentlige gendrivelse beskrive kong Hans' historie for også positivt at imødegå angrebene på denne konge. 17. dec. 1559 pålagde Frederik II universitetsprofessorerne at foretage et hurtigt gennemsyn af modskriftet. Efter kongebrevets ordlyd var Svaning da i Nyborg og skulle begive sig til København med sit skrift, hvortil dog er at bemærke at efterskriften i 1. trykudgave først er dateret Ribe 18. jan. 1560. I febr. gjorde professorerne da gennemgangen færdig, og sidst på måneden meddelte Johan Friis dem kongens ønske om at de passager de havde slettet skulle blive stående. Trykningen fuldførtes

Efterretninger om Anders Sørensen Vedel, 2. udg., 1851, s. 166 n. 18 (D. R. = Decanus Ripensis); Ole Degn: Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser, 1971, s. 113. I registret til Erasmus Lætus: Res Daniæ, 1573, kaldes han »Friderici II regis Daniæ præceptor, Decanus Ripensis, historicus insignis«, og i sørgeprogrammet over sønnen Niels Svaning (fra 1592) magister og præceptor for Frederik II, men ikke historiker, Peter Terpager: Ripæ Cimbricæ, Flensburg 1736, s. 650. Først Niels Krag modtog 1594 udnævnelse til historiograf.

[4] Kancelliets Brevbøger 1576–79, 1900, s. 577.

[5] Rørdam s. 76–82.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

1561, men der opstod betænkeligheder ved at lade Svaning (rigets historiker) stå som ophavsmanden. Man kasserede titelbladet med hans navn og i stedet blev den i aug. 1559 afdøde professor Petrus Parvus Rosæfontanus, med urette kaldt »eques Danus«, gjort til forfatteren. Tillige foretog man nogle ændringer for at give det udseendet af at værket var udarbejdet for længe siden. De mest tydelige, men ikke alle ytringer der kunne henføres til Svanings person blev strøget, en historie om at Parvus havde opholdt sig hos Christian II i dennes udlændighed og brugt aktstykker fra hans arkiv blev indsat, trykår og efterskrift dateredes til 1560 og såvel bogtrykkerens navn som trykkested blev udeladt. Nogen fyldestgørende forklaring tør Rørdam imidlertid ikke hævde at have givet. Han påpeger det ejendommelige i at den færdige Refutation indeholdt enkelte bemærkninger der tydeligt hørte hjemme i 1559 og i at oplysningen om tilskyndelsen fra Christian III og Johan Friis fik lov til at stå uantastet, »thi dette sted maatte dog fremfor noget andet . . . stemple skriftet som udgaaet fra den danske regjering«.

Rørdams fremstilling er blevet revideret og suppleret af GEORG LANDBERG, forfatteren til »De nordiska rikena under Brömsebroförbundet« (1925).[6] Med inddragelse af ny kildestof søger han at placere Svanings bog i en politisk sammenhæng og når derved til en mere nuanceret opfattelse af dens tilblivelse. Han henleder opmærksomheden på de interessante rapporter fra den danske agent i London, professor Johannes Spithoff Monasteriensis alias Hans Mønster, okt. 1559.[7] Johannes Spithoff skulle undersøge og berede mulighederne for et frieri fra Frederik II til dronning Elisabeth, i konkurrence med hertug Erik af Sveriges legatus perpetuus der allerede havde fremført hertugens frieri for dronningen og som et led i propagandaen for den svenske kandidatur uddelte eksemplarer af Johannes Magnus' gotiske krønike ved det engelske hof. Den 16. okt. rapporterede Spithoff herom og foreslog en dansk historisk fremstilling udarbejdet som svar. Vedlagt et brev af 28. okt. sendte han desuden et eksemplar til Danmark og gjorde særskilt opmærksom på Hemming Gadhs persiflerende tale mod danskerne bag i bogen. Disse indberetninger er uden tvivl den direkte anledning til Svanings Refutatio. Når Rørdam finder det ejendommeligt at det virkelige forfatternavn blev undertrykt, men ikke omtalen af Christian III.s og Johan Friis' protektion, er forklaringen at man ikke så meget har lagt vægt

[6] A. a. (herefter citeret Landberg) s. 251–57.

[7] Senere udnyttet i Ingvar Andersson: Erik XIV:s engelska underhandlingar (= Skrifter utg. av Vetenskaps-societeten i Lund, 17), 1935.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

på just at gøre Svaning usynlig som ønsket at skjule skriftets karakter af hastværksarbejde. Ved at lade en i aug. 1559 afdød person stå som forfatter ville man give det udseende af at arbejdet havde stået på i lang tid, lige siden man fik øje på Johannes Magnus, mens man med bibeholdelsen af Christian III.s navn, troligt bevidst i strid med de virkelige forhold, ville lade den afdøde konge bidrage med sin autoritet. Hvad angår Kong Hans' historie har den sandsynligvis foreligget helt eller næsten færdig i 1559, da Svaning jo som Danmarks riges historicus havde arbejdet på en Danmarkshistorie siden 1553. Derved bliver det forståeligt at Kong Hans' historie behandler meget andet end unionsforholdene, de ganske få stykker med direkte polemik mod Johannes Magnus som findes heri har let kunnet indføjes ved trykningen, først afsluttet 1561. Et vidnesbyrd herom er en i håndskrift bevaret oversættelse af Kong Hans' historie der som forlæg må have en ældre redaktion end trykudgaven – og den er uden al direkte polemik mod Johannes Magnus. Således når Landberg til en konklusion han kan bruge: oprindelig skrevet uden blik på Johannes Magnus' historie er de i Kong Hans' historie forekommende udtalelser om unionsforholdene værdifulde som udtryk for tankegange i visse ledende danske kredse i 1550'erne.

Hvor Rørdam måtte give op har Landberg kunnet give en sammenhængende forklaring, bestikkende ved sin sikkerhed og elegance. Nøjere beset hviler den dog på en noget håndfast fortolkning af kilderne og forbigåelse af relevante enkeltheder. Hverken han eller Rørdam – eller nogen anden forfatter[8] – giver i virkeligheden nogen tilfredsstillende udredning af de talrige tråde som krydses i den intrikate affære, ikke en af dansk historiografis store gåder, men måske den ejendommeligste. Væsentlig på grundlag af nærlæsning af Svanings bog og de velkendte kilder søges i det følgende sagen belyst pany.

I

Som Svaning selv fremstiller det kom goterkrøniken ham relativt sent i hænde. Han lader vagt forstå at man i Danmark var opmærksom på den før Baseludgavens fremkomst, således drøftedes en gendrivelse med Christian III året inden denne døde, men først efter at Svaning selv fik fat i et eksemplar af Baseludgaven, gik han i gang med arbejdet,

[8] Ellen Jørgensen s. 89 bygger på Rørdam, men refererer fejlagtigt at beretningen om Johan Friis' tilskyndelse blev undertrykt. Uden tilsyneladende at kende Landberg anfører hun s. 87 n. 2 Spithoffs rapport af 16. okt. som vidnesbyrd om »hvorledes man uden for regeringens kreds reagerede overfor Johannes Magnus' bog« og aftrykker den relevante del s. 221f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

harm over at disse løgne således blev udspredt blandt fremmede nationer. Han oplyser ikke om det skete i 1558 eller 1559, men fortæller i forbifarten at mens han har anvendt megen umage på Kong Hans' historie (»permultum quidem desudaui«) er Refutationen blevet til med nogle få dages frist (»paucorum dierum interuallo«).[9] Der lægges altså ingenlunde skjul på at Refutationen er et hastværksarbejde. Forsåvidt passer hans fremstilling udmærket ind i et tidsskema som begynder med modtagelsen af Johannes Spithoffs indberetning i efteråret 1559, men når Landberg vil hævde at Johannes Magnus først derigennem blev kendt i Danmark, går han helt sikkert for vidt. At Spithoff var uden kendskab til Svaning og synes at være gået ud fra at Magnus' værk var en nyhed for indberetningens adressat har ikke meget at sige. Nyheden kan gå på 2.-udgaven,[10] og såvel Spithoff som hans adressat, en nylig ansat embedsmand i Tyske kancelli ved navn Caspar Paslick, er iøvrigt dårlige vidner, da de som indvandrede udlændinge, Spithoff fra Nederlandene og Paslick fra Pommern, ikke kan antages at have været velinformerede i eventuelle nationale gendrivelsesplaner.[11] Endelig gør de gode forbindelser med bogmarkedet i det sydlige udland det usandsynligt, at et opsigtsvækkende værk om nordisk historie overhovedet ikke skulle have været kendt her i landet i op til fem år efter førsteudgaven.[12] Landbergs antagelse er også unødvendig. Det afgørende var at man gennem Spithoffs indberetning blev klar over at værket udnyttedes politisk ved fra officiel svensk side at blive uddelt som propaganda for Sverige i England. De i og for sig plausible overvejelser om en gendrivelse, Svaning fortæller om, fik derved det nødvendige skub, og han beordredes med kort varsel til at møde frem med et modskrift. Tiden mellem modtagel-

[9] Refutatio bl. M verso–M 2 verso.

[10] Ordlyden af indberetningen af 16. okt. se Ellen Jørgensen s. 221f; 28. okt. hedder det: »Scripsi tibi proxime per Casparum de Gothorum Sueonumque historia; eam nunc ad te mitto ut de ea iudices. Una illa Hemmingii Gaddi oratio in libri calce posita satis esset ad gentem istam commouendam. Quid illa historia toties nunc pubblicata isti genti conciliet, vobis prudentioribus cogitandum relinquo«, Rigsarkivet, TKUA England A II 1559–88. – »Gothorum Sveonumque historia« er netop titlen på Baseludgaven; 1.-udgaven lyder »Historia . . . de omnibus Gothorum Sveonumque regibus«.

[11] Jfr. i foregående note formen »ista gens«. Sikkert betegnende gælder nogle hilsner, Spithoff 29. sept. sender gennem Paslick, to andre udenlandske indvandrere, de i Nederlandene fødte professorer Jakob Bording og Albret Knoppert, Rigsarkivet a. st.

[12] Jfr. gennemgangen af Christian III.s bogsamling og dens akkvisitioner i Carl S. Petersen: Afhandlinger til dansk Bog- og Biblioteks historie, 1949, s. 1–81; s. 15 ses at Johannes Magnus fandtes i den kgl. bogsamling i 1554-udgaven. – Om Lave Brockenhus' bekendtskab med Olaus Magnus se note 31 b.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sen af indberetningen 6. nov. og den 17. dec., da kongebrevet afgik fra Nyborg til universitetsprofessorerne om gennemsyn er virkelig et paucorum dierum intervallum, ja så kort at man med Landberg kan betvivle at det var tilstrækkeligt til at skrive Refutationens henved 90 sider. Der må atter henvises til Svanings ord om at arbejdet var forberedt ved tidligere drøftelser, og til at vi iøvrigt naturligvis er principielt uvidende om i hvilket omfang manuskriptet omtalt i dec. er identisk med det senere, i 1561 færdigtrykte skrift.

Utvivlsomt er dog at Refutationen i sin kærne har foreligget dec. 1559. I kongebrevet 17. dec. tales klart om at Svaning har skrevet noget om den gotiske krønike Olaus Magnus lod udgå, »huor fore wij *nu* hannom *met samme exemplar* forskicke tiil etther«.[13] Professorerne anmodes om at gennemse og evt. forbedre det, og gøre det med det allerførste at mester Hans ikke opholdes for længe. Og da Johan Friis o. 25. febr. 1560 gav besked til universitetet om at det udslettede skulle blive stående, lød det: »at hues som bleff vdslet vdj mester Hans Suanings exemplar, thet skall bliffue standendis, lige som mester Hans thet haffde screffuit, *thend tiid hand kom tiil Kopnehagen*«.[14] Forløbet turde have været det at Svaning afleverede sit manuskript til professorerne i dec. På mindre end en måned fuldførte de censureringen, hurtigt som det var pålagt dem, og efter at være vendt hjem til Ribe satte Svaning sit navn under efterskriften til det nu rettede manuskript, 18. jan. Det blev derpå overgivet til Johan Friis eller kongen som misbilligede professorernes rettelsesforslag, i al fald strygningerne; ifølge beskeden fra Johan Friis sidst i febr. skulle intet lades ude »efftter thij thet er sandingen etc.«. Beslutningen skal sikkert ses i sammenhæng med at Spithoff, der så ivrigt opfordrede til genmæle, da var vendt hjem fra England.[15] Hans mundtlige rapport om forholdene har næppe svækket regeringens lyst til at fremme sandingen.

Men det varede et årstid inden gendrivelsen af Johannes Magnus fremkom på tryk. Det dunkle kapitel i tilblivelseshistorien er hvad der

[13] Holger Fr. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie, IV, 1868–74, s. 162.

[14] Smst. s. 166.

[15] Spithoffs ophold ved hoffet i Nyborg er bevidnet 1. marts 60, da han sendte et brev til William Cecil, Poul Colding: Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid, 1939 (herefter citeret Colding), s. 135f. Han fungerede som nyhedsagent for den engelske regering og aflønnedes med et gejstligt præbende, Calendar of the Patent Rolls, Elizabeth, I: 1558–60, London 1939, s. 5 (forlening af 10. nov. 59) og British Museum. Catalogue of Western manuscripts in the old Royal and King's Collection, II, London 1921, nr. 13.B.I:II (tilladelse til at nyde indtægterne i sit fravær uden for riget, 1561).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skete fra o. 1. marts 60 til engang i 1561, da sandheden i sidste øjeblik besluttedes formidlet ved litterært falskneri. Det kan antages, men næppe påvises, at udsættelsen skyldtes svingninger i de udenrigspolitiske konjunkturer. Det kan også antages at tiden – foruden til eventuel videre udbygning af Refutationen – er gået med (færdig)udarbejdelsen af Kong Hans' historie, ikke nævnt i de citerede aktstykker. Forklaringen støder dog på den hindring, at det i den i førstetrykket til 18. jan. 60 daterede efterskrift udtrykkeligt hedder at Svaning til Refutationen har føjet Kong Hans' historie: »Adieci autem refutationi huic Chronicon Ioannis«. Begrundelsen er at ingen danske konger siden bruddet på Kalmarunionen har udført så store bedrifter mod svenskerne som kong Hans.[16] Valget ønskes således set i sammenhæng med polemikken mod Johannes Magnus, på hvem der også i Chronicon Ioannis rettes en række direkte angreb. Skønt det ikke siges lige ud, må læseren slutte at den ca. 225 sider store historiske fremstilling, hvorpå Svaning havde anvendt megen møje, forelå nogenlunde færdig da det besluttedes at føje et illustrerende bilag til den i hast udarbejdede Refutatio.

For Landberg råder der ingen tvivl. Chronicon Ioannis er forfattet inden man i Danmark kendte Johannes Magnus' historie, polemikken tilskrevet i forbindelse med trykningen 1560–61. Det fremgår efter hans mening tydeligt af den håndskrevne oversættelse til dansk fra 1582 som foruden andre afvigelser fra trykudgaven er uden den direkte polemik mod Magnus. Dens forlæg, slutter han, har just været en ældre redaktion af Kong Hans' historie. Desværre er ræsonnementet grebet ud af luften. Oversætteren har blot bearbejdet og generelt forkortet den trykte udgave af Chronicon, herunder sandt nok konsekvent udeladt de direkte udfald mod Magnus men langtfra al polemik mod svensk historieskrivning, f. eks. ikke et udfald der i konteksten dateres til så sent som 1560. Han kopierer ydermere til dels fortalen til Refutationen og refererer både her og i efterskriften til Johannes Upsaliensis' skrift eller »bespottelsis oc foruendelses baag«. Forkortelsesprocessen angives på titelbladet: »*til sammen dragen* oc aff latinen vdset vedt Zacariam Jacobssen«. Som forfatter anføres Petrus Parvus Rosefontanus, et navn der ingensinde har stået i en ældre manuskriptversion. Navnebyttet m.v. fandt jo først sted efter at det oprindelige titelblad med Svanings navn forelå trykt![17]

[16] Refutatio bl. M 2 verso; smst.: »Nam nullius regis Daniæ post trium regnorum solennis foederis fractionem, tantæ contra Suecos res gestæ fuerunt, quantas gessit Ioannes«.

[17] Landberg henviser til AM 859 4°; en anden tekst med kapitelinddeling og summa-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Hvor meget Svaning havde rede af Kong Hans' historie omkring årsskiftet 1559/60 må stå hen. Efterskriftens bemærkning om den vedføjede historie kan være senere tilføjet lige så vel som angrebene på Johannes Magnus og andre svenske forfattere kan være det, den omtalte arbejdsmøje ligge før såvel som efter dec. 59. Ud over det sidste stadium, omtrykningen, lader tilblivelsens kronologi sig næppe kortlægge. Af præcise aktuelle hentydninger giver Svaning kun få. I Refutationen omtales Christian II.s død og Ditmarskens erobring som sket henholdsvis »hoc anno« og »hoc anno . . . qui est ab ortu Saluatoris 1559«, dog siges under dens sidste punkt om Orkneyøerne at Frederik II tog spørgsmålet om genindløsningen op ikke ret længe efter faderens død – »non ita diu ab obitu patris, missis in Scotiam literis, de redemptione eorum sedulo cum Scotis egerit«.[18] Ligger der realiteter bag, synes bemærkningen at måtte henføres til efter 23. okt. 1560,[19] hvad der unægtelig vanskeligt, i 1560 eller 61, kunne kaldes »ikke ret længe efter« Christian III.s død. Bedst ikke at bygge herpå. Mere præcist viser et sted i Chronicon Ioannis frem til 1560, »ad hunc præsentem sexagesimum supra

rier i margin findes i C. III. 3, Karen Brahes Bibliothek. Dette håndskrift er et renskrevet dedikationseksemplar fra oversætteren og har som det fremgår af bindet tilhørt Gabriel Sparre og Elisabet Trolle 1582 (i Anne Riising: Katalog over Karen Brahet Bibliothek i Landsarkivet for Fyn, 1956, s. 82 er oplysningen om årstallene på bindes ikke korrekt). Udeladt er foruden polemikken vendt mod Magnus nogle henvisninger til Krantz (Chronicon bl. O 4, Dd 3 verso), men mærkeligt nok ikke til Hermann Bonn (Dd 3 verso), nogle bemærkninger om Gotland som goternes sæde, titlen 'de Goters' og Danmark som det ældste rige i Europa (O 2 verso, P 4 verso og Pp), en henvisning til kildemateriale vedr. Bornholm hidrørende fra kapitlet i Lund (Ee 4 verso) og Svanings omtale af sit besøg i Braunschweig 1538 (Q 4 verso). En svenskfjendtlig tendens er iøvrigt bibeholdt. Polemikken mod Magnus bl. Ee 2–Ee 2 verso er til eksempel udeladt, men den just af Magnus' lovord foranledigede opregning af Sten Stures fejl er medtaget og noget tilsvarende gælder polemikken bl. Ll verso–Ll 2, hvis slutpassus om Guds hævn over de troløse svenskere, manifesteret i Christian II.s tyranni, er med i oversættelsen. Denne omstændighed og navnlig den ovenfor nævnte polemiske bemærkning dateret til 1560 – »men dette dölge de suenske treskelige oc lade deris schryvelse wdgaa, at de danske konger haffwer ingen ret offuer dennom, för dennom som ecki wide aff deris bedreff« (bl. y ij verso) – gør det sammen med fortalens angreb på Johannes Magnus usandsynligt, at forkortelsen har været foretaget under speciel hensyntagen til Stettinfredens forbud mod skandskrifter. – Som observeret af Landberg s. 255 n. 1 har oversætteren vidst at Parvus ikke var forfatteren, markeret til slut ved rimeriet: »Petrus Paruis haffuer nafnet/ Men en anden giorde gaffnett«. Et vist kendskab til Parvus fremgår af at denne foruden »Equis danus« (som i forlægget) benævnes ved sin rigtige titel: poeta laureatus.

[18] Refutatio bl. K 4 (Christian II), H 2 (Ditmarsken, datoen 13. juni 59 nævnes), L 4 verso (Orkneyøerne).

[19] Danmark-Norges Traktater, udg. af L. Laursen, III, 1916, s. 4; jfr. Colding s. 421.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

1500, in quo hæc scribimus«.[20] Bemærkningen kan jo i al fald ikke have stået i et i dec. 59 indleveret eksemplar og da den er fremsat i polemisk sammenhæng næppe heller være tilføjet under professorernes modererende censur. Den er det eneste sikre vidnesbyrd om at Svaning har arbejdet med Kong Hans' historie engang i 1560.

Næstsidste redaktion er kendt fra fundet af de omtrykte blade. Bogligt udgør Refutationen og Chronicon Ioannis en enhed. Arksignaturerne er fortløbende, der er fælles titelblad og på særtitelbladet til sidstnævnte står ikke forfatternavn, men »ab eodem autore«. Refutationen går, inclusive fællestitelblad, fra ark A til og med bl. M 3, hvor efterskriften slutter. Chronicon begynder bl. M 4 (titelblad recto, første tekstside verso) og slutter med en efterskrift der løber bl. Rr 2 recto-verso; bl. Rr 3 findes en trykfejlsliste til hele bogen. De af Rørdam beskrevne kasserede blade, som repræsenterer et førstetryk, hører til ark A og M og omfatter altså titelbladene og blade, hvor Svanings navn og diverse hentydninger til hans personlige forhold har stået.[21] Et helt eksemplar i Kungl. Bibl., Stockholm, har ark A og M i første trykudgave, men eksemplaret er ikke som af Ellen Jørgensen hævdet »i oprindelig skikkelse . . . sluppet igennem« inden omtrykningen.[22] Bladene er senere indhæftet og stammer øjensynlig fra samme bogbindsfyld som bladene i Det kgl. Bibliotek, da huller m.v. i papiret i ark A har samme form og placering, kun er Stockholmsarkene i bedre stand. Det må tilføjes at der ikke er fundet kasserede blade fra ark Rr. Alle eksemplarer, også det Stockholmske, har som slutning på efterskriften til Chronicon, bl. Rr 2, underskriften Petrus Paruus Rosefontanus.

Hovedafvigelserne mellem 1. og 2. tryk har Rørdam redegjort for og der er ikke grund til i denne sammenhæng at give en mere fuldstændig kollation. Af hensyn til det følgende rekapituleres de vigtigste: I stedet for forfatterangivelsen »a Ioanne Svaningio Decano Ripensi« er på titelbladet sat »a Petro Parvo Rosefontano, Equite Dano«, og i slutningen af titlen, hvor det oplyses at Chronicon Ioannis indeholder Kalmardommen af 1. juli 1505 med kong(!) Maximilians stadfæstelse, er førstetrykkets »recens collecta atque ædita. Hafniæ apud Christophorum Barth 1561« i andettrykket erstattet af »ab eodem autore olim

[20] Chronicon bl. Pp 4; jfr. nedenfor s. 37 f.

[21] Bladene i Kgl. Bibl. har nu kat.sign. 35–139 4°; de omfatter titelblad (versosiden blank), A 3 (med Refutationens begyndelse på rectosiden, svarende til versosiden af det omtrykte titelblad), A 4, A 5 (ved trykfejl er bladnumrene 4 og 5 byttet om, A 5 kommer før A 4), M, M 2, M 3 og usign. [M 4] (Chronicons titelblad og begyndelse).

[22] Ellen Jørgensen s. 89n. 1; samme i Dansk biografisk Leksikon, XXIII, s. 176.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

collecta atque iam recens ædita. Anno 1560. Tempus Fert Rosas«. Teksten på ark A i førstetrykket har derefter været underkastet nogle mindre samt to større beskæringer med nogle deraf nødvendiggjorte omredaktioner, alt for at skaffe plads til et større tekstindskud, 2. tryk bl. A 2 recto l. 19 til bl. A 3 recto l. 17, indeholdende en beretning om Peder Parvus' forbindelse med Christian II og arbejde i dennes arkiv under udlændigheden.[23] I ark M er omfanget af rettelser ringe. Et par linier er strøget hvori Svaning angiver nogle præbendestridigheder som grund til at han er forsinket med Saxofortsættelsen,[24] og underskriften »Datæ Ripis Mensis Ianuarij die 18. Anno 1560 . . . Ioannes Suaningius« er ændret til »Anno ab ortu Saluatoris nostri 1560 . . . Petrus Paruus Rosefontanus, Eques Danus«, mens titelbladet til Chronicon i lighed med fællestitelbladet er blevet forøget med mottoet »Tempus Fert Rosas«.

Svanings ord om Christian III.s og Johan Friis' andel i skriftet står uændret i det omtrykte ark M, hvilket godtgør at omtrykningen ikke har sigtet mod at skjule reaktionen på Johannes Magnus' værk i regeringskredse. Lige så urimelig er Landbergs tese, at man har villet skjule arbejdets præg af hastværk, al den stund Svaning som nævnt for Refutationens vedkommende omtaler et sådant og det netop på et af de omtrykte ark, M 2 verso, hvor udtalelsen uantastet går igen fra 1. til 2. tryk. Ret indlysende må motiverne til omtrykningen udledes af de foretagne ændringer.

Selv om Svanings forfatternavn blev undertrykt lod man nogle bemærkninger af personlig art blive stående, hvis proveniens næppe kunne gennemskues af udenforstående. Således en kort beretning om hans besøg i Braunschweig under fyrstemødet 1538 (Q 4 verso), mens den på ingen måde afslørende bemærkning om hans tidskrævende præbendestridigheder – »quum nunc hic, nunc ille super bonis ecclesiasticis litem mihi moveat« – blev slettet. Grunden kan være at Svanings – rigtige og sikkert dybtfølte – bemærkning er nok så naiv. En polemiker giver fornuftigvis ikke overflødige antydninger af at retsstridigheder hører til hans dagligdag. En anden og mere sandsynlig grund kan have været, at det ikke forekom passende at lade denne eques Danus, der præsenteredes på det nye titelblad, melde sig optaget af et inferiørt problem som forsvaret af sit gejstlige gods. Den omstændighed at eques-betegnelsen, som påpeget af Rørdam, var falsk, viser nemlig klart at et af

[23] Delvis gengivet af Rørdam s. 79 n. 3 f og 82 n. 1.
[24] Gengivet af Rørdam s. 81.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

navnebyttets formål var at præsentere omverdenen for en fuldt ud værdig modstander af Johannes Magnus. Johan Friis og hvem der ellers fik overbragt Refutationen i første færdige tryk har ved synet af titelbladet indset faren for at Danmark atter blev kompromitteret i udlandets øjne. Hvilken invitation til latterliggørelse lå der ikke i at Uppsalabispens imposante værk her angaves imødegået af en Hans Degn i Ribe. En ukendthed der tilmed i en efterskrift fandt for godt at anføre sine lokale degneproblemer som væsentlig hindring for at Danmark fik sin moderne historiefremstilling! Så enfoldigt konkurrerer man ikke om international gunst. Strøg man hentydningen til degnegodset og byttede Svanings navn om med Petrus Parvus Rosæfontanus var blikfanget straks bedre, faktisk lidt af et kup. *Rosæ fons* (Roskilde) var det fortræffelige sidestykke til Uppsala og navnet *Parvus* (Lille) virkningsfuldt som en ironisk og nøgtern kontrast til fantasten, den stortalende Magnus.[25] Dog var Parvus' eneste glansfulde titel, poeta laureatus, lidet egnet til at sætte på et historieværk, hvorfor man i stedet opfandt den mere velklingende *eques Danus*, dansk riddersmand. Det optimistiske motto om tiden der bringer roser kom til så at sige af sig selv, *Tempus fert rosas* var virkelig Parvus' valgsprog.[26] Videre kunne i den nye redaktion henvises til Parvus' arbejde for den landflygtige Christian II, en parallel til Johannes Magnus' eksil, og nok så væsentligt: skulle nogen efter bogens fremkomst ønske at gå forfatteren nærmere på klingen var han – ligesom svenskeren – meget bekvemt død og begravet.

Dette var naturligvis hovedsagen, at umuliggøre påtale. Nok foretrak man i sidste øjeblik en mere repræsentativ forfatter end Svaning og gjorde et pletskud af et navnevalg – så virkningsfuldt at man i Sverige troede navnet fingeret som en hån mod Johannes Magnus[27] – men

[25] Gustav Löw: Sveriges forntid i svensk historieskrivning, Sthlm 1908, s. 55 n. 1, formoder at navnelånet ligefrem er gjort for at etablere denne kontrast mellem en Magnus og Parvus og følges heri af Carl S. Petersen, Illustreret dansk Litteraturhistorie, I, 1929, s. 383.

[26] Parvus har skrevet det i kunstfærdig forbindelse med sine initialer i to bøger, han har ejet, Titus Livius: Decades nouiter impresse, Venezia 1506, (med håndskrevne varianter og tilføjelser) og Philip Beroaldus: Commentationes in Suetonium, Paris 1512, begge i Kgl. Bibl. henholdsvis kat. 16–307 og 16–333. I sidstnævnte således:

Petri Parui Rosæfontani & amicorum
P. Tempus fert Rosas. P.
R.
1550

[27] I et utrykt, Erik XIV tillagt anklageskrift mod Danmark der indeholder polemik mod bl.a. Refutationen. Forskellige afskrifter er omtalt af Hasse Petrini: Källstudier till Erik XIV:s och Nordiska sjuårskrigets historia, Lund-Kbhvn 1942, s. 194; det er

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

afgørende var at ansvaret blev lagt over på en afdød forfatter. Ved tillige at slette angivelse af trykker og trykkested sikrede regeringen sin position, hvis man fra svensk side krævede indgreb i form af beslaglæggelse m.v., akkurat som den svenske regering kunne fralægge sig enhver andel i Johannes Magnus' i Rom og Basel udgivne arbejde. Dedikationen til Frederik II var ikke mere graverende end Olaus Magnus' tilegnelse af broderens værk til de svenske kongesønner,[28] og omtalen af Christian III.s og Johan Friis' positive interesse var formodentlig velanbragt. Den tillod ingen tvivl om sagens alvor, uden at de derved formelt kunne gøres ansvarlige for hverken værkets udformning eller dets anonyme udgivelse.

Men, kunne man indvende, der blev i Kong Hans' historie aftrykt og refereret flere aktstykker, som ifølge deres karakter måtte hidrøre fra rigets arkiver. Altså måtte regeringen alligevel kunne drages til ansvar. Svaning fortæller ganske vist et sted at han har benyttet nogle troværdige historiske vidnesbyrd hidrørende fra en af kong Hans' kancellisekretærer, betegnet som »ikke ulærd«, men man kunne næppe med rimelighed regne rene dokumenter som f. eks. Kalmardommen hertil. Noget urovækkende for venner af dansk historie oplyses at disse efterretninger ved et vidunderligt tilfælde, som et bytte fra flammerne, blev reddet fra at blive brugt som kræmmerhuse![29] En helt kontant og utvetydig forklaring fremtrylledes ved udnyttelse af Parvus-fiktionen. Parvus, hedder det i det store tekststykke indføjet i 2.-trykket (A 2–A 3), fik under sit ophold hos Christian II i Tyskland adgang til dokumenter i kongens arkiv med det formål at samle dokumentarisk materiale til en gendrivelse af de svenske skandskrifter mod kongen; med benævnelsen »Rex ac Dominus meus *clementissimus*« kastes i forbifarten en lille rød klud til svenskerne. Parvus var nået langt med arbejdet, da han på grund af uenighed med Christian II måtte forlade ham. Arbejdet blev lagt til side, årene gik, men da kom Johannes Magnus i Baseludgaven ham i hænde og han besluttede at gendrive de skammelige beskyldninger ud fra sit materiale. Af dette fremhæver han omhyggelige kopier af

her benyttet i en rettet afskrift fra 18. årh., E 279, Univ. bibl. i Uppsala. Petrini daterer skriftet til tidligst efteråret 1563; af E 279, læg Pppp bl. 1: »ante duos annos, scilicet 1562« fremgår at det daterer sig fra 1564. Parvus' navn er opdigtet, hedder det, for at håne Magnus, og den virkelige forfatter er tysker, læg Pppp bl. 7: »Hanc autem scurriliter conficto nomine Petri parvi equitis in odium Joannis Magni Archie Episcopi Usaliensis a Germano quodam nebulone conscriptam ... parumque equitis Danici personæ dignam esse non ignoramus«.

[28] Denne dedikation findes kun i nogle få eksemplarer af 1554-udgaven, men er optaget i Baseludgaven.

[29] Chronicon bl. Rr 2.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Kalmardommen og dens stadfæstelse: »Acta etiam Ioannis Regis patris eius summa cura annotaui, maxime vero illa, quæ contra Suecos Calmarniæ ab eo gesta a Maximiliano Imperatore postea confirmata sunt«. Dermed er der knyttet en forbindelse til titelbladet, hvor den oprindelige præsentation af Kong Hans' historie og Kalmardommen med dens stadfæstelse som »*recens* collecta atque ædita«[30] i det 2. og endelige tryk blev ændret til »*olim* collecta atque iam recens ædita«. Formålet med tekstindskuddet bl. A 2–A 3 har altså ikke været at forlene værket i sig selv med præg af alder og grundighed, men at give en begrundet meddelelse om at de nævnte aktstykker var blevet afskrevet »i sin tid« i Christian II.s arkiv. Et rent og skært bedrag. Aktstykkerne fandtes velforvarede i arkivet på Folen i Kalundborg, hvorfra de lejlighedsvis blev hentet frem til brug ved forhandlinger med Sverige og hvorfra de selvfølgelig gennem afskrifter var blevet formidlet til trykning af Svaning.[31a] Men den virkelige proveniens var nu opfindsomt blevet tilsløret.

Alle disse anstrengelser for at skjule en sammenhæng synes unægtelig en større sag værdig. Dog tør vel ingen i dag vove at skelne mellem hvad der har været anset for nødvendigt og blot var en frodig hjernes påfund. Meget taler for at sagens sjæl og ingenium har været Johan Friis. Han medvirkede i febr. 60 og var den eneste dalevende person som via Svanings omtale åbent blev sat i forbindelse med bogens tilblivelse.[31b] Han vidste fra en lille menneskealders forhandlinger med Sverige, hvor uretfærdige svenskerne fandt følgerne af den Kalmardom bogen viser så megen opmærksomhed, og han kunne fremskaffe et

[30] »...Huic accessit Chronicon siue Historia Ioannis Regis Daniæ in declarationem eiusdem refutationis, una cum sententia illa iudiciali, quam duorum regnorum Daniæ atque Norvagiæ Patres, Anno 1505 die Julii prima Calmarniæ, contra Stenonem eiusque complices tulerunt, cum Maximiliani Romanorum Regis confirmatione, recens collecta atque ædita«.

[31a] Kalmardommen fremtages på Kalundborg, se A. D. Jørgensen: Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie, 1884, s. 207 (brev 1541; her bekræftes Svanings udsagn, Chronicon bl. Ff 4, at dommen fandtes i en tysk, latinsk og dansk version; i brevet meddeles dog at den danske, som blev brugt ved mødet i Halmstad 1537, var bortkommet); dommen som genstand for forhandling, se f. eks. Danmark-Norges Traktater, udg. ved L. Laursen, I, 1907, s. 274, 310, 319, 344, og Repertorium diplomaticum etc. 2. rk. ved William Christensen, nr. 10410 og 10683 (jfr. 10472), hvor det oplyses at der 12. marts 1567 blev udstedt højtidelige vidisser af dommen og dens stadfæstelse på pergament – utvivlsomt med henblik på tilstundende fredsforhandlinger med Sverige.

[31b] Som meddeler refereres Refutatio bl. L 3 verso til Lave Brockenhus, der havde talt med Olaus Magnus i Rom, men som »nobilis, honestus literatusque homo«, ikke som kancellisekretær. Svaning havde til 1560 et kanonikat i Roskilde og kendte formodentlig Brockenhus i dennes egenskab af ærkedegn sammesteds.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

eksemplar til aftryk fra arkiverne.[32] Han havde desuden deltaget i de afsluttende forhandlinger med Christian II, hvor denne indtil det sidste forbeholdt sig retten til at svare på de svenske angrebsskrifter han aldrig havde fået imødegået – jævnfør indpasningen af Parvus i dette mønster.[33] Og Johan Friis havde et personligt mellemværende med kong Gustav.

Refutatio og Chronicon rettede sig ikke mod Johannes Magnus' goterkrønike alene. Svaning benyttede lejligheden til at fremdrage et par punkter i Olaus Magnus' nordiske kulturhistorie »Historia de gentibus septentrionalibus«, Rom 1555,[34] og refererer nogle gange til anden svensk historieskrivning, dels som modvægt mod Magnus dels for at fremhæve hvor tendensiøs den er ved sine udeladelser.[35] Spørgsmålet er om bogen også skal ses i sammenhæng med det af kong Gustav redigerede rimsvar på den danske Rimkrønike. Både Rørdam og Landberg er inde på tanken. Den bliver til vished når man går Svaning lidt nøjere efter.

Udgivelsen af Rimkrøniken København 1555 var med dens partitagen for danskerne mod svenskerne og den dermed sammenhængende unionsvenlige tendens blevet opfattet som grov provokation af kong Gustav. Han lod under sit opsyn Peder Svart forfatte et gensvar som fuldt af injurierende udtalelser om danskernes ondskab og falskhed og med en stærkt farvet fremstilling af gamle og nye stridsspørgsmål behandlede den dansk-svenske historie fra Valdemar Atterdag til og med Gustavs egen regeringstid. Sammen med en gengivelse af den relevante del af Rimkrøniken, »Någer stycker aff then Danske Cröncke . . .« forelå det trykt som »Teslikest the Swenskes rätferdelige och oumgångelige genswar . . .« Stockholm dec. 1558.[36] Den var først og fremmest, måske

[32] Den var en hindring for svensk godsrestitution. Gustav Vasa ytrede 1537 vrede over en påstand fra Tyge Krabbe om at dommen var retfærdig og krævede den 1541 kasseret, Danmark-Norges Traktater, I, s. 274, 344; i et utrykt svensk klageskrift fra o. 1546 behandledes den også, Landberg, s. 171, samt i Peder Svarts rimpamflet, se nedenfor. Iøvrigt medvirkede netop Johan Friis ved tilvejebringelsen af den i note 31 a nævnte vidisse fra 1567.

[33] Danmark-Norges Traktater, I, s. 516; jfr. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie, IV:2, 1870, s. 470, 472 og 578 n. 80.

[34] Refutatio bl. D verso, L 3 verso.

[35] Refutatio bl. B verso (Olaus Petri og Göran Gylta nævnes), E 3; Chronicon bl. V verso (Olaus Petri og Göran Gylta nævnes), Hh 4, Pp 4. – Om Svanings stiltiende brug af Olaus Petri jfr. C. O. Bøggild-Andersen i Historisk Tidsskrift, 11. rk. V, 1956, s. 77 n.

[36] Den findes i to forskellige tryk, begge med 1558 på titelbladet. En facsimileudgave af 1. tryk med varianter fra 2. tryk er udgivet Sthlm 1863, herefter citeret Gensvar. Optrykket fra Rimkrøniken optager ark A–D, Gensvaret ark E–K. Som påvist af Axel Nelson har udgiveren fejlagtigt ment at have lagt 2. tryk, som han benævner b, til

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

udelukkende, beregnet på at styrke den indenlandske opinion og blev af kongen fordelt til betroede mænd rundt om i riget. Alligevel nåede den til Danmark hvor dens angreb på fremtrædende nylig afdøde eller nulevende danske embedsmænd og politikere som f. eks. Johan Friis måtte vække vrede. Kansleren følte sig foranlediget til selv at prøve digtekunsten og han vidste at redressere sine smædevers til kong Gustav selv: »Kong Gustaff af Suerig den mectige mand/ Hand loed sin vilie kiende/ En krønick screff hand met egen haand/ I Danmarck ind at sende«.[37] Heraf synes at fremgå at Johan Friis mente Gensvaret tiltænkt et dansk publikum. Et andet vidnesbyrd om reaktionen er en håndskrevet dansk version af Gensvaret i Gl. kgl. saml. 838 fol., skrevet med samtidig skriverhånd.[38] Skriveren har prentet teksten på højre del af rectosiderne og venstre del af disses versosider og ladet hvert andet blad stå tomt, en fremgangsmåde man bruger når man vil have plads til at kommentere eller imødegå en tekst. Øjensynlig har det været tanken at besvare kong Gustavs krønike med mere end Johan Friis' private smædevise. Versionen kan ikke dateres præcist, hvorimod det af smædevisens omtale af kong Gustav i nutidsform – »Hand *er nu* groed saa høyt paa stand« – i det mindste ses at visen var skrevet og Gensvaret altså kendt i Danmark før kongens død sept. 60.

Et dansk genmæle i samme primitive stil var imidlertid af tvivlsom værd. Ventelig ville det føre til at man, som det tidligere var sket, fra svensk side ville rejse et ikke urimeligt krav om gensidigt forbud mod injurierende skrifter,[39] og forhandlinger herom ville implicere et besværligt svensk forlangende om forbud mod Gensvarets foranledning, et populært og nationalt værk som den danske Rimkrønike. Tanken om et gensvars gensvar var således ikke lykkelig og den ufuldendte(?) vise nåede næppe videre end til Anders Sørensen Vedels gemmer. I stedet henvendte man sig med Refutationen til et internationalt publikum og

grund for facsimilen, faktisk er dette tryk førstetrykket, Axel Nelson: Peder Swarts Genswar 1558 (= Uppsala Universitets Biblioteks Minnesskrift 1621–1921, Upps. 1921, s. 139–66). På grundlag af en rentekammernotits fra 1561 om indbinding af 200 krøniker, citeret Nelson s. 164, mener L. Sjödin i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, XXV, 1938, s. 22, at 2.-trykket kan henføres til dette år, hvad der naturligvis er usikkert. Akcepteres formodningen imidlertid, åbnes der mulighed for endnu en: at 2.-trykket med dets tillæg (jfr. note 40) kan være foranlediget af Refutationen.

[37] Smædevisen er trykt adskillige steder, foruden af Rørdam, s. 75f, f. eks. i sammes udg. af Monumenta Historiæ Danicæ, II, 1875, s. 186, Nelson, s. 151, og Carl S. Petersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie, I, 1929, s. 395 med fotografisk reproduktion af nedskriften s. 394.

[38] Forlægget har været 1. tryk af Gensvaret.

[39] Danmark-Norges Traktater, I, 1907, s. 346.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fandt her udvej for at tilkendegive forargelse over det svenske skrift. I tekstindskuddet i 2.-trykket bl. A 3, hvor Johan Friis/Svaning/Parvus udtaler sig om Baseludgavens uhyrligheder, gøres parentetisk følgende bemærkning om et af nogle svenskere forfattet smædeskrift, nylig udgået mod de danske rigsråder: »ut interim de famoso scripto, quod nuper contra Senatores regni Daniæ optimos, fidelissimos ac præstantissimos viros Sueci quidam in uulgus sparsere, nihil dicam«. Når citatets »Sueci quidam« sammenholdes med Gensvarets forfatterangivelse »*the Swenskes* rätferdelige . . . genswar« og dets anførte angrebsmål, de danske rigsråder, med Gensvarets angreb på rigsrådet i almindelighed og Johan Friis m. fl. dalevende og afdøde rigsråder i særdeleshed, er det klart hvad der sigtes til.[40] Tillige at Gensvarets forfattere er at regne mellem de modstandere der, som det siges umiddelbart i det følgende, mod deres vilje skal få sandheden at høre, disse »aduersarij confusi qui in Danos quæcunque libuit contumeliossissime dixerunt«. Interessant er at Gensvaret udelukkende betegnes som et skrift rettet mod de danske rigsråder. Det var meget forståeligt en side Johan Friis havde hæftet sig ved, udvidet lyder karakteristikken i smædevisen »Hand spotter saa *mangen erlig mand*/ I Danmarckis kongis rige«.

Følges dette spor, halvt fordækt lagt ud i 2.-trykkets indskud, må det erkendes, at et lag i Refutationens og Chronicons antisvenske polemik har Gensvaret som foranledning. F. eks. det tidligere berørte sted i Chronicon, hvor Svaning regner ud hvor meget svenskerne i 1560 skylder Danmark i henhold til Malmøoverenskomsten 1512. Udregningen, påpeger Landberg, kan meget vel være en tak for sidst for Gensvarets ord om at Danmark ret beset, »än nu idagh«, skyldte Sverige den pengesum hvormed Magnus Eriksson indløste Skåne og Halland. Faktisk vender Svaning sig ligeud mod Gensvaret og dets tendens, når han kommenterer: »Sed hæc omnia callide occultant Sueci, harum rerum nullam in descriptione

[40] Direkte om rigsråd og ridderskab i forbindelse med Christian II.s grusomheder: »Thet Danske Rådh war thet litet emoot/ The såghe så gerne thet Swenske blodh/ . . . Hans Ridderskap monde thet litet ogille/ Thet gick endels som the gerne wille/ The lätes wäl som the höllet för orät/ The brukade likwäl Pilatusse sätt/ . . . Thet Danske rådz insigle stod ther fore/ När the the Swenske theris tro tilsuore« (Gensvar bl. G vij-G vij verso); invektiver og beskyldninger rettes i 1. tryk, foruden mod Friis ([K verso], også gengivet Rørdam, s. 75) mod Claus Bille (F ij verso, G vij verso) Truid Gregersen Ulfstand (I ij verso – I iij verso) og Christen Munk (F ij verso). I 2.-trykket tillægges vers som »Thet Danske Ridderskap wore wäl flere/ som Lybske hade lärt at quinckelere« og personrækken forøges med Mogens Gyldenstierne (»Han lider icke the Swenske gerne«), Aksel Brahe og Johan Urne (se facsimilebilaget efter facsimilen af 1.-trykket.)

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

rerum Sueticarum omnino mentionem facientes: quo nullum in regnum Sueciæ reges Daniæ ius habere rerum imperitis persuadeant«.[41] Malmøforliget omtales ganske rigtig ikke af de Svaning bekendte svenske historikere, Johannes Magnus, Olaus Petri, Göran Gylta og Peder Svart, men Olaus Petri og Gylta kan ikke i denne forbindelse klandres for at propagandere mod den danske konges ret til Sverige.[42] Nævnte »Sueci« må altså stå for forfatterne til Gensvaret samt Johannes Magnus. Og i et lignende lys skal bemærkningerne ses omkring stadfæstelsen af Kalmardommen, hvis ordrette gengivelse af Svaning motiveres med at modstanderne ikke skal kunne beskylde os for at have tilføjet eller ændret noget, »ne temere quicquam vel addidisse vel mutasse *aduersarij* nos accusent«. (Begge Magnus-brødrene var døde på dette tidspunkt). Gensvaret priser naturligvis svenskernes kloge udeblivelse fra Kalmarmødet 1505, det ville ellers være gået dem så blodigt som det senere gik under Christian II i Stockholm: »The Danske wille holle ther Herre möte/ The Swenske skulle med halsen böte/ Then maat the wille rett intet gille/ Therföre the icke til Calmare wille/ . . . / Ah hade effterkommende warit ock så wise/ Tå hade the bekommit bättre lijse/ . . . / The [Danske] toghe them thet alt sammans ifrå/ När the icke kunde halsen få«.[43] – Hvad skulle man svare på dette? Svaning greb påstanden og vendte den om, idet han højst kunstigt erklærede det sandsynligt at Kalmarproskriptionen netop var en af årsagerne til kong Christians senere hårde fremfærd mod svenskerne![44]

Slet så tydelige spor leder man forgæves efter i Refutationen. Påfaldende er dog den måde hvorpå Gustav Vasa føres frem, skønt han tværtimod at have noget med Johannes Magnus' historie at skaffe selv blev angrebet deri. Han nævnes konsekvent uden at blive tituleret konge. Hyppigt læser man om Ioannes Rex og oftest omtales de øvrige danske og svenske konger på samme måde med efterstillet kongetitel, men Vasadynastiets grundlægger benævnes blot og bart Gustavus. Givetvis en provokation og opfattet som sådan i Sverige.[45] Et sted gælder det univer-

[41] Gensvar bl. E vj verso; Chronicon bl. Pp 4.

[42] Jfr. Gunnar T. Westin: Historieskrivaren Olaus Petri, Lund 1946, s. 291 ff.

[43] Gensvar bl. F v verso–F vj.

[44] Chronicon bl. Gg 4 (om aduersarij), Hh 4 (kommentaren): »Ac verisimile quidem est Christiernum secundum, quamquam aliæ quoque postea accesserunt causæ, hac proscriptione præcipue motum, tantopere in Suecos postea sæuisse«; jfr. Ll 2 om Christian II.s tyranni som udtryk for Guds straf over svenskerne for deres troløshed.

[45] E 279 (jfr. note 27), læg Rrrr bl. 2: Refutatio og Chronicon er et præludium belli, hedder det. »Atque hinc est quod Dominum Parentem piæ memoriæ Gostavum Regem modo regni titulum gerere, modo regnare, nunquam autem Regem scripserit«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sitetets genoprettelse »sub Gustauo« samt hans nylige beskatning af dansk adelsgods i Sverige, et andet citeres Olaus Magnus' ord om det svenske folks utålelige vilkår under de nuværende forhold, altså under Gustavus; Svaning strækker sig her så vidt som til at tale om »Gustavo in Suecia iam regnante«. Mest markant føres kongen frem i indledningen, hvor hans ungdomshistorie berøres efter omtale af Johannes Magnus' modstand mod den svenske kirkereform. Gustavus, som nu udøver magten, »qui modo regni Suetiæ titulum gerit«, oplyses det aldeles umotiveret, blev holdt i frit fangenskab i Danmark på Kalø slot hos den berømmelige Erik Banner af den lysende adelsslægt. Herfra undveg han hemmeligt mod sit givne løfte og tog under oprøret magten i Sverige, »clam contra fidem datam elapsus . . . mutatione facta rerum ipse potitus«.[47] Repetitionen af den velkendte historie[48] er pur ondskabsfuldhed, måske tænkt som et modstykke til nogle linier i Gensvaret, hvori kong Gustav skildres som den af Gud udvalgte der forræderisk blev taget til fange af de danske.[49] Svaning ville ikke have vovet at hidsætte den på eget initiativ; den der var i stand og havde motiv dertil var Johan Friis. »Sit fengsel staal [hand] sig fra/ Fick en fordantz met kagen i Lybeck« lød det i hans smædevise. Atter skimtes forbindelsen mellem Svaning og hans nærmeste arbejdsgiver.

Bortset fra Refutationens udfald mod kong Gustavs nylige beskatning af dansk adelsgods i Sverige[50] undlader Svaning at rejse nye stridsspørgsmål i polemikken. De aktuelle problemer i Østersøområdet berøres ikke, omend den lejlighedsvise understregning af Gotlands tilhørsforhold til Danmark, kraftigt bestridt af såvel Johannes Magnus som Peder Svart, naturligvis også rummede en afvisning af aktuelle svenske krav på øen.[51] De udsagn Landberg tager som udtryk for et dansk ønske om unionens genoprettelse begrænser sig til to meget vage udtalelser i Refutationen. Når Johannes Magnus i sit danskerhad finder at dansk-svenske ægte-

[46] Refutatio bl. I 4, K og D 2.

[47] Refutatio bl. A 4 (ligelydende i 1. og 2. tryk).

[48] Også fremført af Spithoff i England som modvægt mod den svenske agitation, Ingvar Andersson (jfr. note 7), s. 179; historien udpensles af Svaning i Christiernus II, Frankf. 1658, s. 385–87.

[49] Gensvar bl. G.

[50] Refutatio bl. I 4 verso–K; jfr. Landberg, s. 256f og Colding, s. 276–78.

[51] Refutatio bl. B 3; Chronicon bl. O 2 verso, P 4 verso; aktualitet: Colding, s. 329f, 465f. – Meget fyndigt har Johan Friis iøvrigt udtrykt sig desangående over for en svensk gesandt: »Her Sten, dett er inthet beuent med disse ord. Danmark mister icke Gudland, thi Gudland er som kaal til flesk«, Monumenta Historiæ Danicæ, udg. af Holger Rørdam, II, 1875, s. 185f; jfr. Historisk Tidsskrift, 4. rk. VI, 1877, s. 284.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skaber bør forbydes, hævder Svaning meget fornuftigt at der er gammel tradition for slige forbindelser og at man ikke fra dansk side søger at lægge hindringer i vejen. I forbindelse med Magnus' hånsord om det danske sprog gør han dernæst ret selvfølgeligt det danske og svenske sprogs nærbeslægtethed gældende og spår at de to folk, om Gud vil, engang med tiden vil vokse sammen i eet fælles sprog og samfund, »in unam eandemque linguam ac societatem«. Det er næppe forsvarligt at tage dette til indtægt for en »dansk opinion, som syftade mot unionens återställande«.[52] Heller ikke kan Chronicons ytringer om unionsforholdene tillægges værd som udtryk herfor. Chronicons behandling af unionsforholdene er ganske enkelt udarbejdet af Svaning under tilsyn af Johan Friis og løber sammen med en skarpt pointeret gendrivelse af svenske angreb på og prætentioner over for Danmark. Kun en enkelt indrømmelse af dansk misbrug af unionen bryder denne tendens (se nedenfor s. 47), men understreger på den anden side indirekte det retsgrundlag man vil hævde bestod for unionen. Gensvarets udfald mod Johan Friis m. fl. besvaredes med Refutationens uærbødige behandling af kong Gustav, og over for Gensvarets og Johannes Magnus' bidske anfald på fortidens unionspolitik var det for en dansk betragtning næsten uomgængeligt, taktisk desuden nærliggende, i Kong Hans' historie at hævde gammel ius in regnum Sueciæ. Politisk og juridisk var påstanden status quo, da den danske konge og krone i Brömsebrotraktaten udtrykkeligt havde forbeholdt sig sine rettigheder til Sverige, et forbehold der var svaret på et svensk vedrørende Gotland. Noget politisk ønske om påny at genoplive unionen kan bestemt ikke udledes af Svanings defensorat. Man bedes ellers drage den kirkepolitiske konsekvens af hvad Christian III/Johan Friis nogle år tidligere lod svare Gustav på et krav, om at Gotland som forhen skulle høre under Linköping stift: At kong Gustav jo uden tvivl vidste at ærkebispen i Lund havde haft primatrettighed over alle Sveriges gejstlige. Begæredes derfor at han ville skaffe ærkebispedømmet denne rettighed som det havde haft af gammel tid![53]

Sandsynligvis for at henføre Refutationen til kong Gustavs regeringstid blev trykkeåret 1561 ændret til 1560. I løbet af 1561 har den formentlig foreligget færdigtrykt. Efterspillet kom året efter og viste at tilsløringen af proveniensen med henblik på at undgå påtale havde været en rimelig forholdsregel. Uden at nævne Refutationen, men utvivl-

[52] Refutatio bl. D, I 4 verso; Landberg s. 257; jfr. Colding, s. 280: »Der er af Landberg fremført beviser for, at sådanne stemninger existerede i ledende danske kredse«.
[53] Norske Rigs-Registranter, I, Chria 1861, s. 158f; jfr. Landberg, s. 218.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

somt foranlediget heraf, fremlagde de svenske sendebud ved forhandlingerne i jan.-febr. 1562 et forslag om gensidigt forbud mod smædebøger der rørte kongerne og deres forfædres ære. Ingen sådanne måtte trykkes i de to riger og hvad der hidtil var trykt på begge sider skulle inddrages og brændes. Danskernes interesse heri var dog betragtelig ringere end svenskernes. Tanken var tiltalende, svarede Johan Friis, om ikke allerede Johannes Magnus' værk var blevet spredt viden om i Europa (Gensvaret nævnes ikke). »Thij att thend forste smeebog, som en swensch mand wed naffnn Olauus Magnus lod udgaa till Rom, skall siden egien were prentett till Basell, oc er saa wiidtt udspred udj Welsckland, Spanien, Italien saa well som oc udj Tydskeland, saa the skulle were suare egien att fange. Udj huilcken bog hand saa haanligen oc spotteligen schriffuer om danske mend, som aldrig haffuer weritt schreffuit om nogen nation, endog Gud were loffuit at sandhett er well kiendt«.[54] – Biblioteksundersøgelser i udlandet har vist at det også lykkedes at udbrede Svanings Refutatio i Europa.[55] I 1564 blev der foretaget en vellykket oversættelse til dansk.[56] Først ved freden i Stettin 1570 blev et forbud mod skandskrifter bragt i stand.

II

Da Johannes Spithoff okt. 59 fra England bad Caspar Paslick foreslå kongen publiceringen af en Danmarkshistorie som et modstykke til Johannes Magnus' pral og løgn, opstillede han nogle kvalitetskrav. Den burde fremstilles i formsikker stil, lidenskabsløst og med den klogskab som kræves af en god historiograf. Han forestillede sig at nogle folk der var kyndige i Danmarks fortid, i besiddelse af ubestikkelig dømmekraft og uden hang til kævl om småtterier, skulle samle de historiske kendsgerninger, skønsomt og med plan. Derefter skulle stoffet overlades til en skolet latinforfatter, f. eks. Johann Sturm i Strasbourg, som skulle sætte skik på det og fremlægge det i stilistisk velformet prosa. Thi ligesom selv den bedst komponerede musik lyder dårligt, når fremførelsen er slet, således taber historien al sin tiltrækning, hvis den ikke er betroet en god pen.[57]

[54] Rigsarkivet, TKUA Sverige A II, 1561–69, læg F.

[55] Ellen Jørgensen, s. 89.

[56] Samtidig renskrift i blandingshåndskriftet Thott 2007 4°, bl. 28–88, Kgl. Bibl.

[57] Ellen Jørgensen, s. 222. – Sturm var nogle år før blevet betroet opgaven at føre Sleidans Commentarii videre, hvad man var bekendt med i Danmark, Harald Ilsøe i Fund og Forskning, XIII, 1966, s. 42 med n. 50, s. 49f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Det fint tænkte program blev ikke fulgt op. Meget muligt var man dog lydhør over for forslaget, for mindre end en måned efter modtagelsen af Spithoffs brev blev Paslick sendt til Sturm i Strasbourg, men har han haft i opdrag at anmode Sturm om at medvirke er svaret blevet et afslag.[58] Det blev Svaning der kom til at gøre arbejdet, og professorerne i København der fik lejlighed til at forbedre det. Man var dog tydeligvis ikke helt tilfreds med resultatet. Som konventionen bød ytrede Svaning sig beskedent om hvad der kom fra hans pen, men i et stærkere ordvalg end det var sædvanligt lod man tillige i det indskudte tekststykke Parvus erklære, at adskillige skrivekyndige og talentfulde danske af i dag kunne have imødegået Magnus mere vægtigt, brilliant og fyldigt »end jeg med denne min jævne og dagligdags måde at fortælle på«.[59] Det tør kaldes en forbeholden omend træffende karakteristik af Svanings prosastil. Den er jævn og ligetil, uden pointer og uden mærkbare forsøg på at leve op til klassiske eller nyklassiske forbilleder, langt fra den virkelige Parvus' manierede humaniststil. Og som form således indhold, stort og småt medtages uden forskel. Hans særkende er en – ofte vindende – naiv trohjertighed og en uhøjtidelig fortælleglæde, som undertiden er veloplagt og smittende, men også kan svulme op til snaksom bredde. I grunden må man beklage at de trykte dele af hans store Danmarkshistorie, Kong Hans' og Christian II.s historie, ikke blev skrevet på modersmålet. De har træk af folkelig fortællekunst og havde med deres enkle psykologi, udmalede situationer, lokalkolorit og let anskuelige enkeltheder haft gode muligheder for at vinde et bredt publikum.

Refutationen er sikkert hans mest vellykkede arbejde, forholdsvis koncentreret og klart disponeret, ved sin emnekreds ude af stand til at belaste hans evner som historiker. Et kort indledende afsnit behandler »historia« dvs. spørgsmålet om goternes afstamning, hovedafsnittet Hemming Gadhs tale. Talen følges tæt og opdeles i 34 punkter med referat eller citat af hvert enkelt angrebspunkt (convicium) og derpå gendrivelse heraf (dilutio). Fremgangsmåden kendes fra tidligere polemik, f. eks. Povl Helgesens og Cornelius Sceppers stridsskrifter, der begge var Svaning bekendt.[60] Tonen er efter en svensk forskers mening »ganska värdig«,[61] nok skarp og med tilsvarende modudfald, men uden

[58] Brevet fra Sturm til kongen om Paslicks besøg, Strasbourg 8. dec. 59, henviser til dennes mundtlige beretning, Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemark, bef. von Andreas Schumacher, II, 1758, s. 390f.

[59] Refutatio bl. A 2; jfr. Rr 2 verso.

[60] C. O. Bøggild-Andersen i Historisk Tidsskrift, 11. rk. V, 1956, s. 87; Christiernus II, s. 492f.

[61] Gustav Löw (jfr. note 25) s. 55 n. 1.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Magnus' lidenskab og gennemførte ensidighed. I spørgsmålet om kilderne er Svaning dog demonstrativt fast: Saxo er den ældste danske kilde og ubetinget autoritet. Når Saxo undertiden sætter danskerne i et dårligt lys, f. eks. ved at skildre nogle af kongerne som tyranniske, er det fordi han modsat en vis herre har forstået at historikerens opgave er at skildre sandheden. Magnus gør derimod hvidt til sort og sort til hvidt efter sine formål, idet han »plausibilia populo ac principibus suis placentia scribere statuit«.[62] I visse tilfælde er danskernes bedrifter endog større end Saxo har givet udtryk for, så Magnus' skændige bagtale hører ingen steder hjemme. Saxo er »Saxonem sincerum, probatum, optimæque fidei scriptorem, vnde primordia ac res gestæ populi septentrionalis puræ atque incorruptæ primum omnium profluxere . . .«.[63] Over for Albert Krantz tager Svaning afstand, han konstaterer spydigt at Magnus åbenbart foretrækker ham for hjemlige historieskrivere og nævner ham selv i Chronicon kun for at markere usikkerhed eller uenighed.[64] Andre indblik i Svanings forhold til udenlandsk historieskrivning gives spredt og tilfældigt,[65] det er ikke ved lærdom Magnus tilbagevises.

Svaning kan parere med en vittighed og gå let over et spørgsmål ved at føre krigen over i svenskernes lejr, men principielt griber han sagen alvorligt an. Alle de for enhver tydeligt overdrevne udtalelser om danskernes hæslige sprog, usle levevilkår, grumhed og retsløshed osv. tages bogstaveligt og imødegås. I sine oprigtige bestræbelser for at meddele et mere sandt billede af forholdene giver han forklaringer med troskyldige indrømmelser, morsomme brudstykker af en dansk kultur- og samfundsbeskrivelse.

Vedrørende Magnus' påstand om danskernes kolossale sværgen og banden: det må bekendes at vi bander for meget(!), men svenskerne taler heller ikke alle med englerøst.[66] Vi taler måske ikke tysk helt korrekt, men vi vil heller ikke – som Magnus – købe sprogfærdighed med eksil.[67] Det er nonsens at danskerne er forhadt af tyskerne, disse bruges tværtimod som særlig egnede til høje bestillinger i Danmark, og de har

[62] Refutatio bl. D 2.

[63] Smst. bl. K verso og F 4 verso.

[64] Smst. bl. B 2 og B 4; Chronicon bl. O 4, Dd 3 verso.

[65] Refutatio bl. B 4: Jordanes, Procopius; F verso: Æneas Sylvius' Bohemorum... historia, [cap. 58]; H 3–H 3 verso: Andreas Althammers Tacituskommentar, et digt af Joannes Baptista (Spagnoli) Mantuanus og Augustinus Datus' tale til Christian I; K verso: Polydor Vergils Englandshistorie, Witekinds Vita Caroli Magni (se nedenfor), Valerius Maximus samt »scripta Gallorum de Holgero Gotrici Regis filio, quem nostrapte lingua Olaum appellamus«; altså om Holger Danske; se også ovenfor note 35.

[66] Refutatio bl. C 4.

[67] Smst. bl. C 4 verso.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ikke noget andet sted uden for Tyskland nemmere adgang til at beklæde embedsstillinger.[68] Nok har vi trældom (vornedskab) på Sjælland og omliggende øer, men bønderne kan frikøbe sig, og de fleste godsejere behandler deres undergivne mildt, flere end det er tilfældet i udlandet. Hvordan behandler svenskerne forresten finnerne? Magnus' erfaringer om danskernes elendige kost må skyldes at han som en anden landløber har holdt sig til fattige bønderhuse dengang han rejste gennem landet, adelshuse har han åbenbart ikke haft adgang til. Danskerne forser sig ellers almindeligvis mere ved overdådigt levned end sparsommelighed, derfor er der udstedt luksusforordninger. Men hvad med svenskerne og deres beklumrede hytter om vinteren: dér er – citeret i den samtidige danske oversættelse – »saa stor stanck og luct att mange som icke er wondtt der tiill letteliig ther aff quelis och döö«![70] Om kongens ringe indtægter udtaler Magnus sig som om han har set både skatkammer og rentemesterregnskaber, men selv om han havde, burde han vide at rigdom jo ikke afhænger af om skatkammeret er fuldt. Danmark er rigt på korn, fisk og øksne, der eksporteres i tusindvis til lands og til vands; til de vendiske stæder udfører vi mere end vi indfører.[71] Svenskernes skræk for indvandring fra Danmark er vanskelig at forstå. Fra gammel tid har der bestået forbindelser mellem adelsslægterne, de har sat spor i begge lande, f. eks. har familien Bielcke uhindret nydt gods i Danmark. Omstrejfende skoledegne behøver han sandelig ikke at være bange for, Danmark har et blomstrende universitet i København, så den danske ungdom har ikke nødig med fare for deres liv at søge til Sverige, og slet ikke nu da universitetet i Uppsala efter hvad der fortælles er sygnet hen under Gustav. Klagen over at desertører fra hæren søger til Sverige er gammel, i Danmark lader man sådanne straffe, og hvad angår påstanden om tilstrømningen af skøger må man spørge, om svenskerne virkelig ikke er standhaftige nok til at afvise dem selv??[72] At Danmarks indbyggere skulle bestå af proskriberede fra andre europæiske lande der her ernærer sig ved sørøveri er vrøvl. Vel er vi gæstfrie, men fremmede optages kun i borgerskabsbøgerne (album ciuium) hvis de kan legitimere sig ved skriftligt vidnesbyrd (testimonium). Sørøvere bekæmpes af kongen ved årligt udrustede flåder.[73] Den megen snak om

[68] Smst. bl. D 4 verso.
[69] Smst. bl. D 2 verso–D 3.
[70] Smst. bl. D 4; den danske oversættelse, Thott 2007 4°, bl. 50 verso.
[71] Refutatio bl. F–F 2 verso; D 3 verso.
[72] Smst. bl. I 4–K.
[73] Smst. bl. K 2 verso.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ubarmhjertig behandling af skibbrudne kan modbevises ved loven fra 1521, givet af den for sin grusomhed så udskældte Christian II (loven aftrykkes), samt ved Christian III.s forordning om strandfogeder. Men selvfølgelig kan det ikke forhindres at nogle handler mod forordningerne.[74] Iøvrigt er lovene ikke som hævdet tyranniske, de stemmer overens med jus civile og jus canonicum. Og intetsteds i Europa afsluttes en proces hurtigere og med mindre udgift end i Danmark.[75]

I dette farverige nationale forsvar indgår nødvendigvis også tilbagevisning af beskyldningerne om danskernes grusomhed og falskhed mod Sverige gennem tiderne. Det forholder sig tværtom. Danskerne fører ærlig krig, det gjorde også Christian II hvis senere grusomhed såvel danske som svenske reagerede imod, og de holder indgåede overenskomster. Folkungernes ugerninger er kendt nok, Magnus Smeks forbrydelser var så afskyelige at visse svenske historikere end ikke vil nævne dem, og gang på gang er svenskerne faldet fra de danske konger på trods af forbundet i Kalmar og dets fornyelse, ja at opregne alle de overenskomster svenskerne har brudt er helt uoverkommeligt. Dette med samt deres kneb og kunster under Sten Sture den Ældre, han som var svigefuldere end numidieren Jugurtha, fremgår klart af Kong Hans' historie.[76]

Spørgsmålet om hvorvidt udarbejdelsen af Kong Hans' historie er foretaget før de svenske angreb fremkom, måtte ovenfor lades uløst, omend det i grove træk er påvist at i al fald behandlingen af Sverige skal ses som en forlængelse af Refutationen, som et svar på Magnus' og kong Gustavs polemik. Ønsket om at præsentere en overbevisende og derfor på vigtige punkter dokumenteret fremstilling for et udenlandsk publikum, og den adgang Svaning ved Johan Friis' mellemkomst havde til at benytte arkivdokumenter, betinger den karakteristiske blanding af fremstilling og aktgengivelse eller aktreferat, som Huitfeldt overtog og pressede ind i en streng årbogsform. Det må dog understreges at langt fra alt det meddelte aktmateriale vedrører forholdet til Sverige, ligesom at den mod svenskerne engagerede skildring ikke just er 1561-årets friske bidrag til dansk historieskrivning. Den afspejler i sin grundindstilling ret nøje en holdning hos Povl Helgesen, der i om muligt endnu stærkere vendinger fordømmer svenskernes medfødte perfidi og hang til oprør.

Indirekte kendte Svaning Skibbykrøkiken gennem Peder Olsens kompilation, Danorum gesta, og ejede selv en afskrift af Helgesens korte

[74] Smst. bl. K 3 verso–L 2.
[75] Smst. bl. I verso.
[76] Smst. bl. E 2–E 3 verso, G 2–H.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Danmarkshistorie, Compendiosa historia.[77] I denne koncentrerede oversigt ses udviklingen i forholdet til Sverige fra Margrethe til Hans under unionens synsvinkel. Det højtidelige forbund fra Margrethes tid, »foedus illud solenne«, var et gode som burde have bestået ukrænket. Det blev indgået med den bestemmelse at kongevalget skulle gå på skift mellem Danmark(-Norge) og Sverige således at Danmark valgte først. Danmark valgte Erik af Pommern, men da man dernæst valgte Kristoffer af Bayern uden først at spørge Sverige, hvis tur det var, valgte svenskerne deres egen konge. Af naturen troløse og oprørske faldt svenskerne til deres egen ulykke også fra Christian I, da han var blevet konge i Sverige, og ligeledes fra kong Hans, skønt han regerede uden alt tyranni. Havde Margrethe, Erik, Kristoffer og Christian II regeret så ublodigt som han, havde forbundet måske bestået, om ikke svenskernes hang til oprør havde hindret det.[78]

Den ejendommelige bestemmelse om et kongevalg på skift går Svaning uden om i Kong Hans' historie – den dukker op i en digression i Christian II.s historie[79] – men bemeldte »solenne foedus« eller »solenne decretum« er, modstillet svenskernes oprørslyst, atter og atter holdepunkt, når forholdet til Sverige bedømmes. Forskellige supplerende enkeltheder henter han fra Olaus Petri, bl. a. nogle oplysninger om selve forbundet, som denne identificerer med det udaterede unionsudkast fra o. 1436 der følgelig henlægges til Kalmarmødet under Margrethe.[80] Ifølge Svanings fremstilling tilfaldt Norge Margrethe ved kong Olufs død – i Christian II.s historie udtrykkeligt »hæreditario jure«[81] – hun blev valgt i Danmark og erobrede i ærlig kamp Sverige. Hun anså det for nyttigt at binde de tre riger sammen, og de tre rigers stormænd enedes da om at rigerne altid skulle lyde een regent. Trods svenskernes frafald og modstand sidenhen fulgte kong Hans hendes tanke og søgte det samme mål, nemlig at befæste rigernes fred og ro så at de kunne leve i indbyrdes concordia og ved fælles hjælp værne sig mod fjendtlige angreb.[82] Ligesom Povl Helgesen finder Svaning at svenskerne, skønt de aldrig havde haft nogen mildere konge end kong Hans, ulykkeligvis

[77] Forholdet til Peder Olsen (og dennes til Skibbykrøniken) se C. O. Bøggild-Ansen i Historisk Tidsskrift, 11. rk. V, 1956, s. 73ff; afskriften af Povl Helgesens Danmarkshistorie se Harald Ilsøe i Historisk Tidsskrift, 12. rk. I, 1965, s. 403, 434.

[78] Skrifter af Paulus Helie, VI, 1937, s. 41f, 45, 49.

[79] Christiernus II, s. 271, jfr. s. 274.

[80] Samlade skrifter af Olavus Petri, IV, 1917, s. 142f; jfr. Chronicon bl. M 4 verso.

[81] Christiernus II, s. 269; jfr. 463.

[82] Refutatio bl. G 2–G 3; Chronicon bl. V 4 verso.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

stadig tragtede efter at skifte herre. Men der er et bemærkelsesværdigt tilløb til en nuancering, idet han af egen ærlig drift giver dem medhold i deres klage over at kongen indsatte danskere og tyskere på slottene i Sverige. Det tør så meget mindre fortjene undskyldning, siger han, som det står fast at dette stred mod (fornyelsen af) det solenne forbund, hvori det var bestemt at hvert riges adel skulle nyde sine friheder og privilegier og at udlændinge ikke måtte foretrækkes for de indfødte. Den omstændighed at synspunktet er hentet hos Olaus Petri og i praksis er en indrømmelse til Gensvaret gør det ikke mindre interessant. Man kunne heri fristes til at se spor af en evt. ældre redaktion, skrevet før polemikken mod Johannes Magnus m.v. blev aktuel, men mangler i så fald forklaring på at indrømmelsen ikke blev slettet. Den gives tilmed to gange, for endnu et sted medgiver Svaning om samme forhold at kongen måske fejlede en lille smule ved at indsætte sine trofaste danskere som lensmænd. Det var imidlertid menneskeligt. Hvem vil tålmodigt lade andre rive sig en fordel af hænde?[83] – Brydes således den antisvenske tendens, tjener udtalelserne på den anden side, som allerede nævnt, indirekte til fremhævelse af at unionen ingenlunde blev bedømt ud fra et ensidigt prodansk standpunkt, men i henhold til et retsgrundlag.

At betragte begivenhederne ud fra en bærende hovedtanke, ikke at tale om at anlægge selvstændige synspunkter er iøvrigt kun sjældent Svanings sag. Han kompilerer og kombinerer uden videre system og, som Ellen Jørgensen har sagt, uden dybere indsigt i forholdene. Men ubilligt – og dog karakteristisk for Erslev-eleven, strengere end mesteren selv – bedømmes hans historieskrivning væsentlig som en utilforladelig og effektfuld formidling af kilder.[84] Hans fortællekunst er slet ikke at foragte, det er simpelthen hans mål at få de historiske begivenheder til at fremstå levende og anskueligt. Derfor udpensler han situationer som de kunne have været, ud over men efter hans opfattelse ikke imod kilderne, og tillægger aktørerne plausible ræsonnementer, ordvekslinger eller illustrerende taler. Ved meddelelser om varsler skabes stemning og forberedes historiens videre gang. Inden for et enkelt felt, den litterære portrætteringskunst, er han klart undervurderet for ikke at sige overset. Hvor fristende havde det ikke været at give et glansbillede af den konge

[83] Om kongens mildhed: Skrifter af Paulus Helie, VI, s. 49, jfr. Peder Olsen, Gl. kgl. saml. 2461 4°, bl. 40; om danske fogeder: Samlade skrifter af Olavus Petri, IV, s. 144, 266, og Den Danske Riimkrønike, udg. af Chr. Molbech, 1825 (herefter citeret Rimkrøniken), s. 276; Chronicon bl. Ff 3 og Z 4 verso–Aa.

[84] Ellen Jørgensen s. 91, og Dansk biografisk Leksikon, XXIII, 1942, s. 178; Erslevs mere forstående dom i Historisk Tidsskrift, 6. rk. II, 1889–90, s. 401, 408.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

som skulle repræsentere den danske kongerække over for svenskerne og andre nationer. Men nej, dertil er Svaning på sin vis for loyal over for sine kilder, for konkret i sin betragtningsmåde. Han tager undervejs hvad kilderne byder og krydrer i det afsluttende portræt gængse idealiserende med menneskelige og umiddelbart begribelige træk. Ud af gryden koges en modsætningsfyldt og ganske spændende kongepersonlighed, med facetter som stadig toner frem i behandlingen af kongens historie.[85]

Svaning opererer tydeligvis ud fra en særdeles positiv og i mange henseender idealiseret forestilling om kongen. Alligevel giver han gennem historien spredte bidrag til en karakteristik der antyder visse ufuldkommenheder. Kongens moralske og statsmands-dyder fremhæves jævnt hen, små anekdoter viser hans kongelige væsen eller lunerige gemyt, men Svaning anfører også lidet flatterende rygter om hans andel i Laxmand-affæren og beretter om anger herover på dødslejet, og selv om det afvises at kongen begik ægteskabsbrud, refererer han troligt hvordan snakken gik herom.[86] Henrettelsen af Anders Skriver efterfulgtes af et anfald af sindssygdom – og en pilgrimsfærd.[87] Kong Hans førte retfærdige og nødvendige krige mod både Sverige og søstæderne og sluttede gerne fred.[88] Men over for nogle lybske sendebud viste han sig engang strengere end det var hans natur,[89] i sit styre i Sverige begik han som omtalt en beklagelig fejl, og også angrebet på Ditmarsken havde rod i menneskelig skrøbelighed. Svaning har med forlæg hos Povl Helgesen tillagt enkedronning Dorothea en heldig indflydelse på kongen; som følge af sine erfaringer fra Christian I.s tid holdt hun ham længe tilbage fra krig mod Sverige. I forbindelse med Ditmarskerkrigen strejfes motivet igen: Dorothea der ellers plejede (!) at lægge en dæmper på sønnens cupiditas var nu død.[90] Selve fejlgrebet forklarer Svaning psykologisk med omskrivning af en refleksion i Rimkrøniken om fyrsters overmod i medgang. Da menneskene vil have mere jo mere de har, foranledigede erobringen af Sverige kong Hans til på nogle stormænds tilskyndelse at forfølge heldet med et togt mod Ditmarsken. Først det her

[85] [Politikens] Danmarks Historie, V, 1963, s. 81–83, 96; smlgn. referat nedenfor s. 50f og Allen (jfr. note 33), I, s. 622.

[86] Chronicon bl. Bb verso og Bb 2–Bb 2 verso.

[87] Smst. bl. R verso.

[88] Smst. bl. P 2, Q 2–Q 2 verso, Cc verso, Pp 4 verso.

[89] Smst. bl. Ee 2 – med tilhørende forklaring en indirekte kommentar til Hermann Bonn: Clariss. Imperalis Urbis Lubeci Chronicorum libri tres, Basel 1543, s. 82 (bl. g verso).

[90] Chronicon bl. O verso–O 2 og X; Skrifter af Paulus Helie, VI, s. 48

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

lidte nederlag lærte den fortræffelige konge, hvor vigtigt det er at lægge bånd på sig selv i medgang og ikke friste lykken for meget.[91]

Disse skygger fortones sandt nok under den menneskelige synsvinkel Svaning anlægger på kongen: henvisninger til almene psykologiske love, sindssygdom eller anger tjener til at mildne bedømmelsen af fejlgrebene. At de overhovedet fremlægges som sådanne sætter imidlertid grænser for værkets karakter af positivt nationalt modstykke til de svenske fremstillinger, hvad enten det så i nogle tilfælde forklares ved at verserende (adels)traditioner har været så stærke, at de er påtvunget fremstillingen, eller Svanings hæderlighed som historiker simpelthen har påbudt ham at følge troværdige kilders vidnesbyrd. Skyggerne forsvinder i den store afsluttende karakteristik, mere anlagt som en lovtale end en konklusion. Vurderingen af kongens krige får en anden drejning, forholdet til Sverige forbigås og helt nye oplysninger føjes til, men der sker ikke eklatante brud i sammenhængen. Mange træk er gentagelser eller dog med tilknytning til den foregående fremstilling, hvad der bl.a., men ikke udelukkende, skyldes at Svaning på ny håndøser af sine kilder, navnlig Povl Helgesen/Peder Olsen og Rimkrøniken. Karakteristikken løber efter et letkendeligt skema: evner som konge og regent, forhold til Gud og gejstlighed, kongens udseende og væsen, hans børn, hans fromhedsgerninger og forhold til åndslivet (= universitetet), testamente, varsler og forudanelser om tilstundende død, dødsomstændigheder, formaninger til sønnen på dødslejet, død og begravelse.[92] – Til referatet af de første tre punkter i det følgende føjes henvisning, når der – næppe i fuldt dækkende omfang – er fundet et parallelsted tidligere i fremstillingen eller når et kildeforlæg skinner igennem:

Kong Hans var en ypperlig fyrste, der i venlighed overgik alle andre. Han var ens over for alle i omgang. Han var ubesejret i sine krige, som mere skyldtes skæbne end krigsvilje, undtagen i Ditmarsken, hvad der mere var hærførernes end hans fejl, da disse i foragt for fjenden drog i felten som til gæstebud.[93] Han var desuden overordentlig ordholdende, og hvad han een gang påtog sig lagde han vægt på at udføre. Ved indgåede traktater og forbund holdt han hårdnakket fast, og han var fjendtlig stemt over for dem der brød dem. Når han havde med sådanne letfær-

[91] Chronicon bl. X og Y 4; Rimkrøniken s. 271.

[92] Chronicon bl. Pp 4 verso – Rr 2.

[93] Jfr. Skrifter af Paulus Helie, VI, s. 48f: »Quod si temperasset a bello et sanguine (in quæ tamen casu magis quam proposito inciderat) ... fuisset sane princeps ... felicissimus ... Vno tantum bello Dimersiensi fuit infortunatissimus«, og om førernes adfærd Chronicon bl. X 2 verso–X 3.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dige mennesker at gøre, plejede han hemmeligt at ønske ondt over dem, skønt han udadtil ikke lod sig mærke med noget. Hans anseelse var så stor, at alle i hans person ærede det kongelige embede, og dog var han elsket for sin enestående forekommenhed; for at følge middelvejen siges han ofte at have gjort brug af digterordet »Nolo minor me metuat, despiciatque maior«.[94] Han modtog altid gesandter fra udenlandske fyrster og sørgede omhyggeligt for at de vendte velanbefalede og taknemmelige tilbage, ja mange gesandter fra både Frankrig og Skotland opnåede siden på hans anbefaling ærkebiskoppelig værdighed i deres hjemland. Men han tillod ikke at de opholdt sig længe, så at sige blev gamle og grå her i riget, således som det er skik i vor tid. Ved gesandternes ankomst lagde han straks alle forretninger til side, hørte på dem uden ophold og sendte dem derpå tilbage, idet han ofte ytrede at det ikke var til rigets gavn, at fremmede gesandter erfarede alle dets hemmeligheder; han afskyede nysgerrighed og tolererede den ikke hos andre. Men det turde være unødvendigt at opregne alle hans dyder, for hver gang man nuomstunder kommer til at tale om ham og hans regeringstid, drager mange et længselssuk.[95] Han nød en sådan popularitet, at hvad han een gang havde tilkendegivet som sin vilje blev fulgt med almindelig tilslutning. Med utrolig venlighed plejede han at kaste et mildt skær over de strenge straffe, som sædvanen undertiden fordrede, så at ikke ret mange af de adels- og stormænd, som han havde straffet noget hårdt, fandt straffen for streng.[96] Iøvrigt ejede han stor dømmekraft og medfødt skarpsindighed, så hans råd blev altid foretrukket i overvejelser af vigtighed, men han udbad sig alligevel sit rigsråds mening i vanskelige sager og påhørte opmærksomt råderne efter tur.

Fromhed bestræbte han sig altid på og bad bestandigt Gud om visdom og velsignelse i sit styre. Han bevidnede jævnligt i samtale, at ingen menneskelig visdom kunne styre rigerne ret uden hjælp fra oven. Gud belønnede denne fromhed med gode regeringsbeslutninger og lykkelig fremgang. Desuden var der i hele hans regeringstid overflod på korn og andre levnedsmidler i riget.[97] Da der under krigen mod hansestæ-

[94] Sentensen stammer fra Ausonius: Septem sapientium sententiae, Chilon 1; om mådehold og midtvej jfr. Chronicon bl. O verso og P 2 (»animi moderatio«) samt nedenfor.

[95] Jfr. Skrifter af Paulus Helie, VI, s. 49 nederst.

[96] Jfr. smst. s. 48 og Peder Olsen (jfr. note 83) bl. 46 verso; om blandingen af mildhed (comitas) og strenghed jfr. Chronicon bl. O verso og om strenghed ud over hans natur bl. Ee 2.

[97] Jfr. smst. bl. Pp verso; oplysningen om den gode fetalje under krigen går tilbage til Rimkrøniken, s. 287; jfr. Peder Olsen bl. 45 verso.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

derne blev udstedt forbud mod udførsel til Lübeck,[98] klagede mange over at korn og levnedsmidler unyttigt gik til spilde i riget, men han plejede at sende klagerne fra sig med ordene: bring jeres korn og varer til mine slotte, så vil mine skrivere straks på stedet betale jer kontant! – I begyndelsen af sin regering bebyrdede han gejstligheden hårdt, men senere da han opdagede at visse rådgivere havde tilskyndet ham dertil af had og ikke af hensyn til det fælles bedste, skiftede han mening og omfattede gejstligheden med sympati.[99]

Af skikkelse var han middelhøj og firskåren, med et bredt og noget fremstående bryst, ansigtet var rundt og med de smukke øjne overordentlig indtagende, kroppen var velbygget og kraftig. Overdådighed i klædedragt, mad og drikke var ham i den grad imod, at han på klædedragten undertiden næppe kunne skelnes fra hoffolkene og sjældent drak ublandet vin, men nøjedes med simpel føde og drikke, idet han anbefalede gamle dages nøjsomhed. Men når sted eller nødvendighed krævede kongeligt opbud og glans, overgik han de største monarker i overdådighed.[100] Da manglede det ikke på udsøgte krydderier og mange forskellige slags drikke, dog som han plejede at sige: ej til vellyst, men til ære for mine venner! Han optrådte nu som den største blandt de første, klædt i en gyldenstykkesklædning, der gik helt ned til fødderne og blev holdt sammen af et bælte, og med et sværd ved siden (som vi almindeligvis kalder »kårde«),[101] for han satte fædrelandets skikke såre højt. Skønt han kunne bruge en mere udsøgt art våben, ville han for at det ikke skulle se ud som om han ringeagtede fædrelandets skikke hellere bevæbnes og klædes efter fædrelandets end fremmed skik. Under gæstebud var han, når han havde drukket rigeligt, overmåde oprømt (hilaris) og glædede sig især ved musik, så at det umiddelbart ser ud som om han var en sangvinsk natur. Men den ændredes lidt efter lidt, alderen og krigsfortrædelighederne gjorde ham melankolsk.[102]

Såvidt vor historieskriver. Ideen til portrættets nøglebegreber, middelkurs og mådehold, har han fået fra Povl Helgesen, som vel beklager kong Hans' fejl, men erkender at ingen er fuldkommen; derfor fortjener ikke mindst de ros, der gennem et liv i tummel og glimmer har kunnet

[98] Jfr. Chronicon bl. Ii 4 verso – KK (udførselsforbud).

[99] Jfr. Skrifter af Paulus Helie, VI, s. 47; Peder Olsen bl. 46 verso.

[100] Jfr. Chronicon bl. T 4 verso (festen i Stockholm).

[101] Jfr. smst. bl. Pp 2 verso (kårde ved siden, da han forhandler med Lübeck).

[102] Jfr. smst. bl. R verso (melankoli efter Anders Skrivers henrettelse), og Hermann Bonn (jfr. note 89), s. 73 (bl. h 4) om kongens sindsstemning under krigen 1510–12: »nec toto belli tempore eum ex animo hilarem apparuisse«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

holde måde – »mediocritatem seruare potuerunt«.[103] Svaning udvider begrebet og illustrerer det ved ofte at lade den ene yderlighed moderere eller komplettere den anden, selv kongens temperament lykkes det ham at placere i forhold til to poler ved at forlene det med dels sanguinitas dels melankoli. I skildringen af kongens vaner forenes det med hans forkærlighed for god gammel dansk skik, såvel til hverdag som i fest. Middelvejsmotivet har tråde tilbage i fremstillingen og både dette og kongens danskhed konkretiseres yderligere lidt senere i sammenhængen, førstnævnte ved oplysningen om at kong Hans søgte en ægtemage til prins Christian blandt fyrstehuse »ikke af højeste, ikke af laveste, men af middelrang«, sidstnævnte ved formaningen til prinsen om at foretrække mænd af gammel indfødt slægt og sine landsmænd frem for udlændinge, et tema der er hentet i Rimkrøniken.[104] Dertil kommer mere gængse dyder som mildhed, venlighed, retsind, klogskab og gudsfrygt m.v., samt de to oplivende eksempler på henholdsvis kongens forståelse af eksporthandelens problemer og hans politiske kløgt, manifesteret i behandlingen af gesandter fra udlandet. Det sidste står isoleret i sammenhængen, men den omtanke Svaning lader kong Hans vise gesandtskabsinstitutionen kan jævnføres med hans korte redegørelse for kongens omsorg for universitetet. Den var ret så usentimentalt motiveret af ønsket om at få uddannet mænd, »hvis hjælp han kunne bruge til gesandtskaber og andre højvigtige regeringsforretninger«.[105]

Karakteriseringen gennem små situationsglimt og referater af personlige udtalelser kan sammen med skildringen af kongens udseende og vaner have Sveton som mønster – men som direkte mønster? Den respektfulde og sympatetiske ånd, den er udført i, er i al fald ikke karakteristisk for Sveton. Spørgsmålet lader sig i et vist omfang belyse ved et eftersyn af et par af de forfattere Svaning omtaler i Refutationen.

En af dem er den italienske humanist Polydor Vergil, som på Henry VII.s opfordring skrev en Englandshistorie på latin.[106] Den blev trykt i forskellige udgaver 1534, 1546, 1555 etc., og Polydor Vergil kan da ved siden af Albert Krantz have været en af de moderne historikere Johan Friis tænkte på, da han opfordrede Svaning til at skrive en Danmarkshistorie efter udlandets eksempel – »vicinorum regnorum

[103] Skrifter, VI, s. 48.
[104] Chronicon bl. Qq 3 verso og Rr verso; Rimkrøniken s. 291f.
[105] Chronicon bl. Qq 3 verso.
[106] Ovenfor note 65. – Jfr. Denys Hay: Polydore Vergil, Oxford 1952.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

exemplo, quæ mirum in modum suas historias hoc erudito seculo illustraverunt«.[107] En række lighedspunkter mellem de to forfattere er vel overvejende fælles humanistgods, dog skal her i sammenhængen anføres, at Vergil efter fremstillingen af de enkelte kongers regeringshistorie udformer små kongeportrætter efter et skema hvori indgår bemærkninger om udseende, egenskaber, adfærd, familieomstændigheder og forhold til kirke og åndsliv. Det er de samme punkter som dem Svaning tager op, og skildringen af hovedpersonen Henry VII rummer formodentlig ikke helt tilfældige overensstemmelser med Svanings karakteristik af den danske kongekollega. Også Henry var regeringsklog og mådeholden, nøjsom og venlig, samt vogtede over retten med severitas; hvor hos Henry »cum ista seueritate coniuncta existebat misericordia« forholdt det sig jo med Hans sådan at han »seueritati . . . admiscuerit comitatem«. Begge var tillige velbyggede og så godt ud,[108] men når Svaning bruger ordene »quadrata« om skikkelsen og »compacto« om kroppen er det direkte mindelser fra Sveton; begge udtryk bruges i lignende forbindelse i Svetons beskrivelse af kejser Vespasian (cap. 20).

Vergils portræt af Henry VII er ret knapt og tørt og uden de personlige facetter Svaning skænker kong Hans. Svaning henviser imidlertid i Refutationen også til »vitam Caroli, quem nobis descripsit Vuitichindus«,[109] hvormed der må menes udgaven af Witechinds Sakserkrønike bilagt Einhards levnedsskildring af Karl den Store med flere historiske skrifter, trykt Basel 1532. Han peger ved så ubehjælpsomt at anføre Einhards kejserbiografi på middelalderens betydeligste Svetonimitation. Her genfinder man f. eks. den systematiske kropsbeskrivelse som Svaning og i endnu højere grad Polydor Vergil følger (corpus, statura, facies etc.), men ud over adjektivet »rotunda« om Karl den Stores hovedform, der mindre originalt anvendes om kong Hans' ansigt, er der ingen overvættes lighed mellem de to fyrsters beskrivelse. Frapperende er til gengæld ligheden i spise- og klædevaner: Kejser Karl brugte en fædrelandsk dvs. frankisk klædedragt og misbilligede udenlandske klædningsstykker. Han havde altid et sværd ved siden, ved festlige lejligheder eller når han modtog gesandter et sværd besat med ædelstene. Ved fester bar han en klædning vævet af guld, men til andre tider var hans påklædning næppe til at skelne fra almindelige menneskers. I mad

[107] Refutatio bl. M 2.
[108] Polydor Vergil: Anglicae historiae libri XXVII, Basel 1557, s. 616; Chronicon bl. O verso, Qq 2.
[109] Refutatio bl. K verso.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og drikke var han mådeholden, og han afskyede drukkenskab, drak således selv kun sparsomt med vin. – Den nære overensstemmelse med skildringen af kong Hans' fremtoning og vaner skyldes naturligvis at Svaning her har tegnet kongen efter Karl den Stores billede.[110]

Hvor frit Svaning forholder sig til kilderne er i mange tilfælde umuligt at afgøre. Ofte synes et stikord eller to at have været ham nok, og det kan naturligvis ikke afvises at imitationen af Einhard kan have mundtlig tradition som udgangspunkt. Selv født under kong Hans må Svaning have været kendt med mundtlig overlevering, mens detaljer som oplysningerne om kongens tætte skikkelse og fodlange festdragt udmærket kan være inspireret af den bekendte ligsten i Odense. Det skal heller ikke overses at den vægt, han efter Einhard lægger på at kongen »maluit patrio more quam peregrino et armari et vestiri«, har en aktuel funktion som udtryk for god gammel anstændig dansk skik. Da der samtidig med eller kort før Svaning skrev stod gny om en ny tysk herremode med folderige hoser og utugtigt korte trøjer, angrebet af bl.a. Sjællands biskop Peder Palladius, kunne Svaning næppe have illustreret kongens danskhed og mådehold bedre end netop gennem klædedragten.[111]

Grundlaget for hans interessante udtalelse om kongens sindsbeskaffenhed synes navnlig at være knyttet til overleveringen om Anders Skriveraffæren. Tilstanden beskrives mindre besmykket i Christian II.s historie som en maniodepressiv psykose – »[melancholia], qua adeo superabundavit pater ejus, ut non raro delirarit, interdum etiam in maniam lapsus sit, quemadmodum in vita ejus monstratum est«. Antagelig forudsætter den psykologiske karakterisering ved begrebsparret depression-mani/melankoli-sanguinitas en vis lægelig viden; den kan være erhvervet gennem samtaler med den kgl. livlæge Cornelius Hamsfort, hvem han refererer til i forbindelse med obduktionen af Christian II.[112]

Et prægnant ræsonnement uden tilknytning til den historiske fremstilling tør klassificeres som endnu et litterært lån. Redegørelsen for kongens kløgtige behandling af udenlandske gesandter går (direkte eller indirekte) tilbage til det berømte sted i Philippe de Commines' memoirer

[110] Einhard: Vita Karoli Magni, cap. 22–24 = VVitichindi Saxonis rerum ... gestarum libri III, una cum aliis quibusdam raris ... autorum historijs, Basel 1532, s. 118–19; kun et enkelt sted indiceres afhængigheden af verbaloverensstemmelse, jfr. Einhard a. st.: »veste auro texta ... *incedebat*« med Chronicon bl. Qq 2 verso: »aurea veste ... *incedebat*«.

[111] Peder Palladius: Danske Skrifter, IV, 1919, s. 11ff (Om Hosedjævelen, oversat fra tysk og trykt 1556).

[112] Christiernus II, Frankf. 1658, s. 532f (citatet), 538f (Cornelius Hamsfort).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

(o. 1500), hvor Commines anlægger nogle betragtninger over gesandtskabsinstitutionen. Venligsindede landes gesandter, mener han, bør behandles gæstfrit og hæderfuldt, men kommer de fra et fjendtligsindet land skal man vogte sig for dem, fordi de kan optræde som spioner. De skal behandles høfligt, men holdes under opsigt og hurtigst muligt ekspederes hjem, inden de når at indhente oplysninger som kan bruges mod landet. Altså præcis samme tankegang som i forkortet form tillægges kong Hans, selv om Svaning digter til og verbalt tilslører afhængigheden. Brugt med den udviste diskretion forlenes kongen med politisk kløgt uden at tabe i menneskelig og moralsk sympati; franskmandens videre og følgerigtige råd om for hver modtagen gesandt snedigt at sende to igen havde visselig ikke anstået sig for den mådeholdne konge af Danmark.[113] Når Svaning på egen hånd drager en parallel til nutiden med dens ud fra et sikkerhedssynspunkt beklageligvis mere permanente gesandter, er hovedhensigten nok at anslå det kommende tema: de gode gamle dage under kong Hans, men bemærkningen rammer også den mangeårige franske gesandt i Danmark, Charles de Danzay. For der gives vel ikke ad denne bagvej en finte til hin svenske legatus perpetuus i England som ved sin virksomhed havde givet stødet til Refutationens og Chronicons fremkomst?

Svaningɜ opfattelse af kong Hans er flertydig. Skønt hans grundholdning er særdeles positiv, nuancerer han ved lejlighedsvis at følge overleveringer om kongens mindre heldige handlinger og personlige svagheder.

[113] Tankeoverensstemmelsen ses ved følgende sammenstilling af memoirerne i den latinske udgave, De rebus gestis Ludovici ... Undecimi, Strasbourg 1545, [4°], s. 134f med Chronicon bl. Pp 4 verso:

Commines:	*Chronicon*:
... prudentia ... opus est in tractandi *exterorum legatis*. Et ... amicorum legati ... *liberaliter sunt et honeste* tractandi ... Cum autem ... veniunt ab aliquo principe parum amico ... *excipiendi* tamen sunt non incommode et destinandi aliquot idonei homines ... ut homines ... seditiosi non habeant ad ipsos aditum ... Et quoniam *periculi plenum est*, habere domi suae hostem: suaserim *primo quoque tempore* legatos ... *dimitti* ...	*Exterorum* principum ac regum *legatos* ad se venientes *honorifice semper excepit* ... attente *quamprimum absque ulla dilatione* audivit atque auditos iterum domum *remisit* sæpenumero dictitans, *non expedire regno*, ut secreta eius omnia ... legati intelligant ...

Påfaldende forekommer de tre ikke helt almindelige udtryk i Chronicon, »attente audire«, »dictitare« og »sæpenumero«, ikke hos Commines, men i anden forbindelse i Polydor Vergils karakteristik af Henry VII, a.a. og st.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Da han til slut stiller sig opgaven at give et afrundet billede af kongen, supplerer han forefundne og af kilderne udledte sympatiske træk med illustrerende lån fra litteraturen og komponerer således ved udnyttelse af foreliggende mønstre sit endelige kongeportræt. Svetonreminiscenserne, lånene fra Einhard, Commines og måske Polydor Vergil, den novellistiske udsmykning og forsøget på ud fra et øjensynligt spinkelt materiale at skabe helhed og afrunding placerer ham i den retoriske historieskrivnings tradition. I dens ånd har han udarbejdet et levende historisk portræt med skær af autenticitet – effektfuldt eller talentfuldt alt efter hvordan man betragter det, men under alle omstændigheder et portræt som ingen anden dansk historiker i det 16. og 17. århundrede har ydet magen til.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SUMMARY

Hans Svaning's Refutatio and Chronicon Ioannis

In 1554 Olaus Magnus published in Rome the Swedish Chronicle of the Goths, *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus* (new ed. Basle 1558), written by his brother Johannes Magnus, late Archbishop of Uppsala. In this the author belittled the Danish royal line to the advantage of the Swedish and at the same time directed a series of violent attacks on Danish historical accounts and in fact everything Danish, culminating in a speech which he permitted the Swedish statesman Hemming Gadh to make in 1509 *contra Danos*. The Danish government employed the historian Hans Svaning to compose a refutation of this together with a full account of the history of King Hans (1481–1513). This was published in 1561 under somewhat peculiar circumstances, including the suppression of Svaning's name. In partial dispute with previous accounts of this episode given by H. F. Rørdam (1867) and Georg Landberg (1925), the present writer attempts to shed more light on the question and seek a closer explanation.

There seems to be little doubt that plans to refute Magnus were given a decisive impetus when Professor Johann Spitthoff reported from London, in October 1559, that the Swedish legatus perpetuus was distributing copies of the Chronicle of the Goths at the English Court to the detriment of Danish interests. Political relations with Sweden were tense, and Hans Svaning, who with the support of Chancellor Johan Friis worked on a history of Denmark and earlier had considered preparing a refutation, now received the command of King Frederick II to compose one. Although apparently completed December 1559/January 1560, his *Refutatio calumniarum cuiusdam Ioannis Magni Gothi Upsaliensis* was not printed until 1561, possibly because work on the supplement, *Chronicon Ioannis*, had brought about some delay. From a few extant pages of a rejected first print, it can be seen that the original information on the title page concerning the printer and place of printing was deleted at the last moment, the year of printing 1561 was changed to 1560 and the true name of the author changed to that of "Petrus Parvus Rosaefontanus", the name of a Copenhagen professor who had died shortly before. In view of the intention to introduce the book to an international public, the change of name was really an ingenious step. The name Parvus (little) might be construed as a sarcastic yet sober Danish contrast to the grandiloquent Magnus, the cognomen Rosaefontanus (i.e. from Roskilde, the old Danish royal seat of residence) was a fitting counterpart to Magnus' cognomen Upsaliensis, and since Parvus himself was hardly known outside the country, the false title of "eques Danus" could be used without fear of exposure—a far more splendid and worthy one than Svaning's ridiculously inferior title, in this context, of Dean of Ribe, Decanus Ripensis, on the rejected title page. The main purpose in changing the title page, however, was to avoid any existing printer and author being held responsible, should the Swedes take legal proceedings for libel—just as the Danish government was prevented from demanding legal intervention concerning the work

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

by Magnus which had been printed in Rome and Basle. Moreover, as Svaning had published a number of documents in *Chronicon Ioannis* which placed the Danes in a favourable light regarding their relationship with Sweden during the reign of King Hans, and as these had obviously been obtained from the royal archives, a fictitious account was incorporated in the foreword of how Parvus had access to Christian II's archives during the exile of the latter in Germany in the 1520's. This would also ostensibly keep the Danish government out of the affair.

An argument is put forward in the present article that Chancellor Johan Friis took part in the composition of the work, and documentary evidence is produced to show that the polemic in *Chronicon Ioannis* was also directed at a Swedish Rhymed Chronicle from 1558, which disputed in the strongest terms the Danish Rhymed Chronicle (1st edition 1495, last printed 1555) and directed vicious attacks on both deceased and living members of the Danish Council of State, including Johan Friis. As it was known in Denmark that King Gustavus had personally prompted the Swedish Rhymed Chronicle, there were in consequence some indirect attacks on the king in the *Refutatio*. The change in the year of printing to 1560 was no doubt due to the desire to assign the controversy to the reign of King Gustavus (d. 1560). Although the *Refutatio*, and to some extent the *Chronicon*, are an expression of the tension in foreign policy shortly before the Scandinavian Seven Years' War, Georg Landberg's attempt to interpret certain passages as evidence of a general feeling in Denmark for a revival of a Scandinavian Union under Danish leadership is considered unfounded.

After a short survey of those passages of the *Refutatio* in which Svaning gives a credible description of existing Danish social conditions, it is demonstrated that Svaning's account of the relationship between Denmark and Sweden during the reign of King Hans has more facets than have the Swedish accounts mentioned above. This is also true of his description of King Hans as regent, in which he does not overlook certain dubious aspects of his rule. As a historian Svaning has no great standing, but in his concluding and meticulously composed characterisation of the king, he reveals a hitherto underrated command of written rhetoric as a chronicler. He tactfully assesses the king's psyche as manic-depressive, and by playing upon Svetonius' *Vespasianus* and borrowing from Einhard's *Vita Caroli Magni* and the memoirs of Philippe de Commines—as well as by other means, he succeeds in creating a vigorous and authentic looking historical portrait unequalled by any other 16th or 17th century historian in Denmark.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Frederik II.s militære politik 1569–70

AF

FREDE P. JENSEN

DANMARKS politik over for Sverige i Syvårskrigens slutfase 1568–1570 skildres almindeligvis som produktet af en styrkeprøve mellem Frederik II og rigsrådets ledende personligheder Peder Oxe og Johan Friis. Den idag fremherskende opfattelse blev formet af Troels-Lund i hans arbejder om Peder Oxe og videreførtes af Erik Arup.

Troels-Lund behandlede emnet i afhandlingen 'Peder Oxes Tilbagekomst' (1876), der siden blev udbygget til den halvt romanagtige biografi 'Peder Oxe. Et historisk Billed' (1906). Begge arbejder hvilede, ikke på detailanalyser, men på forfatterens vision af Peder Oxes personlighed og virke. Med basis i et meget spinkelt kildestof skabte Troels-Lund ved rigelig brug af e silentio-slutninger et idealiseret billede af rigshofmesteren. Han var 'Danmark-Norges betydeligste Statsmand' gennem tiderne, landets redningsmand under Syvårskrigen og den virkelige regent fra 1567 til sin død i 1575. På denne baggrund kan det ikke undre, at Frederik II fik anvist en plads i skyggen af Peder Oxe. Troels-Lund var ikke uden forståelse for Frederik II.s personlige kvaliteter, men kongens politik krigen igennem bedømmer han negativt. I kontrast til kongen fremstår Peder Oxe som den vidtskuende statsmand, der på trods af kongernes krigsvilje bevidst styrede mod freden. Krisen i Danmark nytår 1570 opfattede Troels-Lund som en beslutning fra kongens side om at abdicere. Det var Frederik II.s udvej af en situation, hvor han følte sig 'stænget inde' på alle sider: af fjenden, af pengemangel og gæld, af Peder Oxe og rigsrådet. Rigshofmesteren fik dog bragt en ordning i stand og 'Krigen døde næsten hen af sig selv'.

Erik Arups fremstilling af tildragelserne i 'Danmarks Historie' II (1932) byggede på Peder Oxe-biografien. Arup overtog biografiens

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

helhedsbillede og supplerede det med en solid aversion mod Frederik II. Det var 'lykkeligt for Danmark, at det var Peder Okse og ikke kong Frederik, der regerede landet'. Peder Oxe og Johan Friis arbejdede siden oprøret i Sverige 1568 for fred, medens kongen ville krigen med Sveriges erobring som mål. Arup antyder, at Peder Oxe for at gennemføre sin fredspolitik har ladet kongen mærke på sin krop, hvad pengemangel vil sige.

I dette lys ses krisen i 1570. Frederik II.s brev til rigsrådet af 1. jan. 1570 bagatelliseres som en emotionel udladning, der var fremkaldt af kongens politiske afmagt; et naivt defensorat for en katastrofal politik, som rigsrådet dog ikke lod sig bluffe af. En krise kan der egentlig ikke tales om. Kongen tog blot på jagt i Odsherred og lod sig så tale til fornuft.

I den følgende undersøgelse af den danske politik i krigens sidste militære fase er der sat spørgsmålstegn ved holdbarheden af den version, som vi møder hos Troels-Lund og Erik Arup. De to historikere tog ikke stilling til det, der under næsten hele Syvårskrigen var Danmarks hovedproblem: at landet var fanget af krigen og ikke uden tab af land og prestige kunne frigøre sig fra den. I deres billede af krigen manglede således en dimension. Derfor kunne de heller ikke, ud fra deres opfattelse af magtrelationerne mellem konge og rigsråd, forklare, at krigen trak så længe ud.

Freden i Roskilde 18. nov. 1568 skabte kun for nogle måneder fred i Norden. Da den nye svenske regent, hertug Johan, havde fængslet og detroniseret sin broder Erik XIV, havde han kun ringe interesse i at acceptere de hårde fredsvilkår, der var blevet påtvunget hans udsendinge i Roskilde. I foråret 1569 søgte hertug Johan at få ændret fredstraktatens bestemmelser, hvad der efter en længere brevveksling mellem Frederik II og hertug Johan resulterede i et grænsemøde ved Knærød i juli-aug. 1569. Den danske forhandlingsdelegation under ledelse af kansleren Johan Friis krævede Roskildefreden ratificeret uden ændringer, medens de svenske udsendinge virkede for en helt ny og for Sverige mere fordelagtig fredstraktat. Under disse omstændigheder kunne en tilnærmelse ikke finde sted, og grænsemødet udartede til en diskussion om ansvaret for krigens udbrud. Delegationerne drog hver til sit uden noget forhandlingsresultat – en ny krigsrunde forestod.[1]

Danmarks vanskelige udenrigspolitiske situation sensommeren 1569

[1] Danmark-Norges Traktater 1523–1750, 2. bd., 1912, s. 175f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

var i nogen grad selvforskyldt. Ulykken bestod i, at Danmark i 1568 under ganske specielle omstændigheder havde gennemtrumfet en fredstraktat, hvis bestemmelser ikke svarede til de politiske magtforhold i Norden. Frederik II havde straks ratificeret fredstraktaten og gjort dens indhold bekendt for sine forbundsfæller. Han følte sig nu bundet af ratifikationen og kunne ikke uden at tabe prestige lempe en række af bestemmelserne.

Danmark var stadig lænket til en krig, der ikke syntes at kunne finde nogen afgørelse. Hvorledes slippe ud af krigen med æren i behold? Den mest nærliggende mulighed var at genoptage forhandlingerne med fjenden under fremmed mægling. Denne udvej stod Frederik II ikke fjendtlig overfor, hvad Danmarks deltagelse i det mislykkede fredsmøde i Rostock jan. 1570 dokumenterer. Men kongen anså ikke muligheden for at afslutte krigen ad denne vej for videre sandsynlig. Man kendte i Danmark de svenske krav til en fredelig løsning og var helt på det rene med, at den polske konge grundet sit svogerskab med Johan ville støtte Sverige på et fredsmøde.

Frederik II stod over for valget mellem at købe fred ved indrømmelser til Sverige eller genoptage fjendtlighederne. En afgørelse til fordel for krigen er blevet truffet på et tidspunkt i foråret 1569. For forståelsen af den skete kursændring og hele den følgende periodes politik er det vigtigt at fastholde, at Frederik II gav rigsrådet ansvaret for Roskildefreden og det langtrukne diplomatiske mellemspil, der fulgte på denne fredstraktat. Kongen ville i 1568 have udnyttet det svenske oprør til en militær afgørelse af krigen, men lod sig af rigsrådet overtale til at forhandle.[2] Den følgende politiske udvikling demonstrerede, at den vej til freden, som rigsrådet havde betrådt, ikke var farbar, og rigsrådet måtte på baggrund af den skærpede svenske holdning skifte signaler. Rådernes forhandlingslinje i Knærød kan tages som tegn på, at rigsrådet sommeren 1569 stod bag kongens politik over for Sverige. Når det derfor har været hævdet, at de ledende rigsråder skulle have været mod krigens genoptagelse, er det uden grund og bunder i en altfor optimistisk vurdering af Danmarks muligheder for at afslutte krigen ad diplomatisk vej.[3]

[2] Fr. II til rigsrådet, dateret Frederiksborg 1. jan. 1570. Danske Magazin 3. rk. V, 1857, s. 2–7. – Fr. II til Peder Bilde, Jørgen Rosenkrants og Niels Kaas, dateret Nykøbing Falster 27. sept. 1570. TKUA, Sverige AII, 29. Akter og Dokumenter vedr. Freden i Stettin 1570, 13. Dec. – Om kongens holdning også Kancelliets Brevbøger (forkortes KB) 19. og 21. okt. 1568.

[3] Erik Arup, Danmarks Historie II. 1282–1624, 1932, s. 585.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Felttoget 1569

UNDER forhandlingerne i Knærød befandt Frederik II sig i Helsingør sammen med nogle rigsråder og to sachsiske udsendinge, Heinrich von Gleissenthal og Sebastian Hilliger. Den 10. aug. opgav kongen at få noget gunstigt resultat ud af forhandlingerne med svenskerne og sendte rigsråderne og de sachsiske udsendinge tilbage til København. Johan Friis vendte tilbage til hovedstaden den 28. aug. med sin delegation, og på et møde mellem kongen og det samlede rigsråd i dagene frem til 10. sept. blev problemerne i forbindelse med fjendtlighedernes genoptagelse behandlet.

En central plads i drøftelserne indtog det finansielle spørgsmål. Nye indtægter måtte skaffes til aflønning af lejetropperne, og der blev i det øjemed 25. aug. udskrevet en skat på 2 daler af øernes bønder; de jydske bønder fik 9. sept. pålagt en kvægskat på 4 sk. af hver okse, ko og hest, 2 sk. af hvert ungkreatur.[4] Samtidig søgte man at fjerne den hindring for krigens videreførelse, som kronens store udenlandske lån udgjorde. Allerede 14. aug. skrev Peder Oxe til grev Günther von Schwarzburg og anmodede om henstand fra Hellig tre konger 1570 til Påske 1570 med betaling af gælden til greven og hans ritmestre. Denne gæld, der hidrørte fra grevens og hans troppers optræden i Danmark 1563–64, beløb sig til 168.000 daler.[5] Fra dansk side havde man ikke hastværk med at betale disse penge, da man ikke mente at have fået tilstrækkelige militære ydelser for dem.

Langt sværere har det været for Frederik II at skulle bede om henstand med det store krigslån i Sachsen. Fordelt på to hovedsummer beløb lånet sig i efteråret 1569 til henholdsvis 111.170 daler og 79.960 guldgylden; også dette lån forfaldt til udbetaling Hellig tre konger 1570. Frederik II og Danmark var i dyb taknemlighedsgæld til kurfyrst August af Sachsen, der havde en ikke uvæsentlig del af æren for at Danmark stod Syvårskrigen igennem, men kongen var i denne situation ude af stand til at skaffe de mange penge til veje og bad 10. sept. svogeren om et års udsættelse af lånet. Kunne kurfyrsten ikke bevilge dette, tilbød Frederik II, for at hans ord i pengesager kunne stå til troende, at udlevere underpantet Lolland og Falster til ham.[6]

[4] KB. 25. aug. og 9. sept. 1569.

[5] Peder Oxe til grev Günther von Schwarzburg, dateret 14. aug. 1569. TKIA. Registr. Koncepter til 'Inländische Registratur'. II, 1569–73, 1575–79.

[6] Fortegnelser over de sachsiske lån findes i akterne vedr. den kursachsiske udsending von Sebottendorffs sendelse til Danmark marts 1571. TKUA, Sachsen AII, 21. Akter

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

På det udenrigspolitiske område gik Frederik II med tanker om en tilnærmelse til Rusland. En kommentar i et brev til hertug Ulrich af Mecklenburg 24. aug., foranlediget af forlydender om en storstilet russisk opmarch mod Reval, viser, hvilke fordele man fra dansk side har ventet sig af et russisk tryk på Sverige. På baggrund af dette forlydende og henvendelser fra hertug Magnus på Øsel bestemtes det på mødet i København, at Kristoffer Valkendorf og sekretær Elias Eisenberg skulle sendes til den russiske tsar og tilskynde denne til hurtigst muligt at falde ind i Finland og således skabe en ny militær front i ryggen på Sverige. Delegationen blev dog ikke straks afsendt, Valkendorf synes på dette tidspunkt at have været på Island, og mod årets slutning aflystes ambassaden.[7]

Efter forhandlingerne med rigsrådet drog kongen i midten af sept. måned over til Skåne og ledede arbejdet med at bringe hæren på fode; hærens anfører Daniel Rantzau lå syg. Planen for det forestående felttog var en genoptagelse af planen fra foråret 1568. Hæren skulle rykke op og indeslutte Varberg, Sveriges eneste position ved Kattegat. Lod fæstningen sig storme skulle hæren siden rykke ind i Sverige og søge at fremtvinge en militær afgørelse af krigen.

Foreløbig virkede kongen forgæves, eftersom lejetropperne ikke ville rykke i felten. De krævede udbetalt flere måneders sold, og ved forhandlinger herom spildtes hele tre uger. Frederik II klagede 7. okt. sin nød til Peder Oxe, idet han skrev, at nu var rytterne villige til at rykke op mod fjenden, men han kunne ingen vegne komme med knægtene, der bestemt krævede de lovede fem måneders løn, førend de ville rykke op. Da der ingen penge var her, og der ikke var håb om snart at få nogen fra Peder Oxe, vidste kongen ikke, hvorledes han bedst skulle gribe sagen an.[8] Umiddelbart efter fik Frederik II dog overtalt knægtene til at drage i felten, og 12. eller 13. okt. indesluttede den danske hær Varberg, efter at der var lagt besætninger ind i Laholm, Halmstad og Falkenberg til sikring af forbindelseslinjerne ned til Skåne.

Inden Frederik II rykkede op mod Varberg, sendte han 5. okt. et

og Dokumenter vedr. det politiske Forhold til Sachsen. 1558–1626. – Fr. II til August af Sachsen, dateret København 10. sept. 1569. TKUA, Ausländische Registrante (forkortes Ausl. Reg.) 1569–71.

[7] Fr. II til hertug Ulrich af Mecklenburg, dateret København 24. aug. 1569. Ausl. Reg. 1569–71. – Arthur G. Hassø, Rigshofmester Kristoffer Valkendorf til Glorup (1525–1601), 1933, s. 68f.

[8] KB. 7. okt. 1569.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ultimatum til Johan III. Såfremt den svenske konge straks accepterede Roskildefredens artikler, ville Frederik II eftergive ham traktatens artikel 13, d.v.s. det danske krav om erstatning af krigsomkostninger for krigen mod Erik XIV. Til gengæld betingede Frederik II sig, at Roskildefredens artikel 12 skulle blive stående uforandret, Johan III skulle med andre ord betale den danske hærs besolding for perioden aug. 1568–okt. 1569. Hvis den svenske konge ikke gik ind på disse vilkår, ville hans rige blive hjemsøgt med mord og brand.[9] Frederik II tog sig ikke tid til at afvente det svenske svar, der efter udfaldet af Knærødmødet også kun kunne blive afvisende, og hans brev skal antagelig blot betragtes som en formel fejdeerklæring til den nye svenske konge.

Belejringen af Varberg fæstning blev vanskeliggjort af hårde efterårsstorme over Kattegat, under hvilke Frederik II led store tab af forsyningsskibe. Kongen opgjorde senere sine tab til hele 60 skibe. Herved opstod der en meget anspændt forsyningssituation for den danske hær med den følge, at belejringen ikke kunne føres på kraft.[10]

Til de forsyningsmæssige problemer hobede sig de finansielle. De allerede udskrevne skatter kom kun langsomt ind, og 8. okt. blev det nødvendigt at udskrive en ny skat af købstæderne, der skulle indbetales inden tre uger. I sit bekneb for rede penge måtte kongen 16. okt. skride til den forholdsregel at sende stiftslensmændene rundt til købstæderne for at indkræve skatten. Ej heller dette viste sig tilstrækkeligt, og på et tidspunkt måtte kongen meget nødtvungent ofre sine sidste rede penge, 7.000 rosennobler og 10.000 daler, for at holde det militære apparat i gang. Det betød, at Frederik II atter måtte ydmyge sig over for sine kreditorer. Kurfyrst August anmodede i okt. om at få udbetalt blot halvdelen af det sachsiske lån til Hellig tre konger, men selv det var en umulighed for Frederik II, og han søgte gennem den sachsiske udsending von Gleissenthal på ny at få henstand. Kongen måtte tillige løbe fra et tilsagn om at tilbagebetale Paul Rantzau et lån på 20.000 daler.[11]

[9] Koncept i TKUA, Sverige AI, 4. Breve, til Dels med Afskrifter af og Koncepter til Svarskrivelser, fra Johan III til Frederik II. 1568–76(77).

[10] Fr. II til dronning Dorothea, dateret Varberg 15. nov. 1569. Ausl. Reg. 1569–71. – I Rentemesterregnskabet 1569, 304 v., er under datoen 30. nov. 1569 indført følgende notits: 'Same dag betald Johann Friis till Heslager Kon Mat Cansler for xjj^{c} gamle daler aff hanom till Kon Mat krigsfolck for Wardberig wdj thenn store trang oc nød . . .' De sidste ord er ulæselige.

[11] KB. 8. okt., 16. okt. 1569. – Fr. II til rigsrådet, dateret Frederiksborg 1. jan. 1570. Danske Magazin 3. rk. V, 1857, s. 2–7. – August af Sachsen til Fr. II, dateret Dresden 4. okt. 1569. TKUA, Sachsen AI, 8. Breve fra Kurfyrst August til Kong

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Lidt ind i nov. synes den danske hær at have overstået sin svaghedsperiode. Den 9. nov. sattes belejringsskytset ind, og uventet hurtigt overgav fæstningen sig 14. nov. til Frederik II mod at besætningen fik fri afmarch. Som årsager til den hurtige overgivelse anførtes, at kommandanten Bo Grip var faldet og at slottet havde været håbløst underbemandet.

På baggrund af efterårets mange trængsler var erobringen af Varberg en stor opmuntring for Frederik II. Slottets fald var en personlig triumf for kongen, der efter Daniel Rantzaus død 11. nov. selv havde overtaget kommandoen over belejringshæren. Vigtigere var, at der både diplomatisk og militært kunne sættes visse forhåbninger til fremtiden. Diplomatisk betød erobringen af Varberg, at den svenske konge ikke mere besad danske fæstninger, som han kunne udveksle mod Elfsborg, hvilket indebar at Danmark ved fredsforhandlinger ville stå i en bedre forhandlingssituation end på noget tidspunkt, siden Sverige erobrede Varberg i 1565. Samtidig har man fra dansk side gjort sig sine tanker om de svenske militære dispositioner i efteråret 1569. Under den danske belejring af Varberg stod Johan III med store styrker kun få dagsmarcher fra fæstningen. Alligevel blev der ikke fra svensk side gjort forsøg på at undsætte Varberg eller afbryde de danske forsyningslinjer ned til Skåne. Hertug Karl af Södermanland gennemførte i anden halvdel af okt. et plyndringstogt i Blekinge, men såvel angrebets retning som den hurtighed, hvormed det blev gjort, afslørede det som en defensiv operation.[12] De svenske militære bevægelser efterlod i den danske hær det indtryk, at Erik XIV.s offensive taktik var forladt, og at Johan III og den svenske armékommando ikke turde indlade sig i kamp med den danske hovedstyrke. Tilsyneladende var det militære initiativ igen gået over til Danmark.

Felttogsplanen gik oprindeligt ud på, at Frederik II selv skulle drage med hæren ind i Sverige efter Varbergs erobring. Kongen måtte dog slå denne tanke af hovedet, uden at vi nøjagtigt kan bestemme, hvornår det er sket. Rimeligst er det at antage, at kongen har ændret pla-

Frederik II, 1568–1574. I sit brev, dateret Dresden 2. jan. 1570, indrømmede kurfyrsten Fr. II et års udsættelse af lånet. Dette brev er kun bevaret i form af koncept i Dresden-arkivet. Rigsarkivets Danica-fotografering. Sächsisches Landeshauptarchiv. Die dänischen Bücher. Film nr. 11. – Lånet hos Paul Rantzau: TKIA, 93^{IV}. Indkomne Breve 1566–70.

[12] En principiel kritik af Johan III.s og hertug Karls land- og sømilitære dispositioner er leveret af Bertil Barkman i Kungl. Svea Livgardes historia. Band II. 1560–1611, 1939, s. 251 ff., 267 f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ner inden Varbergs fald, for i de højtstemte breve, som kongen sendte til sin familie i anledning af slottets erobring, findes ingen omtale af, at han personligt skulle føre hæren ind i Sverige. Frederik II skrev senere i sit brev af 1. jan. 1570 til rigsrådet, at han ville være draget med hæren ind i Sverige '. . . ther som wij saa haffde weritt stafferitt til Marcken, som en koning haffde burdt att were, Mett wogne oc anden Nottorfft . . . Men effterthij oss Manglett inthett, vden fast altt thet, wij skulde paaholde, Ware wij foraarsagitt, Emod wor wilge att begiiffue oss tilbage . . .' Kongens vendinger synes at rumme en kritik, men det er svært at se hvem ordene skulle have brod imod, og måske afspejler de uden noget bestemt sigte blot den tilbageskuende konges almindelige ærgrelse over tingenes gang. At rigsrådet skulle have holdt kongen tilbage fra at deltage i felttoget 1569, således som det tidligere i krigen havde gjort, er ikke bevidnet. – Omkring 21. nov. forlod Frederik II Varberg, og 29. nov. var han tilbage på Frederiksborg.

Inden kongen vendte tilbage til Sjælland måtte han udpege en ny fører for hæren. Med Daniel Rantzaus bortgang havde hæren lidt et føleligt tab, og en fører af hans klasse lod sig ikke opdrive på disse breddegrader. Kongen så sig tvunget til at forfremme fra geleddet og valgte en af sine yndlinge Christopher von Dohna til øverstbefalende. Von Dohna havde udmærket sig under Daniel Rantzaus vinterfelttog 1567–68 som fører af avantgarden, men han var ung til det nye krævende hverv, kun 30 år gammel, og bad sig fritaget for udnævnelsen. Frederik II stod dog på sit, offensiven måtte ikke sinkes, og under pres gav von Dohna efter. Den 9. dec. rykkede von Dohna op fra lejren ved Varberg, forsynet med en rummelig ordre fra kongen: han skulle angribe Johan III.s hær, hvis den standsede op og belavede sig på kamp. Turde den svenske konge ikke tage et slag, stod det von Dohna frit for at drage, hvorhen det lystede ham.[13] Disse vide beføjelser til en ung feltherre gengiver kongens optimisme med hensyn til operationernes udfald og hans lave vurdering af Sveriges militære formåen.

Frederik II.s optimisme byggede endvidere på kendskabet til visse opløsningstendenser i det svenske samfund, som han håbede på at kunne udnytte til dansk fordel. I Danmark var man udmærket underrettet om stemningen i Sverige, og man vidste at der var krigstræthed og uro i befolkningen. Inden for de førende lag i den svenske befolkning

[13] Christopher von Dohna til Fr. II, ut in litteris= Nessum sogn 5. marts 1570. TKIA, 95I. Indkomne Breve til Fr. II, alfabetisk ordnede efter Afsenderne. – Fr. II til von Dohna, dateret Laholm 24. nov. og Helsingør 27. nov. 1569. Ausl. Reg. 1569–71.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

var der stadig personer, der ønskede at Erik XIV skulle vende tilbage til tronen, selv ved dansk hjælp. Et forsøg på at befri den detroniserede konge og bringe ham til Småland blev afsløret af Johan III 20. aug. 1569. Imidlertid lykkedes det en af hovedmændene bag sammensværgelsen Per Larsson, der havde ført en flådeafdeling under Erik XIV, at flygte ned til Danmark, og i okt. måned ses han at være gået i Frederik II.s tjeneste. Kongen sendte Per Larsson til Sten Bille på Herrisvad kloster, og herfra udøvede svenskeren krigen ud en konspirativ virksomhed ind over grænsen til fordel for Erik XIV.[14] Når Frederik II befalede von Dohna at bekendtgøre i Sverige ved den danske hærs indrykning, at det eneste formål med felttoget var at befri kong Erik, må det ses på den her skitserede baggrund.

Ad opblødte veje rykkede den danske hær fra Varberg ind mod Västergötland. Hæren fulgte den nordøstlige vej ind over Kinna, hvorfra en større svensk styrke på 10–12 fænniker fodfolk og 4 faner rytteri uden kamp retirerede og tog retning mod Bogesund. Fra Kinna slog de danske styrker ind på den østgående vej mod Jönköping via Svenljunga. Ingen svensk modstand hindrede fremrykningen, og omkring den 24. dec. befandt von Dohna sig ved Länghem syd for Åsunden sø, ikke langt fra den svenske forsvarsstilling ved Brunn. Her standsede den danske fremrykning. Von Dohna ville straks angribe den svenske stilling, således som hans ordre lød på, men de tyske ritmestre vægrede sig ved at tage en kamp på dette sted, hvorefter von Dohna valgte at føre sine styrker syd på ned mod grænsen til Danmark. Til trods for at den danske retræte skete foran den svenske forsvarsstilling og hæren således befandt sig i en meget sårbar position, vovede Johan III ikke at indlade sig på en forfølgelse af de danske styrker og lod dem uhindret drage bort.[15]

På grundlag af von Dohnas indberetning om tilbagetoget til Frederik II lægges det undertiden i historiske fremstillinger de tyske officerer til last, at de nægtede at angribe ved Åsunden. Oberst Vaupell taler om de tyske lejetroppers lyst efter de skånske kødgryder.[16] Så enkelt er det imidlertid ikke. En vurdering af hærens chancer for succes

[14] Rudolf Elander, Upprorsförsöket mot Johan III 1569 och prästens i Böne anklagelse mot honom 1576, (svensk) Historisk tidskrift, 1958, s. 265–87. – Overløberen Per Larsson nævnes første gang på dansk grund 14. okt. 1569, da han får udbetalt en sum penge fra rentekammeret. Rentemesterregnskabet 1569, 235v.

[15] Barkman, Kungl. Svea Livgardes historia. Band II. 1560–1611, 1939, s. 258–262.

[16] O. Vaupell, Den nordiske Syvaarskrig 1563–70, 1891, s. 183.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ved et angreb må tage i betragtning, at hæren ikke var på fuld styrke, således manglede næsten hele rusttjenesten, hvortil kom at den under en ung og forholdsvis uprøvet fører ville være tvunget til at angribe fjenden i et stærkt kuperet terræn, der måtte begunstige en forsvarskamp. Med disse forhold in mente forstår man de tyske officerers betænkeligheder ved at angribe. I et brev til Frederik II af 17. jan. 1570 tog de også kraftigt til orde mod den von Dohnaske version af deres optræden.[17]

Fuld af spænding afventede Frederik II på Frederiksborg udfaldet af de militære operationer. Hans forventninger skulle dog snart blive stemt ned. Den 17. dec. modtog han en rapport fra Hack Ulfstand på Varberg med det indhold, at hæren for 8 dage siden var rykket ind mod Sverige og at vognparken var blevet sendt ned til skibene.[18] Med denne viden kunne Frederik II ikke gøre sig forventninger om en større operation i lighed med Daniel Rantzaus vinterfelttog; uden vogne til udrustning og proviant måtte hærens bevægelser få begrænset rækkevidde. En sådan udvikling var imod kongens ønsker, men han kunne indtil videre ikke gøre andet end at afvente de første rapporter fra von Dohna.

Da Frederik II derfor ved nytårstid modtog rapporten om hans styrkers tilbagetog mod grænsen, kom det ikke helt bag på ham. På ingen måde ville han dog affinde sig med, at hæren skulle rykke i vinterlejr nu, hvad der ikke blot ville betyde nye byrder for den i forvejen plagede skånske befolkning, men givetvis tillige af fjenden ville blive tolket som et svaghedstegn. Kongens første bestræbelser gik da ud på at få bragt hærens tilbagerykning til ophør og igen få sendt styrkerne op mod fjenden. Med det formål tilsendte Frederik II hæren et særdeles temperamentsfuldt brev fra Frederiksborg 1. jan. 1570.[19]

Frederik II skrev indledningsvis i sit brev, at han fra von Dohna havde modtaget underretning om, at hæren var på vej tilbage mod Halmstad, hvilket ikke undrede kongen, da han vidste, at hæren havde sendt dele af udrustning og vognpark ned til Skåne og gjort allehånde forberedelser til at rykke i vinterlejr. Oven på denne syrlige indledning

[17] Sambtliche Teutzsche vnd Dansche Reutter, vnder den Shols(?) Fhanen in Schona til Fr. II, dateret Landskrone 17. jan. 1570. TKIA, 93[IV]. Indkomne Breve. 1566–70. Med påskrift af sekretær Hans Skovgaard om at være forelagt på Frederiksborg 29. jan. 1570.

[18] KB. 17. dec. 1569.

[19] Fr. II an alle Kriegsleutte zu Ross vnd Fuss, dateret Frederiksborg 1. jan. 1570. Ausl. Reg. 1569–71.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

gav kongen dem at betænke, om deres optræden stemte overens med det tilsagn, de havde givet ham ved Varberg, og om det sømmede sig for den '. . . dem veindt fur der nasen ohne alle nott vnd dringliche vrsachen abzuziehen . . .'

Kongen ville ikke tillade dem at rykke ned i vinterlejren, hvor de havde ligget længe nok, og befalede dem uden opsættelse at drage mod grænsen og forblive i fjendens land, indtil videre ordrer indløb. De ville blive forstærket med friske soldater, hvoraf flere hundrede allerede var nået frem. Kongen sluttede sit brev med den stærkeste trussel, han i denne situation kunne opbyde: såfremt tropperne vægrede sig ved at parere ordre, ville han ufortøvent klage over deres optræden hos kejser, konger, fyrster og ved alle krigsregimenter.

Frederik II.s skarpe ordre om at vende tilbage til fjendens territorium var addresseret til hele hæren, men må snarest opfattes som en appel til officerernes og de adelige rytteres standsbevidsthed og militære ære. Brevet vidner om kongens vilje til at rydde hindringer af vejen for en genoptagelse af den militære offensiv, og det svækker det indtryk af modløshed, som nogle har villet læse i kongens brev af samme dato til rigsrådet. Dette brev vil nedenfor blive behandlet.

Frederik II.s dispositioner i de første dage af jan. 1570 dokumenterer, at han gjorde sig forhåbninger om at bringe hærens tilbagetog til ophør. Den 5. jan. befalede han Peder Oxe og Johan Friis at sørge for, at der blev bagt brød og fremskaffet havre, så at krigsfolket straks kunne blive forsynet, hvis det, som kongen håbede, atter begav sig ind i fjendens land. Som en følge af kongens ordre blev der 7. jan. udskrevet en madskat af hver bonde i Skåne på 1 td. brød og 1 td. havre og samtidig fik de skånske lensmænd ordre til at indkræve madskatten og sende den op til Halmstad. En kontraordre til lensmændene af 11. jan. er bevis på, at først på dette tidspunkt har kongen måttet affinde sig med, at en større del af hæren var rykket ned i Skåne. Brødet og havren skulle nu ikke længere sendes til Halmstad, men til Landskrone. Som begrundelse blev anført, at hæren nu var rykket ned i Skåne og i nogle få dage skulle forlægges omkring Landskrone, indtil oprykningen igen kunne gå for sig.[20]

Selv efter at hæren var vendt tilbage til Skåne, opgav Frederik II ikke håbet om at gøre et større togt ind i Sverige, inden forårstøbruddet ville hindre de militære operationer. På et møde i København, hvori deltog feltmarskal Josias von Qualen og nogle ritmestre, blev det

[20] KB. 5., 7., 11. jan. 1570.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

aftalt, at hæren på ny skulle rykke ind i Sverige den 30. jan., såfremt vejret tillod det. I tilslutning hertil fik den skånske adel ordre til at møde med rusttjenesten i Malmø den 28. jan. og drage med ind i Sverige.[21] Således var forholdene på det militære område, da det danske rigsråd på et møde i København så sig stillet over for en trussel fra kongens side om, at han ville abdicere med mindre rigsrådet og befolkningen kom ham til hjælp.

Frederik II.s abdikationstrussel

Efter sin tilbagevenden til Sjælland i slutningen af nov. 1569 drøftede Frederik II den anspændte finansielle situation med Peder Oxe. Kongens egen kasse var tom efter hans udlæg til lejetropperne ved Varberg, og større beløb var der ikke at hente fra sundtolden på denne tid af året.[22] Demonstrativt tog kongen Peder Oxe og sekretæren Hans Skovgaard til vidne på sin fattigdom ved at forevise dem det tomme pengekammer.

Hvad der i dec. 1569 tyngede Frederik II var dog næppe så meget hans øjeblikkelige nød, så ydmygende den end kunne være og hvor retorisk end kongen forstod at udmale den for rigsrådet. Det danske hof havde været opløst siden krigens begyndelse, og kongen havde ikke levet standsmæssigt i årevis.[23] Kongens bekymringer gjaldt snarere tilvejebringelsen af midler til at afholde det kommende års militære udgifter med. Af Frederik II.s brev til rigsrådet 1. jan. 1570 fremgår, at nogle rigsråder havde luftet den mulighed at skaffe midler tilveje ved at sælge gods fra de len, der endnu ikke var pantsat. En udvej kongen var imod, fordi han ikke anså det for at være en løsning af hans problemer. Udelukket er det ikke, at netop dette punkt har rummet større politisk konfliktstof, end kongens omtale lader formode; kildematerialet tillader imidlertid ingen præciseringer i den retning. Optagelse af nye lån nævnes ikke, velsagtens fordi der var vanskeligheder nok med at

[21] Mødet omtales i et brev fra von Dohna og von Qualen til Peder Oxe, dateret Landskrone 30. jan. 1570. TKIA, 95[I]. Indkomne Breve til Fr. II, alfabetisk ordnede efter Afsenderne. – KB. 12. jan. 1570.

[22] Kongens situation er blevet yderligere vanskeliggjort ved, at hans indtægter fra sundtolden faldt med indførelsen af en ny toldrulle i sommeren 1568. Indtægterne for årene 1567–69 udgjorde henholdsvis 132.500 daler, 103.700 daler og 49.800 daler. Joh. Grundtvig, Frederik den Andens Stathusholdning, 1876, s. 84 noten.

[23] Mange kildesteder belyser dette. Til eksempel KB. 6. april og 12. juni 1568, Wusenbencz's beretning udg. af Knud Fabricius i Danske Magazin 6. rk. II, 1914, s. 1–27.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

forrente de eksisterende lån. Tilbage stod som eneste udvej skattevejen. Så sent som i maj 1569 havde Frederik II forhandlet med stænderne i Nørrejylland og på Fyn for at få deres accept af nye skatteudskrivninger.[24] Kongen kunne ikke være blind for at han atter personligt måtte henvende sig til stænderne. Men forinden måtte rigsrådet præpareres.

Frederik II.s brev til samtlige rigsråder af 1. jan. 1570 og rigsrådets skrivelse til kongen af 18. jan. 1570 blev 1857 udgivet i Danske Magazin af præsten og historikeren P.W. Becker under betegnelsen 'Kong Frederik IIs Retfærdiggjørelse for Krigen med Sverrig samt Rigsraadets Svar; tre Actstykker fra 1–18 Januar 1570'.[25] Den tolkning, der lå i de etiketter, som Becker knyttede til de to breve, er stort set blevet godtaget af senere historikere til trods for at brevene kun med vanskelighed lader sig indordne under kategorierne 'retfærdiggørelse' og 'svar'. For begge breves vedkommende synes det, som om P.W. Beckers betegnelser har virket blokerende for en uhildet læsning af dem.

Kongens brev er et helt lille skrift, der mere eller mindre udførligt og i forskelligt øjemed berører nogle af de væsentligste problemer i forbindelse med Syvårskrigens danske politik. Brevet bærer præg af at være stilet til en indviet kreds, der kendte rigets hemmeligheder. Kongen opererer med antydninger og spiller på underforstået viden, hvad der har til følge, at brevets indhold på flere punkter unddrager sig en sikker fortolkning, ligesom det ikke uden videre er klart, hvor de væsentlige accenter i brevet ligger.[26]

[24] KB. 2. juni 1569.

[25] Fr. II til samtlige navngivne rigsråder, dateret Frederiksborg slot nytårsdag 1570. På brevomslagets yderside er påskrevet adressaterne, på indersiden kongens ordre til at læse brevet og give et skriftligt svar. Selve brevet består af 14 beskrevne sider, der er hæftet sammen med mørkebrun tråd. Håndskriften er Hans Skovgaards bortset fra de to kongelige underskrifter. Brevet findes i Rigsraadets Arkiv. Papirbreve. 1539–1624. Udgivet i Danske Magazin 3. rk. V, 1857, s. 2–7.

[26] Navnlig volder to steder i det indledende afsnit vanskeligheder. 1) 'Oc oss er tillagd skylden, . . .' Det 'selff', der findes i teksten, går grammatikalsk på kongen, hvad der giver sætningen en anden betoning, end hvis det måtte henføres til rigsråderne. Sætningen udsiger ikke, at nogle rigsråder skulle have anklaget kongen for brud på håndfæstningen, men blot at kongen via nogle rigsråder er blevet bekendtgjort med, at denne anklage har været rettet mod ham. Som her formuleret fører den tanken hen på de beskyldninger, der fra landsforræderisk hold rettedes mod kongen i 1564. Jfr. Ingvar Andersson, Erik XIV och Lothringen, Scandia bd. 6, 1933, s. 42 note 2. 2) 'Tha mue wij well bekiende, . . .' Det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvilke personer kongen her tænkte på, men Troels-Lunds gisning, at kongen sigtede til Mogens Gyldenstjerne og Eiler Hardenberg, er ikke urimelig. Jfr. KB. 4. aug. 1563 og biografierne i Dansk biografisk Leksikon over de to personer.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

I sit brev indtager Frederik II forskellige holdninger til den under krigen førte politik og skaber ved disse holdningers vekslen den tilstræbte baggrund for sin trussel om at abdicere.

Indledningsvis vurderer kongen sin indsats i den periode, Erik XIV var ved magten i Sverige. Dette afsnit bærer præg af at være en refutation, altså en gendrivelse af fremsatte eller forventede beskyldninger. Kongen er i forsvarsposition, taler om sin 'skyld', og tilbageviser en anklage for at have indledt krigen mod Sverige uden rigsrådets råd og samtykke. Desuden foregriber kongen, så vidt det kan ses, muligt opdukkende beskyldninger for at have været årsag til krigen, for fejghed og for manglende forhandlingsvilje med fjenden. I nøje overensstemmelse med datidens retoriske teori og praksis afsluttes afsnittet med et religiøst farvet indslag, hvor kongen tolker Erik XIV.s fald som Guds dom og straf og som en frifindelse for egen skyld i krigen.

Det næste afsnit vedrører den danske politik over for Sverige fra det svenske oprør sommeren 1568 frem til den danske hærs indmarch i Sverige dec. 1569. Her afløses kongens forsvarsholdning fra første afsnit af en maskeret kritik af det danske rigsråds politik i det svenske spørgsmål. Den udenrigspolitiske linje, som rigsrådet efter oprøret i Sverige havde overtalt kongen til at slå ind på, havde kun trukket krigen ud. Det positive der var opnået i den periode, erobringen af Varberg, regnede kongen for sin fortjeneste.[27] For at få en ende på krigen ville han selv være draget med hæren ind i Sverige, men mangel på vogne og udrustning havde tvunget ham tilbage til Danmark.

Brevets tredje og sidste afsnit er viet den aktuelle finansielle situation. Kritikken fra det foregående afsnit viger for en detaljeret redegørelse for kongens pengemæssige vanskeligheder. Kongen havde brugt de sidste af sine rede penge, 7.000 rosennobler og 10.000 daler, for at få hæren til at rykke op fra Varberg. Af værdier havde han nu kun 1.500 daler og lidt guld tilovers. Der fandtes ikke penge til at bestride hofhusholdningen med, for slet ikke at tale om lånet hos kurfyrsten af Sachsen eller udrustning af hær og flåde til foråret. Redegørelsen, der fylder næsten det halve brev, er holdt i mørke farver og munder ud i et ultimatum: kongen så ingen anden udvej af sin situation end at abdicere, med mindre rigsrådet og folket ville komme ham til hjælp.

[27] Fr. II vendte senere tilbage til dette punkt, idet han 10. marts 1570 lod Heinrich Rantzau forstå, at denne i sine lovtaler over Daniel Rantzau ikke måtte glemme, at kongen som krigsherre havde været tilstede ved Varbergs belejring. H. F. Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. rk. I, 1884, s. 691.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

I nogle afsluttende linjer forsikrer kongen rådet om, at ingen glæde eller vellyst havde drevet ham til hans handling, ej heller ville han give nogen af rigets indbyggere skylden. Disse udtalelser mildner i nogen grad abdikationstruslen og det er vel rimeligt at opfatte disse slutord som en tilkendegivelse af, at ikke alle broer var brudt.

Frederik II.s lange brev kan ud fra én synsvinkel betragtes som en personlig redegørelse for kongens egen indsats og politik gennem krigens forskellige faser. Som sådan har den en tydelig apologetisk karakter, og det skildrede begivenhedsforløb er konsekvent set ud fra kongens standpunkt. At betegne brevets vurderinger som rent subjektive går dog ikke an. Kongen skrev til de mænd i riget, der besad de største muligheder for at kontrollere hans påstande, nogle af dem var hans personlige venner. Iøvrigt er spørgsmålet om sandhedsværdien af denne eller hin påstand i brevet af underordnet betydning for den politiske situation, som kongen skabte med sit brev. Kongen lagde ikke op til en diskussion af stridsspørgsmål, hans ultimatum mundede ud i kravet om et endeligt skriftligt svar fra rigsrådets side.

Vi kommer i betragtelige vanskeligheder, når vi skal udtale os om, hvorfor Frederik II valgte netop denne fremgangsmåde til at realisere sine politiske intentioner.

Troels-Lund og Erik Arup søgte at give en psykologisk forklaring på kongens handlemåde, idet de antog, at den var, om ikke bestemt, så dog udløst af kongens dybe skuffelse over hærens tilbagetog mod den danske grænse.[28] Deres forklaring overbeviser imidlertid ikke. Som ovenfor beskrevet regnede kongen langt ind i jan. måned 1570 med muligheden for at standse hærens tilbagerykning og igen få den op mod fjenden. Skulle Frederik II.s handlemåde være affødt af militære kendsgerninger, måtte man også vente en anden opbygning af brevet til rigsrådet. Kongen har indført sin beklagelse over hærens retræte i det afsnit af brevet, der er helliget hans finansielle vanskeligheder. På dette sted har beklagelsen ringe argumentationsvægt, falder uden for sammenhængen og bærer nærmest præg af at være et sent indskud.

Meget nærliggende ville det være at tolke Frederik II.s fremgangsmåde over for rigsrådet som en reaktion, fremkaldt af modstand fra rådets side mod kongens militære politik; både Troels-Lund og Erik

[28] Troels-Lund, Peder Oxe. Et historisk Billed, 1906, s. 213f. Erik Arup, Danmarks Historie II. 1282–1624, 1932, s. 585f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Arup var inde på denne tanke.[29] Dog byggede den væsentligst på de to historikeres personlige opfattelse af forholdet mellem kongen og de ledende rigsråder, og det må betones, at tanken er uden grundlag i det eksisterende kildemateriale. I kongens korrespondance med kancelliet eller familien findes ingen antydning af, at der skulle råde misstemning mellem kongen og rådet. Mod Troels-Lunds og Erik Arups tolkning taler, at rigsrådet var så impliceret i den førte militære politik, at det næppe uden selvmodsigelse kunne foretage en brat kursændring. Med i billedet hører det også, at rigsrådet i sit brev af 18. jan. 1570 med en bebrejdende undertone lod kongen vide, at de ikke tvivlede på, at kongen i sandhed havde erfaret, at de alle og hver især havde været villige til alt, som kongen og riget kunne være tjent med.

Hvorfor brød Frederik II spillereglerne for omgangen mellem konge og råd ved at stille rigsrådet over for ultimative krav? Hvorfor forelagde kongen ikke sine problemer for rådet på normal vis? Nogen udtømmende forklaring lader sig ikke give, men den forklaringsmulighed trænger sig på, at kongen tilrettelagde en dramatisk situation for at demonstrere sin egen nød og over for rigsrådet understrege det tvingende behov for nye omfattende skatteudskrivninger.

Ser vi på de politiske mål, som kongen søgte at realisere gennem sit tryk på rigsrådet, er det vigtigt at hæfte sig ved det valg, kongen stillede rigsrådet overfor. Rådet skulle ikke tage stilling til alternativet fortsat krig / tabgivende fred, men alene til alternativet hjælp til kongen / abdikation. Herigennem markerede Frederik II sin hensigt. Han så stadig muligheder for at skaffe midler tilveje til krigens fortsættelse, og han anså den militære og udenrigspolitiske situation for så løfterig, at han ikke ville tillade, at de øjeblikkelige vanskeligheder skulle stå i vejen for en videreførelse af den militære offensiv.

Rigsrådsmødet januar 1570

FREDERIK II havde den 10. dec. 1569 givet rigsrådet befaling til at møde i København 8. jan. 1570. I sit indkaldelsesbrev tilkendegav kongen rådet, at han havde noget vigtigt at forhandle med det om, og at det skulle rette sig efter at blive i København i nogen tid.[30] Med denne ordlyd kunne ingen af råderne være i tvivl om, at vigtige emner stod på dagsordenen. Hvornår rigsrådet fik kongens brev af 1. jan. 1570 i

[29] Samme sted.
[30] KB. 10. dec. 1569.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hænde lader sig ikke afgøre. Hvad der i den forbindelse har betydning er, at kongen ved at addressere sit brev til samtlige navngivne råder sikrede sig imod, at brevet blev åbnet, førend hele rigsrådet var samlet i København.

Januar kom, men der må sættes et spørgsmålstegn ved, om rigsrådsmødet er blevet åbnet til 8. jan., således som det sædvanligvis forudsættes i rekonstruktionerne af begivenhedsforløbet. Flere forhold peger i retning af, at rigsrådsmødet er blevet udsat mindst en uges tid. Således fremgår det af et brev fra Holger Rosenkrants, medlem af rigsrådet og statholder i Nørrejylland, dateret Bygholm 5. jan. 1570 og stilet til Birgitte Gjøe, at han og hans broder Jørgen Rosenkrants den følgende dag ville drage afsted på vej mod Sjælland. Under de herskende vejrforhold har de to rigsråder ikke kunnet tilbagelægge vejen til København på to dage. Ydermere synes det, som om rigskansleren Axel Urne så sent som den 13. jan. har befundet sig på sin gård Søby Søgård syd for Odense, idet han under denne dato inviterede Birgitte Bølle til en barnedåb i feb.[31]

Med det oven for anførte er grundlaget taget bort for Troels-Lunds rekonstruktion af krisens forløb. Troels-Lund skriver i bogen om Peder Oxe: 'Rigsraadet var af Kongen indkaldt til Møde i København den 8. Januar 1570. For Rigsraadet fremlagde saa Peder Oxe det fra Kongen modtagne Brev. Men Rigsraadet fandt med en vis Føje i Henhold til Datids Forretningsgang, at det var en ejendommelig Fremgangsmaade af Kongen at sammenkalde sine Raader til Møde hos sig uden at ville mødes med dem. Og Kongen fastholdt sin Beslutning ikke at ville samles med Rigsraaderne, men kun at ville give dem sin Mening skriftligt tilkende. Efter en halv Snes Dage spændtes Buen til det yderste, idet Kongen under Rigsraadssamlingen rejste sin Vej og drog – paa Jagt i Odsherred'.[32]

Troels-Lund gik ud fra, at rigsrådssamlingen virkelig fandt sted 8. jan., at kongen havde nægtet at mødes med sine råder og var gået over til skriftlig kommunikation med dem. Rigsrådets brev til kongen af 18. jan. tager imidlertid alene sit udgangspunkt i kongens brev af 1. jan. Intet i rigsrådets brev peger hen på en mellemliggende korrespondance,

[31] Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. Udgivne ved G. L. Wad, II, 1893, s. 112. – Af det nærmestfølgende brev i denne kildeudgave, fra Ide Ulfstand til Birgitte Gjøe, dateret Skjersø 8. jan. 1570, fremgår det, at havnene var ved at fryse til. – Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle. Udgivne ved Gustav Bang, 1897, s. 164f.

[32] Troels-Lund, Peder Oxe. Et historisk Billed, 1906, s. 219.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

endsige på en slags konfrontation mellem konge og råd. Såfremt der havde hersket en spændt situation i København, måtte vi også vente, at de forskellige militære dispositioner i samme tidsrum var blevet udskudt. Det var ikke tilfældet. En række breve udgået fra kancelliet i dagene 10.–15. jan. vidner om en hektisk aktivitet på begge sider af Sundet med hærens oprykning mod Sverige for øje.[33]

Den rekonstruktion af hændelsesforløbet, som Troels-Lund foretog, må derfor falde. Det lader sig ikke bevise, ej heller sandsynliggøre, at det i København skulle være kommet til et åbent brud mellem kongen og hans råd, og den mest sandsynlige rekonstruktion af begivenhederne må blive, at rigsrådet af den ene eller den anden grund først har indledt sit møde og åbnet kongens brev efter at Frederik II havde forladt København og lagt vejen om ad Odsherred. At dømme ud fra kancelliets brevbøger forlod Frederik II København den 15. eller 16. januar.

Rigsrådsmødet fandt sted på Københavns slot, og tilstede var det samlede rigsråd på nær Bjørn Kaas og Bjørn Andersen. På mødet blev Frederik II.s brev læst op, og rigsrådet måtte tage stilling til den opståede situation, der ikke var gjort mindre kompliceret ved kongens effektfulde bortrejse fra byen. Dietrich Schäfer, og følgende ham Erik Arup, mente at turde sige, at rigsrådet ikke havde taget kongens handling særligt højtideligt.[34] Nogen begrundelse for denne påstand anførte de ikke, og snarere kunne man sige, at rigsrådet i sin reaktion udviste en optræden, der kun bliver forståelig, såfremt rigsrådet har opfattet situationen som betænkelig.

Resultatet af rigsrådernes overvejelser blev, at de valgte at optage øjeblikkelig kontakt med kongen og til det formål udpegede en rigsrådsdelegation, der skulle tale med ham. To af Frederik II.s personlige venner i rigsrådet, Holger Rosenkrants og Peder Bilde, fik overdraget hvervet, og allerede i dette valg lå en hensyntagen til kongen. Rosenkrants og Bilde red imidlertid ikke tomhændede ud for at opsøge kongen. Interessen knytter sig til de dokumenter, som de medbragte.

Som kilde til rigsrådsmødet har man siden P.W. Beckers publicering i Danske Magazin 1857 anvendt det ovenfor omtalte brev fra rigsrådet til Frederik II af 18. jan. Dette brev betragtes normalt som *svaret* på kongens brev af 1. jan. 1570, en tolkning der på forhånd har noget

[33] KB. 10.–15. jan. 1570.

[34] Dietrich Schäfer, Geschichte von Dänemark, 5. bd., 1902, s. 186. Erik Arup, Danmarks Historie II. 1282–1624, 1932, s. 586.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

uldent ved sig, da brevet som svar betragtet er lidet tilfredsstillende. I det følgende skal gøres et forsøg på at inddrage yderligere kildemateriale til belysning af rigsrådsmødets politik.

Foregriber vi begivenhedernes gang en smule, kan vi konstatere, at der, som resultat af mødet i Odsherred mellem Frederik II og de to udsendte råder, udgik indkaldelsesbreve til de danske stænder, adel, gejstlighed, borger og bonde, til et møde i København den 26. feb. 1570. Koncepterne til indkaldelsesbrevene er bevaret, med undtagelse af konceptet til bøndernes brev, og det viser sig ved en analyse af håndskriften, at samtlige koncepter er udarbejdet af sekretær i danske kancelli Niels Kaas, hvis hånd vi tillige finder på rigsrådets brev til Frederik II af 18. jan. Problemet er nu, hvor Niels Kaas har udfærdiget koncepterne til indkaldelsesbrevene: i København efter rigsrådets ordre eller i Odsherred efter samtalen mellem Frederik II og den udsendte rigsrådsdelegation? Der forlyder intet om, at Niels Kaas skulle have ledsaget de to rigsråder til Odsherred, og da tillige indre kriterier i koncepterne peger hen på København som udfærdigelsessted, må der sluttes, at det er overvejende sandsynligt at koncepterne er udfærdiget i København, på rigsrådets foranledning, og således kan tjene som kilde til rigsrådsmødet.[35]

Det stod klart for rigsrådet, at krigen ikke kunne videreføres uden nye økonomiske byrder for befolkningen, og derfor foreslog rigsrådet

[35] Koncepterne til indkaldelsesbrevene findes i Danske Kancelli. B 34 f. Koncepter til Tegnelser over alle Lande. 1559–71. – Koncepterne er udarbejdet af Niels Kaas på nær koncepternes udstedelsessted og -dato, der skyldes en ukendt skriverhånd. Den på alle koncepterne påførte datering, 22. jan., er en senere tilføjelse og kan højst have gyldighed for de sidst udfærdigede breve. En bevaret original indkaldelse, til gejstligheden i Vendelbo stift, er dateret 20. jan.; dette brev findes i Viborg landsarkiv. I KB. oplyses fejlagtigt, at det bevarede originale brev er rettet til herredsfogeder og bønder over hele riget. Dateringen i kopibogen 'Tegnelser over alle Lande', der ligger til grund for uddragene i Kancelliets Brevbøger, bygger på koncepternes datering.

Påvisningen af at koncepterne er udfærdiget i København, hviler, ud over det i teksten anførte bevis e silentio, på følgende forhold. På det sted i koncepterne, hvor Niels Kaas skulle angive datoen for stændermødet, synes han at have vaklet, hvad der er uforklarligt, såfremt det antages, at koncepterne skulle være udfærdiget efter et samråd mellem kongen og rigsrådsdelegationen. Kaas' vaklen viser sig ved, at der i indkaldelsesbrevene til adelen og kapitlerne findes lakuner i teksten på det sted, hvor indkaldelsesdatoen skulle have stået; i breve til gejstligheden og borgerskabet har Kaas først indført den dato, der senere skulle blive stændermødets åbningsdato: søndagen oculi . . . den 26. feb. Derefter har han i begge breve sat parenteser om datoen. Tillige findes i alle koncepterne, i sammenhæng med angivelsen af mødestedet København, nogle stedsbiord, så som 'hid' og 'her', der virker naturlige i breve udgået fra København, men ellers er meningsløse. Biordene er senere blevet strøget med undtagelse af et enkelt i indkaldelsesbrevet til adelen.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

rigets stænder indkaldt til et møde i København. I indkaldelsesbrevene til stænderne hed det neutralt, at kongen ønskede at høre stændernes råd i nogle vigtige anliggender, men i brevenes krav om, at stændernes repræsentanter skulle møde med tilbørlig fuldmagt, lå entydigt, at der skulle ydes nye ofre fra befolkningens side. Rigsrådet havde med dette forslag imødekommet det kongelige ønske om at høre 'andre Riigens indbyggere'. Som den militære situation var, kunne kongen ikke rejse riget rundt og forhandle med stænderne i lighed med de foregående år. Rigsrådet er da tyet til det middel, der ikke havde været anvendt siden 1536, at indkalde til et almindeligt landsomfattende stændermøde.

Rigsrådets forslag om indkaldelse til et stændermøde ville få vigtige militære følger. Den 26. dec. 1569 var der udgået breve til adelen med ordre om at møde med adelsrytteriet i København til 3. feb. og, som ovenfor nævnt, havde Frederik II så sent som 12. jan. 1570 indkaldt den skånske rusttjeneste til Malmø den 28. jan.[36] Om få dage ville hundredevis af ryttere begive sig til deres mødesteder. Men skulle adelen deltage i stændermødet, ville det være nødvendigt at afblæse adelsrytteriets deltagelse i den planlagte ekspedition ind i Sverige. Indkaldelsesbrevet rummede derfor tillige en kontraordre til adelsrytteriet.

Gennem brevet af 18. jan. søgte rigsrådet at genoprette kontakten med kongen. Brevet, der er overleveret i form af en underskreven genpart i rigsrådets arkiv, er med Niels Kaas' hånd, og det er rimeligt at antage, at Niels Kaas også har stået for denne koncipering, i lighed med så mange andre vigtige fra Syvårskrigens sidste periode.[37] Situationen krævede en sproglig balancegang, og den har rigsrådet betroet den stilistisk begavede sekretær.

Hvilken funktion skal vi, med den i det foregående skildrede rigsrådspolitik in mente, tillægge rigsrådets brev? Ser vi først på den i brevet anslåede tone, kan vi konstatere, at den som helhed er imødekommende, på enkelte steder underdanig og mod brevets slutning fortrøstningsfuld med hensyn til fremtiden. Betydningen af de underdanige vendinger

[36] KB. 26. dec. 1569, 12. jan. 1570.

[37] Rigsrådet til Fr. II, dateret København 18. jan. 1570. Med 12 egenhændige underskrifter. Rigsraadets Arkiv. Papirbreve. 1539–1624. Udgivet i Danske Magazin 3. rk. V, 1857, s. 7f. – At brevet må være en genpart fremgår af, at det allerede før statsomvæltningen 1660, hvor rigsrådets arkiv blev inddraget, befandt sig i dette. I den registratur over rigsrådets brevkiste, som anlagdes da Mandrup Parsberg 1621 overleverede rigsrådets breve til Eske Brok, finder vi under året 1570: 'Ko. Frid. dend 2. bref, raadet tilschrefvet sidst udi dend svensche feyde, och raadens giensvar derpaa'. Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid III, 1888–90, s. 459.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skal ikke overvurderes, de var fast inventar i breve til kongen og udelukkede på ingen måde, at brevenes indhold kunne gå kongen imod. Indledningsvis rummede brevet da også en svag protest mod at kongen kunne nære tvivl om rigsrådets vilje til at komme ham og riget til hjælp, en protest der mundede ud i et løfte om at stå kongen bi i fremtiden. Dette løfte er dog holdt i ganske uforpligtende vendinger. Brevet var i det hele generelt affattet, på nær én konkret anmodning: rigsrådet bad kongen angive et mødested, hvor begge parter kunne komme sammen og drøfte mulighederne for at fortsætte krigsførelsen. På denne anmodning udtaltes ønske om, at 'E. mtt. icke wille stille thend misloffue till os, att E. kon. mtt. skulle haffue behoff wdj schriffter mett oss at lade forhandle', og længere fremme griber Niels Kaas til et gammelt billede for at anskueliggøre, hvorledes forholdet mellem konge og råd burde være: 'Och effthertij E. mtt. er wortt hoffuitt och øffrighed, och wij E. mtts. ledemod och wundersotte, och hoffueditt wden ledemodene och ledemodene wden hoffueditt icke kunde bliffue bistandige, Att E. mtt. ther fore icke wilde affsondre seg fran os'. Det går næppe an at tolke disse vendinger isoleret. De må læses i sammenhæng med den ovenfor udtrykte anmodning om et møde og finder her deres underbyggende plads; de skulle overtyde kongen om det unaturlige i situationen og bane vej for dens afklaring.

Skal vi forstå brevets indhold og funktion er det vigtigt at fastholde, at det var blevet aftvunget rigsrådet. Frederik II havde to gange i sit ultimative brev af 1. jan. krævet et endeligt, skriftligt svar, og rigsrådet måtte regne med, at kongen som en betingelse for en samtale med Bilde og Rosenkrants ville afkræve dem et brev fra rigsrådet. En skrivelse, der tog sigte på dette forhold, måtte medbringes. Hvad formuleringerne angår i dette svarbrev, krydsede to hensyn hinanden. På den ene side rigsrådets ønske om at få bragt en ende på den besværlige situation så hurtigt som muligt, på den anden side en stærk interesse i ikke at afgive et svar, der bandt rådet så vidt, at dets handlefrihed blev illusorisk. Niels Kaas har måttet balancere mellem at give for meget og for lidt. Resultatet blev et brev, der udtrykte vilje til at overvinde problemerne uden at anvise konkrete løsninger.

Frederik II opholdt sig i Odsherred på vekslende gårde fra omkring 20. til 27. jan. Kongen havde ikke været på disse kanter af landet siden juli 1568 og, som det kunne ventes, måtte han træffe afgørelse i en række lokale sager. Kongen blev på sin tur ledsaget af sekretæren Hans

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Skovgaard, hvis hånd vi møder på flere af koncepterne til de lokale breve.[38] I Højby opsøgte Holger Rosenkrants og Peder Bilde kongen. Desværre er intet overleveret om mødet. Frederik II kan dog ikke have tøvet længe med at acceptere rigsrådets forslag, for allerede den 20. jan. udgik den første indkaldelse til stændermødet, og de følgende to dage blev det ret store antal breve sendt til de forskellige landsdele. Uden ændringer blev Niels Kaas koncepter lagt til grund for indkaldelsesbrevene. Efter sit ophold i Odsherred tog Frederik II tilbage til Frederiksborg. Der blev således ikke noget ud af det møde, som rigsrådet havde anmodet kongen om. Med den tilfredsstillende vending, tingene havde taget, har kongen formentligt anset et sådant møde for unødvendigt.

Indkaldelsen af et stændermøde til København og kontraordren til adelsrytteriet skabte vanskeligheder for det planlagte tog ind i Sverige, men der blev dog stadig gjort forberedelser til at lade hæren rykke op. Da rytteriet i sidste øjeblik lagde hindringer i vejen, bl. a. med krav om at få tildelt krigskommissærer, holdt rigsrådet ritmestrene fast på det givne tilsagn om at drage i felten. Den 30. jan. gjorde von Dohna og von Qualen Peder Oxe opmærksom på, at der ville blive store vanskeligheder forbundet med operationen, da vejene nu var optøede og der ikke var udsigt til frost. Alligevel ville de gøre forsøget og indlede optoget 6. feb. Kongen selv synes i nogle dage at have vaklet mellem at lade hæren rykke op eller afblæse felttoget, men 4. feb. indstillede han operationen under henvisning til det våde vejr og 'andere vngelegenheit'.[39]

Felttogets afblæsning var en betænkelig sag, navnlig fordi den ville stive fjenden af. For at modvirke denne følgevirkning befalede Frederik II straks opstillet et korps, der skulle krydse grænsen og hærge i Sverige. Omkring 20. feb. rykkede von Dohna ind i Sverige i spidsen for 800–1000 ryttere og et kontingent fodfolk, medens de øvrige soldater gik i vinterlejr.[40]

[38] Danske Kancelli. B 21e. Koncepter til Registre over alle Lande. 1570.

[39] Von Dohna og von Qualen til Peder Oxe, dateret Landskrone 30. jan. 1570. TKIA, 95I. Indkomne Breve til Frederik II, alfabetisk ordnede efter Afsenderne. – Fr. II til von Dohna og von Qualen, dateret Frederiksborg 4. feb. 1570. Ausl. Reg. 1569–71.

[40] Allerede først i marts var togtet afsluttet. Von Dohna var så nedslået over dets udfald, at han ansøgte om sin afsked, eftersom '. . . ich dan vormerck, das ich zu solchen hohen beuelich ganz zu jungk, vnuorstendigk, vnd zu ringe bin'. Christopher von Dohna til Fr. II, ut in litteris= Nessum sogn 5. marts 1570. TKIA, 95I. Indkomne Breve til Frederik II, alfabetisk ordnede efter Afsenderne.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Stændermødet februar–marts 1570

DESVÆRRE er dette stændermøde, det eneste landsomfattende mellem 1536 og 1627, meget dårligt belyst. Af personlige kommentarer til mødet er kun overleveret et par korte notitser i kalenderværker samt et kongebrev til Sachsen, skrevet kort efter mødets ophør.[41] En rekonstruktion af mødet må hovedsageligt bygge på de dokumenter, der er udgået fra kancelliet som resultat af forhandlingerne.

Til mødet i København indfandt sig foruden kongen og det samlede rigsråd dele af adelen samt repræsentanter for gejstlighed, borgerskab og bondestand. Hvor mange mennesker, der i anledning af mødet har indfundet sig i København, lader sig ikke opgøre. De menige stænders repræsentanter er sandsynligvis mødt op fuldtallige, men det må betvivles at adelen skulle være mødt op in pleno, trods udtrykkelig befaling herom. I brevet om beskatning af adelens ugedagsmænd fra 12. marts 1570 omtales '. . . Menige Riigens Adel, som icke her tilstede er . . .'[42] Mødet var fastsat til søndag den 26. feb., og af skattebrevene fra 12. marts fremgår det, at mødet på dette tidspunkt var afsluttet.

Stændermødet i 1570 indledtes med teologiske drøftelser af nadverproblemet, der måske skal ses som en udløber af den tyske teolog Jacob Andreæs besøg i Danmark 1569. Den 1. marts aflagde kongen et højtideligt løfte om at ville overholde den form for den sande religion, som var blevet vedtaget af hans far. Tillige ses tavlen om Herrens nadvere fra 1557 at være blevet taget frem og sendt til udtalelse hos den lundensiske teolog Heinrich von Bruchofen, der først svarede efter at stændermødet var afsluttet.[43] Noget resultat synes der ikke at være kommet ud af de teologiske drøftelser.

Imidlertid har teologien ikke ved denne lejlighed stået i centrum. Mere påtrængende var problemerne vedrørende krigens fortsættelse og kronens finansielle nødsituation. Hvilken stilling tog stændermødet til disse problemer? Som så ofte før møder vi også her den mest radikale vurdering hos Erik Arup. Arup gjorde den indrømmelse, at vi intet

[41] Universitetspedellen Christen Svendsens optegnelser i Arnamagnæanske Samling nr. 840 in-4°. Udgivet – med overspringelser – af P. F. Suhm i Samlinger til den danske Historie, 2. bd. 3. hft., 1784, s. 1–15. – M. Morten Pedersens historiske Kalenderantegnelser, Ny kirkehist. Samlinger, 3. bd., 1864–66, s. 483–505. – Fr. II til kurfyrstinden af Sachsen, dateret Frederiksborg 20. marts 1570; Fr. II til kurfyrsten af Sachsen, dateret Frederiksborg 21. marts 1570. Begge i Ausl. Reg. 1569–71.

[42] Danske Kancelli. B. Registre over alle Lande 10, 1568–71.

[43] H. F. Rørdam, Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621, 2. del, 1872, s. 110–112.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

vidste om stændermødets forhandlinger, men turde desuagtet sige, at mødets hovedemne havde været krigens afvikling. Ud fra sin særlige opfattelse af forholdet mellem Frederik II og rigsrådet skrev Arup, at der næppe kunne være tvivl om, 'at her er folkets bestemte vilje om fred kommet til orde paa en meget tydelig maade. Det har sikkert ogsaa været regeringens og rigsraadets hensigt med dette usædvanlige skridt at finde afgjort støtte og styrkelse for sin fredspolitik hos stændermødet. Dette skulle paa demonstrativ maade bringe kongen til at forstaa, at ingen troede paa fortsat krig som midlet til fred'.[44]

Arup opfatter således stændermødet som en demonstration mod den politik, som kongen stod for. Arups opfattelse kan dog ikke stå for kritik. At mødet oprindeligt skulle have været planlagt som en demonstration mod kongen må ud fra vort kendskab til mødets forhistorie afvises. Om forhandlingerne på mødet har taget en retning mod kongen er en helt anden sag, som imidlertid heller ikke lader sig sandsynliggøre. I nogle samtidige kalenderantegnelser, som H. F. Rørdam tillægger Universitetets pedel Christen Svendsen, hedder det om mødet: 'Hvad endelig Aarsag har veritt fick mand ikke till grunde att vide; men Kongl. Mayst. begerede, att de vilde mett alle lade sig finde villige til Udbrud och skatt, och andet riget till beskiermelse'. Pedellens ord rummer et spørgsmål, en undren over, hvad der lå bag den hele forestilling, men de giver ikke støttepunkter for den antagelse, at folkets repræsentanter har spillet nogen aktiv rolle under forhandlingerne.

I København blev de menige stænders repræsentanter stillet over for en anmodning om at indvillige i nye skatter, hvad de under de rådende krigsforhold ikke kunne undslå sig for. Rene diktater var der ikke tale om fra statsmagtens side, idet der for byernes vedkommende blev ført forhandlinger om skatteterminerne. En aftale blev truffet mellem kongen og borgerskabets repræsentanter gående ud på, at de nye byskatter skulle erlægges over hele 4 terminer. Dog – kun et par dage efter at byernes repræsentanter var draget bort fra hovedstaden så konge og råd sig nødsaget til at bryde aftalen og indkræve beløbet på én gang.[45] Skatten af købstæderne spændte fra Københavns 10.000 daler ned til Mariagers og Sakskøbings 100 daler.

Bondestanden fik pålagt en kombineret kvæg- og kopskat; på denne

[44] Erik Arup, Danmarks Historie II. 1282–1624, 1932, s. 587.

[45] Under indtryk af fattigdommen i byerne søgte kongen i april 1570 at vende tilbage til den oprindelige aftale med betaling over 4 terminer. Peder Oxe gjorde imidlertid indvendinger med den begrundelse, at der behøvedes penge til hærens indrykning i Sverige. KB. 23. og 30. april 1570.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

måde håbede myndighederne at kunne reducere antallet af ikke-skatteydende personer mest muligt. Kvægskatten blev udskrevet med 4 sk. for hver hest og ko, 2 sk. for ungkvæg og 1 sk. for småkvæg. Personer, der ikke holdt kvæg, skulle svare 2 daler. For første gang siden 1563 omfattede skatten tillige adelens ugedagsmænd, hvis ydelse blev sat til 2 daler. Mindre givende skatter blev pålagt præsteskab og kapitler. Provster og præster blev individuelt takseret af superintendenterne, og kapitlerne måtte yde en tredjedel af deres rente.[46]

Hvad skulle de store skatteudskrivninger anvendes til? Arup var af den opfattelse, at stænderne havde bevilget Frederik II skatterne under forudsætning af, at de blev anvendt til krigens afvikling.[47] Men også på dette punkt må vi sætte spørgsmålstegn ved Arups opfattelse, idet det må betvivles, at stænderne har været så politisk organiserede, at de kunne stille kongemagten betingelser. Kilderne taler et andet sprog. I de indledende afsnit af skattebrevene til bønderne og købstæderne pegedes på, at skatterne skulle anvendes til militære formål. Mest direkte kom det til udtryk i skattebrevet til købstæderne af 12. marts, i hvilket skatten begrundedes med at 'wij strax mett tedt første paa sommeren achte att giøre ett alffuorligt bestandigt thog emodt wore oc riigens fiendere'. Fred er der sikkert blevet lovet stændernes repræsentanter, men først efter en ny militær kraftanstrengelse. At det militære stod i forgrunden vil også fremgå af adelens bidrag på stændermødet.

I denne forsamling, hvor de menige stænder endnu en gang måtte ofre af deres begrænsede ressourcer, var adelen sat under et vist pres. Men en gentagelse af den exceptionelle adelsskat fra dec. 1566 blev der ikke tale om, måske havde de dårlige erfaringer med indkrævningen af adelsskatten på forhånd udelukket noget sådant.

Skulle adelen ikke komme konge og rige til hjælp med lån eller skatter, var den eneste mulighed tilbage en forøgelse af dens militære forpligtelser. Mønstringslister over rusttjenesten er ikke bevaret for denne periodes vedkommende, men der kan ikke være tvivl om, at adel og jordegodsejere på stændermødet måtte påtage sig en udvidet rusttjenesteforpligtelse. Som støtte for denne antagelse tjener mønstringsordren til øernes adel af 24. maj, hvori kongen takkede adelen, fordi den på herredagen ikke alene havde bevilget en skat af dens ugedagsmænd, men også godvilligt havde ladet sig selv taksere for rustning 'udi thette Aar'. Den tidsmæssige begrænsning antyder, at en opskrivning af for-

[46] KB. 4. marts og 12. marts 1570.
[47] Erik Arup, Danmarks Historie II. 1282–1624, 1932, s. 587.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

pligtelserne har fundet sted under stændermødet. Tillige måtte adelen for første gang i denne krig indvillige i specificerede sanktioner mod personer, der forsømte deres militære forpligtelser. Enhver der uden lovligt forfald ikke mødte til den bestemte tid, skulle for hver 8 dage, han udeblev over tiden, give en måneds sold for hver tjenstpligtig hest.[48]

Den nye rusttjenestetaksering var foretaget under tryk og Frederik II kunne forudse, ud fra sine erfaringer krigen igennem, at mange adelige ville søge at slippe om ved forpligtelserne på lettest mulig vis. Derfor befalede kongen 12. marts stiftslensmændene at foretage en mønstring af adelsopbuddet i hvert stift den 31. maj. Han begrundede mønstringens nødvendighed med, at han nærede frygt for, at en del af adelen ikke ville møde med en sådan rustning, at han kunne være tjent dermed. Stiftslensmændene skulle befale adelen at møde med rustningen i København 8. juli.[49]

Således sigtede både de finansielle og militære dispositioner på stændermødet i 1570 mod et sidste forsøg på at bringe krigen til ophør gennem et felttog ind i Sverige den følgende sommer. Frederik II havde fået den hjælp og undsætning, som han havde stillet som betingelse for sin forbliven på tronen, og var blevet i stand til at fastholde den militære linje, der var blevet anlagt sommeren 1569. Det er dog betænkeligt at tale om nogen sejr for kongens vedkommende, så dårligt belyst rigsrådets interne politik er. Stændermødets finansielle og militære afgørelser kunne ikke træffes uden om rigsrådets flertal, men vi er ude af stand til at afgøre, om rigsrådet under de givne forhold har ydet kongen aktiv støtte eller blot resigneret. Under alle omstændigheder var det for øjeblikket vanskeligt at stable et alternativ til kongens linje på benene, efter at Sverige var udeblevet fra fredsmødet i Rostock jan. 1570.[50]

[48] Åbent brev til adelen på Sjælland, i Lolland og Falster, dateret Frederiksborg 24. maj 1570. Trykt i V. A. Secher, Corpus Constitutionum Daniæ I, s. 445–47. – Brevet var oprindeligt bestemt til udsendelse 12. marts 1570 til adelen på Sjælland alene, men blev holdt tilbage. Brevet af 12. marts har siden tjent som koncept til brevet af 24. maj. Den vigtigste ændring i forhold til det oprindelige brev var, at rusttjenesten skulle give møde i København den 22. juli 1570 i stedet for som oprindeligt 8. juli. Danske Kancelli. B 34f. Koncepter til Tegnelser over alle Lande. 1559–71. – I sit brev til kurfyrsten af Sachsen, dateret Frederiksborg 21. marts 1570, taler Fr. II om, at adelen på stændermødet var kommet ham til hjælp '. . . mit bewilligung weitter Rossdienste'. Ausl. Reg. 1569–71.

[49] Brevet er fejlagtigt indført under 14. jan. 1570 i Tegnelser over alle Lande, 11, og i overensstemmelse hermed i KB. 14. jan. 1570. Koncepten til brevet er som opsom smst. korrekt dateret 12. marts 1570. Den findes i Danske Kancelli. B 35. Uindførte Koncepter til aabne Breve og Missiver. 1559–71.

[50] Danmark-Norges Traktater 1523–1750, 2. bd., 1912, s. 213. Det er ikke korrekt

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

De militære bestræbelser sommeren 1570

I BEGYNDELSEN af året 1570 føjedes der ved hertug Magnus af Øsels tilnærmelse til Rusland et nyt og uoverskueligt moment til de i forvejen komplicerede politiske forhold ved Østersøen. Drevet af desperation over sin håbløse stilling på Øsel indledte Magnus sommeren 1569 forhandlinger med tsar Ivan om russisk hjælp mod Sverige. Disse forhandlinger kunne i længden ikke holdes hemmelige og i de første måneder af året 1570 løb meddelelsen om Magnus' planlagte alliance med tsaren Nordeuropa rundt, effektivt viderebragt og skræmmende udmalet af det polske propagandaapparat.

Den danske hertugs forhandlinger med Rusland var vendt både mod Polen og Sverige, og Frederik II kom naturligt nok under stærk mistanke for at stå bag broderens politik. Heri gjorde man i nogen grad kongen uret. Frederik II havde ikke tilskyndet hertug Magnus til at rette henvendelse til Rusland, det var sket på hertugens eget initiativ, men da kongen fik underretning om forhandlingerne, tilskyndede han broderen til at fortsætte dem, på den betingelse at de ikke krænkede Danmarks traktatlige forpligtelser og skadede landets interesser;[51] kongen så klart, hvilke fordele for Danmark den nye politiske konstellation kunne indebære.

Både hos Danmarks tilhængere og modstandere vakte den nye udvikling uro. Forbundsfællerne frygtede for øget dansk afhængighed af Rusland, og landets fjender forudså muligheden af en hemmelig russisk-dansk alliance rettet mod Sverige og Polen. Disse stemninger virkede tilskyndende på bestræbelserne for at bringe en ende på den nordiske konflikt. Fra polsk, sachsisk og fransk hold sporedes en øget aktivitet med det formål at få sikret et nyt fredsmøde. I denne undersøgelse skal Stettinerkongressens forhistorie ikke beskrives. Blot skal det bemærkes, at Sachsen for at skabe en modvægt mod de polske mæglingsbestræbelser gjorde brug af sin indflydelse ved kejserhoffet og opnåede, at kejser Maximilian påtog sig at mægle mellem de nordiske lande.

I maj kom den kejserlige udsending Caspar von Minckwitz til Dan-

når L. Laursen skriver, at der ingen danske var tilstede i Rostock. Fr. II havde sendt dr. Albert Knoppert til byen. Akter i TKUA, Polen A II, 7. Akter og Dokumenter vedr. det politiske Forhold til Polen. 1419–1571.

[51] Acta hafniensia, ad historiam rossicam pertinentia, collegit et typis imprimanda curavit G. Scerbacev, I, 1915, nr. 152. – Fr. II til hertug Magnus, dateret Frederiksborg 14. dec. 1569. TKUA, Livland A II, 9. Akter og Dokumenter vedr. det politiske Forhold til Livland. 1566–71.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

mark og krævede straks af Frederik II våbenhvile under de forestående fredsforhandlinger. Det kejserlige krav kom højst ubelejligt for Frederik II, der netop stod i begreb med at sende flåden til søs. Kongen turde dog ikke lægge sig ud med kejseren, således som han havde gjort under det kejserlige mæglingsforsøg i 1568, og gik ind på at indrømme en kort våbenhvile fra 16. juni til 31. juli på den betingelse, at Sverige ikke benyttede våbenhvilen til at forstærke sig med friske tropper og krigsfornødenheder.[52] Med denne formulering af våbenstilstandsbetingelserne kunne Frederik II tillade sig at holde en eskadre i søen, og våbenhvilens korte løbetid ville ikke lægge hindringer i vejen for det planlagte sommertogt ind i Sverige.

På et møde i København i dagene 16.–19. juni opsattes den danske instruktion til forhandlerne ved det planlagte fredsmøde i Stettin. Danmarks udsendinge skulle principielt kræve Roskildefredens artikler ratificeret, med den ændring at traktatens bestemmelser om Varberg og Elfsborg faldt bort, eftersom Frederik II nu besad begge slotte. Som eneste væsentlige indrømmelse levnede instruktionen mulighed for Elfsborgs tilbagelevering til Sverige. Instruktionen lagde således op til en hård forhandlingslinje og tydede ikke på, at en fredelig opgørelse med Sverige var forestående.

Under drøftelserne om instruktionens ordlyd indløb gennem den franske legat Dançay meddelelse om, at Johan III havde nægtet den kejserlige udsending at bevilge våbenhvile. Bag det svenske afslag øjnede Frederik II straks offensive hensigter og anmodede 18. juni forbundsfællen Lübeck om at sende sin flåde ud, for at den kunne forbinde sig med den danske til afværgelse af svenske anslag.[53] De sidste forberedelser til fredsmødet i Stettin måtte gøres, uden at der var opnået våbenhvile på den nordiske front og under den dybeste mistro fra de krigsførende magters side med hensyn til modstanderens fredsvilje.

I juli forsøgte Sverige et fremstød. Den svenske hærledelse turde ikke indlade sig på offensive foretagender, og i stedet blev det overdraget flåden at bedre landets position op til fredsforhandlingerne. Målet for flådens virksomhed var at besejre den danske flåde og gøre strandhugst på de danske øer. I midten af juli blev den svenske flåde koncentreret ved Bornholm, hvorfra det lykkedes den at fordrive en underlegen dansk flådestyrke; forskellige landgangsforsøg på øen blev afværget af øens

[52] KB. 16. maj 1570.

[53] Danmark-Norges Traktater 1523–1750, 2. bd., 1912, s. 214f. – Fr. II til Lübeck, dateret København 18. juni 1570. Ausl. Reg. 1569–71.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

høvedsmand Schweder Ketting. Derpå sejlede den svenske flåde på Johan III.s ordre til Gotland og forsøgte uden held at overrumple Visborg. Allerede i midten af aug. vendte flåden tilbage til sit leje i skærgården uden på nogen måde at have bidraget til at forbedre de svenske udsendinges forhandlingsposition i Stettin.[54]

Frederik II havde efter stændermødet i marts ladet forstå, at han om sommeren ville gøre det yderste for at få en ende på krigen.[55] Disse ord kom til at slå til. Sommeren 1570 skulle se en massiv udskrivning af skatter beregnet på besolding og proviantering af krigsmagten. Den 22. maj en skat på 7 mark af hver jordegen bonde og det halve af hver ikke jordegen; 3. juni en halv madskat af øernes bønder; 4. juli pålagdes de skånske bønder samme kvægskat, som de øvrige landsdeles bønder havde fået pålagt på stændermødet i marts; 27. juli fik havnekøbstæderne ordre til at levere bestemte kvanta af øl, brød og flæsk til København inden 10. aug. med den begrundelse, at kongen med det første ville føre et alvorligt tog ind i Sverige; 10. aug. fik bondestanden vest for Øresund pålagt en dobbelt kvægskat, og 12. aug. måtte samme komme kongen til hjælp med øksne, en okse for hver ti bønder leveret på Københavns slot inden 14. sept.[56]

De mange og store skatter skulle muliggøre det angreb på Sverige, som Frederik II stadig anså som eneste middel til at afslutte krigen dette år. Desværre lader de militære forberedelser sig kun tegne i grove træk. Adelen skulle oprindeligt møde i København med rusttjenesten den 8. juli. Foranlediget af den bevilgede våbenhvile ændrede kongen i forbindelse med mønstringen 31. maj mødetidspunktet til 22. juli, et tidspunkt der atter senere blev ændret til 5. aug. Da aug. måned kom søgte de mange ryttere for sidste gang i krigen til København, hvor de blev mønstret af kongen personligt.[57]

Men oprykningen mod fjenden trak stadig ud, og grunden var, at de udskrevne skatter ikke kom ind til tiden. Beskatningsgrundlaget var efterhånden udhulet, med skattevægringer og ophobning af restancer

[54] Barkman, Kungl. Svea Livgardes historia. Band II. 1560–1611, 1939, s. 267f.

[55] '. . . das eusserste zu versuchen . . .' Fr. II til August af Sachsen, dateret Frederiksborg 21. marts 1570. Ausl. Reg. 1569–71.

[56] KB. 22. maj, 3. juni, 4. juli, 27. juli, 10. aug., 12. aug. 1570.

[57] Jfr. note 48. – Befaling til stiftslensmændene om at beordre adelen til at tøve med rusttjenesten 14 dage endnu og først møde op i København 5. aug. Udateret koncept fra før 22. juli 1570. Danske Kancelli. B35. Uindførte Koncepter til aabne Breve og Missiver. 1559–71.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

som følge.[58] Frederik II så sig ude af stand til at betale sold til det tyske rytteri, hvad der 25. aug. førte til en skarp protest fra de tyske rytterofficerers side. Siden 14 dage før Påske var de, efter deres udsagn, blevet holdt hen med snak af rigshofmester Peder Oxe uden dog at få nogen løn. Efter oprykningen mod Varberg havde de kun modtaget sold for 1 måned. Blev rytterne ikke givet noget nu, turde officererne ikke svare for følgerne.[59]

Endnu den 7. sept. befalede kongen de adelige, der var udeblevet fra mønstringen i København, ufortøvet at møde op og stille sig under deres fane.[60] Men få dage efter opgav kongen det planlagte felttog og tog efter rigsrådets ønske ophold på Nykøbing slot for at være så nær fredskongressen som muligt. Bitter over at hans planer var kuldkastet meddelte Frederik II den 26. sept. sine udsendinge i Stettin, at han til sit store besvær for anden gang var kommet til Nykøbing og befalede dem at fremme sagerne mest muligt ved fredsmødet. I et fortroligt brev til Peder Bilde, Jørgen Rosenkrans og Niels Kaas af 27. sept. kundgjorde kongen som sin endelige mening, at der kunne blive fred, såfremt han fik sine skibe og kanoner igen, uden hindring kunne føre de tre kroner og svenskerne ikke befattede sig med det danske og norske våben. Sverige måtte få Elfsborg igen. I sin nedtrykte sindsstemning formanede Frederik II udsendingene til ikke at gentage rigsrådets politik fra forhandlingerne i Roskilde 1568: 'Ther wilde mand strenge altingist i thet yderste, Men vdgangen oc enden haffue i oc formercktt, Ther for er icke wortt raad eller mening for møggitt att skulde stoltzeris, mett mindre mand haffde ther hoss huad ther till hører, . . .'[61]

I sit grundlæggende militærhistoriske arbejde om Kungl. Svea Livgarde betonede Bertil Barkman den nationale hærordnings betydning for Sveriges historie i Vasatiden. Sverige havde fra 1563 til 1613 40 rene krigsår, og Barkman påpegede meget rigtigt, at krig for Sverige i

[58] KB. 27. maj, 30. juni, 4. juli, 6. juli, 10. aug., 29. aug. og 9. sept. 1570.

[59] Christopher von Dohna, Johann von Alden, Heinrich von Platen, Caspar von Wedel og Balther von Leist til Fr. II, dateret København 25. aug. 1570. TKIA, 93IV. Indkomne Breve. 1566–70.

[60] KB. 7. sept. 1570.

[61] Fr. II til samtlige danske udsendinge i Stettin, dateret Nykøbing Falster 26. sept. 1570; Fr. II til Peder Bilde, Jørgen Rosenkrants og Niels Kaas, dateret Nykøbing Falster 27. sept. 1570. TKUA, Sverige A II, 29. Akter og Dokumenter vedr. Freden i Stettin 1570, 13. Dec. – De to breve illustrerer det interessante forhold, der skulle vare fredskongressen ud, at kongens dybeste intentioner blev holdt skjult for de to tyske medlemmer af forhandlingsdelegationen, Heinrich Rantzau og dr. Joachim Hinck.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dette tidsrum var det normale. Når Sverige kunne føre krig år efter år skyldtes det, at dets hærordning ikke undergravede kronen finansielt og stillede næsten ubegrænsede mandskabstilgange til hærledelsens disposition.

Danmark havde ikke et nationalt forsvar af nogen betydning, og Frederik II måtte derfor i Syvårskrigen kæmpe med kostbare fremmede lejetropper, som det årligt kostede op imod 1 million daler at holde på benene. Uden kendskab til denne fundamentale forskel i de to landes vilkår for at opretholde og forlænge en krigstilstand lader Frederik II.s militære politik 1569–70 sig ikke forstå. Kongens politik byggede ikke, som Arup antydede, på lyst efter krigseventyr, men på den korrekte vurdering, at skulle Danmark trække sig ud af den ulykkelige krig med æren i behold og uden materielle og territoriale tab, kunne det ikke ske ved fredsforhandlinger, men alene ved våbenmagt. Sverige kunne tillade sig at føre forhalingspolitik i forhandlingsfasen i en sikker forvisning om, at Danmark nærmede sig ruin. Frederik II.s energiske politik 1569–70 var et sidste forsøg på at fremtvinge en militær afgørelse, et kapløb med gældsbreve og militære udgifter, som kongen tabte.

Når Danmark i Stettin efter lange og vanskelige forhandlinger i dec. 1570 opnåede en fordelagtigere fred, end landets position berettigede det til, skyldtes det ydre faktorers indgriben. I aug. 1570 overfaldt hertug Magnus i spidsen for en stor russisk hær de svenske besiddelser i Livland. Netop på det tidspunkt, da Frederik II måtte opgive at videreføre krigen, fik Sverige en ny farlig modstander og måtte give indrømmelser i Stettin.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SUMMARY

Frederick II's Military Policy 1569–70

1. The present study discusses the formulation of the policy which Denmark pursued with Sweden during the final phase of the Seven Years' War of the North (1563–70). One school of thought prevailing among historians who have carried out earlier research into the subject, notably Troels-Lund and Erik Arup, maintained that this policy was the result of a trial of strength between King Frederick II of Denmark and the two leading members of the Danish *rigsraad*, Peder Oxe, the lord high treasurer, and Johan Friis, the chancellor. The king wanted to continue the war, while Peder Oxe and Johan Friis used their influence to try to obtain a peace with Sweden.

In the introduction to the present study the method employed by earlier historians in treating the subject is regarded with some misgivings, more especially as the main work, Troels-Lund's biography of Peder Oxe (1906), must be characterised almost as a historical novel which created an idealised picture of the Danish lord high treasurer at the expense of the king. This study disagrees with the opinions expressed by Troels-Lund and Erik Arup and points out that the war involved Denmark in heavier commitments than appeared from their works, and that they entertained too optimistic ideas about Denmark's prospects of bringing the war to an end without loss through diplomatic channels.

In this study Frederick II's policy is viewed in the light of the fundamental difference between the structure of the military apparatus in Denmark and Sweden during the Seven Years' War of the North. Sweden possessed a national defence which did not undermine the Crown's finances, while the Danish defence, composed mainly of foreign mercenaries, led the country swiftly towards financial disaster. In 1569 it was essential to Denmark to obtain a peace within a foreseeable future—Sweden waged war almost without interruption until 1613.

2. Following a rising in Sweden in the summer of 1568, when King Eric XIV was deposed by his brothers, peace was concluded between Denmark and Sweden at Roskilde in November 1568. However, the new King of Sweden, John III, refused to ratify the peace treaty and demanded different terms which were more favourable to Sweden. As no agreement could be reached, hostilities were resumed in October 1569. Confronted by great difficulties, Frederick II began a siege of Varberg, Sweden's last fortress on the Kattegat. On November 14th the fortress surrendered to the King. Both Denmark's diplomatic and military positions were considerably strengthened by the capture of Varberg. At the same time the movements of the Swedish army could only be interpreted to mean that the offensive tactics favoured by Eric XIV had been abandoned and that the new ruler did not dare to engage the main Danish force. It seemed as if the military initiative had passed into the hands of Denmark.

In December the Danish army advanced into Sweden from Varberg. After the death of Daniel Rantzau, the command was handed over to the young Christopher von Dohna, who was ordered by Frederick II to seek out the Swedish army and endeavour to join battle. However, von Dohna succeeded in advancing only a bare 60 miles into Swedish territory for, as the army was

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

not fully equipped, the German cavalry officers did not dare to attack the Swedish defensive positions at Lake Åsunden and von Dohna had to lead his troops south. Frederick II had foreseen this development and did his utmost to halt the retreat and resume the offensive against Sweden. Even after parts of the army had returned to Scania in January 1570, the winter campaign was not abandoned. At a meeting held in Copenhagen about January 12th, and attended by senior army officers, it was decided to attempt a new advance into Sweden early in February. A few days later a sudden domestic crisis arose in Denmark when Frederick II threatened to abdicate.

3. In a long letter of January 1st, 1570 to the Danish *rigsraad*, Frederick II gave an account of the policy he had pursued with Sweden since the outbreak of hostilities between the two countries. The king concluded his letter by threatening to abdicate unless the *rigsraad* and the people came to his assistance. This is one of the few occasions on which a threat of abdication has been used as a political expedient in Denmark. This study, opposed to earlier views, attempts to show that the line of conduct taken by Frederick II in his dealings with the *rigsraad* was not occasioned by the disappointment he suffered at the retreat of the Danish army from Sweden around New Year 1570 and can hardly be considered as an attempt on his part to break down resistance among members of the *rigsraad* to the military policy which had been pursued—the existence of such resistance cannot be proved. Instead the king's course of action has been viewed in the light of the complex situation which had arisen owing to the fact that the Crown was in extreme financial difficulties, while at the same time Denmark had regained the initiative in military matters. That Frederick II created a dramatic situation in order to convince the *rigsraad* of the compelling need for additional heavy taxation to cover military expenses is advanced as a possible explanation.

4. As early as December 1569 Frederick II summoned the *rigsraad* to a meeting to take place in Copenhagen in January 1570. Troels-Lund's reconstruction of the course of events in January 1570 was based on the assumption that the meeting of the *rigsraad* actually began on January 8th and that a crisis in the relations between the king and the *rigsraad* arose during the meeting. But this argument is untenable, as, for some reason or other, the meeting of the *rigsraad* did not begin until around January 18th, 1570, by which date Frederick II had left Copenhagen for Odsherred.

At their meeting the *rigsraad* had to come to a decision about the king's letter and chose to comply with his wishes. Two members, who were intimate with Frederick II, were immediately dispatched to Odsherred to approach him on the matter. Summons to attend a national assembly of the estates in Copenhagen on February 26th were issued from Odsherred between January 20th and 22nd. This study demonstrates that the summons were drafted in Copenhagen and reflect the policy of the *rigsraad*. In consequence of the fact that the estates were summoned to assemble in February, the king had to countermand a previous order to the nobles and their men-at-arms, commanding them to take part in the military advance into Sweden. Moreover, as a thaw set in, Frederick II called off the attack on Sweden on February 4th.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

5. In late February and early March 1570 the assembly of the estates was held in Copenhagen—the only national one to be held in Denmark between 1536 and 1627.

At the assembly the representatives of the peasants and the burgesses consented to the request for the imposition of new taxes, while the nobles had to undertake additional military duties for the following year. In this connection the present writer has criticised Erik Arup's view that the assembly of the estates should be considered as a demonstration against the king's military line of conduct and that the main subject discussed at the assembly was the settlement of the conflict with Sweden. It appears from one of the documents authorising the imposition of taxation that the revenue collected was to be used to enable Denmark to carry out a decisive attack on Sweden in the summer of 1570. Frederick II had thus received the assistance which he had demanded as a condition of his continuance on the throne, and he was now in a position to persevere in the military policy which had been adopted in the summer of 1569.

6. During the first half of 1570 persistent efforts to secure peace in Scandinavia were made by Poland, Saxony and France—efforts which were crowned with success by the opening of the peace conference at Stettin in September 1570. As both Scandinavian kings had ambitious military plans for the summer of 1570, neither of them expected that the efforts at conciliation would be successful.

In July, Sweden attempted an offensive. King John hoped by military action to set off the gain which Frederick II had won by the capture of Varberg, and in July and August a Swedish fleet attempted to invade Bornholm and Gotland, but with no success.

In March, after the assembly of the estates, Frederick II gave the Elector of Saxony to understand that he would do his utmost the following summer to end the war, and during the summer of 1570, with this object in view, heavy taxes were levied for the payment and victualling of the forces. However, the attack on the enemy had to be postponed continually, as the king was in no position to fulfil the demands of the mercenaries. As late as September 7th, Frederick II still seems to have had hopes of carying out an advance into Sweden, but shortly afterwards he had to abandon his plans of a campaign and order his diplomats at Stettin to procure peace.

Thus Frederick II's military policy had proved a failure and Denmark was, in a sense, in a weak negotiating position at the peace conference at Stettin. But at the very moment when Frederick II had to relinquish his plans of continuing hostilities, Sweden was confronted by a new enemy; for in August 1570 a large Russian army under the nominal leadership of Duke Magnus of Oesel, Frederick II's brother, invaded Sweden's Livonian provinces. The Danish diplomats at Stettin took full advantage of the opportunities offered by the new situation and succeeded in extricating the country from war without loss.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark

AF

JAN KANSTRUP[1]

ASTRID FRIIS fandt formålet med Huitfeldts historieskrivning i ønsket om ». . . at belære den unge kong Christian om, ad hvilke veje og med hvilke midler et godt statsstyre kunne gennemføres . . .«; i styreformen ved ». . . delingen af magten mellem kongen og adelen gennem dens repræsentation i rigsrådet«.[2]

Huitfeldts teoretiske forsvar for denne rådskonstitutionalisme fremføres mest udførligt i den sammenfattende vurdering af Christiern II,[3] hvor også dens yderste konsekvens, afsættelsen af den uretfærdige øvrighed, forsvares. Åke Hermansson har påvist,[4] at Huitfeldts statsretslige udredning hér, næsten ord til andet er hentet fra to af samtidens mest udbredte monarchomakiske skrifter, nemlig De jure Magistratuum og Vindiciae contra tyrannos, begge huguenottiske stridsskrifter, udsendt under indtryk af Bartholomæusnattens begivenheder.[5]

Tankegangen i Christiern II's historie er, at kongen har sin magt af folket, for hvis skyld han regerer; regimentets ». . . Article oc Vilkaar/ fornyes oc renoueris vdi huert Kongelig Vall oc Kroning/ tacite &

[1] Jeg retter en hjertelig tak til kandidatstipendiat Inge Skovgaard-Petersen og til universitetsadjunkt Harald Ilsøe for kritik og mange gode henvisninger.

[2] Astrid Friis, Nogle Betragtninger over Arild Huitfeldt og Danmarks Riges Krønike, Festskrift til Knud Fabricius, 1945, p. 76 ff.

[3] Arild Huitfeldt, Historiske Beskriffuelse/ Om Hues sig haffuer tildragit vnder Kong Christiern den Anden, 1596, p. 272 ff.

[4] Åke Hermansson, Karl IX och ständerna, 1962, p. 252 ff. og exkurs 5, p. 306 ff. – Harald Ilsøe har uafhængigt af Hermansson gjort samme opdagelse, og mener desuden at der kan spores danske forlæg til Huitfeldts tekst, cfr. Fund og Forskning XIV, 1967, p. 43 med note 58.

[5] For en nærmere vurdering af Vindiciae contra tyrannos, se J. W. Allen, A History of Political Thought in the Sixteenth Century, 1928, paperback 1960, p. 320 ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

expresse, saa vel vdi Arffueriger som Vallriger/ . . .«.[6] Bryder kongen sine forpligtelser i henhold til herskerkontrakten, frigøres den *enkelte* borger *ikke* fra sin pligt til lydighed mod øvrigheden; men i alle riger findes embeder, i Danmark rigsembedsmændene og rigsrådet, »Huilcke icke alleniste erre Kongen suoren/ men oc Riget/ at skulde vide dis Beste.«; disse ephori regni skal retlede kongen, og vil han ikke lytte til deres formaninger, ». . . Da er ingen Tuiffl paa/ at de jo samtligen eller største Parten aff dennom/ huilcke ville vide Rigens Gaffn oc Beste/ jo igien maa affhylde den/ som vil forsætte Menigheden/ oc icke holdendis vorder hans Eed/ Løffte oc Affskeed/ dennom imellom haffuer værit«.[7] Dette fremføres polemisk mod teokraternes krav om absolut pligt til lydighed overfor den af Gud indsatte øvrighed. Dog forvises Gud ikke fra kongevalget; han velsigner os med gode konger og straffer os med onde, ligesom der også findes onde herskere, der ikke er af Gud. For alle onde herskere gælder, at Gud bortkaster dem, når tiden synes ham inde.[8] Dette sidste, sammenholdt med den stadige formaning om at oprør ikke er enkeltpersoners sag, fører til den logiske slutning, at Guds beslutning om at bortkaste den onde øvrighed giver sig udtryk i dennes afsættelse ved ephori regni, som forvaltere af Guds vilje. I henseende til Christiern II's afsættelse udtrykkes det således: ». . . den Gierning vaar aff Gud/ ellers haffde den icke lyckedis/ Vor HERre vilde icke lade hans Tyrannij wstraffet affgaa«.[9]

Til den videre forståelse af Huitfeldts syn på oprørsretten yder navnlig hans fremstilling af Christoffer II's skæbne bidrag af interesse.[10]

I fortalen til Chronologia II[11] fastslås det, at Christoffer var ». . . den skadeligste Konge dette Rige nogen tid haffuer hafft . . .«, idet det ganske rige blev opdelt under ham; alligevel fordømmes oprøret imod ham, fordi det kun bragte endnu mere forstyrrelse.

I den sammenfattende vurdering af Christoffer II udvikles synspunk-

[6] Christiern II's Historie, p. 275.

[7] Ibid.; det understreges dog, at oprørsretten anvendes med største tilbageholdenhed i Danmark.

[8] Kerstin Strömberg-Back, Lagan, rätten, läran, 1963, exkurs 1, p. 327ff., understreger at den afgørende forskel mellem absolutister og antiabsolutister *ikke* lå i deres respektive opfattelse af Guds vilje, Guds lov etc., som begge anerkender, *men* i spørgsmålet om, hvorvidt kongen er bundet af den positive ret.

[9] Christiern II's Historie, p. 277.

[10] I Christiern II's Historie, p. 273, nævnes tre andre eksempler på oprør mod øvrigheden i Danmark, nemlig mod Christoffer II, Valdemar Atterdag og Erik af Pommern.

[11] Arild Huitfeldt, Den anden Part Chronologiae, Continvatz, oc Forfølge/ paa vore Danske Historier/ siden Saxo døde, 1601.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

terne: Christoffer overtog et rige ved god magt og enighed; gennem sine slægtsforbindelser stod han stærkt, ». . . saa at hannem siuntis nu icke snart at kunde trenge eller falde«.[12] Men Gud ville straffe både ham og riget for deres synders skyld; Christoffer havde to gange båret avindskjold mod riget og ikke sonet denne og andre laster. Adelen og de mægtige var hjemfaldet til Guds straf for mordet på Erik Glipping og for deres forbindelser mod riget i Erik Mændveds tid; »Thi bleff de ocsaa forblindet/ vdi deris Tancker/ at opsætte dennem imod Konning Christoffer oc hans søn/ Det haffde veret bedre/ de haffde nøyedis met denne Konge/ huordan hand haffde veret/ . . .«.[13] Dette begrundes med henvisning til den følgende politiske udvikling, som blot medførte endnu større ulykker, fremmedherredømme og rigets totale opløsning. »Huad vil mand mere sige? Gud haffuer straffet baade Herre oc Konge/ Herre oc Suend/ som baade haffde syndet/ at dette Rigis Tilstand haffuer veret ynckelig oc begrædelig i de dage«.[14] Moralen er at fyrsterne skal vinde undersåtternes hengivenhed, ikke deres had, mens »Vndersaatterne haffue at lære/ at it Spil oc Oprør er snart daarligen begynt/ men mand veed icke huad Ende det vil tage/ Huorfaare de icke heller lætteligen skulde sætte dennem imod deris Øffrighed thi den er aff Gud«.[15]

Umiddelbart synes dette inkonsistent med den teori, som er udviklet i Christiern II's historie. Udfra Huitfeldts egen fremstilling af Christoffer II's historie kan der ikke herske tvivl om at Christoffer i tilstrækkelig grad opfylder definitionen af den onde øvrighed til oprørets retfærdiggørelse; Christoffers afsættelse foretages af rigets mægtige, der i denne forbindelse må betragtes som ephori regni. Et subsidiært moment spiller imidlertid ind, nemlig Guds beslutning om også at straffe stormændene for *deres* synder. Derfor er afsættelsen af Christoffer ikke udtryk for Guds vilje, men en forblindet handling i rækken af deres forbrydelser; de burde have indset at Christoffer var indsat for at straffe dem, og denne straf burde de have lidt i tålmod til soning af deres synder. Man må

[12] Chronologia II, p. 401.

[13] Chronologia II, p. 403.

[14] Chronologia II, p. 404. – Olaus Petri, ed. G. E. Klemming, 1860, p. 58f., reflekterer med udgangspunkt i drabet på kong Ragwald Knaphöffde over, hvorledes Gud straffer den ene skalk med den anden; også hér er synspunktet at folket ikke bør gøre oprør, men afvente at Gud udfrier det igen. Selvom der ikke er tale om verbaloverensstemmelser, er det sandsynligt at Huitfeldt har haft Olaus Petri i tankerne da han formulerede sin vurdering af Christoffer II's regeringstid.

[15] Chronologia II, p. 405.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

formode at Vorherre i så tilfælde havde fundet en anden måde at straffe den elendige Christoffer på.

I Huitfeldts vurdering af de to andre eksempler på oprør han nævner i Christiern II's historie, har Harald Ilsøe påvist en machiavellisk referencebaggrund:[16]

Erik af Pommern anklages i fortalen til Chronologia III for, at »... hand vilde forandre Rigens fundamental Low/ oc aff it frit Valrige giøre it Arffuerige ...«;[17] heri er der intet Machiavelli; men derudover drøfter Huitfeldt med udgangspunkt i Engelbrechts oprør værdien af at kunne råde over befæstede slotte; formuleringerne er delvis hentet fra Discorsi II, 24, omend forbundet ved indskud der ændrer meningen.

Oprørene mod Valdemar Atterdag forklares som forårsagede af hans hårdhændede fremgangsmåde, »... men den Tid fordret sligt/ Hand tog Riget pantsæt/ forvustet/ forringet/ men lod det effter sig forbedret/ foruidet/ oc vdi god Stand/ ...«.[18] Dette synspunkt, at hver tid kræver sin fremgangsmåde, genfindes flere andre steder hos Huitfeldt, og er direkte frugter af hans Machiavellilæsning.

Tilstedeværelsen af en machiavellisk referencebaggrund ved siden af monarchomakskrifterne maner til eftertanke; Huitfeldt anvender Machiavelli uden at være machiavellist; skulle han mon forholde sig på tilsvarende måde til de monarchomakskrifter han excerperer i Christiern II's historie?

Såvidt jeg kan se skal spørgsmålet besvares bekræftende. Huitfeldt var hverken teoretisk tænker eller systematiker; han interesserede sig for rådskonstitutionalismens praktiske implikationer: Folkets repræsentation ved rådet, dets del i administration, lovgivning, kongevalg etc. M.h.t. oprørsretten må det understreges, at Huitfeldt mener den bør administreres med største tilbageholdenhed, således som det udtrykkelig siges i Christiern II's historie,[19] og således som det fremgår af fremstillingen af Christoffer II's historie.

Formålet med denne er, som al Huitfeldts historieskrivning, at fremstille en virkelighedsnær type, at uddrage en praktisk lære af historiens gang. Det specielle tilfælde Danmark 1320–1340 er karakteriseret ved

[16] Harald Ilsøe, Machiavelli i Danmark, Fund og Forskning XVI, 1969, p. 14ff.
[17] Arild Huitfeldt, Den Tredie Part Chronologiae, Continuatz, oc Forfølge paa vore Danske Historier/ siden Saxo døde, 1603.
[18] Chronologia II, p. 627, den sammenfattende vurdering af Valdemar Atterdag.
[19] Cfr. ovenf. note 7.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

en række handlinger der førte til rigets undergang, og som derfor bør undgås ved fremtidige politiske valg.

Skønt Huitfeldt i sine forskellige ideologiske udredninger gør brug af forskellige teoretiske forfattere, kan han ikke i videre forstand anses som tilhænger af de pågældende forfatteres ideer; derimod uddrager han suverænt hvad han i hvert enkelt tilfælde har brug for. Det samme forhold gør sig gældende i hans syn på Christoffer II; forlægget er her Jyske krønike.

Compendium Saxonis blev skrevet af en anonym forfatter, en jyde, som ønskede at udbrede kendskabet til Saxos værk i sin samtids dannede almenhed. Til Compendium føjede han en Continuatio, også kaldet Jyske krønike, som omhandler adskillige ting, der har tildraget sig siden Saxo. Værket blev afsluttet omkring 1340, og forfatteren har således selv oplevet i hvert fald Christoffers regeringstid. Det vandt stor udbredelse, også gennem plattyske oversættelser.[20]

Den nære forbindelse med Saxo giver Jyske krønike en særstilling i dansk annalistik. Den har litterære kvaliteter, som ytrer sig i en konsekvent moralsk grundholdning og i en afrundet fremstilling. Hver enkelt konge tillægges en énsidig, god eller dårlig, karakter, udfra hvilken hans enkelte handlinger bedømmes; en given begivenhedsfølge føres igennem med overspringelse af andre oplysninger, der så optages siden. Da årstal kun sparsomt anføres, kan den kronologiske fastsættelse af de enkelte begivenheder være problematisk. Disse forhold gør sig i udpræget grad gældende i fremstillingen af Christoffer II's historie, hvor intet forlæg lægger bånd på forfatteren.[21]

Bag skildringen af Christoffers historie ligger forestillingen om en guldalder under Erik Mændved, der afbrydes af en circulus vituosus – en selvforstærkende nedgangslinie for det danske samfund, endende med dets totale opløsning. Den første årsag hertil findes i Christoffers person, som males i de mørkeste farver: »Hic nullam iusticiam fecit, sed magis tyrannidem exercuit; veritatem in verbis non habuit; sed (et) nimis lubricus fuit«.[22]

[20] Scriptores minores I, ed. M.Cl. Gertz, 1917–18, p. 197ff., indledningen til Compendium Saxonis.

[21] Annales Danici, ed. Ellen Jørgensen, 1920, p. 15 og p. 28, anfører at Rydårbogen er benyttet som kilde indtil 1314, men at intet forlæg kan påvises herefter. – Yderligere kan det nævnes at Jyske krønikes forfatter har en meget snæver geografisk horisont: Jylland er Danmark, og hvad der foregår i provinserne Sjælland og Skåne berettes sparsomt og mere fejlagtigt.

[22] Script. min. I, p. 451.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Men alene er Christoffer ikke skyldig i ulykkerne; en almindelig tilstand af moralsk opløsning og fordærv har bemægtiget sig hele det danske samfund, karakteriseret ved anvendelsen af udtrykkene fraus, perfiditas, prodicio, falsitas, turpitudo.

Som led i undergangens dialektik vender danskerne sig fra grev Gerhard som trofast havde hjulpet dem til at fordrive Christoffer: »Dani igitur iam securi, inceperunt proteruire; nullam iam timentes . . .« erobrede de Haderslev og angreb Gottorp, men blev slået; »Ex tunc incepit fieri grauissimum iugum Teutonicorum super regnum . . . nobilesque regni, qui sperabant se post expulsionem Christoferi regnaturos, iam per Teutonicos, quos introduxerant, artabantur, capiebantur et serui fiebant. Propter quod latenter in odium Teutonicorum Christoferum reuocabant«; hvoraf flere og større ulykker nødvendigvis fulgte.[23]

Det er væsentligt at Jyske krønike fastholdes i sin litterært betingede komposition, der gør det næsten nødvendigt at Christoffer tilbagekaldtes af de samme danskere, som i sin tid foranledigede hans forjagelse. Sandheden var en anden, men Jyske krønikes forfatter passer den suverænt ind i sin helhedsopfattelse.

Jyske krønikes Christoffer-beretning er udgangspunkt for en livskraftig tradition, som videreføres af bl.a. Rimkrøniken,[24] Christiern Pedersen[25] og Poul Helgesen,[26] ligesom den også træffes hos Svaning;[27] udenfor Danmark optages den af Detmar[28] og Ericus Olai.[29] I Peder Olsens collectanbind findes Jyske krønikes Christoffer-beretning i næsten ordret gengivelse, vedføjet en række marginalnotitser; denne version indgår via Svaning i Huitfeldtmanuskriptet H 112 som Årbogen 1268–1523.[30]

[23] Script. min. I, p. 452f.

[24] Rimkrøniken, ed. Helge Toldberg, 1958–60, vers 4389–4512.

[25] Den danske Krønike, Christiern Pedersens Danske Skrifter V, ed. C. Brandt, 1856, p. 455ff.

[26] Compendiosa historia, Paulus Helie skrifter VI, ed. Marius Kristensen og Hans Ræder, 1937, p. 37f.

[27] Hans Svanings egenhændige udkast til Christoffers historie i Gl. kgl. Samling 2444, 4°; cfr. nednf. note 40.

[28] Cfr. min afhandling, Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, ovnf. p. 8, note 38. – Huitfeldt kender kun den tyske krøniketradition i Krantz' korrumperede form; hverken Detmar eller Korner var trykt, cfr. Erslevs anmeldelse af Die Cronica novella des Hermann Korner, herausgeg. von J. Schwalm, i HT 6. r. VI. – Huitfeldt afvejer Krantz' og den af ham afhængige holstenske krønikes konkrete oplysninger mod de danske kilders udsagn, og forkaster dem i tilfælde af uoverensstemmelse.

[29] Annales Danici, p. 28.

[30] Harald Ilsøe, Håndskriftet H 112 og de danske Historikere, HT 12. r. I, p. 418ff.;

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Jyske krønikes grundholdning deles af forfatteren til Klagedigtet af 1329;[31] også af ham anses Erik Mændveds regeringstid som en guldalder, efterfulgt af en stejl nedgangslinie forårsaget af moralsk forfald. Mod Ellen Jørgensens[32] betoning af lighedspunkterne opponerede Arup[33] med en vis ret, idet han hævdede, at mens Klagedigtet forherligede den jyske væbneropstand, brød Jyske krønike staven over den. Modsætningen er dog kun tilsyneladende, forårsaget af forskellen i affattelsestid: Klagedigtet er forfattet i en atmosfære af national begejstring og håb, mens Jyske krønikes forfatter tilbageskuende kan konstatere opstandens fiasko og indrangere den i rækken af de ulykker, der bidrog til nedgangens fortsættelse. Imidlertid kan der ikke være tvivl om, at også Jyske krønikes forfatter så frem til en national genrejsning.

Af særlig interesse er det at konstatere, at Klagedigtet intetsteds omtaler Christoffer; havde hans genindsættelse været jydernes mål, måtte det propagandistiske og moralistiske skrift have henvist til ham som Danmarks legitime konge. Legitimister var de jyske oprørere imidlertid mindst af alt; Christoffers misregering var i for frisk erindring til at de kunne ønske ham tilbage.

Ellen Jørgensens høje vurdering af Yngre sjællandske krønike gælder vel fortrinsvis den del af værket, som omhandler Valdemar Atterdags regeringstid;[34] men også for den hér behandlede periode er krønikens oplysninger af stor værdi. I modsætning til Jyske krønike iagttager Sjællandske krønike en nøgtern og uengageret holdning overfor Christoffer, men dens kronologi er korrupt, idet de oplysninger om Christoffers færden der anføres under årene 1327–29, som hovedregel bør henføres til det følgende år; den relative indplacering af de enkelte oplysninger er dog god nok.

Da Sjællandske krønike, hvis holdning er grundlæggende for Huitfeldts

Årbogen 1268–1523 er trykt i SRD VI, men efter et forlæg der er sekundært i forhold til H 112's version; dennes Christofferafsnit er en ordret gengivelse af Jyske krønike med et par enkelte udeladelser, hvoraf den vigtigste lader »teutonici« være ene om tilfangetagelsen af Christoffer i Sakskøbing i 1332; en række tilføjelser går tilbage til tilskrifter i Peder Olsens collectanea, AM 107, 4°.

[31] Script. min. I, p. 480ff.

[32] Annales Danici, p. 28.

[33] Erik Arup, Kritisk Vurdering af Klagedigtet af 1329, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1926, p. 31f.; Arup fremhæver med rette, p. 22f., Huitfeldts ambivalente holdning til Klagedigtet: På den ene side udnytter han dets konkrete oplysninger i sin fremstilling, mens han på den anden side affærdiger det som litterær makulatur.

[34] Ellen Jørgensen, Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800, 1931, p. 16f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

vurdering af Valdemar Atterdag, ingen holdning har til Christoffer, bliver Huitfeldts vurdering af Christoffers regering Jyske krønikes. Sjællandske krønikes konkrete informationer udnyttes ganske vist til bunds, men da Huitfeldt ikke gennemskuer dens korrupte kronologi, giver det ham problemer at harmonisere den med Jyske krønike og især med brevmaterialet, således som det vil fremgå af det følgende.

Brevmaterialets spredte informationer om Christoffers aktivitet under landflygtigheden i årene 1327 og 1328, indtil mødet i Lübeck i november, afspejler kongens totale afmagt.[35] Dog meddeler Huitfeldt en række oplysninger om, at Christoffer i landflygtigheden fik diplomatisk og juridisk støtte fra kejseren til sine bestræbelser på at blive genindsat som konge; endvidere at Christoffer *forud* for sin tilbagekomst til riget havde forhandlet og truffet aftale herom med en række navngivne danske gejstlige og herremænd. Disse oplysninger er optaget i Diplomatarium Danicum;[36] udgiveren, C. A. Christensen, finder det ». . . usandsynligt at Hvitfeld selv skulle have konstrueret saa detaillerede og konkrete oplysninger«; oplysningerne om Christoffers politiske aktivitet og om en intervention af kejseren til hans fordel, går rimeligvis tilbage til ». . . en kopibog, anlagt af Kristoffer 2. og indeholdende breve, der har staaet i forbindelse med hans tilbagevenden til riget«; havde Huitfeldt kendt selve kopibogen ville han næppe have ladet sig nøje med de korte referater: »Man maa snarere tænke sig, at det er en af hans forgængere blandt det 16. aarh.s historikere, som har affattet de omhandlede referater, som Hvitfeld derefter har benyttet, mens selve brevbogen gik tabt«.

Sven Tägil, der nøje har redegjort for Christoffers og hans sønners europæiske forbindelser, accepterer at Huitfeldt med kejserens brev registrerer en tabt kilde, men understreger at usikkerheden ved traderingen svækker værdien af de meddelte oplysninger.[37]

I DET følgende skal Huitfeldts fremstilling af Christoffers tilbagekomst gennemgås kritisk, oplysning for oplysning, med særlig hensyntagen til det ovenfor udviklede om hans generelle opfattelse af Christoffers historie.

Under 1327 berettes med Sjællandske krønike som kilde om Christof-

[35] Cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 10.

[36] DD 2. r. X, nr. 92, o. 1328–1329; som diplom er aftrykt kejserens »monitorialskrivelse« (Chronologia II, p. 354^{21-30}), mens andre oplysninger om Christoffers exilaktiviteter er anført i tekstfastsættelsen (Chronologia II, p. 353^{26}–354^{21}, samt p. 360^{11-17} og p. 360^{27}–361^{5}).

[37] Sven Tägil, Valdemar Atterdag och Europa, 1962, p. 12 ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fers forlig med Johan.[38] Faktisk er der tale om forliget i Lübeck den 30. november 1328.[39]

Under 1328 beretter Huitfeldt om Christoffers arbejde i almindelighed for at vende tilbage.

Først om hans arbejde for at vinde støtte indenfor riget. Oplysningerne er konstruerede; ingen god kilde meddeler det ringeste herom.[40] På den anden side er der tale om en nærliggende slutning, eller udfyldning: Når Jyske krønike lader danskerne kalde Christoffer tilbage,[41] må også han have været aktiv. Huitfeldts formulering er interessant; en sammenstilling med hans egen fremstilling af Christiern II's argumentation på Sjællands landsting efter modtagelsen af opsigelsesbrevet i 1523 viser vel ingen verbaloverensstemmelser, men påfaldende reelt sammenfald:

[38] Chronologia II, p. 350[1–6]. Annales Danici, p. 171.

[39] Cfr. nednf. p. 107f. og Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 11.

[40] Svaning beretter også om en forbindelse mellem jyderne og Christoffer efter Lübeckforliget, som også han anfører under 1327: »postea clam misit in daniam vt velleret amicos svstinere quis adductis in societate . . . (ulæselig), pærtæsi omnes iugi Holsatii exercitum coeperunt & (Gotorp ob, udstreget) Hathersleff quem tenebat Gerardus . . . (ulæselig), & solo æquarunt.«; herefter berettes om angreb på Gottorp (Gl. kgl. Saml. 2444, 4°, fol. 5, recto). I dette blandingsmanuskript er Christoffers historie en kladde med Svanings egen, sværtlæselige, hånd; den indeholder ingen primære oplysninger, afvigelserne fra de kendte kilder er produkter af Svanings frie fremstillingsform og refleksioner. – Allan Mohlin har udgivet »Complementum historiæ Saxonis« for tidsrummet 1286–1333 i Kristoffer II av Danmark, bilaga, 1958, men uden redegørelse for dens forhold; i tekstapparatet antydes Svaning dog som ophavsmand. For Christoffer II-partiets vedkommende er afhængigheden af kladden i 2444, 4°, ganske åbenbar. Ellen Jørgensen, Annales Danici, p. 31, note 2, fastslår da også forsigtigt at Complementum indirekte hidrører fra Svaning. Som andet end et uddrag af tabte Svaningarbejder må Complementum anses for temmelig værdiløs, ikke mindst for Christoffer-afsnittets vedkommende. – Huitfeldt var en overgang i besiddelse af det materiale Svaning måtte aflevere i 1579, herunder den nu tabte latinske danmarkshistorie, og sikrede sig afskrifter af det han kunne bruge (cfr. Harald Ilsøe i HT 12. r. I, p. 432ff.). *Hvis* Huitfeldt har kendt den fra 2444, 4°, citerede notits eller en deraf afledet beretning i et nu tabt Svaningarbejde, *kan* han selvfølgelig have fået bekræftet sin egen konstruktion af en forbindelse mellem Christoffer og den jyske opstands udbrud; men springet fra den korte Svaningnotits til Huitfeldts detaillerede beskrivelse er for stort til at retfærdiggøre en antagelse af afhængighed; der er tale om parallellitet. – På forhånd kunne det ikke udelukkes at Meursius har benyttet Svanings tabte latinske danmarkshistorie til sin beskrivelse af Christoffers historie (Iohannes Meursii Historica Danica . . . , ed. Iohannes Lamius med Hans Grams noter, 1746), men Meursii fremstilling afviger ikke i det reelle indhold fra Pontani fremstilling, som igen er en parafrase over Huitfeldt (Johannes Isacii Pontanus, Rerum Danicarum Historia, 1631).

[41] Cfr. ovnf. p. 98.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Chronologia II p. 353[26] – 354[3]

Midler tid Kong Christoffer met hans Børn/ Woldemar oc Ottho/ vaare vden Riget/ lod hand icke aff inden Lands/ hos Bisper/ Adelen/ oc de som noget formaatte/ hans Sag at recommendere oc befale/ Hand vilde rette oc bedre gierne/ hues aff hannem forsømmet vaar/ baade imod Gud/ den hellige Kircke/ oc huer dennem/ hand vilde dennem met Gunst/ Naade forsørge/ oc all sin Handel oc Regering effter deris Raad indstille/

Christiern II's Historie p. 263[21] – 264[2]

Samme tid gaff hand faare/ huad de Bisper oc gaat Folck vaar anlangende vdi Suerig oc Danmarck/ som hand forsaa sig met/ oc lod rette oc fengsle/ Derfaare vilde hand giøre tilbørlige Poenitentze/ oc den hente vdi Rom. Hand vilde fundere Gods til Hellige Stæder/ oc affbede denne hans Forseelse hos deris Sleckt oc Venner/ Hand vilde fremdelis føre sit Regimente effter hans Raads Raad/ icke effter Fremmede Folck deris indgiffuelse. Hand vilde sætte dennom Loffning oc Vissen derfaare/ om de hannom icke ville haffue betroet. Oc endelig vaar hand begærendis/ hans Sag maatte kom̄e til Forhør/ før de saa Plutzligen toge aff sted met han̄om.

I det bevarede manuskript til Christiern II's Historie er denne formulering tilføjet som indskud, skrevet med Huitfeldts egen hånd.[42] Også dér er der – såvidt jeg kan se – tale om en Huitfeldtkonstruktion.[43] Endelig skal det nævnes at formuleringen hér, i Chronologia II, og i de øvrige oplysninger som ifgl. Diplomatarium Danicum skulle gå tilbage til en tabt kopibog, stærkt bærer præg af at være Huitfeldts egen, som den fremtræder i fortalerne.

Dernæst berettes om Christoffers bestræbelser for at vinde støtte udenfor det danske rige. At han har beklaget sig over sin skæbne overfor de personer han er kommet i kontakt med, turde være en banalitet, som Huitfeldt har kunnet ræsonnere sig til; men at disse beklagelser har antaget karakter af en udstrakt politisk korrespondence, indehol-

[42] Ms. K. 14, fol., i KB Stockholm, fol. 311 recto; den hér citerede passage er endog en senere tilføjelse til en allerede foretagen tilskrift med Huitfeldts hånd; cfr. den kommende udgave af Huitfeldts manuskripter ved arkivar Grethe Ilsøe.

[43] Huitfeldt bygger på Svanings beretning i Christiernus II, Daniæ rex, 1. ed. 1658, hér efter 2. ed. 1670, p. 425, hvor der berettes om, hvorledes kongen, efter at være flygtet fra Jylland, på »forum generale« i Ringsted ». . . flebili voce ipse pro concione de Cimbrorum rebellione questus est, quod missis solennibus ad eos nuntiis atque litteris, de omnibus Articulis atque accusationibus quas contra se haberent, satisfacturum abunde pollicitus sit, quibus tamen omnibus nihil ad eos effecisset . . .«; Huitfeldts citerede beretning fra Christiern II's Historie er en nærmere udpensling af kongens anbringender for de oprørske jyder.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dende de hér nævnte argumenter, er der ingen grund til at tro; intet samtidigt kildemateriale bærer spor heraf.[44]

Endvidere er det også hér muligt at fremdrage en paralleltekst fra Christiern II's skæbne, denne gang i Friderich I's historie:[45]

Chronologia II p. 354[3–16]

Vdenlands for Keyser/ Konger/ Førster/ Herrer/ beklaget hand saadan stor Wret/ hannem oc hans Børn vaar sked/ at hand wforhørt Sag/ vaar forstøt fran Riget/ Hand erbød sig vnder deris Dom oc Sententz/ fordret deris Hielp oc Bistand/ at straffe hans wlydige Vndersaatte/ andre til it Exempel/ oc dennem selff/ som Regering føre/

Særdelis de som icke vide/ at dette Rige er it Valrige/ Oc lige som de haffue Mact at velge en til Konge/ saa oc at forskiude en/ for eens Vanart skyld/ huor met fast anderledis sig begiffuer vdi Arffueriger/ huor de ere plictige dennem at annamme/ som de en gang haffue antaget/ oc paa Arffs vegne der til ere berettet/

Friderich I's Historie p. 31[23–31]

Dog all den stund hand vaar vdi hans elende/ forsømmede hand inted at beklage sig for Paffuelig hellighed/ for Keys. Maytt. For Chur oc Førster vdi det Rommerske Rige/ oc for alle Stender/ Den store Wræt hannom vaar vederfarit/ her vdi Riget at hand wforhørd sag imod hans Erbeding at staa til Rette/ vaar foriagit aff hans Sorne/ oc med Eed forplictige Vndersaatte fra hans Riger oc Lande/ Saadant vaar it vlideligt Exempel for andre Førster...

p. 34[2–5]

Hans Keiserlig Maytt. forfoer ocsaa tid effter tid/ hans Suogers Kong Christens Tyrannij oc forseelse/ imod Rigerne/ oc at det vaar Vall Riger/ icke Arfue Riger.

Den følgende oplysning om Valdemars opvækst er ren konstruktion. Tägil har påvist,[46] at der er tale om en misforståelse og viderebearbejdelse af Sjællandske krønikes oplysning under 1340:[47] »Item Valdemarus, filius Christophori regis, a curia Cesaris Bauaris et Sueuis stipatus regnum Dacie intrauit . . .«; med kejserens hof må forstås filialen i Bran-

[44] Tägil, op. cit., p. 12, har intet fundet herom. Cfr. videre at kejser Ludvigs korrespondence med grev Berthold af Henneberg er velbevaret og trykt i Hennebergisches Urkundenbuch I, 1842; Berthold var Wittelsbachernes særlige tillidsmand i nordiske og nordtyske anliggender, cfr. Tägil, op. cit., p. 8ff., og den hos ham nævnte litteratur.

[45] Arild Huitfeldt, Konning Friderich Den Førstis . . . Histori, 1597; også hér bærer formuleringen stærkt præg af at være Huitfeldts egen.

[46] Tägil, op. cit., p. 21f.

[47] Annales Danici, p. 172.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

denburg,[48] men Huitfeldt opfatter det ganske bogstaveligt, og konstruerer herover beretningen om Valdemars opvækst:

Chronologia II p. 354[16–21]

Hand formedelst Margreff Loduig skyld/ formaatte saa meget den tid/ at Keyser Lodvig Bauarus tog hans Søn Woldemar til sig vdi sin Gaard/ huor hand bleff opdragen vdi Krigsbrug/ oc erlangede en stor Forfarenhed/ hannem siden Tienlig til den Bestilling hand ikom.

Nu følger beretningen om kejserens intervention; det er den der er optaget som diplom i Diplomatarium Danicum:

Chronologia II p. 354[21–30]

Hand erlangede der hos Monitorial skriffuelse/ til Greff Geert/ at hand sin Sag skulle lade komme for wpartiske Dommere/ De Herrer aff Saxen/ Mekelnborg/ oc Pommern/ bleffue tilforordnede/ der om at skielne oc iudicere, Oc den tid Sagen kom faare/ befantis/ at Greffuen haffde Ret/ oc stod paa sit Pant/ Den anden Sag om Woldemar/ sagde hand icke at komme sig ved/ eller det Rommerske Rige/ Thi hand vaar vduald effter Dansk Ret.

De postulerede begivenheder er her af en ganske offentlig karakter; der er tale om handlinger der nødvendigvis må have vakt opsigt i samtiden: Kejserens indgriben i danske forhold, med nedsættelse af en domstol og domsafsigelse til følge. Man behøver blot at forestille sig den heraf følgende, nødvendige, udstedelse af breve: Fra Christoffer til kejseren; fra denne til sine repræsentanter i Brandenburg, til de implicerede parter og til de tilforordnede fyrster; fremdeles den sædvanlige diskussion frem og tilbage om domstolens kompetence, om mødested og -tid, etc.; endelig domstolens kendelse og dommens udfærdigelse i flere eksemplarer m.v. Hele denne sædvanlige og nødvendige brevudstedelse skulle være gået tabt i samtlige arkiver, ikke påberåbt på noget senere tidspunkt, men kun bevaret i en sen afskrift af »Christoffers kopibog«. Sluttelig skulle tildragelserne ganske have undgået samtlige kronikørers opmærksomhed. – Traderingen af kilderne til 1300-tallets historie er trods alt ikke *så* ringe at dette kan virke sandsynligt.

En kategorisk falsificering af beretningen kan dog ikke gennemføres; mangelen af en eksakt datering gør det umuligt at afgøre om de implicerede personer tids- og stedsmæssigt har været i stand til at sammentræde som en domstol. Fastholdes analogien til Christiern II's skæbne, findes der også et sidestykke til denne beretning, nemlig kejserens diplomatiske

[48] C. A. Christensen, Stig Andersens benyttelse af Valdemar Atterdags segl og forudsætninger for salget af Estland i 1346, HT 11. r. V, p. 414 med note 2.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og juridiske intervention til fordel for den fordrevne konge, umiddelbart efter hans flugt; også i dette tilfælde uden resultater.[49]

Huitfeldt fortsætter nu med at berette om resultaterne af Christoffers bestræbelser. Huitfeldt kender Ringstedforliget af 12. november 1329[50] og kombinerer det med sine spekulationer over Christoffers virksomhed under landflygtigheden: De danske der omfattes af Ringstedforliget, må på forhånd have godkendt hans tilbagevenden. Den følgende parallelopstilling kan tale for sig selv; uddraget af Ringstedforliget gengives i den af Huitfeldt selv bragte oversættelse (højre spalte), med anmærkninger om de væsentligste afvigelser fra det bevarede originalbrev:[51]

Chronologia II, p. 344[30]–355[13]	*Chronologia II, p. 369[25]–370[16]*
Omsier formedelst Løffte/ Tilsagn/ hemelige Practicker/ met Rigens Indbyggere/ som hand viste sig beuaagen/ Forhuerffuet hand saa meget/ at Erchebisp Jacob (!)[52] vdi skaane/	Erchebispen aff Lund hans Folck/ Clerici, Prester/ skulde haffue effter denne Dag en endelig Sone/ Vaar det saa hand løste disse Lande/ da skulde de bliffue ved denne Sone/
oc en stor del aff Adelen/ baade her vdi Sieland/ Skaane/ Lolland/ Falster/ erklerede dennom venligen oc vel imod hannem/ Iblant denem vaare/ Her Albrit Albritssøn/ H. Loduigs Brødre oc andre Her Loduigs Sønner oc Arffuinge/ Her Peder Nielssøn Lucke/ Pros Jenssøn/	Bønderne (!)[53] vdi Skaane oc Sieland boendis/ skulde effter denne Dag vere vdi samme Sone met hannem/ Fornemlig Her Albret Albretssøn/ Marsk Loduigs fem Børn (!)[54]/ oc alle deris Venner/ Her Peder Nielssøn Lucke/ oc Pros Jonessøn Brødre/ oc alle deris Venner (!)/[55]

[49] Friederich I's Historie, p. 32f.; denne parallel er dog ikke så udpræget at den med fordel kan sidestilles.

[50] DD 2. r. X, nr. 172; cfr. nednf. p. 113.

[51] Brevet er oversat i sin fulde udstrækning i Chronologia II, p. 368[3]–373[19]; som første fejl konstateres, at udstedelsesstedet vilkårligt er ændret fra Ringsted til »Tingsted i Falster«. Originalbrevet er gengivet i facsimile i Corpus diplomatum regni danici, 1938, nr. 827; det er velbevaret og letlæseligt. De meningsforstyrrende afvigelser i Huitfeldts gengivelse må følgelig skyldes afskriverens/oversætterens manglende sprogkundskaber.

[52] Ærkebiskop var Carl Eriksen.

[53] Orig. har (§ 10) »Vortmer al de ghone de bynnen Schone vnde Selande wonen . . .«

[54] Orig. har (§ 10) ». . . marscalk Lodeghewes wif. kinder. vnde al ere vrent . . .«. – Ludvig Albertsen efterlod sig kun én søn og én datter; når Thiset i Danmarks Adels Aarbog, 1892, p. 100, opererer med tre ukendte børn, skyldes det sikkert denne fejloversættelse.

[55] Orig. har (§ 10) ». . . vnde prouest Jons syn broder. vnde al er vrent.«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Her Anders Pederssøn aff Alnerup/ Her Anders Nielssøn/ Her Peder Styggi/ Her Kiedel Pederssøn/ Her Peder Jenssøn Cantzler/	Her Anders Pederssøn aff Alnerup/ Her Anders Nielssøn/ Her Peder Styge/ Her Kiettel Pederssøn/ Her Peder Jenssøn Cantzeler/ oc Her Hermind Prest til Søborrig(!)[56]/ Riddere/
Niels Anderssøn/ Johan Hasenberg/ Henrich Pederssøn/ Erick Jonessøn/ Aage Hass/	Niels Anderssøn/ Johan Hasenberg/ Henrich Pederssøn/ Erich Jonessøn/ Aage Hass/
	. . . Ydermere wi tager vdi vor Sone/
Her Vffe Nielssøn/ Her Eske Brock/ de Herrer aff Verle/ som haffde Gods her inde[59]/ oc flere/	Her Vffe Nielssøn/ Her Eske Brock (!)/[57] oc alle de som haffuer giffuet oc vendt dem til oss(!)/[58] de skulle bliffue ved all deris Rettighed/ Frihed/ Gods/ som de redeligen kand beuise deris.

Hermed har Huitfeldt redegjort for Christoffers resultater blandt stormændene i det østdanske område. I fortsættelsen berettes om hans fremgang hos jyderne; grundlaget for kombinationerne er nu Jyske krønike,[60] suppleret med Klagedigtet. Den anførte bevæggrund for at kalde Christoffer tilbage, må formodes også at referere til de ovenfor nævnte østdanske stormænd.

På trods af Huitfeldts kombinationer er kildeforlægget umiskendeligt, mere i grundholdningen end verbalt:

Chronologia II, p. 355[13–28]	*Klagedigtet, strofe 13, Script. min. I, p. 483*
Bisp Jacob Split aff Ribe/ oc Bisp Suend aff Aarhus sloge dennem til det samme Parthi/	At Jacobus Split, Ripensis/ pontifex egregius,/ et Sueno, Arhusiensis/ dominus eximius,/ rectores ecclesie/ fautores iusticie,/ veraces, audaces,/ suaserunt, egerunt/ omnibus valen- cius.

[56] Orig. har. (§ 10) »Syebu« (sc. Søby).

[57] Orig. har (§ 12) ». . . hern Esschel Krak.«; ifgl. Thiset, op. cit., forveksles de to personer ofte. Thiset gør i øvrigt ingen undtagelse!

[58] Orig. har (§ 12) ». . . vnde al de tu vs ghekeret sint van Denen . . .«.

[59] Huitfeldt kender Werlernes medvirken fra deres forbund med kong Magnus af Sverige og Norge mod Knud Porse, cfr. nednf. p. 109.

[60] Jyske krønike meddeler disse oplysninger *efter* at året 1329 er anført; men Huitfeldt bevæger sig i året 1328 i overensstemmelse med Sjællandske krønike.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

huilcken saa oc befant/ Greff Geert at søge sin egen Fordel/ icke den vdualde Kong Woldemars/

Jyske krønike, Script. min. I, p. 453

Fortrød ocsaa/ at Tydske oc fremmede skulde haffue Rigens Slaatte oc Læn inde/ som infødde Mend ellers burde at faarestaa/ Fortrød ocsaa/ at en Part saa rigeligen vaare aflagde met Forlæninge/ oc saa vel tagne/ oc andre skulde intet haffue/ oc icke vere hørt/ At de paa det sidste fortrød/ at de nogen tid haffde medueret at fordriffue Kong Christoffer/ oc hans Søn/ eller nogen tid giort Forbunt imod hannem/

. . . (Teutonici) non solum terram, sed eciam castra regni optinebant; nobilesque regni, qui sperabant se post expulsionem Christoferi regnaturos, iam per Teutonicos, quos introduxerant, artabantur, capiebantur et serui fiebant.

Huorfaare de samme som Kong Christoffer før haffde affsat/ igien indfordret hannem vdi Riget/ at skulde komme/ met en Krigsmact/ de vilde giøre hannem all den Hielp de kunde.

Propter quod latenter in odium Teutonicorum Christoferum reuocabant.

Den afsluttende del af denne serie beretninger om Christoffers virksomhed i landflygtigheden, er en række refleksioner over den uddragelige morale, cfr. den sammenfattende vurdering af Christoffer.[61] I stilistisk henseende fungerer de som en naturlig afrunding, der bringer de foregående »konkrete« oplysninger i indbyrdes sammenhæng:

Chronologia II, p. 355[28] – 356[4]

Saaledis er it Forbunt snart til at skillie/ særdelis giort iblant mange Hoffueder/ som haffuer atskillige Ender huer at tilsee/ Greffuen haffde heller aldrig bleffuet har saa mectig vdi Riget/ haffde icke vor egen Wsennie/ Wsamdrect/ Wtro/ voldet voris egen Forderffuelse/ Wi fordret oc fødde vnder oss/ som Nødder føder Orme/ dennem oss selff skulle opæde.

Kompositorisk har skildringen af Christoffers exil-aktiviteter den funktion, at lægge op til den nu følgende beretning om Lübeckforliget af 30. november 1328 mellem Christoffer og Johan. Indledende rekonstrueres Christoffers ræsonnement:

Chronologia II, p. 356[4–9]

Kong Christoffer som ingen mact haffde/ handlede met hans Halffbroder/ Greff Johan aff Holsten oc Vagerland/ hand skulde følge hannem her ind/

[61] Ovnf. p. 94f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

oc forstrecke hannem met en summa penninge/ Denne Greffue vilde hand sætte imod Greffue Geert/ oc Voldemaro Slesuicense.

I fortsættelsen funderes videre, med udgangspunkt i Jyske krønikes bemærkninger om at nogle danske ydede Gerhard støtte, kombineret med Klagedigtets strofe 13:

Chronologia II, p. 356$^{9-17}$

Men de juder vaare icke Eens derom/ En part holt dennem til Bisp Jacob Splijt/ oc Suend aff Aarhus/ til Kong Christoffers Haand/ De andre vilde heller haffue Voldemarum Slesuicensem, for at hand forlænte dennem met store Forlæninger/ oc viste huor met de skulde opholdis/ Andre maa skee kunde icke heller der met tilkomme/ fordi at Greffue Geert haffde alle Slaatte oc Fester inde vdi Nørre Judland.

Denne sidste passage, sammenholdt med p. 355$^{13-28}$ ovnf., viser hvorledes Huitfeldt er i stand til at udnytte sine kilder tilbunds, at organisere deres udsagn til brug i sin fremstilling, uden der bliver tale om åbenbart referat.

P. 356^{18}–357^{10} meddeles et udtog af det vigtigste brev i Lübeckforliget,[62] hvorved Christoffer erkendte en gæld til Johan på 20.000 mark sølv, hvoraf halvdelen dækkedes ved pant i Lolland; til gengæld skulle Johan stille tropper til Danmarks generobring. I tilslutning hertil polemiserer Huitfeldt mod Johann Petersens holstenske krønike:[63]

Chronologia II, p. 357$^{10-20}$

Dette er den Forligelse som den Holster Krønicke refererer om/ At Greffuerne ere møtte til Lybke/ haffuer der forenet dennem met Kong Christoffer/ at skulle sætte hannem ind igien vdi Riget/ skulde derfor haffue 80000 Marck Cølnisk/ den Danske Skow/ oc 8. Sogner omkring Gottorpe/ til Vnderpant/ Men saadant findis vdi ingen Breffue eller Instrumenter/ huorfaare det ey heller er at følge/ Men fordi ieg skriffuer Danske Historier/ følger ieg heller Danske Annales, end fremmede Skribenter/ som vide der intet om.

Huitfeldt skyder ved siden af målet, for Johann Petersens referat gælder det forlig, Gerhard måtte indgå med Johan og Christoffer i sommeren *1329*; dette forlig er kendt gennem Detmars referat.[64] Både Johann Petersen og Huitfeldt er undskyldte, for Detmar var utrykt og kun kendt – via Korners fantasifulde omskrivninger – hos Krantz.[65]

[62] Cfr. DD 2. r. X, nr. 74, 30. nov. 1328.
[63] Johann Petersen, Cronica der Lande zu Holstein, 1557, p. lxxxv.
[64] Cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 11f.
[65] Cfr. ovnf. note 28.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Konsekvensen for Huitfeldts fremstilling er imidlertid, at han senere må konstruere en overenskomst mellem Christoffer og Gerhard,[66] da han nægter at fæste lid til denne.

Efter Lübeckforliget 1328 beretter Huitfeldt, som videre indledning til Christoffers tilbagekomst, om herrerne til Werles forbund med kong Magnus af Sverige og Norge mod Knud Porse, »Konning Christoffer til beste«. Med oversættelsen af dette brev springer Huitfeldt ind i året 1329, vel at mærke på et så sent tidspunkt som 22. august.[67]

Nu opsummeres Christoffers udenlandske hjælpere,[68] hvorefter der med Sjællandske krønike som kilde berettes om Christoffers og Johans march gennem Falster og Lolland og nedkæmpelsen af de sjællandske bønder ved Vordingborg. I henseende til kronologien er Huitfeldt sprunget tilbage til året 1328, i overensstemmelse med Sjællandske krønike:[69]

Chronologia II, p. 359[31] – 360[11]	*Sjællandske krønike, Annales Danici, p. 171*
Formedelst den hielp K. Christoffer fick aff Greff Johan at ruste sig met/ Formedelst ocsaa den Hielp Her Henrich aff Mekelnborg for det Førstendomme Rostock giorde hannem/ de Herrer aff Verle/ oc Greff Gunzelin aff Wittenberg/	(1328) Item rex Christophorus collecto exercitu grandi
Kom hand oc Greff Johan først til Lolland/ siden til Falster/ huor Nykiøbing bleff belagt/ oc formedelst Dagtingning opgiffuen/ Der fran drager de baade offuer til Vordingborg/ Der møder dennem en heel hob Bønder/ vilde forhindre dennem Landgang/ Men Bønderne bleff affslagen/	cum Johanne comite est reuersus; ac primo in Lollandiam se recepit et per Falstriam transiens castrum Nycøpingh fecit obsideri; deinde circa Vordingburgh bellum fecit, ubi multi rustici perierunt,

[66] Cfr. nednf. p. 114.

[67] I introduktionen af brevet, Chronologia II, p. 357[21]–358[4], berettes om Knud Porses politiske stilling på grundlag af tidligere og senere meddelte oplysninger om ham; bl.a. at han havde tilegnet sig Werlernes gods på Sjælland. Selve brevet bringes i oversættelse p. 358[6]–359[30], cfr. DD 2. r. X, nr. 147. I marginen udfor aftrykket er anført året 1329.

[68] De ikke hidtil nævnte hjælpere kender Huitfeldt fra Ringstedforliget; fyrst Heinrich af Mecklenburg døde den 21. januar 1329 (Huitfeldt nævner det ikke), men hans søn Albrecht er Christoffers medlover for Ringstedforliget (§ 26); grev Gunzelin nævnes i § 21.

[69] Cfr. nednf. p. 112f., at Huitfeldt faktisk mener at berette om begivenheder i året *1328*.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Aarsagen vaar/ at Hertug Knud Porse/ met Adelen oc det beste Krigsfolck vaar icke tilstede/

militaribus a longe sequentibus sub duce Porsone, ut uiderent finem.

P. 360[11]–361[5] kommer endnu en række oplysninger, hvoraf Diplomatarium Danicum's udgiver vil henføre nogle til Christoffers kopibog.[70] Der er imidlertid tale om en opsummering af tidligere bragte meddelelser, hvorved trådene samles. Som ved beretningen om Christoffers exil-aktiviteter berettes der først om Øst-, siden om Vestdanmark.

Den første meddelelse i denne gruppe hører egentlig sammen med den sidst citerede passage. Sjællandske krønike fortsætter: »Sed acceptis treugis . . .«; dette lyder i Huitfeldts version med påfølgende eksemplificering:

Chronologia II, p. 360[11–19]

Hand lader saa Breffue ansla alleuegne vdi Sieland/ oc tilgiffuer de Sielandsfar/ oc alle som vilde falde hannem til/ deris Forseelse. De Lollicker/ Sielandsfar/ Falstringe/ vaare keede/ som førre er sagt/ aff de vdlendiske Herrer/ Voldemari oc Greffue Geertis Regimente/ De lode dennem dagtinge met Kong Christoffer/ tenckendis hand maatte nu faa it andet Sind/ effter saadan en Fornedrelse.

»Som førre er sagt« refererer til det tidligere p. 353[13–28] anførte om danskernes bevæggrunde; dagtingningen ligger allerede i den sidst citerede passage.

Herefter, p. 360[19–22], berettes om forholdene i Jylland; Huitfeldt gentager her sin opfattelse af at Christoffer havde forbindelse med den jyske opstand, således som det sidst er udviklet p. 356[4–17].

I fortsættelsen berettes om angrebet på Haderslev, som Huitfeldt kender fra Jyske krønike[71] og fra Klagedigtets strofe 17;[72] befrielsen af Erik Christoffersøn ved denne lejlighed er en fejlslutning, som Huitfeldt muligvis har overtaget fra Mogens Madsen.[73] Ved at oversende

[70] Cfr. ovnf. p. 100 med note 36.

[71] Script. min. I, p. 452. Huitfeldt forestiller sig angrebet foretaget i 1328; Jyske krønike nævner intet år og anfører først årsangivelsen 1329 ved omtalen af det *andet* angreb på Gottorp, cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 8, note 38. – Det er denne vilkårlige gætning på året 1328, der overhovedet gør det muligt for Huitfeldt at harmonisere første halvdel af den jyske opstands historie med Sjællandske krønikes beretning under 1328. – Endelig kan det bemærkes at Huitfeldt kun beretter om ét angreb på Gottorp, nemlig Chronologia II, p. 377[18–31], cfr. nednf. p. 117.

[72] Script. min. I, p. 484f.

[73] Mogens Madsen, Series Regum Daniæ, ed. H. F. Rørdam i Monumenta Historiæ Danicæ, 2. r. II, 1887, p. 126, cfr. p. 122. – Huitfeldt véd fra Sjællandske krønike,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kong Erik til Østdanmark slutter Huitfeldt forbindelsen til brevmaterialet:[74]

Chronologia II, p. 360[22–27]

Drage for Hadersleff/ finge det vdi en ijl ind/ som Kong Erich Christofferssøn sad fangen/ Hannem forsende de offuer til de andre Danmarckis Raad i Sieland oc Skaane/ at giøre Rigens Mend en tilbørlig Foruaring før hand slap/ for hues hannem vaar videre giort til diss.

Den følgende beretning har atter det ofte brugte Ringstedforlig som forudsætning, nemlig § 9 hvori kirken tilsiges Christoffers fred. Som forudsætning for denne bestemmelse ræsonnerer Huitfeldt sig til følgende overenskomst, som han vilkårligt lokaliserer til Roskilde:

Chronologia II, p. 360[27] – 361[5]

Erchebisp Carl aff Skaane met Adelen sammesteds/ effterfulde de Sielandsfar/ som forbeneffnd er/ falt Voldemaro Slesuicense fran/ Forsonet oc forlige dennem met Kong Christoffer/ saa de her effter troligen skulde staa hannem bij/ som deris Herre oc Konge/ Hand tilgaff dennem deris Forseelse/ oc forunte dem deris Gods igien/ som de haffde hafft tilforne/ oc aldrig at skulde tencke eller arge paa deris Forseelse/ huilcket skede til Roskild.

Efter denne forklarende opsummering indføres resten af Sjællandske krønikes oplysninger under 1328:

Chronologia II, p. 361[6–30]

Som Kong Christoffer nu vilde drage at Kiøbenhaffn/ det at indtage/ møder hannem en fornemme Ridder paa Veyen/ heede Her Inguer Hiort/ Den spurde hand ad/ Met huad Dristighed hand torde møde hannem/ som hand tilforne saa høyt haffde fortørnet/ Den anden suaret/ hand vaar kommen for

Sjællandske krønike, Annales Danici, p. 171

. . . dum per Sialandiam transit, obuiam habuit quendam militem Inguarum Hiort nomine; qui a rege interrogatus, qua audacia sibi obuiaret,

respondit, quod uellet eum placare et

Annales Danici, p. 170, og fra Årbogen 1268–1523, ms. H 112, folio 119, verso, cfr. ovnf. note 30, at kong Erik efter tilfangetagelsen i 1326 førtes til Haderslev, som dengang var i Ludvig Albertsens besiddelse, cfr. DD 2. r. IX, nr. 254; her lader Huitfeldt ham sidde, selvom det klart fremgår af Johans overenskomst med Ludvig Albertsens arvinger den 30. oktober 1329, DD 2. r. X, nr. 166, at Erik udleveredes til Johan sammen med Helsingborg, hvortil han altså må være blevet overført – sikkert allerede i 1326, da Ludvig Albertsen kun havde fået overdraget Haderslev som foreløbigt tilholdssted indtil Christoffer blev styrtet.

[74] Cfr. forgående note. Huitfeldt meddeler det nævnte forlig mellem Johan og Ludvig Albertsens arvinger i Chronologia II, p. 364[25]–368[2].

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hand vilde sone sig/ oc antuorde hannem Kiøbenhaffn/ Der paa giorde hand hannem strax Vissen.

castrum Hafnense, quod tenebat, sibi resignare. Data super hoc fide statim est reuersus.

Da Greffue Johan det fornam/ sende hand ilende nogen aff hans Folck for i Veyen/ som aff forneffnde Ridder/ paa Kongens vegne skulde anamme forneffnde Slaat oc By/ tenckendis formedelst Pant at vere foruisset for sine Penninge/ naar hand haffde sit Folck der inde/ Den tid Kong Christoffer kom did/ saa hand dennem vdsticke Greffue Hansis Fane/ it Nelleblad/

Quod audiens comes Johannes premisit ex suis, qui dictum castrum ab ipso milite sub nomine regis acceptarent; quo accepto uexillum comitis folio urtice insignitum erexerunt.

Der offuer bleff hand saa vred oc fortørnet/ paa hans Halffbroder/ at hand offuergaff alt Thog/ oc huad hand giøre skulde Foer offuer at Judland/ til Skanderborg/ huilcket hand endda met nogen andre faa Slaatte inde haffde aff alt Riget/ huor hand bleff en tid lang/ Hans Heste oc Folck lod hand forlegge alleuegne vdi Klostrene/ som dennem slet vdtæret. Hans Anhang oc Parthi bleff forfærdet offuer/ at hannem icke fulde større Mod oc Hierte/ oc at hand haffde sat dennem vdi Sticket/ som den der haffde forlat dennem.

Quod uidens rex Christophorus indignabatur, et separatus cessit a comite in Juciam, et in Scandelburg moram fecit; equos exercitus sui apud monachos et moniales pabulauit de patrimonio Crucifixi.

Huitfeldt er ikke i stand til at se, at Sjællandske krønikes beretning om Christoffers ophold på Skanderborg er identisk med Jyske krønikes oplysning, som han senere indfører i forbindelse med udnyttelsen af Jyske krønike under året 1329.[75] Den eneste mulighed for at fremstillingens konsistens kan opretholdes, er at Huitfeldt virkelig opfatter de her beskrevne begivenheder som foregået i 1328, i overensstemmelse med Sjællandske krønike.[76] *Dens* korrupte kronologi medfører at Huitfeldt to gang beretter om Christoffers tilbagekomst, først på grundlag

[75] Chronologia II, p. 375[19–23], cfr. nednf. p. 115.

[76] Det sidst foregående brev Huitfeldt har meddelt er dateret den 22. august 1329, det næstfølgende den 28. september 1329; de herimellem beskrevne begivenheder kan hverken på den ene eller anden måde presses ind i dette korte tidsrum. Det forestiller Huitfeldt sig sikkert heller ikke; i stedet »fortrænger« han brevenes dateringer, og beretter efter Sjællandske krønike om begivenheder i året *1328* (!).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

af Sjællandske krønike, siden på grundlag af Jyske krønike. Denne harmonisering er kun mulig fordi de to krøniker hver især beretter sparsomt om begivenheder udenfor deres respektive tilblivelsesområde.

Afhængigheden af beretningernes kronologi medfører en mere tilfældig indplacering af brevmaterialet. Huitfeldt organiserer brevmaterialets udsagn i overensstemmelse med det billede af begivenhedsforløbet, han har dannet sig på grundlag af de berettende kilder.

Efter at Sjællandske krønike er udtømt for oplysninger om Christoffers tilbagekomst, etablerer Huitfeldt en forbindelse til brevmaterialets oplysninger om forligene i Østdanmark:

Chronologia II, p. 361[31]–362[6]

Aar 1329. raade hans Raad oc Adel hannem/ hand skulde forlige sig met sin Halffbroder Greffue Johan/ oc tage noget aluerligen faare imod Konning Woldemar/ hannem vaar imod sat/ oc Greffue Geertis mact her vdi Riget/ Huorfaare hand forskreff atter sin Broder her ind/ oc forligte sig met hannem vdi saa maade/ . . .

Herefter, p. 362[6–20], meddeles korte regester af 4 vigtige breve, nemlig Johans to overenskomster med Ludvig Albertsens arvinger af hhv. 28. september og 30. oktober 1329,[77] det så ofte udnyttede Ringstedforlig af 12. november 1329[78] samt endelig et forlig mellem Christoffer og Knud Porse af o. 11. november 1329.[79] Disse breve er tilsammen hovedkilden for *vort* kendskab til forligene om Østdanmark i 1329.[80]

Huitfeldt har således redegjort for den første halvdel af Christoffertilbagekomst, forligene med Johan og de østdanske herremænd og præs later. Tilbage står en overenskomst med Gerhard.

[77] Chronologia II, p. 362[21]–364[17], trykt i DD 2. r. X, nr. 156; p. 364[18–24] forklarer indledende, at det følgende brev er den endelige overenskomst, nemlig p. 364[25]–368[2], trykt i DD 2. r. X, nr. 166. – Huitfeldt meddeler en lang række breve vedrørende Ludvig Albertsen og hans arvingers forhold; hovedparten af disse breve kendes kun gennem Huitfeldt, som må have kendt et nu tabt privatarkiv, cfr. Repertoriet, 1. r. IV, p. 114 og p. 128.

[78] Chronologia II, p. 368[3]–373[19], cfr. DD 2. r. X, nr. 172; forliget kommenteres kort p. 373[20–23].

[79] Chronologia II, p. 373[23]–374[3], trykt i DD 2. r. X, nr. 170. Dette brevreferat er udateret, hvad der kunne rejse tvivl om dets autenticitet; men er der tale om en Huitfeldtkonstruktion, er den en lige så god slutning til virkeligheden som nogen; DD's datering o. 11. november 1329, fremkommer ved at Knud Porse denne dag forlenes med Estland, DD 2. r. X, nr. 171, hvilket Huitfeldt i øvrigt ikke véd; derimod aftrykker han Christoffers forsikring til de estniske vasaller om aldrig at ville afhænde Estland, Chronologia II, p. 375[29]–376[23], cfr. DD 2. r. X, nr. 152, 21. september 1329.

[80] Cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p.14 ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Som ovnf. nævnt[81] forkastede Huitfeldt trekantforliget i Lübeck i sommeren 1329; i stedet bliver det uopslidelige Ringstedforlig grundlag for en e silentio-slutning om en våbenstilstand mellem Christoffer og Gerhard.[82] Denne skal ses i forbindelse med det senere meddelte, endelige forlig mellem Christoffer og Gerhard, hvor det nævnes at Christoffer skal holde det forlig, Johan har mæglet imellem dem.[83]

Chronologia II, p. 374[3–9]

Midler tid dette skede/ lagde Greffue Johan sig vdi at forlige Kong Christoffer oc Greffue Geert. Til en Indgang bleff dennem først berammet en Anstand imellem paa nogen tid/ Midler tid skulde Greffue Geert beholde hues Pant hand inde haffde/ Kongen skulde beholde hues Rigens Gods som icke vaar vdsat.

Ligesom Sjællandske krønike med sin fatale kronologi havde dannet grundlag for beretningen om Christoffers tilbagekomst indtil forligene om Østdanmark, bliver Jyske krønike nu hovedkilde for hans etablering i Vestdanmark.

Først berettes om Christoffers fængsling af biskop Tyge af Børglum. Tidsangivelsen 1329 er Huitfeldts forkerte gætning, idet fængslingen må have fundet sted kort før 22. september 1330.[84] Gerhards meddelagtighed er ikke bedre hjemlet; i hvert fald foranlediger han senere Tyges løsladelse.[85]

Chronologia II, p. 374[10–13]

Aar 1329. bleff Bisp Tyge aff Børglum effter Kong Christoffers Befordring/ fangen aff Greffue Geert/ Der offuer kom Riget vdi Forbud/ huilcket varede vdi 7. Aar oc lenger.

Jyske krønike, Script. min. I, p. 453

Cepit autem Christoferus quendam Tukonem, episcopum Burglanensem; propter cuius capcionem clerus regni tenuit interdictum annis .7. et mensibus octo.

Til nærmere forklaring af baggrunden for interdiktet aftrykkes herefter Vejlekonstitutionen af 1256.[86]

[81] Ovnf. p. 108f.

[82] Ringstedforligets § 11, der bestemmer at den overenskomst Johan har mæglet med Gerhard skal holdes; i virkeligheden refereres der til trekantforliget i Lübeck sommeren 1329.

[83] Cfr. nednf. p. 117 f.

[84] Nemlig kort før Christoffer fremsætter sine klager mod Tyge for Viborg Landsting; cfr. nednf. note 92.

[85] I forliget mellem Christoffer og Gerhard den 10. januar 1332, DD 2. r. X, nr. 348, bestemmes at Christoffer skal løslade Tyge som en indrømmelse til Gerhard.

[86] Chronologia II, p. 374[17]–375[18], cfr. DD 2. r. I, nr. 176, 6. marts 1256, hvor det anføres at Huitfeldts forlæg er Vedels afskrift i KB Additamenta 114, 4°. – Indledningen til dette brev, p. 374[13–16], anfører fejlagtigt Jens Grand som udsteder (i stedet for Jacob Erlandsen).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dernæst berettes p. 375[19–23] om Christoffer og Eriks levned på grundlag af Jyske krønikes notits: »Resedit Christoferus in Scandorpborgh, Ericus autem filius eius in Nyborgh«.[87] Ligesom beretningen om biskop Tyges fængsling, er der her tale om begivenheder i 1330,[88] i øvrigt allerede berettet én gang tidligere, under *1328* på grundlag af Sjællandske krønike;[89] til overmål anvendes denne Jyske krønikes notits endnu engang, nednf. p. 379[11–17].

De to foregående fejlplaceringer af begivenheder til året 1329 skyldes ikke umiddelbart kilden Jyske krønike. Ganske vist anfører den kun dateringer meget sparsomt – de oplysninger Huitfeldt nu og i det følgende anvender, er anført mellem et enligt 1329 og et ligeså enligt 1331 – men Huitfeldt har i det følgende en god fornemmelse for den kronologiske placering af Jyske krønikes enkelte oplysninger. De to fejlplaceringer hér er da også forårsaget af hans *bevidste* ændring af begivenhedernes rækkefølge hos Jyske krønike.[90]

Endnu engang kan det fastslås, at Huitfeldt var i stand til at manipulere håndfast med sine kilders udsagn. I dette tilfælde fordi der *må* siges noget om Christoffers virksomhed mellem det konstruerede forlig (ovnf. p. 374[3–9]) og den følgende beretning om Christoffers fornyede uoverensstemmelser med Gerhard.

Huitfeldt lod Christoffer komme ét år for tidligt til Sjælland, og det havde været nødvendigt at udfylde tiden frem til brevmaterialets udsagn om det østdanske forlig i november 1329 med et ophold i Jylland. Denne beretning var affattet på grundlag af Sjællandske krønike og med godkendelse af dens korrupte kronologi. Kronologisk *burde* Huitfeldt nu befinde sig nærved årsskiftet 1329–1330; det gør han bare ikke! Han »glemmer« brevmaterialets dateringer november 1329; eller måske snarere: Han lader hele den forudgående fremstilling af Christoffers tilbagekomst til Østdanmark ude af betragtning, idet han sadler om fra Sjællandske krønike til Jyske krønike.

Med Jyske krønike befinder Huitfeldt sig tilbage i begyndelsen af året 1329. Krønikens udsagn, at danskerne ». . . latenter in odium Teutonicorum Christoferum reuocabant«,[91] udbygges af Huitfeldt til, at

[87] Script. min. I, p. 453.
[88] Cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 18.
[89] Ovnf. p. 112.
[90] Jyske krønike anfører de to notitser *efter* at have redegjort for Christoffers forlig med Gerhard om Vestdanmark, dvs. Ribeforliget, cfr. nednf. p. 117ff.
[91] Cfr. ovnf. p. 98.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Christoffer var aktivt medvirkende ved et angreb på Gottorp.[92] Denne sammenhæng nødvendiggør at Christoffer optræder som dobbeltmenneske i året 1329.

Sidst Huitfeldt beskæftigede sig med den jyske opstand – dengang i Sjællandske krønikes kronologiske ramme – var Haderslev blevet erobret.[93] P. 377^{7-31} resummeres forhistorien,[94] og der berettes om opstandens videre forløb.

Chronologia II, p. 377^{7-12}

Siden Kong Christoffer nu vaar forligt met hans egne Vndersaatte/ oc met sin Halffbroder Greff Johan/ sad hand en tidlang stille/ fast den Sommer oc den heele Vinter offuer/ oc siuntis da fredeligen at ville leffuet/ met Greff Geert/ effter den Fordrag Greff Hans haffde giort dennem imellem.

Med »fast den Sommer oc den hele Vinter offuer« tidsfæster Huitfeldt det konstruerede forlig p. 374^{3-9} til forsommeren 1328 (!); han har ganske klart mistet forbindelsen til konteksten, som *dengang* var Ringstedforligets § 11.

Årsagen til angrebet på Gottorp er hentet fra Jyske krønikes citerede udsagn om danskernes utilfredshed med tyskervældet, sammenholdt med Christoffers postulerede tilstedeværelse i Jylland i vinteren 1329:

Chronologia II, p. 377^{13-18}

Men hand vaar wrolig oc wstadig aff Naturen/ som hand nu seer oc formercker/ hans Vndersaatte en deel at vere ilde tilfreds met de Holster deris Regimente/ opegger oc opuecker hand den menige Mand/ Adel/ Bønder oc Kiøbstedsmend/ vdi Nørre Judland/ imod Voldemaro Slesuicense,

[92] Cfr. ovnf. note 40, at Svaning i lighed med Huitfeldt antyder en forbindelse mellem Christoffer og den jyske opstands *iværksættelse*. – Jyske krønikes opfattelse, at Christoffer kaldtes tilbage af danskerne, har fået en vis – men uberettiget – understøttelse gennem en fejloversættelse i Danmarks Riges Breve af DD 2. r. X, nr. 243, 22. september 1330. Passagen i brevets § 2 ». . . in quinto anno quanto adherentibus nobis pocioribus hominibus nostris/ nos ad pristinum regnum dignatus est altissimus reuocare . . .« oversættes med biskop Tyge af Børglum som underforstået subjekt; det rette subjekt er imidlertid »altissimus«, i.e. Vorherre. Biskop Tyge eller Vorherre giver en himmelvid forskel ved en slutning til virkeligheden udfra det sparsomme kildemateriale. – Dette brev, Christoffers klageskrift for Viborg landsting mod biskop Tyge efter fængslingen af denne, er ikke kendt af historikerne før det publiceredes i SRD VI, p. 545ff. Gennem de nøje specificerede klager mod biskop Tyge for politiske forbrydelser mod Christoffer, er det hovedkilden til forståelsen af forholdene i Jylland, umiddelbart efter Christoffers tilbagekomst.

[93] Cfr. ovnf. p. 110f.

[94] Forud herfor, Chronologia II, p. 375^{24}–377^{4}, er indført begivenheder uden direkte forbindelse med Christoffers tilbagekomst.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Ved siden af Jyske krønike er Klagedigtet kilde for angrebet på Gottorp;[95] biskopperne Jacob og Svends deltagelse fremgår af strofe 13,[96] mens strofe 18[97] udnyttes – også in absurdum. Da Huitfeldt opfatter Christoffer som rex – i modsætning til Klagedigtet, der som omtalt intet vil vide af Christoffer[98] og derfor refererer til kong *Valdemars* onkel Abel – må han forklare ridder Abels eksistens ved lynhurtigt at konstruere et hidtil ukendt sidespring af Christoffer I! De 400 fangne danskere *kan* være en fejllæsning af de 900 der nævnes af Krantz og Johann Petersen:[99]

Chronologia II, p. 377[18–31]

Hand oc hans Anhang bleff saa stercke/ at de belagde Gottorpe/ vdi Paaske Vge/ oc laa der met stor Forhaabning/ at vundet Slaattet/ Hand haffde met sig Bisp Jacob Splid aff Ribe/ Suend aff Aarhus/ oc en fornemme gammel Krigsmand/ hans wecte Faderbroder heed Abel/ Formenendis/ om hand bleff Woldemar mectig/ vilde hand vel komme til Rette met Greffue Geert/ Denne Krig intet at vedkomme Greff Geert/ eller sig at giøre imod hannem noget oc forrige Fordagtingninge/ Men Greffue Geert/ som saa huort det Anslag vd vilde/ som en forfaren Krigsmand/ kom met all Mact/ Woldemar til Vndsætning/ Der bleff atter de Danske slagen/ 400. fangen/ oc Slaattet befriet.

Christoffers postulerede forbindelse med den jyske opstand gør det nødvendigt at Huitfeldt konstruerer endnu en mæglingsaktion af Johan, som indledning til det brevmæssigt velbelagte forlig i Ribe, den 25. februar 1330, mellem Christoffer og Gerhard:[100]

Chronologia II, p. 378[1–12]

Siden dette Opstød oc den Beleyring/ betenckte Greff Johan den anden aff Vagria/ som vaar tagen dem til en Meglere imellem/ at det icke vilde skicke

[95] Huitfeldt forbinder fejlagtigt Klagedigtets beretning om et angreb på Gottorp med det *andet* angreb Jyske krønike omtaler. Faktisk er der tale om det første, cfr. ovnf. note 40.

[96] Citeret ovnf. p. 106.

[97] Script. min. I, p. 485: »Quod hic fatur, comprobatur/ Palmarum solennijs:/ firmabatur, augebatur/ Gottrup in obsidijs; regis tamen patruus,/ Abel, miles strenuus,/ resistebat, ut valebat,/ firmiter, viriliter,/ ex totis precordijs«.

[98] Cfr. ovnf. p. 99.

[99] Albert Krantz, Chronica regnorum aquilonarium, Dania 7, XXXI; Johann Petersen, op. cit., p. lxxxv. – Huitfeldt forkaster implicit deres væsensforskellige beretning om angrebet på Gottorp, hvorefter jyderne aktionerer til fordel for Valdemar III, *imod* Gerhard, Johan og Christoffer. Dog etablerer Huitfeldt ligesom Krantz og Johann Petersen et skel mellem Gerhards og Valdemar III's politik; uden ringeste hold i virkeligheden.

[100] Så langt fra at være mæglet af Johan var Ribeforliget tværtimod rettet imod ham, cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 17f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sig/ at der skulde vere tu Konger i it Rige/ det vilde altid giffue Oprør oc Trætte/ Thi handlede hand met Voldemaro Slesuicense, hand skulde tage en Fordeel oc Genant sin Liffs tid/ oc resignere Riget/ Men met Greffue Geert haffde hand besuærligere at handle oc giøre/ thi hannem vaar forlænt det Førstendømme Slesuig/ for sig oc sine Arffuinge/ Dog offuertalde hand Voldemarum Slesuicensem, oc Greffue Geert/ at de paa nogen middel lod dennem sige.

P. 378[13]–379[11] bringes et udtog af Christoffer og Eriks forleningsbrev til Gerhard på Fyn,[101] efterfulgt af omtale af Ribeforligets øvrige bestemmelser.

Først med Jyske krønike som kilde, hvor det bemærkes at Huitfeldt for anden gang anvender det samme udsagn om at Christoffer og Erik residerede på hhv. Skanderborg og i Nyborg.[102] Bestemmelsen om at Erik må beholde Nyborg indtil Christoffer kunne få Helsingborg, fremgår af den originale Ribeforlening, men ikke af Huitfeldts meddelte udtog af den.

Chronologia II, p. 379[11–17]

Ydermere bleff besluttet/ at Kong Christoffer skulde indrømmis Skanderborg/ Hans Søn Kong Erich skulde besidde Nyborg/ til Konning Christoffer fick Helsingborg/ Oc til it faster Venskaff skulde hand haffue Greff Geertis Søster/ gamle Hertug Erich aff Saxens Effterleffuerske/ huilcken hand dog siden Aar 1331. forlod/ der det kom til Krig.

Jyske krønike, Script. min. I, p. 453

(Christoffer indgår forlig med Gerhard) . . . in cuius concordie signum et fomentum filius eius, rex Ericus, iam de carcere liberatus, recepit sororem comitis, ducissam Saxonie, vxorem. Resedit autem Christoferus in Scandorpborgh, Ericus autem filius eius in Nyborgh.

. . . Postmodum orta est discordia inter Christoferum et comitem, repudiauitque rex Ericus sororem eius.

De følgende bestemmelser Huitfeldt henfører til Ribeforliget, at Valdemar af Slesvigs kongeværdighed blev opgivet og at Gerhard beholdt Nørrejylland med undtagelse af Skanderborg som pant for sit tilgodehavende, er uangribelige slutninger e silentio; derimod véd jeg ikke på hvilket grundlag han fastsætter Gerhards tilgodehavende til 40.000 mark sølv:

Chronologia II, p. 379[17–26]

Samme tid bleff besluttet/ at Woldemar skulde affstaa den Kongelig Titel/ oc igien drage til sit Førstendomme/ Thi hand effter den Dag icke findis den at haffue ført. Ydermere bleff besluttet/ Greffue Geert skulde beholde alt Nørre

[101] Cfr. DD 2. r. X, nr. 200.
[102] Cfr. ovnf. p. 115.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Judland vndtagendis Skanderborg/ som før sagt er/ til hand fick hans Omkostning/ som hand for Danmarcks Raad skyld/ haffde giort oc anuendet/ paa den Krig imod Kong Christoffer/ Beløbendis til 40000. Lødemarck.

Den sidste bestemmelse Huitfeldt henfører til Ribeforliget er derimod en slutning på grundlag af tidligere, uholdbare, konstruktioner; Huitfeldt har ladet Johan mægle forliget og følgelig bliver det muligt, at Johans løfter til Ludvig Albertsens arvinger om besiddelser i Vestdanmark kan opfyldes.[103] Med påvisningen af at Johans mæglervirksomhed savner ethvert hold i virkeligheden, bortfalder også troværdigheden af denne bestemmelse:

Chronologia II, p. 379[26–29]

Item bleff beuilget/ at Her Albret Albretssøn oc fru Else Pedersdatter/ skulde beholde Herborgherret/ met Thye oc Morss/ Vinderis/ effter den Handel Greff Hans haffde giort met dem.

Med Ribeforliget har Huitfeldt afsluttet sin beretning om Christoffers tilbagekomst til Danmark.

Den foregående gennemgang af Huitfeldts fremstilling har som kildestudie haft til hensigt at sandsynliggøre, at han ikke har rådet over »tabte« kilder til Christoffers tilbagekomst. For hver enkelt oplysning er søgt redegjort for kildeforlægget; hvor et sådant ikke har kunnet findes, har jeg søgt at påvise, udfra hvilket grundlag Huitfeldt har konstrueret oplysningen.

Videre har formålet været at opnå et indblik i Huitfeldts arbejdsmåde. Hans Danmarkshistorie var et pionérarbejde, og forudsætningen for at den overhovedet kunne skrives var en udstrakt anvendelse af amanuenser og skrivere af vekslende kvalitet; en del af de besynderlige fejloversættelser og misforståelser der kan konstateres (fx. ved oversættelsen af Ringstedforliget), må utvivlsomt skrives på disses konto. Den hastige udarbejdelse medførte at der ikke kunne læses en grundig meningskorrektur på værket, som følgelig udviser indre uoverensstemmelser; men samtidig betyder det at forlæggene træder tydeligere frem.

Huitfeldt var ikke ukritisk; han kunne forkaste Krantz og Johann Petersen, hvor deres beretning er i modstrid med de danske kilders udsagn. Men hans kildekritik indskrænker sig til enkelte spredte glimt; således virker det iøjnefaldende at han in casu ikke er i stand til at

[103] Cfr. Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst, p. 15 med note 68.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

afhjælpe de åbenbare kronologiske uoverensstemmelser mellem hhv. Sjællandske krønike, Jyske krønike og brevmaterialet.

Huitfeldts afhængighed, dels af kilderne som de forelå for ham, dels af den forudgående humanistiske historieskrivning og dens kildeforvanskninger, er sådan set almenviden siden Erslev. På den anden side bør det også understreges at han var andet og mere end redaktør; at han selv var humanistisk historieskriver.

Det ytrer sig i fortalerne, som ofte – og med god grund – anvendes til at karakterisere hans idégrundlag. I teksten er de spredte kritiske anmærkninger vidnesbyrd om det; men det ytrer sig først og fremmest i de afsnit, hvor han har givet sig tid til en mere indgående beskæftigelse med fremstillingen – som i det hér behandlede tilfælde, Christoffer II's tilbagekomst. Det overleverede billede af Christoffers regeringstid udgjorde nemlig et godt råmateriale til en afskrækkende eksemplificering af et riges undergang og opløsning. Her har Huitfeldt en klar vilje til at trænge bagom kildematerialet; ikke alene i form af årsagsforklaringer *på grundlag* af det, men hvor det svigter også ved at gå *bagom* det og sammenstille det til en skildring efter sit bedste skøn. Princippet i denne frihed, som Arup måtte tilkæmpe sig,[104] var naturlig for Huitfeldt.

Jyske krønikes blotte oplysning om at danskerne kaldte Christoffer tilbage er utilstrækkelig i en fremstilling af en sådan bredde og med den pragmatiske funktion som Huitfeldts. Derfor når han gennem en intensiv udnyttelse af kildematerialet til den slutning, at de danskere der kaldte Christoffer tilbage er identiske med dem der nævnes i Ringstedforliget, samt de ledere af den jyske opstand der nævnes i Klagedigtet.

Beretningen om kejserens intervention er egentlig også en rimelig slutning udfra kendskabet til Christoffers forbindelser med Wittelsbacherne. Når Huitfeldt konstruerer beretningen om interventionen i analogi til Christiern II's skæbne, kan det kun være legitimt udfra hans generaliserende historieopfattelse;[105] det kan karakteriseres som en lidt ukritisk anvendelse af en samtidig samfundsvidenskabelig model.

[104] Cfr. Erik Arups Redegørelse for min Danmarkshistorie, trykt i Danmarks historie III, 1955, p. 255ff.

[105] Cfr. fx. fortalen til Chronologia II.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SUMMARY

Huitfeldt's Account of Christopher II's Return to Denmark

ARILD HUITFELDT (1546–1609), member of the Council of State and Chancellor of the Realm, published in the years 1595–1603 a history of Denmark in the vernacular, the first complete and printed account since the publication of Saxo's work.

Following on Astrid Friis, Åke Hermansson and Harald Ilsøe the writer outlines Huitfeldt's ideological standpoint, this being demonstrated best by his prefaces and corollaries. Although not a theoretical thinker or systematist Huitfeldt was nevertheless influenced by monarchomachic theories of government, yet he also made use of Machiavelli's writings. In his account he extracts authoritatively any ideas that suit his needs in each isolated case, the aim being to provide a historical object lesson in the correct form of government: the division of power between king and the Council of State.

Huitfeldt's opinion of Christopher II's régime is also greatly influenced by his principal source, *Continuatio compendii Saxonis*, which portrays Christopher as *rex tyrannus* and the people as morally corrupt, with the breakdown of the kingdom as the natural result.

Huitfeldt's account of the events connected with Christopher's return to Denmark 1329–1330 are dealt with note by note. It is argued that Huitfeldt did not have sources at his disposal, which are no longer in existence, when dealing with Christopher's history. Where the source material of a note cannot be found, an attempt has been made to demonstrate what Huitfeldt based his hypothesis on. An essential point is a number of details concerning the diplomatic and legal support given by the Emperor to Christopher during his exile, and also whether Christopher, before his return to Denmark, entered into agreements about this with certain members of the Danish clergy and nobility whose names are stated. Refuting the interpretation advanced in the commentary to *Diplomatarium Danicum*, second series volume X, no. 92, it is argued that this information lacks support by the source material and that it is Huitfeldt's own conclusion of what must have taken place.

The exposition also indicates that Huitfeldt was in no position to remedy the obvious chronological discrepancies between his principal sources, *Continuatio*, *Chronica Sialandie*, and the despatches. Nevertheless the account of Christopher does not give the impression of being a random compilation, on the contrary it shows a logical and consistent grasp of the situation. The traditional description of Christopher's history provided excellent raw material for a forbidding illustration of the dissolution and downfall of a realm, but Huitfeldt is clearly determined to complement this picture by going beyond his sources, not merely to explain motives, but when the sources fail he builds up to the best of his judgment a picture with great authority, in harmony with his generalizing interpretation of history.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

P. F. Suhms regeringsregler 1774

STATENS GRUNDSTØTTER – MENNESKERETSERKLÆRINGER – SPROG OG INDFØDSRET

AF

JENS MØLLER

STRAKS efter hofrevolutionen 17. januar 1772 og Struensees fængsling leverede P. F. Suhm sin ven og staldbroder i sammensværgelsen mod Struensee Ove Høegh Guldberg, som den gang var kabinetssekretær hos arveprins Frederik, et udkast til en konstitutionel forfatning. Det gik ud på, at der for Danmark, Norge, Island og Hertugdømmerne skulde oprettes et fælles „parlament" med 48 medlemmer, fremgået af stærkt begrænset valgret, og at parlamentet skulde have medbesluttende myndighed ved skattepålæg, forøgelse af hær og flåde, væsentlige forandringer i rigets økonomi og ved afsættelse af embedsmænd. Udkastet blev imidlertid forkastet af Guldberg – „som vant til slaveri" vrisser Suhm ad ham i sine „Hemmelige Efterretninger" – og det blev først offentliggjort 1799, året efter Suhms død. Selv da var tiden så langt fra moden til fuldbyrdelse af en plan, der rokkede ved enevældens grundvold, at dens blotte offentliggørelse i Suhmiana under overskriften „Udkast til en ny Regeringsform" truede udgiveren Rasmus Nyerup med et ophold på Christiansø. Siden er udkastet optrykt flere gange.

Uanfægtet af sin modgang lagde Suhm et par år efter Struensees fald ud med et nyt politisk program, denne gang dog uden direkte angreb på enevælden. Programmet blev udformet i nogle „Regeringsregler", som Suhm 1774 knyttede til sin anonyme fortælling „Euphron" – skønt de havde meget lidt med fortællingen at gøre – vel sagtens i håb om, at han under dette skønlitterære dække kunde bringe reglerne i ly for pressereskriptet af 1773. Da det kom til stykket, opgav Suhm alligevel tanken om at offentliggøre regeringsreglerne; motivet hertil har han nævnt i et brev til landfogeden i Oldenburg Georg Christian Oeder (ndfr. s. 136). Han lod Euphron trykke i to udgaver, den ene *med*, den

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

anden *uden* reglerne, og kun den beskårne udgave skulde udbydes til salg; de komplette eksemplarer vilde Suhm underhånden forære sine venner.[1] Samme linie blev fulgt, da 2. oplag af Euphron udkom 1779.[2] Trods denne hemsko på publikationen nåede regeringsreglerne dog vist ret vidt omkring; de fandt i hvert fald indpas på allerhøjeste sted, endnu før det Guldbergske kabinetsstyre var ophørt. Kronprins Frederiks vejleder, Johan Bülow, bad nemlig 1783 Suhm om et ubeskåret eksemplar, fik det også, og Bülow var, som han skriver, „ikke sen med at forelæse min Prins alt".[3] Offentliggjort i sin helhed blev Euphron først 1789.[4] – I sin levnedsskildring af Suhm blæser Nyerup i basun for reglerne; han kalder dem „disse guddommelige og Suhm af sandheds og patriotismes og humanitets livsalige ånd indskudte regeringsregler" og karakteriserer dem træffende som „spådomme, der, da tidens fylde kom, ...gik i opfyldelse en efter anden".[5] Nyerups lovprisning har dog ikke kunnet holde interessen for reglerne fangen. Skønt det her drejer sig om et udarbejdet program, medens „Udkast til en ny Regeringsform" blot var en hastigt nedskrevet skitse, har regeringsreglerne mig bekendt ikke været optrykt som helhed siden 1789, og de er aldrig blevet kommenteret.[6] Denne forholdsvise ubemærkethed hænger vist sammen med, at Euphron som litterært værk ikke har kunnet øve varigere tiltrækning. Når den fortælling, hvortil reglerne var knyttet, da formodentlig snart er blevet glemt, har reglerne dermed været prisgivet samme skæbne. Habent sua fata libelli.

Fortællingen har navn efter Kongens vise rådgiver, en mand, som urokkelig følger dydens vej. Hans grundsætninger er nedfældet i de regeringsregler, som han ved sit farvel til hoflivet overrækker Kongen.

[1] Planen herom må være fattet i sidste øjeblik før distributionen, for titelbladet til den komplette udgave er ikke bragt i overensstemmelse med den ændrede disposition; begge udgaver kundgør enslydende, at Euphron er »trykt og tilkøbs« hos Lauritz Simmelkiær. Denne fejl blev først rettet i 2. oplag.

[2] Det forholder sig ikke som anført i Chr. Bruun: Peter Frederik Suhm, 1898, s. 143, at 2. oplag *alene* omfattede optryk af Euphron *uden* reglerne. Men i typografisk henseende skete der 1779 den forandring, at trykningen af regeringsreglerne foregik på Gyldendals forlag. Sidefrise og slutningsvignet tyder på, at den gamle sats er blevet overført fra Simmelkiær.

[3] Chr. Bruun: anf. værk, s. 143 m. note 2.

[4] Suhms samlede skrifter III.

[5] R. Nyerup: Udsigt over P. F. Suhms levnet og skrifter, 1798, s. 74.

[6] Et fyldigt uddrag, der bl.a. omfatter reglerne nr. 1–7, er meddelt i Chr. Bruuns anf. værk, s. 139–141.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Regeringsreglerne

TEMAET for den foreliggende afhandling er, som det udvikles i det følgende, en kommenteret redegørelse for de regeringsregler, der vedrører det forfatningsmæssige område, samt enkelte regler med nationalt motiv (sprog, statsborgerret). Hertil vilde en gengivelse af ca. $^1/_3$ af reglerne i og for sig levere det nødvendige råstof. Når det bortgemte, snart 200årige aktstykke alligevel nedenfor optrykkes in extenso, skyldes det, at de øvrige regler byder et enestående overblik over Suhms anskuelser om erhvervs- og finanspolitik, og at det samlede værk vil være krævet både til en kommende vurdering af det røre, Euphron vakte ved hoffet, og til at sætte Suhms fremsyn i fuldt relief.

1. Ær altid Religionen og dens Betientere, og beløn de gode af dem; thi de ere Staternes fasteste Støtter.

2. Sæt Priis paa lærde Mænd; din Roes, Landets Vel og Anseelse, hænger af dem. Antag ingen til vigtige Æmbeder, uden han haver Kundskaber.

3. Lad enhver nyde ubehindret Religions-Frihed, vel vidende, at ingen uden Gud dømmer Hierterne.

4. Enhver have Frihed at tænke, tale og skrive, som han vil; Derved faae Kongerne best Sandhed at vide. Ministrene ere bange herfor; thi de frygte oplyste Konger, og ville ey, at Folkets Klager skulle komme lige ind for Kongen, eller ved andre uden ved dem selv.

5. Skulde nogen privat Mand synes sig at være fornærmed ved Misbrugen af denne Frihed, da staae Lovene aabne for ham; Ligeledes for Kongen, som dog ey, uden meget siælden, og i meget betydelige Tilfælde, bør i dette Fald bruge dem; thi Anklage for Forseelse imod Majestæten, ofte og i ubetydelige Ting brugt, henfalder til Tyrannie. Hverken ved denne Leilighed, eller nogensinde, bør Regenten betiene sig af anden end den ordentlige Rettens Vey, thi alle de andre ere forhadte, mistænkelige, og Tyrannies Handlangere.

6. Hold Jævnvægt imellem Stænderne; brug Adelen fornemmeligst til Krigs- og Hof-Betieninger, Middelstanden til alle borgerlige og juridiske Æmbeder, men und dem alle Frihed.

7. Denne Frihed bør og Bonden nyde, og den nyder han endnu ikke, desværre! i dit Land. Frihed bestaaer i at dyrke sin egen Jord, i at ey kunne dømmes uden efter Lovene, og i at have ubundne Hænder i at kunne nedsætte sig hvor man vil i Landet. For at komme hertil, maae du først give Bønderne paa dine egne Godser saadan Frihed; dernæst maae du ved Opmuntringer, ved Ærestegn, lokke Jordeyerne hertil; og endeligen saa kiøb efterhaanden Eyendommene af dem, og sæt Bønderne derpaa i Frihed. Thi ved Befaling bør du ey giøre dette; da enhver besidder sin Jord med samme Ret, som du dit Kongerige, og du derhos maae have fast indgravet i dit Sind, at en Konge ey haver Magt til at giøre alt hvad han vil, men netop ikke mere end det som er ret.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

8. Betyng ey Handelen med haarde Paalæg, men eftergiv de halve af dem, som nu trykke den; Da vil du baade selv faae mere i Told, eftersom ringe eller ingen Toldsvig da skeer; og dine Undersaatter ville blive rige, mange, hurtige og arbeydsomme, og du derved stærk og mægtig.

9. Derfore samle ey heller nogen Skat; Pengene komme derved ud af Omløb. Dine Skatter bevares best i dine Undersaatters Giemme.

10. Men vogt dig ogsaa vel for at giøre Giæld; og er den giort, da betal, som jeg har giort, først den udenlandske Giæld, og siden den indenlandske. Alene Mangel paa Indsigt, eller og Egennyttighed, indretter dette anderledes; thi Giæld til dine egne Undersaatter er egentligen ingen Giæld for dig eller Staten, og alene skadelig ved Rigdommes ulige Uddeelelse iblant Borgerne, saasom saadan Giæld ey kan belægges med Skat.

11. Læg aldrig nogen Kopskat paa; thi da giver den Arme ligesaa meget som den Rige, det er at sige, tusinde gange mere.

12. Vær øm over hver Skilling du udgiver; thi den er forhvervet ved dine Undersaatters Sveed, ja ofte Suk. Til den Ende hold en maadelig Hofstat, og indskrænk dine Fornøyelser.

13. Lad aldrig noget Lotterie findes i dit Land; thi de fordærve Sæderne, og qvæle Vindskibeligheden.

14. Er du i Giæld, da lad Undersaatterne vide hvor stor den er, og hvor meget du mener at Landet aarligen taaler derpaa at afbetale. Denne Fortrolighed vil vinde dig alles Hierter, og de ville forekomme dig med frivillige Gaver. Og saaledes giør i alle Tilfælde, naar du behøver usædvanlig Hielp; thi du er ikke Herre, men Forvalter, over dine Undersaatters Midler.

15. Løn dine Betientere vel; men straf dem ogsaa haardeligen, naar de bestiæle eller forurette dig og dit Folk.

16. Ansee dem for onde Tienere, der enten ligefrem, eller paa anden og tredie Haand, forlange Lønnens Forbedring, eller Gaver, saasnart de have god Løn, eller og ellers ere i gode Omstændigheder; og Nødtørft er Maalestokken for god Løn og gode Omstændigheder.

17. Forpagt aldrig dine Indkomster; thi om dit Skatkammer end synes at vinde derved, saa tager dog paa den anden Side de Fattiges Antal til, nogle svømme i Rigdom, imedens andre ey have det tørre Brød, og de ville paa hin store Doms Dag møde dig med Hustruer og Børn, og lad da dine Hyklere hielpe dig.

18. Sæt det som en uforanderlig Regel, og grav den ind i dit Hierte: at Velstand befordrer dine Undersaatters Arbeydsomhed, at deres Velstand er din Velstand, og at Frihed befordrer Statens Styrke og din Sikkerhed, og erhverver dig dine Medmenneskers og Medborgeres Kiærlighed; Og hvilken ussel Lyst at herske over Slaver!

19. Lad alle de Vare, som i Mængde groe og forarbeydes i dit eget Land, helst Levnetsmidler, ubehindret føres ind og ud; Derved vil Mangel hindres, Dyrtid

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

forekommes, Kiøbmanden opmuntres, og billige Priser opnaaes, saavel for Land- som Handelsmanden.

20. De Vare, som derimod ere faa i dit eget Land, og maaskee tildeels slet ikke findes der, og som derover ere mindre nødvendige, skal du efter Omstændighederne indskrænke, for derved at opmuntre Haand-Arbeyde.

21. For at vænne dine Undersaatter til Flittighed, saa brug selv og nyd ey andet, end hvad der falder i dit eget Land; Dine Hofmænd ville strax følge dig efter, og Borgerne dine Hofmænd.

22. Giør de tvende fornemste Stæder i dine tvende Riger til frie Havne, det er at sige, befrie alle Skibene fra al Paalæg og Undersøgning; men lad de Vare, som ey maae forbruges i dit Land, blive oplagte i Kiøbmændenes Magaziner, for derfra at udføres til andre Lande.

23. For Resten forbyd alle Monopolia, men hold deres Aar hellig, og lad dem først udrinde; thi hvo vilde holde Ord, naar en Konge ey holdt det.

24. Sælg ey dine Landgodser; De Penge, du synes at vinde, vinder du fra dine egne Undersaatter; Er du riig, naar de ere fattige? Pengene gaae snart bort, thi man tragter ey efter dem paa saadan Maade, uden naar Skatkammeret er i Knibe; Men ødelagte Bønder, forhugne Skove, blive længe ved.

25. Giør ingen Forskiæl imellem Undersaatterne i dine begge Riger,[7] og ey heller i dine andre Stater;[8] De ere alle dine Børn, og have lige Ret til din Kiærlighed. Ansee ingen af dem for Fremmede. Anvend dem af de tvende første i begge dine Riger om hinanden, en Carmaner[9] i Sartine,[10] og en Sartiner i Carmanien, eftersom de begge have eet Sprog. Men da de i dine andre Lande have et andet Sprog, saa brug dem fornemmeligst i deres egne Lande.

26. Du bør forstaae begge disse Sprog,[11] og de bør begge tales ved dit Hof, dog dine Rigers mest, siden du boer der, og dine fleste Undersaatter ogsaa. Men lad ikke Krigshæren i dine Riger øves paa Aprigisk,[12] og lad ey Reysende blive i dette Maal adspurgte i dine Fæstninger; ligesaa lidet som paa Carmanisk i Aprigien.[13]

27. Tænk paa Krig udi Fred; hold derfore din Flode og Krigshær i Stand. Forbund giælder ey, uden for saavidt at din Magt kan giøre dit Forbund æret.

28. See til, at dine Krigsfolk mest kan bestaae af Indfødde og af Bønder, dog først naar de sidste ere blevne frie; thi en Krigshær af Trælle figter slet.

29. Hold den for din Ven, som siger dig Sandhed; thi han sætter sig i Fare for at paadrage sig din Vrede uden nogen Fordeel. De, som tale dig efter Munden, ere dine Fiender, Landets Forrædere.

[7] Danmark og Norge.
[8] Hertugdømmerne Slesvig og Holsten. – I sidste pkt. er »Stater« rettet til »Lande«.
[9] Carmaner = Dansker, Carmanien = Danmark.
[10] Sartiner = Nordmand, Sartine = Norge.
[11] ɔ: Dansk og Tysk.
[12] ɔ: Tysk.
[13] ɔ: Dansk i Holsten.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

30. De, som jævnligen lade sig see ved dit Hof, og ey ved deres Betieninger ere forbundne dertil, ere enten Tiggere, eller og lure de paa dig. De, som sjælden komme der, men iagttage deres Pligter og Æmbeder, ere dine og Landets Venner.

31. Giv ey til Tiggere, uden de arbeyde; Du føder derved[14] Lediggang. For at forekomme dette, saa opret Arbeydshuse allevegne for de Sunde, og Hospitaler for de Syge.

32. Tilstæd ingen Klostere; De føde privilegerede Tiggere, og øde Landet, saavidt det staaer til dem. Anvend deres Indkomster paa at befordre Giftermaale.

33. Hielp Skolerne op; der lægges Grundvolden til Landets Beste. Besørg Lærerne der anstændig Underholdning; skiænk Bibliotheqver, mathematiske Instrumenter, Modeller, Natursamlinger, til Skolerne. En Lærer er mere værd, end en titulair Geheimeraad.

34. Deel ey Titler ud i Blinde, eller for at vinde Penge. De svække Ære og Vindskibelighed, som ere Statens Grundvolde; De befordre Yppighed, som ødelægger Staten. Enhver uværdig Tituleret vanærer dig.

35. Sæt ingen Fremmed (Aprigerne ere ikke fremmede) i nogen høy Betiening; De ansee sig tilsidst selv for de ægte Børn, og jage Børnene ud.

36. Lad dit Raad bestaae af Personer af alle Stænder; hvorfore alene af Adelen? Denne Stand misunder dig mest din Magt; og synes den at udbrede den, da skeer det kun, naar den mærker, at du er svag, for under dit Navn at herske. Du regierer jo ogsaa over Geistlige, Borgere; Lad derfore Geistlige, Borgere, sidde i dit Raad; jeg udelukker ey heller Bønder, om du kan finde beqvemme dertil iblant dem.

37. Dyrk fornemmelig dine Landes naturlige Formoner;[15] De bestaae i Korn, Qvæg, Skove, Bergværker, Fiskerier, Handel. Da de ligge saa beqvemme til det sidste, saa er det en Skam, at dit Folk staaer herudi bag efter alle andre Folk.

38. Naar du saaledes har sat dit Rige i Stand inden fra, saa er det først Tid at tænke paa vidt udseende Anlæg, og langt fraliggende Lande; om det og nogensinde bliver Tid dertil; thi en alt for vidt strakt Magt, hvis Grene udbrede sig langt fra hinanden, falder tilsidst ved sin egen Tyngde, og trækker Stammen med sig omkuld.

39. Lad enhver, endog den Ringeste, have Adgang til dig, og bestem dertil visse Tider. Den Minister, som hindrer nogen at komme for dig, eller fordølger et Memorial, afsættes uden Naade.

40. Lad din Prinds, om Gud beskiærer dig en, nøye lære at kiende de Lande, han engang skal regiere over; og naar hans Alder det tilstæder, saa lad ham være nærværende i alle Raadsforsamlinger og alle Collegier, først som Tilhører, og siden som Raadgiver.

41. Opret en Høyskole i dit andet Rige Sartine, og lad ingen falsk Statskunst

[14] Rettet til »ellers« i Suhms saml. skr. III.
[15] Egt. = fordele; her: fordelagtige erhverv.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

eller Misundelse bringe dig herfra; Begge Riger bør have eens Rettigheder, og det er din Ære og Fordeel at herske over oplyste Folk.

42. Overvey, hvad jeg har sagt, nøye; glem det ikke; og lad det ey gaae dermed som med saa mange andre gode Forslag, der alene blive paa Papiret.[16]

Statens grundstøtter[17]

Nr. 1 og 2

DET første danske forsøg på en systematisk almindelig statsret er J. S. Sneedorffs »Om den borgerlige regering« (1757). Sneedorffs fremstilling er påvirket af Montesquieus betragtninger over forskellige forfatningsformer og de principper, der bærer henholdsvis et republikansk, et monarkisk og et despotisk styre. Men Sneedorffs udformning af de bærende principper i monarkiet er selvstændig. Han betragter den *ånd*, der råder i en stat, som langt mere betydningsfuld end skrevne grundlovsbestemmelser uden virkeligt liv, og når denne ånd er præget af *dyd*, *ære* og *religion*, er fundamenterne for den monarkiske stats trivsel i orden.[18] Hvad forstår Sneedorff så ved dyd og ved ære som motiv eller incitament? *Dyd* betyder i hans mund borgerdyd, båret af fædrelandskærlighed. *Ære* »giver dyden den glans, uden hvilken den ikke bemærkes«, ja, »dyd uden ære er som et skib uden sejl«. I sin enkleste form er »ære« påskønnelse af fortjenstfuld gerning – æresbevisning som spore for ærgerrighed. En ædlere form er inspiration ved landsmænds berømmelige indsats, og sit ædleste udtryk finder »ære« i stolthed over hæderfuldt fællesvirke. Regenten står som nationens symbol, han anviser ærens vej; og når et folk skal udrette store ting, »må den ringeste soldat have lyst til at bemærkes af sin anfører og tage del i hans ære«. – Den sande *religion* renser begreberne om dyd og ære og styrker dem ved nye impulser.

Suhm har i en 6-liniers anmeldelse[19] af »Den borgerlige regering« ofret dens to kapitler om ære og religion speciel, uforbeholden anerkendelse; »ypperlige« kalder han dem. Dermed har han givet os en nøgle til forståelse af de to første regeringsregler, der handler om religion og ære som ledemotiver. Når »dyden« ikke er udtrykkeligt nævnt, kan det

[16] I det brev, hvormed Suhm sendte Euphron til Johan Bülow, tilføjede han flgd. regel: »Befat dig ej selv med handelen, men overlad den til dine undersåtter og gør intet fremlån til købmændene«. Chr. Bruun: anf. værk, s. 143–44.

[17] Udtrykket er hentet fra Andreas Schytte: Staternes indvortes regering, 1773–76.

[18] Schytte anfører som grundstøtter: *religion*, der er »den fornemste« grundstøtte, *kærlighed til fædrelandet* og *ære*.

[19] Saml. skr. VII, s. 401.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

måske skyldes, at Suhm har betragtet den som en selvfølgelig forudsætning for »æren« og – ligesom for øvrigt Sneedorff selv – har tillagt æren større og mere almindelig virkekraft som tilskyndende faktor i monarkier.

Som det vil ses, får religionen førstepladsen i nr. 1 ligesom i Kongelovens art. 1 (»Den bedste begyndelse til al ting er at begynde med Gud«). Og når Suhm pålægger regenten at vise ærbødighed for »religionen« og at belønne dens gode tjenere, synes hans tanke at være henvendt på den evangelisk-lutherske kirke, som Kongeloven ene anerkendte, og som Suhm også selv tilhørte. Men tros*tvangen*, lovens alvorlige befaling til Kongen om både selv at bekende sig til den augsburgske konfession, holde landsens indbyggere ved denne rene lære og skærme den mod alle kættere, genfindes ikke i regeringsregel 1. Forklaringen følger i nr. 3, hvor det religiøse spørgsmåls personlige side er udskilt til særbehandling. Nr. 1 indskærper alene religionens *samfundsmæssige* værdi, som Suhm ligesom Sneedorff finder i dens evne til at virke rensende og inspirerende på dyden. Religionen er derfor stadig af fundamental betydning for staten. Tankegangen er den samme, som Holberg i et par epistler[20] har udtrykt således: Erfaringen viser, at det kun er »en prægtig talemåde at øve dyder alene af kærlighed til dyder og sky laster alene fordi de er laster«. »Et societet uden religion kan ingen bestandighed have«.

Æresmotivet dukker frem allerede i nr. 1 som anerkendelse af god tjeneste, og det gentages i nr. 2, men her indflettet i ædel form: fællesskabet om berømmelse; Kongens *ros* og landets *anseelse* beror på lærde mænds indsats. Hvilken mening lægger Suhm så i udtrykket »lærde mænd«? Vil han dermed sige, at berømmelsen ene har sit udspring i lærdom, i fremragende videnskabelig præstation? Nej, han bruger ordet lærd i en videre betydning end den, der nu til dags er gængs. Det fremgår af hans »Tidsregning til ungdommens nytte«, trykt året før Euphron. Den indeholder oversigter over historiens gang fra oldtid til nutid, baseret for en stor del på kongerækker. Men træt af at optegne kejsere og konger, som blot har tjent til at markere tiden »lig de stager, som på Dovrefjæld viser vejen uden selv at kende den«, har Suhm forfrisket sig ved jævnligt at tilføje navnene på »de berømmeligste lærde«, det vil sige »mennesker, der har gjort menneskeligheden ære, udvidet dens rettigheder og enten undervist eller fornøjet deres medmennesker«. I dette æreminde for humanitet og oplysning møder man da side om side med filosoffer, historikere, lærefædre, sprogforskere og naturviden-

[20] Udg. af F. J. Billeskov Jansen. Nr. 335 (IV, s. 93–96) og nr. 477 (V, s. 84–85).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skabsmænd talrige af de berømteste digtere, malere og billedhuggere. På samme måde sidestiller Suhm i et tillæg med »endnu levende mærkelige lærde« matematikeren Euler, botanikeren Linné, fysiologen Haller og orientalisten Michaelis med digtere og forfattere som Klopstock, Wieland, Rousseau og Voltaire.[21] Suhm har altså ikke udelukkende villet fremhæve en enkelt af åndslivets ytringsformer. »Lærde mænd" betyder i hans mund: fremragende, især banebrydende mænd på alle åndslivets områder.

Eksempel på en for Kongen ærefuld handling er givet i nr. 41 (universitet i Norge), eksempel på en vanærende handling i nr. 34 (uddeling af titler i blinde).

Menneskerets- og borgerretserklæringer

Nr. 3–7, 36 og 39

NÅR de to første regler er udskilt som særligt afsnit, træder en gruppe menneskerets- og brorgerretserklæringer tydeligt frem. Den første er nr. 3, den sidste nr. 7. Derefter begynder et nyt afsnit med finansielle regler.

Indtil slutningen af forrige århundrede blev Rousseaus »Contrat social« almindeligt anset for kilden til den franske menneskeretserklæring af 26. august 1789, men denne antagelse fik et grundskud ved Georg Jellineks »Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte« (1895). Selv opstillede Jellinek den teori, at forbilledet måtte søges i de nordamerikanske rettighedserklæringer, især som de er udformet i en række af enkeltstaternes forfatninger. Den ældste af disse er Virginias forfatning af 12. juni 1776, og her nedrammer Jellinek en grænsepæl, idet han slutter sin udvikling, som også omhandler indflydelse fra fysiokratisk litteratur, med følgende erklæring (3. udg. 1919, s. 63): »Die Forderung einer ganzen Liste spezialisierter, auf ein bestimmtes Handeln gerichteter Grundrechte, die der Staat ausdrücklich anzuerkennen habe, ist vor der amerikanischen Revolution nirgends zu finden«.

Heller ikke denne hypotese har dog stået uanfægtet. Et vægtigt korrektiv rummes især i et værk med samme titel som Jellineks, forfattet 1912 af Wilhelm Rees. Han bestrider vel ikke, at de nordamerikanske erklæringer har været incitament for og til dels har sat præg på den franske

[21] Suhm har dog været betænkelig ved at medtage Voltaire, især på grund af »det onde, han har tilføjet religionen, som langt overgår alt, hvad alle onde mennesker tilhobe har tilføjet den«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

menneskeretserklæring, men hovedkilden finder han i Frankrig selv, i den daværende kritiske samfundstilstand og de på naturretsfilosofisk (fysiokratisk) grundlag fremvoksede krav om individuel og økonomisk frigørelse.

Rees har grundet sin opfattelse på et stort materiale, bestående af de ved valgene til generalstænderne udfærdigede cahiers, forhandlinger i nationalforsamlingen og fransk brochurelitteratur 1786–89. Dette ligger jo altsammen mindst 10 år efter 1776, og der kan derfor ikke opstå strid mellem de to teorier om, hvornår en menneskeretserklæring *første gang* er fremsat. Dette spørgsmål træder derimod frem, så snart Suhms regeringsregler kommer ind i billedet. Hvis det må erkendes, at reglerne i nr. 3–7 fyldestgør de i Jellineks ovenciterede erklæring opstillede kriterier – og det må det formentlig – er dermed nemlig godtgjort, at Jellineks grænsepæl må flyttes fra juni 1776 til efteråret 1774, da Euphron udkom, og fra Virginia til København.

Heri ligger dog naturligvis ikke bevis for, at Suhm har fremsat den første menneskeretserklæring. Selv har jeg kun søgt dette oplyst ved et strejftog i Norden, men alene resultatet heraf opfordrer til varsomhed, idet professor Nils Herlitz har gjort mig opmærksom på, at et andet arbejde af nordisk oprindelse har et tidsforspring for Euphron på 4–5 år.

Det drejer sig om en memorial [ɔ: motion] af borgmester Alexander Kepplerus fra Finland, indsendt til og oplæst for borgerstanden i den svenske riksdag januar 1770.[22] Memorialen, som både ved sin fremkomst og senere har vakt særlig opmærksomhed blandt datidens talrige politiske skrifter, mundede ud i et forslag om at *udviske de sociale skel* mellem den priviligerede adel og de tre ufrelse stænder (odalständen) ved en række *fællesprivilegier* for disse. Man møder her ligesom hos Suhm en forening af tanker fra fysiokraternes idékreds med planer om konkrete aktuelle reformer. Af de 31 paragraffer skal her kun nævnes løfterne i §§ 2–4 om næringsfrihed og om ret for enhver til frit at råde over sin person og sin ejendom samt bestemmelserne i §§ 16–19 til betryggelse af den personlige sikkerhed. »Det blev, om man så vill, en förklaring av medborgerliga rättigheter« (Hildebrand).[23]

Emnet er ret udførligt behandlet af F. Lagerroth i »Frihetstidens författning«, 1915 (s. 634f.) og især af P. J. Edler i »Om börd och befor-

[22] Ifølge en oplysning af daværende stadssekretær i Stockholm Edv. Runeberg er memorialen forfattet af ham. G. Kjellin: Rikshistoriografen Anders Schönberg, Lund 1952, s. 214.

[23] E. Hildebrand: Den svenska statsförfattningens historiska utveckling, 1896, s. 507.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dran under frihetstiden«, 1915 (kap. IV og V). I en note s. 140 påpeger Edler sandsynligheden af svensk indflydelse på fransk oplysningslitteratur. I den henseende har Suhm haft en særlig chance derved, at Euphron med alle reglerne i 1776 blev oversat til Tysk, og at denne oversættelse samme år blev anmeldt i et på Fransk skrevet tidsskrift, der udkom i Haag.[24] *Oversættelsen*, af student, senere dr. med. Justus Zadig de Meza (1754–77), er anonym og vistnok trykt i København. I *anmeldelsen* nævnes Suhm som forfatteren, og hans forfatterskab berømmes. Hovedemnet er her selve den moralske fortælling; regeringsreglerne omtales ikke enkeltvis, men karakteriseres under eet som vise. En sammenfattende vurdering går ud på, at det vilde være til Danskernes lykke, at Suhm blev kaldet til at lede kronprinsens opdragelse.[25]

Religionsfrihed. Kongeloven blev givet 1665, Danske Lov, som supplerer den både ved forøgelse af den lutherske kirkes bekendelsesskrifter og ved straffebestemmelser til værn for den rene lære, er fra 1683. Det virker på denne baggrund forbløffende at møde – i 1672 – et forslag fra kommercekollegiet om fri religionsøvelse for kristne og jøder overalt i landet og ikke mindre forbavsende i et reskript fra 1684 at se Kongen anbefale fri religionsøvelse som et kraftigt middel til befolkningsforøgelse, hvorom det hedder, at mængden af mennesker udgør »det fornemste og fast eneste fundament til et riges timelige flor og velstand«.[26] Dette merkantilistisk inspirerede prospekt var jo i flagrant strid med den i loven fastnaglede grundsætning: at enhed i religionen er nødvendig for statens trivsel. Kirkens mænd tog da også skarpt til genmæle under det løsen, at den sande religions opretholdelse er landsherrens første pligt, og at ingen bør sætte en timelig og jordisk fordel over et himmelsk og evigt gode. Striden stod på under hele Christian V's regering. Den kraftige betoning af statsøkonomiske interesser har sandsynligvis bidraget til, at hævdelsen af Kongelovens art. I blev meget lempelig; men kommercekollegiets vidtgående ønsker kunde Kongen dog ikke opfylde. Kun et enkelt trossamfund, de reformerte, fik 1685 adgang til fri religionsøvelse, og det skyldtes vist ikke mindst, at dronning Charlotte Amalie ydede sine trosfæller energisk støtte – dronningen lagde egenhændigt grundstenen til den reformerte kirke i København. Tilhængere af andre kristne konfessioner måtte foreløbig nøjes med et fristed i Fredericia,

[24] Bibliothèque des Sciences et des Beaux-Arts XLVI, La Haye 1776, s. 430–37.
[25] Se nærmere Chr. Bruun: anf. værk, s. 144 m. note 90.
[26] L. N. Helweg: Den danske kirkes historie efter reformationen I, s. 476–77.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hvor også jøder fik lov til at have en synagoge (1682). Først 1754 dristede man sig til at give katolikker asyl på de vestindiske øer og 1786 i de islandske købstæder; det kan næppe have vakt røre i København.

Men omtrent fra midten af det 18. århundrede fik ønskerne om fri religionsøvelse mægtig støtte i rationalistiske krav om *samvittighedsfrihed.* På det religiøse område løsner rationalismen forbindelsen til bibelen som grundlag for den kristne tro ved at søge udgangspunktet for et frugtbart trosliv i det enkelte menneskes erfaringer; personlig overbevisning om troens sandhed vindes i fuldere mål ved oplevelse af et »indre lys« end ved at bøje sig for kirkelig autoritet. Fornuften er den pålideligste vejleder, og samvittigheden kontrollerer som øverste domstol, at mennesket holder den rette moralske kurs. I forholdet til Gud, hvis eksistens rationalismen i almindelighed erkender, er den enkeltes samvittighed suveræn og kan ikke bindes ved tvang af nogen jordisk myndighed.

Suhm kalder allerede i en afhandling fra 1761 moderation og tolerance for kendemærker på fornuftige og sande kristne, og han roser Arminianerne, som »alene har gjort samvittighedsfrihed og tolerance til en religionsartikel«.[27] Hans tredie regeringsregel er givet på en historisk baggrund af voksende tolerance mellem kristelige trosretninger indbyrdes og et stadig mere almindeligt krav om anerkendelse af samvittigheds- eller religionsfrihed.[28] Personlig betragtede Suhm denne frihed som en medfødt og umistelig ret.

Nr. 3 udtaler utvivlsomt ønsket om trosfrihed for »landsens indbyggere«. Formelt er det en anmodning, rettet til Kongen, og vedrører for så vidt ikke problemet: trostvang eller trosfrihed for Kongen selv. Hvis man alligevel af nysgerrighed vilde efterlyse Suhms stilling til dette delikate emne, så har han nok indledt sit »Udkast til en ny regeringsform« med at lade Kongen besværge den augsburgske konfession, men her må vi lade os nøje med de mere svævende udtryk i nr. 1.

Skrive- eller trykkefriheden er et andet af Suhms hjertebørn. Han har plejet det gang på gang og ofrer undtagelsesvis to numre (4 og 5) på sit emne.

Efter bogtrykkunstens opfindelse midt i det 15. århundrede lod censur (dvs. gennemsyn og vurdering af skrifter, bestemt til trykning) ikke vente længe på sig. Herhjemme blev den introduceret af den katolske kirke,

[27] Nærværende 18. seculi karakter. 1. stk. Om relegionen. Saml. skr. V, s. 30.

[28] Monrad har i sit udkast til junigrundloven først skrevet »samvittighedsfrihed«, men rettet det til »religionsfrihed«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

efter reformationen adopteret i Kirkeordinansen af 1537, og derfra gled den over i Danske Lov 2–21. Censuren blev udøvet af universitetet og biskopperne, politisk stof af politimyndighederne. Den spændte lige fra Holbergs samtlige skrifter til skillingsviser, og under Frederik IV og Christian VI blev den håndhævet strengt; men omtrent fra midten af det 18. århundrede mildnedes kravene både ved en vis adgang til lokal censur og ved censurfrihed i enkelte tilfælde og for enkelte mænd, således for Sneedorffs tidsskrift »Den patriotiske Tilskuer«.

Så kaster Struensee med eet al censur overbord: den er skadelig for »upartisk undersøgelse af sandheden« og for »oplysning om fordomme«, som det hedder i reskriptet af 14. september 1770, der uforbeholdent gav tilsagn om »en uindskrænket frihed for bogtrykkerierne«. Suhm har givet bevæget og fast udtryk for sin glæde og taknemlighed over denne Kongens gave:[29] »Endelig er da den forønskte dag fremkommet, den tid jeg så meget har længtes efter, at enhver kan skrive, hvad han tænker. . . . En priselig gerning af vor allernådigste Konge, en gerning, som man må håbe at han holder stift over, da den er hans egen gerning; at han for de gode skrifter, de gode tanker, som den vil frembringe for lyset, ser igennem fingre med de onde, de slette, thi forfølgelser for skrifter, som end kunde have fortjent det, er det samme som forbud at skrive . . . det var at kvæle genierne og ved frygt at gøre hænderne stive og hjernerne sløve«.

Med disse ord hylder Suhm Holbergs anskuelse: at hveden må vokse op sammen med klinten, og at dens spirende frø står fare for at kvæles af censurens hegn.[30] Det må alligevel have været en prøvelse for Suhm at fastholde sit grundsyn under den flom af overvejende underlødig litteratur, der efter 14. september strømmede ud fra trykkerierne – man har for 3 år optalt 1051 trykkefrihedsskrifter. Ikke blot pseudovidenskabelige indlæg i tidens og dagens debat, styverfængeri og det rene hø, men – især op imod og efter Struensees fald – ligefrem ondartede produkter. En senere tid har da også ment, at det vilde have været nok så rigtigt at vænne folk til fuld frihed ved at fortsætte linien fra Frederik V's tid og efterhånden løse censurens bånd.

Også i formel henseende har reskriptet af 14. september fået prædikat som hastværksarbejde: en grundigere forberedelse kunde vel have forebygget den almindelige mistydning, at trykkefrihed dækkede ethvert udsagn, selv om dette krænkede andre borgerlige love. Det er en kendt

[29] Samlinger I:2, 1771, s. 42.
[30] Epistel 395 i anf. udgave IV, s. 257–58.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sag, at misforståelsen først blev hævet ved et reskript af 7. oktober 1771, som med brod mod »ildesindede menneskers fornærmelige skrifter« fastslog, at injurier, paskviller og oprørske skrifter fremdeles skulde være underkastet den fastsatte straf. Nok så interessant og ret karakteristisk forekommer det mig at være, at man benyttede denne lejlighed til at pålægge bogtrykkeren at sikre sig forfatterens identitet for derved at muliggøre eventuel strafforfølgning. En så nærliggende foranstaltning blev altså først truffet med et års forsinkelse. Det kunde tyde på, at Caspar Paludan-Müller med rette har kritiseret regeringen for at have savnet blik for de retsvirkninger, der måtte følge af overgangen fra censur, som jo skulde *forebygge vildledelse* af publikum ved at *forhindre trykning* af skrifter, til et system, der vil *skærme mod udskejelser i tryksager* ved bestemte *skranker for frihed.*[31]

Paludan-Müller har bl.a. peget på, at der endnu ved regeringsskiftet 1772 ikke var truffet bestemmelser om forum og straffe for presseforseelser, skønt de dog nu var blevet en nødvendighed. Det måtte derfor påhvile de mænd, som efter Struensees fald overtog regeringen, at tage trykkeproblemet op på ny og besvare de mest påtrængende spørgsmål. – Dette kan nok have sin rigtighed, og man behøver for så vidt ikke at vejre reaktion, fordi sagen ret hurtigt blev rejst i det nydannede statsråd. Men her gjorde arveprinsen sig til talsmand for indførelse af en vis censur, og selv om rådets overvejelser ikke mundede ud i genoplivelse af censuren, må det indrømmes, at trykkefriheden ved reskriptet af 20. oktober 1773 fik en skramme.[32]

Hovedbestemmelsen i dette reskript er et forbud mod i *aviser og ugeblade* – hvortil ifølge kundgørelse af 27. november henregnedes *flyveblade* – at indføre noget, som »enten angår staten og regeringen, almindelige foranstaltninger, eller andre stridsskrifter«. For overtrædelser sattes *bødestraf* fra 50 til 200 rdl., og bøder kunde idømmes af *politimesteren* uden adgang til appel.

Suhm blev forbitret over reskriptet og hele den reaktionære retning, som udviklingen – især på landbopolitikkens område (hoveriforordningen 1773) – syntes at tage efter Struensees fald. I det brev, hvormed han sendte Euphron til sin ven, landboreform-talsmanden Oeder, giver han sin forbitrelse luft: »Hvilken behandling med bønderne! I min iver

[31] Bemærkninger i anledning af C. Plougs artikel i Fædrelandet om Guldberg som statsmand, Odense 1847.

[32] Reskriptet gjaldt oprindelig kun for København, men ved kabinetsordre af 18. novbr. 1773 fik det gyldighed for hele Danmark og Norge.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

(ɔ: harme) . . . har jeg skrevet nærværende fortælling . . . som og sælges her, dog uden reglerne; thi ellers havde man kommet i fortræd med vor nuværende censor politimesteren. Vi er og bliver desværre dog et folk af slaver, og næppe har vi været større slaver end nu . . . Denne politimester vil ikke af mit hoved; og bønderne skriger på den anden side i mine ører. 80 bøndergårde er blevet nedlagt for at oprette hovmarker!«[33]

Politimesterens forvaltning af den magtfylde, han havde fået tildelt ved pressereskriptet af 1773, har dog sat mærkeligt svage spor. Der meldes kun om 3 politimesterindgreb i 1773–74, de to for indlæg i Adresseavisen (bøde 50 rdl., nedsat af regeringen til 30), tredie gang efter klage fra den krænkede over et smædeskrift.[34] Derefter overtager Guldberg omsorgen for pressens korrekte holdning ved *kabinetsordrer*. Disse medførte tilsyneladende ikke en stigning i antallet af presseindgreb; for perioden 1774–80 nævner Holm kun en halv snes eksempler.[35] De rækker lige fra *advarsler* for mikroskopiske forseelser til *bøde* på 1000 rdl. for Lüttichaus angreb på forordningen om brændevinsbrænding. – Efter regeringsskiftet 1784 kom politimesteren endnu en enkelt gang i funktion,[36] men gled så ud af billedet, og ved plakat af 4. december 1790 blev tiltalemyndigheden forbeholdt kancelliet og domsmyndigheden overdraget domstolene.

Vor grundlovs § 77, pkt. 1 fik i 1953 følgende form: »Enhver er berettiget til på tryk, i skrift og tale at offentliggøre sine tanker, dog under ansvar for domstolene«. Frigjort for motivering og polemik i nr. 4 og vidtløftighed i nr. 5 siger de Suhmske regler det samme, idet »skrive« omfatter »trykke«. Well roared, lion!

Den bidske sigtelse mod »ministrene« for at ville kvæle folkets røst må virke påfaldende, men er ikke enestående. Motivet gennemspilles for fuldt register i nr. 39 og – med mere præcist sigte, nemlig på de adelige medlemmer af statsrådet – i nr. 36 (se ndfr.).

Den foran omtalte *forskydning af pressekontrollen* fra politimester til kabinet skete forbavsende kort tid efter udstedelsen af reskriptet af 20. oktober 1773 og står formentlig i forbindelse med politimester Fædders konfiskation af et flyveskrift om tallotteriet. Følgerne heraf er omtalt ret udførligt i Danmark-Norges historie bd. V, bog 1, kap. 7, note 36 til s. 160–61. Holm kalder sagen »ganske

[33] Nyerups levnedsskildring af Suhm, s. 75.
[34] E. Holm: Danmark-Norges historie V, s. 160f.
[35] L. c., s. 161–62.
[36] Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmålet i Danmark 1799–1848, 1944, s. 21.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

besynderlig« og refererer en skrivelse til politimesteren fra arveprinsen, hvis ræsonnement om det nævnte flyveskrift – at det ikke frembød andet anstødeligt end »at det ikke burde uden med tilladelse have været trykt« – han stempler som »helt vilkårligt«. Mon Holm dog ikke har taget lidt for tungt på arveprinsens skrivelse. Det har ingenlunde været nogen let opgave at koncipere den i en fart, og at der herunder er løbet prinsen en reminiscens fra censurens tid i pennen, er vel tilgiveligt. At søge sammenhæng og motiver i affæren har Holm øjensynligt opgivet. Da jeg imidlertid mener at turde tillægge den pressepolitisk betydning, har jeg søgt i det følgende at samle spredte momenter til et helhedsbillede.

I efteråret 1773 var lotterisituationen den, at tallotteriet, som en privatmand havde oprettet i Struenseetiden, nylig var blevet overtaget af regeringen, og at det noget ældre klasselotteris privilegium ventelig snart vilde blive fornyet. Alt syntes således at varsle rigeligt lotteri, rundelig lotteriafgift. Så udkommer anonymt et flyveskrift med titelen »Om tallotteriets onde følger i de danske stater«, stilet »Til Kongen«, underskrevet »En patriot«. Det er en meget god og indtrængende pjece om tallotteriets skadelige virkninger; den er båret af oprigtig indignation. Men den rummer unægteligt en indirekte kritik af regeringsmyndigheder, som opretholder et lotteri, »hvis vinding til dels er blodpenge«. Suhm har da også i en bitter dagbogskommentar til pressereskriptet af 1773 kunnet oplyse, at »herover blev doctor Friborgs ypperlige afhandling om tallotterierne konfiskeret«. Bogtrykker Stein fik en bøde.

Suhm klagede lejlighedsvis til Guldberg over statsstyrelsens skæve gang. Det har han nok også gjort ved denne lejlighed, da han betragtede alt lotteri som fordærveligt for sæderne (se regeringsregel nr. 13) og har kunnet regne med at møde samme indstilling hos Guldberg. En særlig tilskyndelse til at pleje råd sammen har de to mænd haft derved, at de begge på den tid stod i forbindelse med den nu af politimesteren dømte bogtrykker og lod deres bøger trykke hos ham.[37] Men sagen var kilden: til den ene side oktoberreskriptets ord, finanserne og deres myndige ledere, til den anden side moralen og bogtrykker Stein, som ifølge arveprinsens brev havde »begæret skånsel« for den idømte mulkt. Som et muligt *kompromis* har da frembudt sig: konfiskationen opretholdes, bøden eftergives. Det blev virkelig også resultatet. Guldberg satte arveprinsen i sving, prinsen atter Kongen selv, og den 29. november tilskrev arveprinsen politimesteren, at Kongen havde befalet, at mulkten skulde eftergives bogtrykker Stein. Blandt flere undskyldende momenter for Stein anføres i brevet, at »en sådan gradueret mand [som læge Friborg] ved sin anseelse kan gøre en stakkels bogtrykker sikker«. Det kan tilføjes, at Stein havde trykt Guldbergs anonyme og pseudonyme skrifter fra 1770 og 71, verdenshistorien (1768–72) og Den åbenbarede teologi (1773), tilegnet arveprinsen! Mange år senere skrev Guldberg til Thorkelin i en sag, der krævede bogtrykkerens diskretion: »Stein er mig tro aldeles«.

[37] For Suhms vedkommende kan nævnes: fra 1772 Til mine landsmænd og medborgere samt Idyller og samtaler, fra 1773: Samtaler i de dødes rige og Adolfi drøm, fra 1774: Gyrithe, Frode m.fl.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

I de to regeringsregler, der følger efter tros- og ytringsfrihedsbestemmelserne, og som handler om *personlig frihed*, i særdeleshed *bondefrihed*, og *ejendomsret*, bevæger Suhm sig ind på et område, hvor forholdet mellem stat og individ ikke er så enkelt og uforanderligt som forudsat i nr. 3–5, og hvor økonomisk og politisk indflydelse i tidens løb havde fremkaldt dybe interessemodsætninger mellem stænderne, modsætninger, som med landbospørgsmålenes løsning for øje sikkert også vilde gøre sig gældende i fremtiden. Hævdelsen af et individuelt frihedskrav har da her måttet ytre sig ikke alene med henblik på statens tarv, men også ved afvejning af stændernes krydsende interesser; denne store opgave lægges straks i begyndelsen af nr. 6 regenten på sinde. Det kan føles, som om Suhm nu fører sin pen med mindre fasthed end før og famler sig frem, ja undertiden ligefrem fumler i det. Således udsættes en alle stænder omfattende definition af »frihed« i nr. 6 til 2. pkt. i nr. 7, hvor den så tilsyneladende fremtræder som speciel for bondestanden.

Sneedorff har både i »Den borgerlige regering« og – især – i en jubeltale (1760) til erindring om arve-enevoldsregeringens indførelse slået kraftigt til lyd for den grundsætning, at det er Kongens opgave at holde *ligevægt mellem stænderne*. En sådan ligevægt havde bestået i »de gamle nordiske monarkier«, men den var blevet brudt, når en stand, vildledt af begærlighed, havde overskredet sine naturlige grænser. Dette var i sin tid sket ved at *gejstligheden* havde tilvendt sig selv den rigdom og magt, som den overtalte andre til at foragte; da måtte den ved reformationen se sin magt beskåret af regeringen i forening med de andre stænder. Og det var sket igen for 100 år siden ved at *adelen* som eneherre i rigsrådet gennem håndfæstningen havde skabt sig en overvældende indflydelse og tilegnet sig den magt, som Kongen havde mistet og stænderne ikke mere kunde udøve. Da havde en ulykkelig krig og den almindelige nød tvunget alle viljer sammen mod et eneste mål: at genoprette den fordums enighed og ligevægt, og det var fuldbyrdet ved »den største tildragelse i disse rigers og den eneste af sit slags i det menneskelige køns historie«, nemlig ved genskabelse af en forfatning, grundet på tillid mellem regent og folk.

Suhm har næppe kunnet godkende Sneedorffs udsyn over enevældens tilblivelse uden forbehold, men han har åbenbart tiltrådt konklusionen: hold ligevægt (= jævnvægt) mellem stænderne. Hans efterfølgende anvisning på stillinger i statens tjeneste, som vilde passe for henholdsvis adel og middelstand, er rimeligvis fremkaldt af bekymringer hos Snee-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dorff for, at en almindelig opdrift fra lavere til højere stand skulde kunne forstyrre en ønskelig »symmetri« mellem stænderne, som så måtte retableres ved statsindgreb. Suhm har villet give et par praktiske vink til forebyggelse eller neutralisering af sådan skævhed i samfundsbygningen, og hans erhvervsvejledning lader til at give *middelstanden* gode chancer på adelens bekostning. Suhms principielle syn er udtrykt i tilføjelsen: und alle frihed!

Hvilken betydning rummer »frihed« så i denne forbindelse?

Formuleringen af nr. 6 lægger op til svaret: Den enkelte får adgang til selv at vælge sin livsstilling. Føjes hertil fra nr. 7: Adgang til at fæste bo overalt i landet og Betryggelse ved lov og dom af livets uforstyrrede gang,[38] er hermed peget på hovedpunkter i fysiokraternes vide bestemmelse af personlig frihed: Ret til selvudfoldelse, hvor denne ikke går en andens ret for nær.

For *bondens* vedkommende belyser Oeder »frihed« ved sammenligning mellem en daglejers og en stavnsbundet bondes situation: den første kan søge sin lykke hvor og hvorledes (wo und wie) han vil, den sidste må blive på fødestedet og kan ikke vælge eller vrage tilbudte vilkår. Løftet om bopælsfrihed har naturligvis sin ganske særlige betydning for bonden, fordi det indbefatter ophævelsen af stavnsbåndet, der siden 1764 omfattede aldersklasserne lige fra 4 til 40 år. Det kan i den forbindelse gerne mindes, at da båndet blev løst (1788), fejrede Suhm begivenheden ved at stille sig i spidsen for indsamling af midler til rejsning af Friheds-støtten. – At frihed først og fremmest består i »at dyrke sin egen jord« kan umiddelbart synes et besynderligt udtryk; men hvis man forestiller sig den forstyrrelse af den enkeltes planer og daglige dont, som fællesdrift, stavnsbånd og hoveripligt har kunnet volde, bliver meningen klar: frihed og ejendom hører sammen. Udtryksmåden er afspejling af Oeders berømte skrift om midlerne til at skaffe bonden »frihed og ejendom«.[39] Det *ideal*, der her opstilles, »selveje mod afgifter til godsejeren, uden hoveri, fuld borgerlig frihed«, er 8de og øverste trin på en trappe, hvor 2det trin kaldes »trældom, dog under lovbeskyttelse«, nr. 3–5 er livsfæste eller arvefæste med hoveripligt i forskellig form og omfang. Oeder er klar over, at springet fra 2 til 8 er stort, og at målet må nås lidt efter lidt. I en forestilling til generallandvæsenskommissionen af december

[38] »Udkast til en ny regeringsform« bruger her et klarere udtryk end regeringsreglen: »Ingen undersåt må fængsles eller ske nogen ulempe (f. eks. vilkårlig afskedigelse?) uden efter lov og dom«.

[39] Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum in den Ländern, wo ihm beydes fehlt, verschaffen werden könne. 1769. Zusätze 1771.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

1770 nøjes han da også med at foreslå ophævelse af fællesdrift og af stavnsbånd. Han tager klar afstand fra at bruge befaling og tvangsmidler og regner med, at målet vil kunne nås uden tab for godsejerne.[40]

I sine »Blandede Tanker« har Suhm karakteriseret Henrik Stampes holdning i bondesagen således: »Han var en stor ven af bondens frihed, men hans . . . forsigtighed gjorde, at han ej kunde trænge igennem med det, hvortil hører et uforsagt mod«.[41] Når man følger Suhm som praktisk vejleder gennem den 7de regeringsregels 2den del, kan den formastelige tanke dukke frem, at denne karakteristik vist egentlig passer nok så godt på Suhm selv som på Stampe. Hvor er hans frimodighed blevet af? Det lå jo lige for at udpege krongodserne som det første objekt, for derved undgik man at skulle komme til rette med vrangvillige godsejere. Men foranstaltningen vilde have været mere effektiv, hvis staten ikke i 60erne havde skilt sig af med sit betydelige jydsk-fynske domænegods, for øvrigt kun til bøndernes fordel, ifald gårdene blev bortsolgt enkeltvis. Det var også nærliggende at opmuntre godsejerne til imødekommen ved at stille en eller anden form for økonomisk begunstigelse i udsigt; dette middel viste sig senere ret virksomt både til igangsættelse af udskiftning og direkte salg af fæstegods. Men heller ikke lokketoner kunde dog ventes at slå til. Når Suhm da for det tredie regner med statsopkøb af det private fæstegods med videresalg til bønderne for øje, så tror jeg nok, at denne hurdle vilde have været vel høj at sætte over, for i midten af det 18. århundrede sad fæstebønder inde med henved $^3/_4$ af landets jord. Det er som om Suhm undviger enhver konfrontation af godsejer med bonde og frem for alt vil lægge en dæmper på opskræmte gemytter.

For dem, der desuagtet måtte have næret yderligere bekymring på godsejernes vegne, har det kunnet virke beroligende at læse sidste punktum i nr. 7, hvor Suhm tager afstand fra at skaffe bonden frihed og ejendom ved »befaling«, d.v.s. indgreb i ejendomsretten. I stedet for straks at forkynde sit program, som det er sket i nr. 3 og 4, når Suhm her gennem den nys skildrede optimistiske overvejelse af foreliggende muligheder frem til sin principerklæring, som jo går ud på, at *ejendomsretten bør være ukrænkelig*.[42]

[40] Et genskær også af den heldbringende virkning på *forsvarets* effektivitet, som Oeder venter af bondens frihed, mener jeg at finde i Suhms 28. regeringsregel: »Se til, at dine krigsfolk mest kan bestå af indfødte og af bønder, dog først når de sidste er blevet fri«. Motiveringen for frihedskravet i denne forbindelse er hos begge – med Suhms ord – at »en krigshær af trælle fægter slet«.

[41] Saml. skr. X, s. 29.

[42] Gengivelsen af nr. 7 i Chr. Bruuns uddrag har i sidste punktum ukorrekt »sin ejendom« i st. f. »sin jord«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Der kan ikke være tvivl om, at Suhm, da han skrev Euphron og især den 7. regel, har haft et politisk samarbejde med Guldberg i sine tanker og gerne har villet reducere forskellen mellem deres syn på landbolovgivningen så meget som muligt. I Guldbergs »Azan«, der af Suhm blev hævet til skyerne som »det største mesterstykke i vort sprog«, drages der (s. 56–57) en parallel mellem den enkeltes ejendomsret og fyrstens ret over sit rige, og (s. 52) lægges det den »skarpsindige« Rhases i munden, at en fyrste, om han end har den mest uindskrænkede magt, dog »aldrig har ret til at forkrænke noget menneskes rettighed«. I slutningen af Suhms 7. regel møder man den samme parallel, og om Kongens magt siges det, at den ikke rækker til at gøre alt, hvad han vil, men »netop ikke mere end det, som er ret«. Jeg forestiller mig, at Suhm ved at påpege den rent ydre lighed i argumentationen har tilstræbt at demonstrere et fælles grundsyn.

Som før berørt har jeg henført endnu to regeringsregler til dette afsnit, nemlig nr. 39 og nr. 36. Den førstnævnte – *petitionsret* – danner et supplement til nr. 4 ved at sidestille personlig henvendelse til Kongen med de indirekte former for ytringsfrihed. Motivet er det samme: sandheden frem i dagslyset.

Bestemmelsen har vel sin umiddelbare grund i beskyldningerne mod Struensee og hans venner for at have villet isolere Kongen fra folket. En tilskyndelse kan måske også findes i begivenheder, der må være indtruffet ret kort før Suhm skrev Euphron, og som utvivlsomt har gjort indtryk på ham. »Bergalmuen på Kongsberg« havde bedt om Suhms bistand i en vigtig sag, og han havde med godt resultat ført sagen frem for arveprinsen. Da Suhm så i 1774 blev udnævnt til kammerherre, modtog han fra bergalmuen en skrivelse med tak for »den os beviste hjælp og visse rådførelse [ɔ: sikre vejledning] udi vor store trang« og med lykønskning til det hæderstegn, hvormed Kongen havde udmærket »vor inderlig elskede og ærede kammerherre«.[43]

Nr. 36 underbygger grundsætningen i nr. 6 om ligevægt mellem stænderne ved at give Kongen et velegnet middel til at orientere sig om alle 4 stænders holdning. Dette middel er at lade borgere og gejstlige, eventuelt også bønder få *sæde i rådet* ved siden af repræsentanter for adelen.

Ønsket om at trænge adelen tilbage fra dens dominerende indflydelse inden for den civile administration kan allerede iagttages i nr. 6, hvor

[43] Nyerups levnedsskildring af Suhm, s. 78.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

adelsmænd »fornemmeligst« placeres i hæren og ved hoffet. Men her i nr. 36 er tonen skarpere, ja fornærmelig mod adelen. Det er dog ikke adelstanden som sådan, der fremkalder Suhms aversion, snarere adelsmanden som storgodsejer. Overfor en ensidig herremandsrepræsentation i rådet peger han da forsigtigt (»jeg udelukker ikke«) og hypotetisk på bonden. Hvor dristig denne tanke alligevel har været, fremgår af, at det først i 1901 lykkedes at finde en bonde, som ansås for »bekvem« til sædet i Kongens råd.

Sprog og statsborgerret

Nr. 25, 26, 35

Om oplysningens tidsalder (1750–1800) bruger N. M. Petersen i sin litteraturhistorie følgende udtryk: »Det første særskue, der møder os efter Holberg, er den måde, hvorpå litteraturen ikke sluttede sig til ham, men forlod ham.«[44] Det nye ord, »særskue«, peger på, hvor forfatteren vil hen: han tænker på den sproglige udvikling herhjemme, som sædvanlig kaldes sprogrensning, men som også har fået det nok så træffende navn *sprogrøgt*. Denne udvikling var led i en fælleseuropæisk (a-national) stræben efter at gøre *modersmålet* til et brugbart redskab både for tidssvarende videnskabelig tænkning og for drøftelse af almenmenneskelige emner i almenfattelig form til folkeoplysningens fremme. I begge henseender var de klassiske sprog, latin og græsk, uanvendelige. Til Danmark nåede bevægelsen fra Tyskland allerede i det 17. århundrede, men den kulminerede først i det 18. som en kultivering af sproget ved udskillelse af fremmedelementer, især franske og tyske ord og vendinger. Dens betydeligste foregangsmænd var sprogforskeren Høysgaard (1698–1773), filosoffen Eilschou (1725–50) og forfatteren J. S. Sneedorff (1724–64), og sprogrøgtens resultat har man opgjort således: »Perioden fra omkring 1740 til omkring midten af 1760erne indtager en særstilling i det danske sprogs historie, idet det danske skriftsprog ikke før eller siden i så kort et tidsrum har undergået så stor en forandring«.[45] Iøjnefaldende er Eilschous og Sneedroffs klare og letflydende stil i sammenligning med f. eks. Holbergs prosa. Suhms ungdom – han var omtrent jævnaldrende med Sneedorff – var faldet i denne modersmåldyrkelsens blomstringstid, og at han har indåndet dens luft i dybe drag, fremgår af hans afhandling om skrivefrihed: »Det folk, som ej dyrker sit eget sprog,

[44] N. M. Petersen: Bidrag til den danske litteraturs historie, 2. udg. V, s. 3.
[45] Johannes Lollesgaard: Sprogfilosoferen og sprogforsken i Danmark, 1925, s. 14.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kan og bør anses for intet folk, såsom det er et af hovedkendemærkerne på, at et folk . . . er et folk skilt fra andre, at det taler, skriver, højest agter sit eget sprog og ej noget fremmed, det være tysk, fransk eller noget andet, og herudi er just vor tilstand bedrøvelig. De Store taler ej vort sprog, læser ej skrifter, som udkommer på det, så at mange kan være deres hele livstid i vort land og dog aldeles ikke forstå vort sprog eller og forstå det ilde; ja de kan endog besidde embeder, høje embeder. Så længe dette onde ej hæmmes, så nytter skrivefriheden lidet, så forestiller vi intet folk, så får vi ej nogen national karakter«.[46] Sproget udtrykker altså folkets egenart, og dets kultivering betyder omsorg for nationens særpræg. Sprogrøgten har fået en *national* nuance. Denne nuance fik hos Suhm en akcent ved det danske sprogs nedværdigelse under Struensees auspicier, og den fæstnedes ved dets senere oprejsning. Med sin »lille fædrelandshistorie« deltog Suhm i den hyldest til modersmålet, som forordningen af 11. maj 1775 repræsenterer ved at gøre Dansk til undervisningsfag i latinskolerne og indføre danske lærebøger i andre fag.

Struensee-regimets negligeren og udfordrende tilsidesættelse af det danske sprog måtte udløse en kraftig reaktion. Oprejsningen kom også omgående og over bred front: dansk *rigssprog*, *hofsprog*, *hærsprog*.

Allerede den 13. februar 1772 proklamerede forordningen om oprettelse af et gehejmestatsråd Dansk som *rigets* officielle *hovedsprog*: »Alting skal herefter (det alene undtagen, som angår vore tyske provinser) søges, behandles, foredrages og udfærdiges i det danske sprog«. – I *hofsproget* var uforholdsmæssig tysk overvægt en gammel skade, hvis oprindelse Suhm sporer tilbage til det 15. århundrede: »Da vi udi Eric af Pommern, Christopher af Bayern, Christian I af Oldenborg, Friderich I af Holsten hentede vore Konger fra Tyskland, så er det ingen under, at vort eget sprog . . . var nærved rent at undergå, thi ved hove blev nu alting på Tysk, og alt hvad som nærmede sig hoffet, blev af samme smag . . . Hvis Himlen ej udi Christian IV havde givet os en ret dansk Konge, havde det været forgæves at sætte sig imod strømmen . . . thi alle vore efterfølgende Konger har bedre talt Tysk end Dansk . . . Vore dronninger er fast alle tyske«.[47] Under Frederik V begynder strømmen at vende. Dronning Juliane Marie, født prinsesse af Braunschweig-Wolfenbüttel, lærte Dansk, talte og skrev det gerne, omend ikke fuldkomment, og hun lod sikkert med velberåd hu sin søn opdrage som prins af Danmark. Efter 17. januar 1772 angav enkedronningen og

[46] Samlinger I: 2, 1771, s. 47.
[47] Samlinger II: 1, 1775, s. 19f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

arveprinsen + Guldberg tonen ved hoffet. Fra september 1774 har vi et aktstykke, som klart udtrykker hoffets holdning, nemlig en af arveprinsen underskrevet instruks, udfærdiget ved Schack-Rathlous sendefærd til Mecklenburg efter arveprinsens brud og formodentlig fremgået af forhandling mellem de to mænd og Guldberg.[48] Det pålægges her Schack-Rathlou at gøre det klart for prinsessen, »hvor stærkt . . . vort sprog fortjener opmærksomhed fra hendes side, med hvilken dégout man ser fremmede træde i vor tjeneste, og hvorledes både min [arveprinsens] og hendes stilling kræver af os, at vi viser en udpræget iver for at fremme alt hvad der er Dansk«. »Måske vilde det også være muligt at lade tale dette sprog for min kære prinsesse på vejen«. Ingen Ultra-Dansk har med rimelighed kunnet forlange mere. – *Kommandosproget* var endnu i begyndelsen af 1770erne Tysk i hele landhæren,[49] og »alle militære ting behandledes på Tysk fra Elben til Vardøhus« (Abrahamson). De tyske rigsdeles dominerende indflydelse har vel lagt grunden til, at hærsproget blev Tysk; men dertil har stærkt medvirket, at hærens rekrutering gennem århundreder var sket og endnu helt overvejende foregik ved *hvervning*, som også fandt sted i udlandet, særlig i tysktalende egne, og omfattede både mandskab og officerer. Kun en lille del af den faste hær blev *udskrevet* blandt indfødte, og det større supplement, der dannedes af en indfødt *milits*, havde kun ringe militær værdi. Den nationale sammensætning var højst forskellig i hærens afdelinger; således bestod livgarden overvejende af Danske og Nordmænd, den norske hær næsten ene af Nordmænd, medens udlændinge var i overtal i en del hvervede fodfolksregimenter. Eksercitsen foregik overalt på Tysk. Strømkæntringen skete her samtidig med anerkendelsen af Dansk som hovedsproget, idet en kongelig resolution af 19. februar 1772 trak linierne op for udskiftning af tysk kommando med dansk. Planen blev straks sat i værk ved livgarden og andre korps, hvor hjemmesproget bød de gunstigste betingelser for overgang til dansk eksercits, og man regnede med, at reformen kunde gennemføres på et års tid. Denne beregning viste sig dog alt for optimistisk. Så sent som i 1776 kan man se en kabinetsordre indskærpe, at »alle officerer skal tale Dansk og dette sprog benyttes ved eksercitsen, da Hans Majestæt anser forsømmelse heraf med synderlig mishag«.

Suhm har fortalt, at befalingen om fremtidig eksercits på Dansk blev modtaget med forundring af »alle fremmede, fast alle vore egne krigs-

[48] E. Holm: anf. værk V, s. 210.

[49] Flåden havde derimod fra gammel tid dansk kommando, og både mandskab og officerer var indfødte.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

mænd, ja endog nogle af vore patrioter selv«. »Så uhørt forekom dem dette«.[50] Udviklingen på det sproglige område havde også været så hastig og omfattende, at Suhms 26. regeringsregel ikke har kunnet holde trit med begivenhederne, men snarere må læses som en vurdering af fortiden end en impuls for fremtiden. Udtryksmåden i pkt. 1 er lidt løs, men meningen er utvivlsomt, at Kongen må være fortrolig med både Dansk og Tysk, og at begge sprog bør have hjemsted ved hoffet og dér bruges i et forhold, der nogenlunde svarer til deres udbredelse i befolkningen. »Det er billigt«, siger Suhm 1775, »at det tyske sprog og gælder ved hoffet og i landet, og at det hos os indtager det fornemste sæde næst efter det danske«.[51] Hans syn på kommandosproget i hæren er også præget af tolerance over for Tysk; formuleringen af pkt. 2, 1ste sætning, lader formode, at Suhm har regnet med muligheden af tysk kommandosprog i hertugdømmerne og for så vidt har kunnet dele en holstensk kritik af, at dansk kommando blev indført også ved 3 nationale bataillloner. – Den i reglens slutning omtalte *udspørgen af rejsende* på det sprog, vedkommende naturligt må vente, står formentlig i forbindelse med pas- og toldkontrollen. Man kan tænke sig, at Suhm har villet hindre, at en ofte i og for sig generende kontrol fik tilført et nationalt irritationsmoment.

Nr. 35 er et forvarsel om *Indfødsretten*, den kabinetsordre med grundlovs rang, som i januar 1776 tilsikrede »indfødte landets børn« »alle embeder i Vore stater, hof-, gejstlige, militære og civile, af stor eller liden betydenhed«.[52] Man kan allerede før Struenseetiden nu og da spore uvilje mod den tilsidesættelse af »landets egne børn«, som efter enevældens indførelse hyppigt var sket ved ansættelse af fremmede, særlig Tyske, i høje embedsstillinger og ved hoffet, og i flere trykkefrihedsskrifter kommer misstemning herover tydeligt til udtryk.[53] 1773 advarer professor i statsvidenskab Andreas Schytte ligefrem imod »til de vigtigste betjeninger at foredrage fremmede for indfødte«.[54] Suhms regel falder jo i tråd hermed og bringer for så vidt ikke noget nyt; motiveringen med den dramatiske udgang synes båret af bitterhed.

Formålet med Indfødsretten var først og fremmest at sætte bom for fremmedes ansættelse i statstjenesten. Det har motivernes forfatter,

[50] Samlinger II: 1, 1775, s. 12–13.

[51] Smst., s. 21.

[52] Adgangen til at få indfødsret ved *naturalisation* var hovedsagelig begrænset til udtrykkeligt nævnte grupper af kapitalister og specialister.

[53] I Hist. Tidsskr. 10. r., II, s. 195 er nævnt 5 eksempler herpå.

[54] Staternes indvortes Regering I, s. 82–83.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Guldberg, udtrykt patetisk, men samtidig let fatteligt for enhver: »Billigheden selv vil, at landets børn skal nyde landets brød og fordelene i staten falde i dens borgeres lod«. En saglig redegørelse for lovens politiske grundlag har dens ophavsmand, statsminister Schack-Rathlou, givet i et memorandum til brug for kronprinsen (5. april 1783).[55] Han peger her på det rimelige og naturlige i at give dem, som må bære landets byrder, og som på forhånd nøje kender landets sprog, er indlevet i dets kultur og fortrolige med dets økonomiske vilkår, fortrinsadgang til landets embeder. Derved vil man også opmuntre folkets mod og evner og styrke dets fædrelandskærlighed. Det er sådanne tilsagn om begunstigelser, givet på baggrund af langvarig tilsidesættelse, der rejste et sandt jubelkor over Indfødsretten,[56] og jubelen lød både i Danmark og hertugdømmerne, svagere i Norge, hvor man mindst havde mærket skoens tryk.

En tredie tolkning af loven fremkom 1777 i Tyge Rothes skrift »Om Indfødsretten«. »Tænkeren iblandt os«, som Rothe kalder sig, er enig i, at det nu står til landets egne borgere »at virke vort folkeheld og hæder« ved at enhver evne gøres »patriotisk virksom«. Regenten har haft til hensigt »at gøre eet af os alle, os Danmarks, Norges og Holstens[57], det er Dannerigets mennesker«; det er »slægten«, som nu skal opnå den mængde fordele, staten kan tilbyde, og det er »brødrene«, som skal nyde arven tilhobe [ɔ: i fællesskab]. Men hvis vi deler os, glipper lovens hensigt, så svinder den kraft og glæde, som skabes ved enighed. Vise patrioter har længe ønsket, at statens tre sprog og tre lovbøger kunde blive til eet; men når »lands beskaffenhed« nu ikke tillader dette, så bør hjerterne dog være broderligt forenede. Og »hvilket bevis på almindelig fremgang mod ret tænkemåde, når medbroderskab og medborgerskab bestemmes efter fælles borgerlig og broderlig fordel, men ej efter det, der er så tilfældigt som forskel imellem sprogs dialekter eller mellem lokale sæder og vaner«.

Det er med fuld føje Rothe tillægger regeringen den hensigt »at gøre eet af os alle«. Man håbede nemlig ved den fælles indfødsret at fæstne forbindelsen med den gottorpske del af Holsten, som var tilfaldet den danske krone ved det i 1773 fuldbyrdede mageskifte med Oldenburg-

[55] Thaulow og Bro-Jørgensen: Udvalgte breve, betænkninger og optegnelser af J. O. Schack-Rathlous arkiv, 1936, s. 454.

[56] På det kongelige bibliotek (Luxdorphs samlinger) findes 2 samlingsbind med pjecer, digte, taler og avisartikler til forherligelse af Indfødsretten.

[57] Navnene Holsten og Holstenere omfatter her og i det følgende som almindeligt i datiden også Slesvig og Slesvigere.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Delmenhorst. Schack-Rathlou lagde megen vægt på at forebygge al tvivl hos Holstenerne om deres »fuldkomne indigenats-ret«. Dette sigte har også sat spor i lovteksten, ligesom det har fundet udtryk i den medaille, som Kongen lod præge i anledning af Indfødsretten, og hvor forholdet mellem Danske, Nordmænd og Holstenere er symboliseret ved 3 børn, som holder hinanden i hånden.

Suhm lod slå en guldmedaille med lignende motiv: 3 danserinder med palme- eller laurbærgren i den ene hånd og »alle 3 den anden hånd i hverandre over den mellemstes hoved«. Suhm har utvivlsomt fundet det i sin orden, at også Holstenerne fik del i de goder, som fulgte af fremmedes udelukkelse fra embeder, for »Aprigerne er ikke fremmede«, som der står i nr. 35. Han har vel også delt håbet om et venskabeligt forhold mellem statens 3 hovedgrupper til »fælles borgerlig fordel«. Ligheden mellem symbolerne kan dog ikke skjule en kløft mellem Rothes og Suhms vurdering af sprogforskellens betydning. Rothe reducerer den til et uvæsentligt dialektproblem, som end ikke hindrer »medbroderskab«. For Suhm derimod er Dansk-Norsk eet sprog, Tysk et andet. Derfor munder hans grundsætning i nr. 25 om ligelig behandling af Kongens undersåtter ud i, at medens Danske og Nordmænd kan anvendes »om hinanden« i begge kongeriger, bør hertugdømmernes indbyggere »fornemmeligst« bruges i deres egne lande.

Kilden til dette tilsyneladende ret uskyldige, men principielt vidtrækkende forbehold kan findes i et lille skrift af Suhm fra efteråret 1771. På den tid var Struensees magtstilling rokket, men trykkefriheden ubeskåret, og i en på Fransk skrevet afhandling om videnskabens, litteraturens og kunstens tilstand i Danmark-Norge – forfatteren foregives at være Englænder – indfletter Suhm s. 9–10 følgende åbenhjertige skildring af den nationalpolitiske situation: »De Store, regeringen ynder og agter de fremmede og mener, at folket [la nation] ikke duer til noget. Folket derimod og de, som kalder sig patrioter (som dog er temmelig tyndt sået) hader og afskyr [haissent et détestent] næsten de fremmede. Jeg synes dog, at de endnu har brug for fremmede i flere henseender, og at deres had undertiden er uretfærdigt og ugrundet. Man kan heller ikke bebrejde regeringen, at den ansætter dem fra Holsten [ɔ: den kongelige del] i Danmark, skønt de er Tyskere, da de er Kongen af Danmarks undersåtter lige så vel som Danske og Nordmænd. Men mængden [le peuple] formår ikke at skelne [ignore les distinctions], og for den er enhver, som taler et andet sprog end dens eget, en fremmed«.

I 1771 har Suhm øjensynlig ment at kunne negligere den jævne mands

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

klager over ansættelse i Danmark af tysktalende Holstenere, men 1774 tilråder han, at disse især bruges i deres egne lande. Den styrkelse af det tyske element i hertugdømmerne, som mageskiftet indebar, har muligvis påvirket Suhms holdning.

Ved læsningen af den appel, der i slutningen af Suhms fædrelandshistorie rettes til ungdommen, fristes man til at tro, at Suhm nu (1776) har slækket på forbeholdet i nr. 25. Her opfordres nemlig til at lade »den dårlige forskel imellem at være Dansk, Norsk, Holstensk« ophøre, for »vel er der nogen forskel imellem eders sprog, men Gud forstår eder alle, een Konge behersker eder alle«. Den klare sondring mellem to sprog er altså erstattet med en valen bemærkning om »nogen forskel«.

Jeg tror dog, at appellen overvejende er præget af Guldbergs ånd og pen, og at Suhm har ment at burde strække sig til denne reverents for Guldberg som ophavsmanden til historieværket, ligesom han er gået med til adskillige Guldbergske henstillinger om ændringer i den historiske tekst.[58] Et helhjertet udtryk for Suhms indstilling er appellen i hvert fald ikke, hans øre havde allerede fanget en helt anden treklang, den nordiske. Man kan ane den i hans fortælling »Frode« fra 1774, hvor Suhm har søgt at styrke båndet mellem Danske og Nordmænd. I »De tre Venner« fra samme år er klangen fuldtonende: Svenskeren Hjalmar, som har befriet nogle fangne Danske, kalder dem sine landsmænd, »thi eet sprog, een herkomst, een tro forbinder mig til at anse Svenske og Danske for eet folk«; og Lejrekongen opfordrer Nordmanden til at vedligeholde det venskab, som fostbrødrelaget har begyndt at stifte mellem de tre folk: »Lad Dansk, Norsk og Svensk være eet«.

Dansk og Tysk

Nyerup har (1798) sammenfattet sin vurdering af »Euphron« i den sentens, at regeringsreglerne – fra regeringsskiftet 1784 at regne – »kan anses at have været som politisk symbolsk bog for vore statsstyrere«.[59] Selv et løseligt overblik støtter efter min mening denne karakteristik af reglerne som en slags politisk løsen, og hvis den var rigtig allerede 1798,

[58] Appellen har i øvrigt ikke haft nogen fast, intakt placering i de forskellige udgaver af fædrelandshistorien. I udgaverne fra 1781 og 1790 blev den stående væsentlig uforandret, men i Kierulfs udgave (1802) er den udeladt. I Werlauffs udgave fra 1813 er den på ny blevet optaget, med en enkelt ændring, og i sammes udgave fra 1832 er den – med fornødne ændringer – flyttet til forordet. Her er det slørende »nogen« foran »forskel« gledet ud.

[59] Levnedsskildring af Suhm, s. 74.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

gælder det så meget mere på noget længere afstand. Men også hvor Suhms anskuelser ikke har fundet udtryk i lovgivningen, kan de have tilskyndet eller bidraget til en bemærkelsesværdig udviklingslinie, f. eks. på det for Suhm så betydningsfulde sproglige område. I en afsluttende skitse vil jeg søge med tilknytning til det foregående afsnit at påvise spor af Suhms syn på Danmarks forhold til Holsten og til Norden frem til den litterære strid, der går under navnet Tyskerfejden.

Mageskiftet 1773 havde givet riget et mere samlet område og åbnet udsigt til en varig fredspræget fremtid i Norden til fælles gavn for Danmark-Norge og hertugdømmerne. Men *udgangspositionerne* for en harmonisk samvirken mellem de forskellige sprogområder havde ikke just været lovende. Vi har af Suhms situationsskildring 1771 (s. 148) set, at der ved slutningen af Struenseeregimet herskede ligefremt had i den danske befolkning til »de fremmede«, og som fremmed anså den jævne mand enhver, der talte et andet sprog end hans eget. Suhm selv synes behersket af samme indstilling, når han i sit Brev til Kongen (januar 1772) udbryder: »Lad det fremmede sprog [ɔ: Tysk] være et kendemærke på den nedrige forræder, som var for doven til at lære vort sprog«. – Og søger man at lodde stemningen i den nyerhvervede hertugelige del af Holsten, kan man der møde genvakte udslag af det nag til Danmark, som landsherren gennem generationer havde indprentet befolkningen som sand patriotisme. Hos adelen spores særlig frygt for, at hertugdømmerne skulde blive forfordelt og ridderskabets privilegier krænket i en overvejende dansk-norsk præget, enevældig styret stat; man skævede desuden til en udvikling ved hoffet og ved centralstyrelsen i København, hvorunder hidtil dominerende højadel og tysk sprog lod til at vige for borgerlige elementer og dansk sprog.

Der har tidligere hersket stærkt overdrevne forestillinger om udstrækningen af både det tidsrum og det sagområde, hvor Guldberg »rådede for regn og solskin«. Begyndelsen på den såkaldte Guldbergtid kan næppe med rimelighed sættes før 1775–76, og det var først 1783 Guldberg »indflød med fuldstændig virksomhed«. Finanserne styrede Schimmelmann til sin død (1782), og i hertugdømmerne holdt A. P. Bernstorff som direktør for tyske kancelli alle tråde i sin hånd 1773–80.

Det lykkedes Bernstorff at vinde almindelig tillid og at dæmpe den uro og modvilje i Holsten, som mageskiftet havde givet anledning til. Hans stræben er rettet mod at skabe fornøden ensartethed i landsdelens retsvæsen og administration. Det er enheden i *hertugdømmerne* – »de tyske provinser«, som Bernstorff sædvanlig benævner Slesvig og Holsten – der

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

er hans direkte mål; kun hvor Bernstorff sporer separatistisk tendens, er han på vagt for rigsenheden. For det danske sprogs stilling i Nord- og Mellemslesvig har han intet blik. Hans politiske holdning er med et udtryk fra en senere tid blevet karakteriseret som »administrativ Slesvigholstenisme«.[60] – I *Danmark* har hadbølgen fra Struenseetiden lagt sig. Statsenhed er Guldbergs mål, og selv om omsorgen for »det kære danske sprog« er drivfjederen i hans mangesidige virke for dansk kultur, er Holsten jævnligt med i billedet. Det nævnes i titlerne på Suhms fædrelandshistorie (1776) og Mallings »Store og gode handlinger« (1777), og i lunden ved Jægerspris, arveprinsens ejendom, hædrer mindestenene (fra 1777 fremefter) også fortjenstfulde Holstenere. Sligt er dog nok snarere udtryk for et regeringsønske om at pointere samhørighed end for samfølelse mellem folkegrupper. Det dansk-tyske forhold er nemlig stadig ømtåleligt. Indbyrdes modvilje finder ganske vist kun ringe afløb i samtidig litteratur, men den *oplagres* i dagbøger og breve, og den tilbageholdenhed, der vises på tryk, bunder formodentlig i respektblandet frygt for regeringsindgreb.

Vi har dog eet litterært vidnesbyrd, som kaster klart lys over parternes holdning, nemlig skærmydslerne 1776–78 mellem digteren Fr. Leopold Stolberg og tre prominente Danemænd: B. G. Sporon, C. F. Jacobi – begge stod Guldberg nær – og Tyge Rothe.[61] Stolberg var Holstener, som søn af amtmanden i Segeberg dansk undersåt, og han voksede op på Sjælland. Men han talte dårligt Dansk, og hans nære tilknytning til tysk åndsliv (Klopstock) fæstnedes under flerårige studieophold i Halle og Göttingen. Ved hjemkomsten fra et besøg hos Goethe i Weimar (januar 1776) stødte Stolberg på Indfødsretten. Den og svogeren A. P. Bernstorffs bitre kommentarer dertil[62] har inspireret ham til »Kinderspiele und Gespräche« og de nedenanførte strofer. Den 26årige digter ser mørkt på Danmarks fremtid: folket står endnu langt tilbage i kunst og videnskab, og da ingen udlænding fremtidig kan få embede i landet, vil det for tid og evighed blive stående tilbage. »Bescheiden, feurig, stark und rein/ ist deutscher Geist und deutscher Wein./ Den Dänen, sei es Gott geklagt/ ward Wein und Geist zugleich versagt«. Et par år senere ytrede Stolberg sin utilslørede ringeagt for dansk kultur i et brev,

[60] Aage Friis: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg, 1899, s. 135–37.

[61] Om denne sag og dermed i forbindelse stående emner gives nærmere oplysninger i N. M. Petersens litteraturhistorie, 2. udg. V., s. 51–53, i Holms anf. værk V, s. 248–52 og i Aage Friis, anf. værk, s. 108–15.

[62] Bernstorff var ud fra sin kosmopolitiske indstilling imod lovens grundtanke, der også må være faldet ham som Hannoveraner personligt for brystet.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hvor han klager over det dybe fald fra vandringer med Homer ved Skamandros »hinab in den Schlamm dieses Jahrhunderts, in die Kopenhagener Grundsuppe, wo Guldberg eine Hauptrolle spielt . . .«. Den dom, broderen Christian Stolberg 1777 fælder over Guldberg, som da var blevet adlet, står mål hermed i hånlig despekt. – I »Brev og bøn til vore skribenter« ønskede Tyge Rothe, at Fr. Leopold Stolberg og »andre Tyske, hvilke kvæde i Nationalhovmodens skrydende tone«, måtte få »en snert«, Sporon revsede i »Tre Sange« Stolbergs poem, og Jacobi skrev et vers om tysk overmod. Guldberg holdt sig klogeligt tilbage og overlod Stolbergs venner at ave hans tunge.

Stolbergepisoden er et interessant træk i udviklingen af det dansk-tyske forhold, især ved blottelsen af en total mangel på forståelse for dansk lynne selv hos Holstenere med stærk tilknytning til Danmark, deres åbenlyse foragt for dansk åndsliv og stærke dragning mod tysk kultur. Der kastes derved en skygge ind over fremtiden, og man spørger uvilkårligt: hvis det står så slet til, hvor der er gunstige ydre betingelser for samkvem, hvad må man så vente, hvor vilkårene er ringe.

Der skulde dog gå mere end en halv snes år, før ulmende brændstof slog ud i lys lue i Holger- og Tyskerfejden 1789–90.[63] Abrahamson og Pram, fremtrædende deltagere i striden, er enige om, at et sådant litterært generalopgør mellem Dansk og Tysk for åbent tæppe først var blevet muligt efter regeringsskiftet 1784, da skribenterne fik følelsen af, at båndet på trykkefriheden var løsnet. Men de er også enige om, at anskuelser, der kom på prent i »den nu ej mere miskendelige tvist mellem borgere« (Abrahamson), gennem mange år havde fundet udtryk mand og mand imellem.

Ankerne fra dansk side rettes først og fremmest mod det fænomen, som Abrahamson kalder »Tyskeri«, det vil sige ringeagt for alt, hvad Dansk er, særlig iøjnefaldende som foragt for landets sprog og litteratur. Denne »Krontyskernes« holdning møder man også hos de fleste Holstenere, hævder Abrahamson: hovedstatens sprog, »som gælder fra

[63] Der er ikke noget skarpt skel mellem de to fejder, som udbrød omtrent samtidig i efteråret 1789. Holgerfejden har et rent æstetisk udspring og navn efter Baggesens libretto »Holger Danske«. Dette svage arbejde vakte kritik, præget af såret nationalfølelse, fordi det blev skamrost og oversat til Tysk af den i Danmark upopulære Kielprofessor C. F. Cramer. N. M. Petersen: anf. værk, s. 53–67; P. Hansen: »Holgerfejden«, »Fremtidens« Nytårsgave 1867, s. 163–99; Chr. Molbech: Capitain Werner H. F. Abrahamson, Hist.-biogr. samlinger 1851, s. 428–40. – De Tyskerfejden vedrørende indlæg er for størstedelen fremkommet i »Minerva« 1789 og 1790. »Folkets røst om Tyskerne« og den her refererede afhandling af Abrahamson (»Anmærkninger til stykket i Minervas januar . . .«) er særskilte skrifter.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Nordkap til Sliefjord«, er dem ligegyldigt eller endog væmmeligt, de »klubber sig sammen« og forlanger i virkeligheden, at man skal lære et fremmed sprog for i sit eget fødeland at kunne tale med en medborger. Det har ikke været svært hverken for forfatteren af »Folkets røst om Tyskerne« eller for Abrahamson at finde grelle eksempler på tysk anmasselse i svundne tider eller på hånlig skepsis overfor nu spirende Danskhed. Men de synes at overse, at det tyske sprog havde måttet vige førstepladsen for Dansk i det *offentlige* liv, og at det på denne baggrund næppe kunde være fristende for Holstenerne i det *private* liv at opgive deres tilvante placering af sprogene, deres litterære forbindelse sydpå og reserverede selskabelige holdning til fordel for en sproglig, kulturel og social kontakt på dansk grund. – Forskelligt syn på Indfødsretten har også rejst strid, og her har den fængende gnist vistnok været formodning om, at loven blev misrøgtet ved ansættelse i København af tysktalende fremmede. En forsvarer i »Minerva« (januar 1790) for verdensborgerlig synsmåde urgerer, at enhver brav, virksom og nøjsom fremmed er en vinding for staten, og at regeringen derfor burde opsøge *de dueligste*, hvor de end måtte findes. Dette var jo en anvisning på at ignorere Indfødsretten, og Abrahamson reagerer da også lidenskabeligt ved at kræve loven overholdt »med troneværdig alvor«. Han optager Suhms forbehold i den 25. regeringsregel (s. 148) og giver det praktisk form ved at hævde, at der »for vore holstenske brødre er bestillinger nok i Holsten og den tysktalende del af Slesvig, ved det tyske kancelli og vore tyske kirker«. Dette var muligvis rigtigt, men forbeholdet blev jo ikke godkendt i Indfødsretten, og Schack-Rathlou kan ikke have ment, at man på den måde vilde tilsikre Holstenerne »fuldkommen indigenatsret«.

Tyskerfejden er opladet med en lidenskab, der får afløb i harmdirrende udfald mod både forhold og personer. Man må dog ikke heraf lade sig forlede til at tro, at de stridende parter indtager en stiv uforsonlig holdning; tværtimod søger de gennemgående at bane vej for god forståelse og at opfordre til fordragelighed, når blot de påklagede misforhold rettes og »opviglerne« revses. Blandt fredsmæglerne indtager Nordmanden Pram, som 1790 var blevet eneredaktør af »Minerva«, førstepladsen med en afhandling deri på 80 sider (april 1790). Pram har ikke skyet nogen anstrengelse for at finde ud af, om der i fysisk, politisk eller moralsk henseende måtte være rimelig grund til misundelse eller ringeagt mellem de to folkegrupper, og det lykkes ham ved en minutiøs afvejning af fortrin og mangler at finde frem til en jævnbyrdighed, der ikke skulde kunne volde ufred. Derimod har grænsestridigheder lige

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

siden middelalderen og en til tider overhåndtagende indvandring og favorisering af Tyske aflejret uvenskab. Nu er der imidlertid ikke længer årsag til at bebrejde hinanden nationale fornærmelser, og til værn mod, at gamle sår rives op, vil det være, om Holstenerne viser taktfuld optræden og »forbindtlighed« overfor den nation, hvis gæstfrihed har skænket dem lykke og anseelse, og Danskerne til gengæld ikke tager anstød af, at det oftere er holstenske end danske adelsmænd, der »hæves i højden«, eller forarges over, at Holstenere, som virkelig er undersåtter i en tysk provins,[64] kalder sig Tyskere. Dette er Prams konklusion. Men det *faktiske* grundlag, hvorpå hans håb om et fremtidigt bedre forhold hviler, er skrøbeligt. Med Prams egne ord: »Det er almindeligt iblandt næsten alle klasser af vort folk overhovedet ikke at mene vel om mængden [ɔ: størstedelen] af de Tyskere, som lever iblandt os. Jeg hører enstemmigt af dem, som har levet blandt Tyskere i deres hjem, at de ligeså lidet . . . taler godt om, hvad der bærer navn af Dansk. Det er vist, at dette er tonen i den tyske provins, som står under regering med os, ikke at dømme æragtigen om os«. – En anmelder i »Allgemeine Literatur-Zeitung« (september 1790) ofrer blot et sarkastisk smil på Prams sammenligning af de to nationers litteratur. Den virksomste årsag til modsætningsforholdet mellem Dansk og Tysk er efter hans mening, at den nu fremadstræbende danske nation føler sin underlegenhed overfor den langt mere fremskredne tyske. Efter mit skøn overdriver anmelderen stærkt betydningen af dansk mindreværdsfølelse, men han har ret i, at man – også i de to fejder – kan registrere udslag af overfølsom dansk sårbarhed.

Som mægler i Tyskerfejden har Pram ikke villet stemple de stridendes holdning med stærke ord. Det har N. M. Petersen gjort; han kalder den »et løsladt folkehad«. Udtrykket leder uvilkårligt tanken tilbage til Suhms skildring af opgøret med Struenseestyret som båret af had, men ligheden er overfladisk. Hint opgør havde mange og højst forskellige bevæggrunde: Dyrtid, arbejdsløshed, urimelige afskedigelser, moralsk forargelse, bekymringer for kongehuset, ængstelse for hovedstadens skæbne. Der er også et sprogelement: vrede over ringeagten for dansk sprog, og skræmmebilledet af en tysktalende tronraner blev fællesmærke for al slags ophidselse (»Al vor fortræd er tysk«). Tyskerfejden har derimod et enhedspræg; det er overvejende et sprogligt-kulturelt opgør på nationalt plan, og når statsmændenes forventninger om ved Indfødsretten at knytte rigsdelene sammen fik et så skuffende udfald, som Prams

[64] Det vil sige hertugdømmet Holsten, som var en del af Det tyske Rige.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

opgørelse viser, må det hovedsagelig tilskrives udviklingen på det sproglige område. I 1760erne var det en fra verdensborgerligt synspunkt naturlig forventning, at harmonisk borgerlig sameksistens kunde være i sigte; endnu 1790 råber »En Holstener« i »Minerva« ve over dem, der vil forstyrre »de tre danske søsternationers fredelige enighed« ved at bringe »den huslige borgerligheds dyd« i fare. Men man havde ment at kunne lade sprogproblemet uænset, og her var misteltenen. Vi har set, at allerede udgangspositionerne for folkelig forståelse var lidet lovende. Regeringens ivrige stræben efter at fjerne et indgroet misforhold mellem tysk og dansk sprog var vel i og for sig selvfølgelig; men når man gav Dansk en længe tiltrængt gunstigere placering i administration, ved hof og hær, var det jo ensbetydende med, at man *berøvede* Tysk (Holstensk) en ganske vist urimelig gunstig, men længe tilvant placering sammesteds. Opfordringer fra dansk side til at vise sympati for vort sprog og vor litteratur kunde derfor ikke øve tiltrækning på Holstenere, som følte sig rodfæstet i en højt udviklet tysk kultur, og det så meget mindre som den kulturelle befæstelse af Dansk var umiskendelig i Guldbergtiden. Pram tør da heller ikke svinge sig højere end til et håb om, at man vil kunne nå til en gensidig *forbindtlig* indstilling.

Suhm tog ikke direkte del i Tyskerfejden, men vi genfinder flere af hans tanker hos Abrahamson. Og Suhms høje vurdering af sproget er taget i arv af hans protegé og nære ven, den højtbegavede historiker Frederik Sneedorff (1760–92), søn af sprogrenseren. Sneedorff jun. skriver 1791: »Kærlighed til sit fødeland og kærlighed til dets sprog er to aldeles uadskillelige ting . . . Hvad ret har et andet sprog . . . til at udøve et monopol herinde, der er lige så kendeligt som det er fornedrende for en dansk mand«.[65] Det løfterige perspektiv i nordisk samarbejde er sikkert også inspireret af Suhm. Da Sneedorff 1792 holdt foredrag i det nordiske selskab i London om »vigtigheden af de tre nordiske rigers forening«, hævdede han, at en naturlig alliance mellem stater bør grunde sig »ikke blot på fælles interesse, men på fælles fortrolighed og agtelse«.[66] Forudsætningen for en sådan *fortrolighed* var til stede mellem stater, der er nøje forbundet ved »et sprog, ens sæder, en religion, en oplysning og naboskab«, og den kunde bedst underbygges af selskaber i de 3 riger, der ligesom Londonselskabet havde til opgave »at udbrede almen kærlighed til fædrenelandet og til Norden, hvor vi forenede Svenske, Norske og Danske betragter os som hørende til et fædreneland – Skandinavien«.

[65] Saml. skr. III: 2, s. 561.
[66] Skand. Museum II.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ZUSAMMENFASSUNG

Die »Regierungsregeln« P. F. Suhms (1774)

Die Grundpfeiler der Staaten – Menschenrechtserklärungen – Sprache und Staatsangehörigkeit

Im Herbste des Jahres 1774 veröffentlichte der Geschichtsschreiber P. F. Suhm (1728–98) eine anonyme Erzählung mit dem Titel »Euphron«, dem Namen des Helden der Erzählung, eines Staatsmannes, der alle Tugenden besitzt. Ursprünglich hatte Suhm gedacht, die Erzählung mit einer Sammlung »Regierungsregeln« zu begleiten, im letzten Augenblick aber besann er sich eines Besseren und liess den »Euphron« in zwei Ausgaben drucken, einer *mit* den Regeln, der andern *ohne* dieselben; nur die beschnittene Ausgabe war für den Verkauf bestimmt, die kompletten Exemplare wollte Suhm seinen Freunden schenken. Nach demselben Plan verfuhr er im Jahre 1779, als die zweite Auflage erschien. Erst 1789 wurde der »Euphron« als ein Ganzes herausgegeben (Gesammelte Schriften III). Obwohl Suhms Biograph, R. Nyerup, die Regierungsregeln in die Wolken erhebt und sie treffend als Weissagungen charakterisiert, welche eine nach der anderen erfüllt worden sind, hat diese Lobrede es nicht vermocht, das Interesse für die Regeln festzuhalten. Eine Hauptursache hierzu dürfte es sein, dass »Euphron« als literarisches Werk bald vergessen wurde und die angeknüpften Regeln mit sich gezogen hat.

Die 42 Regierungsregeln sind hier nach der Originalausgabe abgedruckt, die in allem Wesentlichen mit der Ausgabe 1789 stimmt. Die Regeln umfassen den grössten Teil des staatlichen Wirkungskreises. Zehn Nummern (8–17) beziehen sich auf das finanzielle Gebiet, eine kleinere, zerstreutere Gruppe auf die Wirtschaftspolitik. Eine dritte Hauptgruppe sind die verfassungsmässigen Bestimmungen der Nummern 1–7, 36 und 39. Diese, nebst einigen Regeln über Sprache und Staatsangehörigkeit (Nr. 25, 26, 35) machen den Gegenstand dieser Abhandlung aus.

Das erste Kapitel der Abhandlung behandelt Religion und Ehre als tragende Grundlage der Wohlfahrt des monarchischen Staates. Die eigenartige Form der Nummer 2 der Regierungsregeln wird versuchsweise erklärt. Mit der Nummer 3 beginnt ein neuer Abschnitt: Menschenrechts- und Bürgerrechtserklärungen über Religionsfreiheit, Pressfreiheit, persönliche Freiheit und Eigentumsrecht. In einer Einleitung wird darauf hingewiesen, dass diese formuliert worden sind, ehe irgendwelche der nordamerikanischen Rechtserklärungen entstanden, und dass ein schwedisches Memorial dem »Euphron« gegenüber einen Vorsprung von 4–5 Jahren hat. Die Möglichkeit eines nordischen Einflusses auf französische Aufklärungsliteratur wird berührt. – Der Anspruch auf Religionsfreiheit in der Nummer 3 bietet keine Erklärungsschwierigkeit, und der Inhalt der Nummern 4 und 5 – Pressfreiheit – entspricht genau unserem geltenden Grundgesetz § 77,1. Nummer 39, Petitionsfreiheit, ergänzt Nummer 4. Die Abfassung des Anspruches auf persönliche Freiheit in den Nummern 6 und 7, die zusammengehören, ist weniger klar. Was speziell die Bauernfreiheit betrifft, ist vermeintlich Nummer 7,2 von Georg Chr. Oeders Schrift (1769) über die Mittel, dem Bauer Freiheit und Eigentum zu verschaffen, beeinflusst; das in den Punk-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ten 3 und 4 empfohlene glimpfliche Verfahren ist von politischen Rücksichten geprägt. – Nr. 6 (Anfang) legt es dem König ans Herz, zwischen den Ständen Gleichgewicht zu erhalten, und eine Erwerbsverteilung zwischen Adel und Mittelstand wird skizziert. Derselbe Gegenstand wird in Nr. 36 (Zusammensetzung des Rates) vertieft.

Das folgende Kapitel beginnt mit einigen Bemerkungen über die Sprachreinigung, die in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts in einziger Art die dänische Schriftsprache geprägt hat. Die Sorge für die Muttersprache war ursprünglich ein gemeiner, europäischer Zug in dem Dienst der Aufklärung; da aber die Sprache die tiefste Kundgebung der Eigenart eines Volkes ist, erhält ihre Wartung leicht eine nationale Färbung. Eine solche ist auch bei Suhm unverkennbar. Struensees verletzende Geringschätzung der dänischen Sprache trug dazu bei, diese nationale Haltung zu akzentuieren und popularisieren: Kurz nach der Hofrevolution 1772 wurde Dänisch zur Reichs-, Hof- und Heeressprache erhöht. Auch das Staatsangehörigkeitsgesetz 1776 gehört hierher, indem es Vertrautheit mit der Sprache eines Landes als Bedingung des Zutrittes zu seinen Ämtern voraussetzt. – Die Entwickelung auf dem sprachlichen Gebiet hatte sich so schnell gestaltet, dass Suhms Regeln (Nr. 26) über Hof- und Heeressprache eher als eine Würdigung der Vorzeit denn als eine Anregung für die Zukunft betrachtet werden müssen. Die Warnung in der Nummer 35 vor der Anstellung fremder Personen in hohen Ämtern ist ein Vorbote des Staatsangehörigkeitsgesetzes. Die Hinzufügung, dass die Holsteiner keine Fremdlinge sind, ist gegen die verbreitete Wahnvorstellung gerichtet, dass »deutschsprechend« und »fremd« eindeutige Begriffe sind. Bemerkungswürdiger ist der Vorbehalt, den in der Nummer 25 Suhm an seine Regel über gleichartige Behandlung der Untertanen in allen Teilen des Reiches knüpt: Dass die Holsteiner hauptsächlich in den Herzogtümern verwendbar sind, weil sie eine andere Sprache als Dänen und Norweger haben. Der Gedanke an eine solche Trennung der Nationen kann einer Regierung doch nicht gefallen haben, deren Ziel es war, sie zusammenzuschweissen.

In dem Schlusskapitel wird die Entwickelung des Verhältnisses zwischen Dänemark und Holstein 1771–90 skizziert. Die Ausgangsposition eines harmonischen Zusammenwirkens war in beiden Gebieten wenig verheissend. Auf diesem Hintergrund wurde die offenbare Rehabilitation der dänischen Sprache am Hofe und im Heere sowie Guldbergs ausgeprägt dänische Kulturpolitik leicht als angestrebte Zurücksetzung der deutschen Sprache gedeutet, und die dänische Erwartung eines kulturellen und sozialen Kontaktes konnte infolgedessen bei Holsteinern, die sich durch die Sprachgemeinschaft in deutscher Kultur eingewurzelt fühlten, keinen Klangboden finden. Andererseits wurde eine reservierte oder exklusive holsteinische Haltung von vielen Dänen als Geringschätzung dänischen Geisteslebens erfasst. So war unter den Devisen »Danizismus« und »Deutschtümelei« eine Zwickmühle in Gang gesetzt worden. – Gegenseitiger Widerwille fand mehrere Jahre hindurch doch nur ausnahmeweise einen öffentlichen Ausdruck, weil die Furcht von Pressrestriktionen die Schriftsteller zurückhielt. Erst fünf Jahre nach dem Regierungswechsel 1784 brach die sogenannte Holger- und Deutschenfehde los. Ihre Eigenart sucht man durch einen Vergleich mit der Auseinandersetzung nach Struensees Sturz zu

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

erklären. Die pessimistische Beurteilung der aktuellen Sachlage durch den Schriftsteller Chr. H. Pram als Vermittler wird mit dem Urteil Suhms aus dem Jahre 1771 verglichen. Suhmsche Beeinflussung spürt man bei dem Schriftsteller Werner H. F. Abrahamson in seiner Begrenzung des für die Anstellung der Holsteiner gedachten Gebietes. Und die hohe Würdigung der dänischen Sprache sowie die verheissungsvolle Perspektive in nordischer Zusammenarbeit hat der Historiker Fr. Sneedorff von Suhm geerbt.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Caracas-spekulationen 1782-1783

DANSK NEUTRALITETSUDNYTTELSE UNDER DEN AMERIKANSKE FRIHEDSKRIG

AF

OLE FELDBÆK

DEN såkaldte florissante handelsperiode var i vid udstrækning baseret på en omfattende og overvejende med held gennemført dansk udnyttelse af neutralitetskonjunkturerne. Monarkiets købmænd og redere opererede under stormagtskrigene i europæiske farvande, i Vestindien og i Syd- og Sydøstasien; det var samtiden bekendt, at ikke alle disse aktiviteter repræsenterede dansk handel og dansk kapital; og regeringen i København demonstrerede ved flere lejligheder både vilje og evne til at støtte endda ret vidtgående former for neutralitetsudnyttelse.

I sine bevidste forsøg på gennem lovgivning, administration og aktiv udenrigspolitik at fremme den økonomiske vækst inden for monarkiets søfart og handel og i den forbindelse samtidig forbedre betalingsbalancen over for udlandet udviste regeringens politik iøjnefaldende lighedspunkter med en moderne erhvervspolitik. Mindre i overensstemmelse med moderne normer virker det derimod, at opfattelsen af grænsen imellem på den ene side politisk og administrativt ansvar og på den anden side privatøkonomiske interesser i den førte politik var langt mindre klar, sammenlignet med idag. Det danske og udenlandske materiale refererer således ikke sjældent til, at medlemmer af kongefamilien og hoffet samt ministre og højtstående embedsmænd gennem deres engagement i økonomiske foretagender og transaktioner privat tog del i aktiviteter, der for en dels vedkommende tenderede mod at overskride grænsen for samtidens i sig selv ret rummelige neutralitetsopfattelse. Dette engagement kunne have form af lukrative direktionsposter i private og semistatslige handelskompagnier, i aktiebesiddelser i disse, i

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ledelsen af statsinstitutioner, der direkte tog del i handelen, samt endelig i egentlige investeringer i private handelsekspeditioner, hvis heldige gennemførelse ikke sjældent var afhængig af regeringens og administrationens velvilje og aktive støtte.

Sådanne aktiviteter kunne lejlighedsvis ikke undgå at bringe de pågældende i situationer, hvor et fuldstændigt sammenfald imellem statens og deres egne interesser ikke var muligt. På det udenrigspolitiske plan kunne dette således medføre, at beslutninger blev truffet ikke alene udfra hensynet til statens tarv, men også under påvirkning af personlige interessehensyn.

Under den amerikanske frihedskrig var den engelske envoyé i København overordentlig opmærksom på denne problematik. Morton Eden, der gennem sine personlige bekendtskaber med de styrende synes at have været bedre orienteret end de fleste af sine kolleger ved det danske hof, gjorde sig store anstrengelser for at skaffe sin regering informationer om disse aktiviteter; og ved krigens slutning mente han at kunne give følgende karakteristik af de styrende:

> their sole view is to enrich themselves and for the better accomplishing of their plan they have the Queen Dowager and her son to embark with them in all their commercial speculations. Their profits are immense and that they may continue, their highest wish is to see the war protracted.[1]

I sagens natur ville dispositioner, der efter samtidens opfattelse repræsenterede misbrug af politisk eller administrativ indflydelse, fra starten være omgærdet med diskretion. Morton Eden og andre iagttagere formåede da heller ikke at forelægge egentlige beviser for deres formodninger om sådanne interessekonflikter; og historikeren befinder sig stort set i den samme situation. Mens det ikke sjældent er muligt at demonstrere en privatøkonomisk interesse i neutralitetsudnyttelsen hos en række ministre og højtstående embedsmænd, så er det normalt ikke muligt at dokumentere, at vedkommende i deres politiske og administrative dispositioner utvetydigt har ladet sig lede – helt eller delvist – af private økonomiske hensyn.

At de styrende i adskillige tilfælde har haft privatøkonomiske interesser i en dansk udnyttelse af neutralitetskonjunkturerne, er imidlertid ubestrideligt; og en kortlægning af disse interesser og deres omfang vil derfor i sig selv have betydning for forståelsen af den danske uden-

[1] Morton Eden 27. april 1782 i kode t. Lord Stormont. Foreign Office. Denmark. 22:3. Danicafilm. Samtlige citerede arkivalier og film beror i Rigsarkivet, København.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

rigs- og handelspolitik under det 18. århundredes stormagtskrige. Det følgende eksempel på statslige og private interesser i en udnyttelse af neutralitetskonjunkturerne – i form af handel på den spanske koloni Caracas – skal derfor ses som et bidrag til en sådan kortlægning. Historikeren kan normalt ikke forvente at finde meget materiale til belysning af denne problematik; og behandlingen af den isolerede transaktion skyldes netop, at den undtagelsesvist har efterladt sig et vist – omend beskedent – materiale.

IGENNEM det 18. århundrede var de økonomiske bånd imellem de europæiske stater og deres kolonier blevet knyttet stedse tættere. I fredstid søgte staterne gennem et lukket 'merkantilistisk' system at binde koloniernes økonomi til deres egen; og en afskæring af disse forbindelser under en krig ville derfor mere og mere føleligt ramme en europæisk magt. Økonomisk krigsførelse blev derfor taget i anvendelse med voksende konsekvens og intensitet, for foreløbig at kulminere under Napoleonskrigene.

De neutrale søfartsnationer havde på deres side en udtalt interesse i at udnytte det tomrum i såvel den europæiske som den oversøiske handel, som krigen havde skabt. En sådan udnyttelse af neutraliteten kunne normalt realiseres, idet de magter, der var svagest til søs, generelt var villige til under krigen at liberalisere deres 'merkantilistiske' system, i den hensigt at kunne vedligeholde forbindelsen med deres kolonier ved hjælp af neutral tonnage. Af samme årsag rummede enhver af århundredets krige derfor en konflikt imellem de neutrale søfartsnationer og den krigsførende stormagt – normalt England – der besad herredømmet til søs; og i denne konflikt havde den engelske regering en vital interesse i at forhindre, at de neutrale eliminerede virkningerne af Englands militære operationer og økonomiske krigsførelse.

Som neutral søfartsnation var det danske monarki regelmæssigt part i en sådan konflikt med England; og den krigsførende og den neutrale regerings indbyrdes divergerende fortolkning af traktater og folkeret udelukkede en egentlig retlig løsning på problemerne omkring parternes rettigheder og forpligtelser. Konflikten imellem de to hoffer blev ganske vist udkæmpet med argumenter hentede fra traktater og folkeret. Begge parter var imidlertid fuldt på det rene med, at disse retlige argumenter i realiteten dækkede over en dybtgående interessekonflikt, hvis udfald ville afhænge af den politiske og militære udvikling, og som i sidste instans ville blive afgjort af magt, snarere end af ret.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Allerede ved udbruddet af kolonikrigen 1755–1763 havde England som sin principielle opfattelse formuleret 'the Rule of 1756', ifølge hvilken neutrale ikke var berettiget til at besejle og handle på krigsførende magters kolonier, hvortil de ikke i fredstid havde adgang.

Som andre neutrale søfartsnationer havde Danmark vægret sig ved at akceptere denne ensidige deklaration. Grundlæggende baserede den danske regering sin neutralitetsopfattelse på den dansk-engelske traktat af 1670, der – omend vagt formuleret – ikke indeholdt et forbud mod en sådan handel, sålænge det ikke drejede sig om handel med krigskontrabande. Under kolonikrigen havde England imidlertid været tilstrækkelig stærkt til effektivt at kunne håndhæve 'the Rule of 1756'. Den danske regering havde derfor reelt måttet akkviescere herved; og den havde ligeledes de facto måttet opgive sin på en dansk fortolkning af folkeretten baserede påstand om, at neutrale havde ret til at transportere gods tilhørende de krigsførende magters undersåtter.

På det principielle plan havde Danmark imidlertid på intet tidspunkt givet afkald på sine påståede rettigheder; og ved krigsudbruddet i 1778 stod det klart, at kun den politiske og militære udvikling kunne afgøre, hvorvidt de danske synspunkter denne gang ville kunne realiseres.[2]

Fra at være et isoleret opgør imellem England og dets amerikanske kolonier udviklede konflikten sig til en storkrig imellem de europæiske magter. I foråret 1778 gik Frankrig ind i krigen mod England; i efteråret 1779 fulgte Spanien efter; og ved juletid 1780 blev endelig Nederlandene tvunget ind i krigen på de bourbonske magters side. Under de første krigsår havde den store handels- og fragtnation Nederlandene overtaget den største del af den handel og transport, som Frankrig og Spanien ikke selv formåede at videreføre og beskytte. Det danske monarki havde – ligesom de øvrige neutrale søfartsnationer – også kunnet lukrere af konjunkturerne i de første krigsår; men først med Nederlandenes indtræden i krigen indledtes de egentlige højkonjunkturer for dansk søfart og handel.

For Spanien betød krigen med England en delvis afbrydelse af den spanske kolonihandel, idet Spanien kun i begrænset omfang var i stand til at yde denne handel effektiv konvoj. I de første krigsår havde skibe

[2] Den danske udenrigs- og handelspolitik under den amerikanske frihedskrig: se her og i det følgende Ole Feldbæk: Dansk neutralitetspolitik under krigen 1778–1783. Studier i regeringens prioritering af politiske og økonomiske interesser. København 1971.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

under nederlandsk flag formidlet en del af forbindelsen imellem Europa og de spanske kolonier i Amerika. Efter Nederlandenes indtræden i krigen måtte spanierne imidlertid se sig om efter andre neutrale kanaler; og den øgede spanske efterspørgsel – ligesom den tilsvarende franske og nederlandske – efter neutral dansk tonnage dannede grundlaget for højkonjunkturerne i 1781 og 1782 for de danske købmænd og redere.

Blandt de spanske kolonier i Amerika blev Caracas – det nuværende Venezuela – hårdt ramt af krigen, idet den spanske regering måtte koncentrere sine begrænsede konvojressourcer om den vitale forbindelse med Mexico og Cuba.

Caracas var formelt en provins under vice-kongen over Nueva Granada; men fra 1777 var provinsen blevet styret af en i realiteten selvstændig generalkaptajn. Som så mange andre oversøiske områder, der havde været mål for en europæisk ekspansion, blev Caracas administreret af et semistatsligt handelskompagni med vidtstrakte administrative beføjelser og med monopol på al handel til og fra provinsen. Under Compañia Guipuzcoana de Caracas (1728–1785) havde provinsen oplevet en økonomisk blomstringsperiode, hvorunder store mængder tobak, kakao, indigo, sukker og huder fra havnebyen la Guayra var blevet ført til det europæiske marked.

Det var derfor Caracas-kompagniets direktion i Madrid, der efter Nederlandenes indtræden i krigen stod over for problemet, hvorledes kolonien kunne blive forsynet med de nødvendigste europæiske varer og – især – hvorledes de ophobede lagre i la Guayra kunne finde en vej til Europa. En del af transporten søgtes gennemført under dansk flag; og de nøjere bestemmelser for transportens afvikling blev formuleret i den kontrakt, som Caracas-kompagniet i maj 1782 indgik med Det kongeligt oktrojerede danske, norske, slesvigske og holstenske forenede Handels- og Kanalkompagni.[3]

Ved Kanalkompagniets oprettelse den 10. maj 1782 indgik blandt dets mange aktiver en kontrakt, undertegnet 5. marts samme år imellem på den ene side Caracas-kompagniet repræsenteret ved dets Hamborgforbindelse, huset Peter Boué und Söhne, og på den anden side af den danske kommerceminister, greve Heinrich Ernst Schimmelmann.

[3] Handels- og Kanalkompagniet er blevet behandlet i monografisk form i et speciale til skoleembedseksamen ved Aarhus Universitet, indleveret i august 1968. Forfatteren, Anders Nygaard Andersen, har her foretaget en omfattende og veldokumenteret undersøgelse af kompagniets mangfoldige aktiviteter; s. 54–56 findes en – alene på kompagniets arkiv baseret – redegørelse for Caracas-spekulationen.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Kontrakten synes ikke at være bevaret; men dens væsentligste bestemmelser lader sig dog rekonstruere.[4]

Formålet med kontrakten var at ekspedere tre danske skibe til Caracas, hvorfra de skulle returnere med ladninger, det ene til Hamborg og de to andre til Cadiz.[5] Det synes at have været aftalt, at de udsendte ladninger – hvoraf den ene leveredes af Peter Boué und Söhne i Hamborg, og de to andre af huset Cayla, Solier, Cabanes, Jugla & Co. i Cadiz – tilsammen skulle repræsentere en bestemt fakturaværdi; og i Caracas skulle de tre skibe modtage returladning til en værdi af dette beløb med et tillæg på 50% som godtgørelse for fragt og assurance.[6] Den ene af returladningerne skulle leveres til huset i Hamborg og de to andre til huset i Cadiz; og som betaling skulle Kanalkompagniet modtage returladningernes fakturaværdi med et tillæg på 50% avance.[7] Caracas-kompagniet skulle selv svare alle afgifter til den spanske krone; betalingen for de hjembragte ladninger skulle forfalde med en trediedel af beløbet 30 dage efter afleveringen til de respektive huse, og resten i veksler på 90 dages sigt; og for at forebygge uoverensstemmelser over valutakurser blev det fastsat, at en spansk peso duro eller piaster skulle regnes lig med to mark Hamborgsk banco.[8]

Kontraktens baggrund kan spores tilbage til det tidlige forår 1781. I begyndelsen af marts havde spanske købmænd henvendt sig til den danske konsul i Cadiz, Philippe Walsh, for at undersøge mulighederne for at fragte danske skibe fra Cadiz til St. Thomas, hvorfra de med Caracas-produkter skulle returnere til København eller Altona.[9] Den danske regering viste sig åbenlyst interesseret i at deltage i den spanske kolonihandel; og gennem 1781 forsynede Walsh derfor Kommerce-

[4] Kontraktens datering: Administrationen i København 6. juli 1784 t. Peter Boué und Söhne. Handels- og Kanalkompagniets arkiv. Kopibøger over administrationens udenbys bortgående breve. I det følgende citeret: Udg. breve. Hvor intet andet anføres, beror de i det følgende citerede arkivalier i Handels- og Kanalkompagniets arkiv.

[5] Direktionens deliberationsprotokol 3. april 1783; administrationen 24. juni 1782 t. H. L. E. Schimmelmann, St. Thomas, og 28. okt. 1783 t. J. Heitmann, Cadiz. Udg. breve. Oprindelig synes alle tre skibe at have skullet returnere til Cadiz; jvfr. administrationen 6. juli 1782 t. J. L. Heitmann, Cadiz. Ibid.

[6] Administrationen 6. aug. 1782 samt 10. maj og 26. aug. 1783 t. J. Heitmann, Cadiz. Ibid.

[7] Administrationen 10. maj, 26. aug. og 28. okt. 1783 t. J. Heitmann, Cadiz. Ibid. Direktionens deliberationsprotokol 3. april 1783.

[8] Administrationen 10. maj 1783 t. J. Heitmann, Cadiz. Udg. breve.

[9] Referat af dette – nu tabte – brev af 6. marts 1781 i Philippe Walsh 15. maj 1781 t. Kommercekollegiet. Kommercekollegiets arkiv. Konsulatsjournalsager. 1781:442.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kollegiet med så mange oplysninger om denne handel, som han formåede at fremskaffe.[10]

Først i sommeren 1781 – da det stod klart, at Nederlandenes medlemskab af det væbnede neutralitetsforbund ikke ville sikre det forbundets beskyttelse af nederlandske skibe mod engelske orlogsskibe og kapere – kom Caracas-kompagniet selv ind i billedet. I begyndelsen af juli forespurgte kompagniets faktor i Cadiz den danske konsul, hvorvidt kompagniet kunne fragte to danske skibe til at transportere varer fra Cadiz direkte til la Guayra. Konsul Walsh havde imidlertid foreløbig måttet svare, at det efter gældende dansk lovgivning kun var muligt at fragte skibene til St. Thomas eller St. Jan, hvorfra de måtte returnere til København eller Altona.[11]

Herefter taber sporet af Caracas-kontrakten sig, for først at dukke op pány i begyndelsen af 1782.

Før sin død den 15. februat 1782 havde skatmester, greve Heinrich Carl Schimmelmann ligget i forhandlinger med Caracas-kompagniet om at sende tre danske skibe til la Guayra;[12] og i begyndelsen af februar var forhandlingerne nået så vidt, at skatmesteren havde forandlediget udbetalt forskud til kaptajn A.W. de Jong på Gehejmerådinde Stemann, et af de to Caracas-skibe, som skatmesteren lå i forhandlinger om at købe i London.[13]

Foruden at lede monarkiets finansstyrelse havde skatmesteren været dybt engageret i udnyttelsen af den danske neutralitet; og den følelse af uro, hans død efterlod blandt de styrende, er velkendt. Deres håb om, at sønnen ville formå at løfte arven, gav sig udtryk i kongens gave til Ernst Schimmelmann umiddelbart efter faderens død, en kostbar ring med indskriften 'Merentis Patris Merenti Filio'; og den engelske envoyé, der kendte Schimmelmann-familien personligt, tegnede i sin depeche til London et godt billede af den afdøde finanstroldmand:

[10] Philippe Walsh 15. juni og 3. juli 1781 t. Kommercekollegiet. Ibid. 1781:441 og 484. Samme 21. aug. og 9. sept. 1781 t. samme. Jvfr. Kommercekollegiets arkiv. Konsulatsjournal over indkomne sager. Originalerne mangler. Endvidere Kommercekollegiet 14. april og 21. juli 1781 samt 5. jan. 1782 t. Philippe Walsh, Cadiz. Kommercekollegiets arkiv. Konsulatsjournal over ekspederede sager.

[11] Philippe Walsh 3. juli 1781 t. Kommercekollegiet. Kommercekollegiets arkiv. Konsulatsjournalsager. 1781:484. Den spanske faktor havde ved denne lejlighed oplyst, at kompagniet havde rettet samme forespørgsel til huset Peter Boué und Söhne i Hamborg; dette havde spurgt deres københavnske forbindelser, de Coninck & Rejersen, som allerede i april 1781 havde svaret det samme.

[12] Administrationen 24. juni 1782 t. H. L. Schimmelmann, St. Thomas. Udg. breve.

[13] Journal 1782–1784, under hhv. 5. og 14. februar 1782.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

His loss must be most sensibly felt by this country; for to him is undoubtedly owing the present flourishing state of its commerce. His active and enterprizing spirit extended to every department: & siezed every opportunity from whence advantage could be drawn.[14]

I foråret 1782 havde de styrende mange planer under overvejelse med henblik på en udvidelse af monarkiets handel. Skatmesteren modtog posthumt décharge for samtlige sine dispositioner i forbindelse med indkøb af fem priseskibe i London, og sønnen fik udtrykkelig ordre om at afslutte købene samt gøre skibene sejlklare. Statsbalancedirektionen blev instrueret om at lægge de fornødne penge ud, indtil kongen kunne tage sin endelige beslutning om skibenes anvendelse; og mens planerne endnu var under overvejelse, blev der pány udbetalt forskud til Caracas-ekspeditionen, denne gang til dens supercargo Johan Heitmann, ligesom kaptajn J. M. de Jong blev sendt til London for at overtage det andet Caracas-skib, Staden København.[15]

Under denne planlægningsfase fortsatte Ernst Schimmelmann sin fars forhandlinger med Caracas-kompagniet; og efter at have undertegnet kontrakten den 5. marts 1782 overdrog han den til Generalmagasinet, hvorfra den ved Kanalkompagniets oprettelse den 10. maj 1782 overgik til dette.[16]

Straks fra oprettelsen disponerede det semistatslige Handels- og Kanalkompagni, hvis direktion omfattede monarkiets faktiske førsteminister Ove Høegh-Guldberg, finansminister Christian Ludvig Stemann og kommerceminister Ernst Schimmelmann, således over et fuldt færdigt projekt, hvis klare sigte var at udnytte de specielle konjunkturer til fordel for det danske og det spanske kompagni og til skade for det krigsførende England.

Formelt havde Ernst Schimmelmann overdraget den kontrakt, han som privatperson havde afsluttet, til det nystartede kompagni. Reelt

[14] Morton Eden 16. og 23. februar 1782 t. Lord Stormont. Foreign Office. Denmark. 22:3. Danicafilm. Jvfr. også J. Schovelin: Fra den danske handels empire, I, København 1899, s. 257–58.

[15] Kabinetsordre 20. marts 1782 t. Overskattedirektionen. Overskattedirektionens arkiv. Kongelige resolutioner, reskripter og ordrer samt direktionens forestillinger. 1780–1782. Kassebog 11. febr. 1782–21. jan. 1784; indførsler under hhv. 12. og 18. april 1782.

[16] Administrationen 11. juni 1782 og 6. juli 1784 t. Peter Boué und Söhne. Udg. breve.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

havde han imidlertid ikke trukket sig ud af spekulationen. Ifølge Kanalkompagniets regnskaber indskød han som sin private andel 50.000 rdl. eller knap 15% af de ialt ca. 350.000 rdl., som fra dansk side blev investeret i foretagendet.[17]

Hvad der ikke fremgik af Kanalkompagniets regnskaber var imidlertid, at Ernst Schimmelmann med sit indskud på 50.000 rdl. i virkeligheden fungerede som agent for en investorgruppe, hvis sammensætning er af mere end almindelig interesse.[18]

Med Ernst Schimmelmann udgjorde investorgruppen ialt tolv personer; og at den omfattede direktører og administratorer i Kanalkompagniet kan vanskeligt undre. Nok så bemærkelsesværdig er gruppen imidlertid, hvis man ser på dens politiske sammensætning. Her møder vi nemlig gehejmestatsminister Ove Høegh-Guldberg samt de to statsrådsmedlemmer H. H. Eickstedt og J. G. Moltke, i selskab med kommerceminister Ernst Schimmelmann, finansminister C. L. Stemann, chefen for Rentekammeret K. F. Numsen og chefen for Generaltoldkammeret C. D. Reventlow.

Af indskuddene tegnede Schimmelmann og Reventlow sig hver for 9.500 rdl., mens Stemann tegnede sig for 4.000, og Guldberg, Eickstedt og Numsen hver for 3.000 rdl. Til belysning af indskuddenes størrelse kan det anføres, at K. F. Numsen som 1. deputeret i Rentekammeret oppebar en normeret årsløn på 3.000 rdl.[19]

Der var vel intet usædvanligt i, at ministre og højtstående embedsmænd under højkonjunkturerne spekulerede privat i neutralitetsudnyttelsen. Netop i august 1782 indbød Guldberg således statsrådsmedlemmet J. O. Schack-Rathlou til at tegne aktier i »une petite société«, som hoffet på Fredensborg havde dannet med det formål at ekspedere

[17] Memorial, Litra A, per ultimo december 1783 og 1784. Beløbene blev indbetalt med 25.000 rdl. 11. dec. 1782 og 25.000 rdl. 11. febr. 1783.

[18] Jvfr. udateret oversigt i Ernst Schimmelmanns hånd, indlagt i Kanalkompagniets opgørelse 4. april 1785 over Schimmelmanns indskud på 50.000 rdl. i Caracas-spekulationen. Finanskollegiets arkiv. Schimmelmannske papirer vedr. det Forenede Handels- og Kanalkompagni 1782–1784, og Kanalkompagniet og Glasmagasinet 1781–1790. Heri en erklæring underskrevet 24. aug. 1782 af Guldberg, hvori han forpligter sig til at investere 3.000 rdl., de 1.500 at indbetale 11. dec. 1782 og de 1.500 at indbetale 11. febr. 1783; en tilsvarende af C. L. Stemann 23. aug. 1782 for 4.000 rdl. på samme vilkår. Heri endvidere originale kvitteringer underskrevet af Guldberg og af kontrollør ved Skatkammeret, A. H. Mau hhv. 22. og 19. dec. 1783 for a conto-udbetalinger af udbytte.

[19] Rentekammerets arkiv. 13.1. 1660–1848. Diverse dokumenter til oplysning om personale og gagering ved Rentekammeret. Den normerede årsløn indbefatter ikke K. F. Numsens sportler samt hans lønning ved Skatkammeret.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

to skibe til Vestindien.[20] Også disse ekspeditioner sigtede mod en neutralitetsudnyttelse, der stred mod engelske interesser; men de repræsenterede på den anden side efter alt at dømme en mere traditionel form herfor. Caracas-spekulationen derimod sigtede fra starten mod en selv efter tidens standard vidtgående neutralitetsudnyttelse; og i spekulationen deltog næsten hele den gruppe, der udgjorde de egentlige politiske beslutningstagere, ligesom deres indskud repræsenterede et for den enkelte betydeligt pengebeløb.

KANALKOMPAGNIET havde overtaget en næsten sejlklar entreprise; og direktionen hastede med at få forberedelserne tilendebragt. Allerede før kompagniet officielt eksisterede, ansøgte det således om søpas for de to engelske priseskibe, Staden København og Gehejmerådinde Stemann, der var blevet indkøbt i London, og som nu skulle ekspederes derfra til Cadiz og videre til St. Thomas og la Guayra.[21]

Gehejmeråd von Gähler afsejlede fra Altona i begyndelsen af juli 1782; og det var symptomatisk for den diskretion, der omgærdede foretagendet, at kaptajn D. A. Groth ikke blev informeret om ekspeditionens egentlige mål. Han modtog blot en generel instruks om at gå til St. Thomas, hvor han ville modtage videre ordrer af guvernør Schimmelmann.[22] Direktionen havde med omhu formuleret hans instruks og skibets øvrige papirer på en sådan måde, at St. Thomas stod anført som skibets destination, såfremt det under udrejsen skulle blive udsat for visitation. De centrale papirer vedrørende spekulationen – herunder brevene til myndighederne i Caracas samt den spanske regerings pas – blev derimod medsendt i et forseglet brev til generalmajor Schimmelmann, »damit am Bord nichts gefunden werden kann, wodurch die Destination des Schiffs bekannt könnte werden«.[23]

Over for involverede myndigheder og enkeltpersoner udtrykte de styrende sig imidlertid tydeligere.

Den 16. maj 1782 afgik således en kabinetsordre i Guldbergs hånd til Generaltoldkammeret, der hermed formelt blev orienteret om entrepri-

[20] Guldberg 3. aug. 1782 t. J. O. Schack-Rathlou. Th. Thaulow & J. O. Bro Jørgensen: J. O. Schack-Rathlous arkiv, København 1936, s. 247. For en tilsvarende investering i den private danske Indienshandel i 1782, se Ole Feldbæk: India Trade under the Danish Flag 1772–1808, Lund 1969, s. 62.

[21] Vestindisk forestilling 6. maj med kongelig resolution 13. maj 1782. Generaltoldkammerets arkiv.

[22] Instruks for kaptajn D. A. Groth, København 25. juni 1782. Udg. breve.

[23] Administrationen 25. juni 1782 t. Peter Boué und Söhne. Udg. breve.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sen.[24] Kammeret blev instrueret om, at de tre skibe skulle have konvoj fra St. Thomas til la Guayra og tilbage til St. Thomas. Skønt det stred direkte imod gældende lovgivning, havde to af skibene endvidere fået tilladelse til at returnere fra St. Thomas direkte til Cadiz; og kammeret blev derfor beordret til at instruere generalguvernør Peter Clausen om at forsyne de to skibe med pas for denne etape af deres rejse.

Som entreprisens vestindiske agent fik guvernøren på St. Thomas, skatmesterens nevø, generalmajor Heinrich Ludwig Ernst Schimmelmann, den fyldigste orientering.[25] Han modtog en kopi af kontrakten med Caracas-kompagniet samt orientering om alle hidtil trufne dispositioner med hensyn til skibene. Alle tre udsendte ladninger ville være konsigneret til ham; og det var kongens vilje, at skibene skulle nyde konvoj i Vestindien. Skulle det ene ankomme før de andre, skulle det alene have konvoj, »paa det ingen Tiid forsømtes«; og de to andre kunne så konvojeres sammen. Hvad angik hjemrejsen, så kunne Gehejmeråd von Gähler gå uden konvoj fra St. Thomas til Altona, når blot guvernøren drog omsorg for, »at alle de ombord værende Spanske Papirer, som kunde angaa Skib og Ladning, bleve omvexlede med Danske, og alle stiilede paa Handelens Administration i Kiøbenhaun«. De to andre skibe skulle derimod konvojeres hele distancen fra de danske øer til Cadiz.

Den omhyggelige planlægning kom til at bære frugt; og sejladsen blev afviklet uden nævneværdige forhindringer.

Gehejmeråd von Gähler ankom velbeholden til St. Thomas, hvorfra det blev konvojeret den 480 miles lange distance til la Guayra af fregatten Møen; og under rejsen opbevarede skibschefen, kaptajn C. G. Reventlow de spanske papirer og breve, for det tilfælde at skibene skulle komme fra hinanden under en storm og Gehejmeråd von Gähler blive udsat for visitation. Fra la Guayra blev skibet konvojeret tilbage til St. Thomas, hvorfra det tiltrådte tilbagerejsen til Altona, efter at fredspræliminærerne var blevet undertegnet den 20. januar 1783. Kaptajn Groth ankom derfor uantastet til Elben, hvor han efter kompagniets ordre gik op til Hamborg og leverede sin ladning til Peter Boué und Söhne.[26]

[24] Kabinetsordre 16. maj 1782 t. Generaltoldkammeret. Generaltoldkammerets arkiv. Vestindiske forestillinger og kgl. resolutioner.

[25] Administrationen 24. juni 1782 t. H. L. E. Schimmelmann, St. Thomas. Udg. breve.

[26] H. L. E. Schimmelmann, St. Thomas 14. sept. 1782, og administrationen i Altona

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Gehejmerådinde Stemann og Staden København fulgtes ad på hele rejsen. De forlod Themsen i midten af juni 1782 og ankom til Cadiz i begyndelsen af juli. Her blev skibenes afsejling forsinket helt frem til slutningen af november; og først ved nytårstid ankom de til St. Thomas. Herfra afsejlede de umiddelbart efter under konvoj af fregatten Perlen, kaptajn R. A. de Fontenay, til la Guayra, hvorfra de returnerede til Charlotte Amalie i begyndelsen af maj. På det tidspunkt havde man i Vestindien kendskab til indstillingen af krigshandlingerne den 20. januar 1783; og orlogsskibene havde modtaget ordrer om straks at gå hjem, uden at afvente handelsskibe, der måtte ønske konvoj. De to skibe tiltrådte derfor uden beskyttelse deres videre rejse fra St. Thomas til Cadiz; og den 15. juli 1783 nåede de velbeholdne deres spanske destination, hvor Cayla, Solier, Cabanes, Jugla & Co. overtog ladningerne.[27]

Fra dansk side var transporten således blevet gennemført i overensstemmelse med de lagte planer; og alt hvad skibene kom til at mærke til krigen, havde været, at Gehejmerådinde Stemann ved et uheld havde fået sit bovspryd skudt over af den konvojerende fregat, mens skibene lå i havnen i Charlotte Amalie.

KANALKOMPAGNIET havde selv finansieret indkøbet af de tre skibe, deres udrustning samt de tre ladninger, der var blevet indskibet i henholdsvis Altona og Cadiz; og for ladningernes vedkommende havde betalingsformen været symptomatisk for krigens begrænsede virkninger på det økonomiske liv. Det spanske handelshus, der havde udlagt pengene for Kanalkompagniet, kunne nemlig trække veksler for beløbet ikke blot på et fransk og et hollandsk handelshus, Tourton & Baur i Paris og Jacob Dull en Zoonen i Amsterdam, men endog på et engelsk hus, G. & E. Wolff i London, hvor Kanalkompagniet havde åbnet deres spanske forbindelser en kredit.[28]

De tre skibe, der havde en samlet tonnage på omkring 500 kommerce-

16. maj 1783 t. administrationen i København. Administrationens ekstraktprotokoller over indkomne breve. I det følgende citeret: Indk. breve. Kaptajn C. G. Reventlow, St. Croix 18. jan. 1783 t. Admiralitetet. Søetatens arkiv. Registre over indkomne sager.

[27] Administrationen 6. juli 1782 t. J. Heitmann, Cadiz. Udg. breve. J. M. de Jong 5. juli 1782 og 14. jan. 1783, A. W. de Jong 9. juli 1782 samt 14. og 21. jan. 1783, og Cayla, Solier, Cabanes, Jugla & Co. 8. okt.–26. nov. 1782 og 15. juli 1783 t. administrationen. Indk. breve.

[28] Administrationen 6. juli og 7. sept. 1782 t. Cayla, Solier, Cabanes, Jugla & Co. Udg. breve.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

læster, forlod la Guayra med knap 904 tons tobak, indigo, kakao og huder til en værdi af 1.045.653 hamborgske mark banco.[29] Efter skibenes ankomst til Hamborg og Cadiz trak Kanalkompagniet derpå veksler på dette beløb med et tillæg på 50% på Peter Boué und Söhne, ligesom det fra Cayla, Solier, Cabanes, Jugla & Co. modtog de i kontrakten aftalte veksler på Caracas-kompagniets hovedkasse i Madrid.[30]

I sommeren 1784 var Caracas-spekulationen regnskabsmæssigt afsluttet; og Kanalkompagniets direktion oplevede ved den lejlighed en noget nær enestående situation i selskabets to-årige og i det hele lidet glorværdige funktionstid: at kunne notere et – endda betydeligt – overskud.

Med fradrag af kompagniets samlede udlæg til ladninger, fragt, assurance og dusører med videre på ialt 346.373 rdl. kunne direktionen konstatere et nettoudbytte på 227.920 rdl. 5 mark og 10 skilling, svarende til en nettogevinst på 66%. Investorgruppen kunne derfor indkassere et nettoudbytte på 32.901 rdl., hvoraf medlemmerne allerede i december 1783 havde modtaget en a conto-udbetaling svarende til 40% af deres oprindelige indskud.[31]

Med krigens afslutning var de gode tider imidlertid forbi. Kanalkompagniet var ganske vist nu overordentlig interesseret i at kunne bortfragte nogle af sine mange ledige skibe til fortsat fart på Caracas; men under udtrykkelig henvisning til freden måtte Caracas-kompagniet afslå det velmente danske tilbud.[32]

CARACAS-SPEKULATIONENS heldige gennemførelse havde været til fordel for Kanalkompagniets aktionærer og investorer, for Caracas-kompagniet og den betrængte spanske koloni, og endvidere for de i spekulationen involverede internationale handelshuse. Som en blandt mange

[29] Tonnage: Kommercekollegiets arkiv. Algierske søpasprotokoller. 1782. Vægt og værdi: Administrationen 22. marts og 29. juli 1783 t. administrationen i Altona, og 26. aug. 1783 t. J. Heitmann, Cadiz. Udg. breve.

[30] Administrationen 20. maj 1783 t. Peter Boué und Söhne, og 2. sept., 14. og 28. okt., 1. og 29. nov. og 23. dec. 1783 t. J. Heitmann, i Cadiz og Madrid. Udg. breve.

[31] Memorial Litra A per 31. dec. 1783 og 1784; jvfr. også Kanalkompagniets kontokurant 4. april 1785 med grev Schimmelmann. Finanskollegiets arkiv. Schimmelmannske papirer vedr. det Forenede Handels- og Kanalkompagni 1782–1784. En beskeden afvigelse i det beregnede nettoudbytte – forårsaget af ændringer i omkostningsgrundlaget – forekommer i Carsten Ankers skrivelse 11. juni 1784 t. Finanskollegiet. Citeret i Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, Aarhus 1968, s. 234–35.

[32] Administrationen 15. marts og 19. aug. 1783 t. Caracas-kompagniet. Udg. breve. Dettes svar 14. april 1783. Indk. breve.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

neutrale transaktioner i Vestindien havde den derimod klart bidraget til at undergrave virkningerne af den engelske krigsførelse.

Morton Eden havde et godt øje til den feberlignende spekulationsånd, der under højkonjunkturerne beherskede næsten alle kredse; og i efteråret 1782, da Caracas-skibene var under sejl, gav han over for sin udenrigsminister udtryk for den opfattelse, at »the spirit of gain has so far pervaded all ranks, that no arguments which tend to set bounds to this passion have any weight«.[33]

Hvad den engelske diplomat påpegede, var, at man i Danmark øjensynlig var villig til at prioritere økonomiske interesser højt i forhold til politiske forsigtighedshensyn.

Denne iagttagelse var for så vidt korrekt; men det må i den forbindelse ikke glemmes, at der til grund for de styrendes dispositioner i denne som i tilsvarende sager vedrørende en udnyttelse af neutraliteten forelå en vurdering. Hovedretningslinierne for den danske neutralitetsudnyttelse blev fastlagt på grundlag af en række nøje afvejede vurderinger af fordele og risici; og beslutningerne blev generelt truffet udfra en ret præcis viden om Englands reaktionsmuligheder. En grundlæggende betingelse for den meget vidtgående danske neutralitetsudnyttelse under den amerikanske frihedskrig havde netop været, at England politisk og militært stod i en trængt situation, og at den engelske regering derfor i en vis udstrækning ville se sig nødsaget til at lukke øjnene for en række neutrale aktiviteter, der stred mod engelske interesser.

På den anden side var der – selv under de afsluttende faser af den amerikanske frihedskrig – grænser for, hvor langt neutrale kunne tillade sig at udfordre England, uden at måtte frygte repressalier.

For Caracas-spekulationens vedkommende rejser det spørgsmålet, hvorvidt de danske deltagere i spekulationen overskred disse grænser, og – i bekræftende fald – hvorvidt de helt eller delvist motiveredes herfor af privatøkonomiske hensyn.

Ved kompagnioprettelser og ved bistand til enkelttransaktioner havde den danske regerings begrundelse for støtte generelt været, at den hermed hjalp til at åbne nye ruter og markeder for dansk søfart og handel. Den statslige støtte blev givet som et igangsættende incitament; de nyoprettede kompagnier var ikke mål i sig selv, men snarere midler

[33] Morton Eden 26. okt. 1782 t. Lord Grantham. Foreign Office. Denmark. 22:4. Danicafilm.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

til at fremme økonomisk vækst; og det var de styrendes opfattelse, at den statslige støtte skulle trækkes tilbage, i takt med at det private erhvervsliv selv blev i stand til at udnytte de nyskabte muligheder.

Kanalkompagniet havde da også begrundet Caracas-spekulationen med, at »det er saa væsentlig vigtig en Ting at see denne Handels Green sat i Gang«.[34] Dette vækstfremmende arguments troværdighed svækkedes dog i nogen grad ved, at direktionen – mindre end et år senere – afslog et spansk tilbud om en omfattende handel med Caracas-tobak, ikke blot under henvisning til prisens højde, men også fordi direktionen tvivlede på at kunne afsætte større kvantiteter af denne Caracas' vigtigste eksportvare.[35]

Straks fra starten havde man fra dansk side lagt vægt på at opretholde entreprisens neutrale facade, i overensstemmelse med den officielle danske neutralitetspolitik. Ved krigens begyndelse havde Danmark hævdet sin ret til at besejle krigsførende magters kolonier, at tilføre dem varer, der ikke faldt ind under begrebet krigskontrabande, og at erhverve disse koloniers produkter som lovformelig dansk ejendom. England havde reelt akcepteret denne trafik, skønt den klart stred mod den engelske neutralitetsopfattelse, således som denne var blevet formuleret i 'the Rule of 1756'. Derimod havde den danske regering under højkonjunkturerne bevidst undladt at udfordre England med det traditionelle krav om ret til at transportere gods tilhørende krigsførende magters undersåtter; og så sent som i november 1782 havde regeringen udtrykkelig afvist at give sin tilladelse til en sådan fart.

Hvad angik den lovformelige danske ejendomsret, så kan det næppe formelt bestrides, at ladningerne fra Caracas var dansk ejendom, omend betalingsvilkårene og kontraktens øvrige bestemmelser indicerede en påfaldende kraftig spansk interesse i transaktionen. På den anden side afspejler det formentlig en dansk tvivl om transaktionens absolutte neutralitet, at såvel skibenes destination som forbindelsen med Caracas-kompagniet og de spanske myndigheder blev omgærdet med så megen diskretion, ligesom skibenes pas, da de forlod London, opgav Middelhavet som deres destination.

Hvad angik besejlingen af den spanske koloni og erhvervelsen af denne kolonis eksportprodukter stred Caracas-spekulationen således ikke mod den officielle danske neutralitetspolitik. Derimod modtog entre-

[34] Administrationen 24. juni 1782 t. H. L. E. Schimmelmann. Udg. breve.
[35] Direktionens deliberationsprotokol 1. maj 1783.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

prisen på andre områder bemærkelsesværdige præferencer og dispensationer, som enten blev nægtet andre danske skibe eller i det mindste kun blev indrømmet dem i begrænset omfang.

Det var ganske vist ikke uden fortilfælde, at regeringen ydede danske handelsskibe – og her især handelskompagniernes skibe – speciel konvoj til de krigsførende magters kolonier i Vestindien, på bekostning af den øvrige vestindiske handels sikkerhed. I dette tilfælde omfattede konvojeringen imidlertid en usædvanlig lang distance, og regeringen billigede endda under disse omstændigheder yderligere, at der måtte ydes to konvojer. En sådan allokering af de i forvejen beskedne danske konvojressourcer i Vestindien kunne ikke undgå at medføre, at den øvrige danske handel i disse perioder enten måtte undvære konvoj eller lade sig nøje med en mindre effektiv konvojering af en orlogsbrig.

Den mest markante præferencestilling indtog entreprisen imidlertid hvad angik tilbagerejsen til Europa.

For det første fik to af skibene tilladelse til at returnere til en havn uden for monarkiet, og endda til en af de krigsførende magters havne. Af frygt for de politiske konsekvenser havde den danske regering gennem hele krigen konsekvent afslået at give tilladelse hertil, trods talrige ansøgninger herom; og først ved udgangen af 1782 – da krigens afslutning var en kendsgerning – blev en sådan tilladelse omsider givet, i et forsøg på at lette den store handelsflåde under dansk flag overgangen fra krig til fred.

For det andet var det både enestående og samtidig overordentlig påfaldende, at regeringen var indstillet på at yde de to skibe konvoj fra St. Thomas til Cadiz. Denne disposition var desuden så meget mere påfaldende som det dansk-engelske forhold netop fra marts 1781 til juli 1782 var belastet af en engelsk opbringelse af en hel dansk konvoj på vej fra den franske ø Guadeloupe til St. Thomas. Førend denne sag var blevet afgjort – for øvrigt overvejende til den danske regerings tilfredshed – var de styrende imidlertid indstillet på at løbe en endnu større risiko i det altid ømtålelige konvojspørgsmål. De var vel vidende om, at en eventuel engelsk opbringelse af konvojen fra St. Thomas til Cadiz ikke blot ville medføre økonomisk tab, men også at den uvægerlig ville få alvorlige politiske og handelsmæssige konsekvenser. Ikke desto mindre valgte de styrende pány at udfordre England og at give entreprisen en støtte, der i den givne situation grænsede til det uforsvarlige; og det var ikke deres fortjeneste, at en konfrontation blev undgået.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Ifølge sagens og materialets natur er det næppe muligt utvetydigt at besvare spørgsmålene: hvorvidt Caracas-spekulationen overskred grænserne for det politiske forsvarlige, og hvorvidt privatøkonomiske hensyn indgik i de styrendes dispositioner; og i svarene må nødvendigvis indgå et personligt skøn.

De styrendes direkte og delvist åbenlyse deltagelse, i forbindelse med den bemærkelsesværdige officielle imødekommenhed og støtte, kan vanskeligt undgå at efterlade det indtryk, at den danske regering i denne transaktion traf dispositioner, der gik ud over, hvad man kunne forvente, at England ville akceptere, og at den dermed overskred grænserne for det politisk forsvarlige.

Betragter man dernæst den yderst beskedne erhvervsmæssige betydning – såvel den kortsigtede som den mere langsigtede – som transaktionen kunne forventes at få: så er det ikke let at frigøre sig fra det indtryk, at de styrende ikke ganske formåede at abstrahere fra deres privatøkonomiske interesser, og at de – for at tilgodese disse interesser – var indstillede på at lade staten og samfundet løbe en risiko herfor.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SUMMARY

The Caracas Enterprise 1782–1783

Danish exploitation of neutrality during the American War of Independence

THE increase in Denmark-Norway's shipping and export trade which took place throughout the latter half of the 18th century was to a great extent furthered by the monarchy keeping clear of the conflicts of the Great Powers and utilising the state of the neutral trade markets.

It is well known that leading ministers, high-placed officials and men of influence at the Court had private financial interests in exploiting neutrality during this period through their positions on the board of quasi-State commercial undertakings, speculations in shares and direct investments in commercial transactions. It is uncertain, however, to what extent these private financial interests had an influence on the conduct of their political and administrative responsibilities.

Difficulties will probably always be encountered in finding written sources of measures which conflicted with contemporary norms in regard to the borderline between the interests of the State and the individual. The transaction dealt with in this article can perhaps cast some light—however limited—on this complex of problems.

To put it briefly—the transaction was to let Danish ships under convoy of Danish frigates supply the Spanish colony of Caracas, and also to provide the European market with some of the goods which were accumulating in the stores of Caracas.

The task was given to a State-sponsored trading company among whose directors were the monarchy's de facto Prime Minister, the Minister of Finance and the Minister of Commerce. Furthermore a group of investors who secretly took part in this business deal included several ministers and high-placed officials; and this group—which apart from the three ministers mentioned above comprised two members of the Council of State, as well as the Heads of the Exchequer and the Customs Department—invested what must be considered for the individual an appreciable amount of money.

Comparing the official Danish policy of neutrality and the government's attitude to the demands of commerce with the support given by those in power to the Caracas Enterprise, one finds a clear discrimination. The ships that took part in the Caracas Enterprise enjoyed advantages and secured dispensations which the rest of Danish commerce did not have. The help thus provided by the government could easily have endangered the relations between Denmark and England—the convoy system especially being a case in point.

With this as the background—and in consideration of the deal's marginal importance for the commercial life of the monarchy—it is hard to believe that the powers-that-be in this transaction were entirely divorced from personal financial interests. The Danish policy of neutrality in the 18th century should not just be considered as a purely State matter. A measure of private financial interest cannot be ruled out.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Oversigter

ROMERSK MILITÆRHISTORIE

AF

NIELS M. SAXTORPH

STUDIET af den romerske krigskunst og krigshistorie er meget gammelt i europæisk lærdomshistorie, vel bestemt af den »nytte« man mente at kunne drage deraf; det er næppe nogen tilfældighed, at værker som Vitruvs *De architectura*, Frontins *Stratagemata* og Vegetius' *De re militari* er blevet trykt meget tidligt (Stratagemata allerede i 1487) og siden kommet i udgave efter udgave. Vi kommer heller ikke uden om, at en meget stor del af den bevarede verdslige antikke litteratur handler om krige og felttog; og for den læser, der søgte »militær nytte«, har det kun forøget værdien af disse værker, at forfatteren hyppigt selv havde krigserfaring, såsom Polybios, Cæsar, Sallust, Josephus, Frontin, Arrian, Ammian og måske også Tacitus.

Men dette studium var ligesom den øvrige antikke forskning i lange tider begrænset til litterære kilder. Dette forhold ændredes ganske i 2. halvdel af 1800-tallet ved det registrerings-, tydnings- og udgivelsesarbejde, som THEODOR MOMMSEN påbegyndte i 1863 med det stadigt kommende *Corpus Inscriptionum Latinarum*, hvorved det meget store epigrafiske materiale er blevet tilgængeligt for forskerne, heriblandt af specifik militær interesse *diplomata militaria* . . . »hjemsendelsespapirer« for auxiliartropper m.fl.[1] Et andet vigtigt materiale af ganske særlig karakter er de *papyri*, der er kommet for dagen siden slutningen af forrige århundrede; der er her tale om tilfældigt bevarede dokumenter af juridisk, administrativ og militær art samt private breve. Der gøres stadig fund af dette vigtige materiale, som publiceres fortløbende i *Papiri greci e latini* (Firenze 1912–) og i *Corpus Papyrorum Latinarum* (Wiesbaden 1958).[2]

[1] Udtrykket er moderne, den antikke betegnelse kendes ikke. De er publiceret samlet i CIL XVI af Nesselhauf i 1936 med suppl. i 1955.

[2] Vigtig er også Welles m.fl.: The Excavations of Dura-Europos, Final Report V, Part 1, The Parchments and Papyri, New Haven 1959.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Det skriftlige materiale (gravsten, bygningsindskrifter, papyri m.m.) forøges stadig ved nye fund, men arkæologiens hovedindsats er selvfølgelig fremdragning og undersøgelse af bygninger og genstande. Det har her helt naturligt vist sig, at jo længere væk man kommer fra romerrigets centrale dele, des flere fund vil der være af militær art. Der er selvfølgelig ikke tale om nogen speciel »militær-arkæologi«, men der har dog været så mange lighedspunkter i, hvad man har fundet i Nordengland, Hessen og Bayern, langs Donau og i Rumænien, i Syrien-Palæstina-området og i Tunesien, at arkæologer, der har gravet i disse områder, efter 2. verdenskrig har etableret et internationalt samarbejde, den såkaldte limes-forskning. Denne samforskning har sat sit spor i digre rapporter, hvor alle de nyeste fund offentliggøres[3] – samlet, let tilgængeligt og let sammenligneligt; den videre behandling af dette nye materiale har så atter medvirket til at inddrage epigrafikere, filologer, numismatikere og religionshistorikere i arbejdet, således at den egentlige militærhistoriker – hvad der så måtte karakterisere ham – har fået et betydeligt mere alsidigt materiale at bygge på.

En gruppe kilder for sig udgøres af monumenterne, d.v.s. triumfbuerne og sejrssøjler, hvoraf Trajans så afgjort er den vigtigste.[4] De er med deres detailrigdom meget vigtige kilder i sig selv, især til soldaternes udrustning og fjendens, men tillige af stor betydning fordi vore øvrige kilder til de pågældende perioder er ret så sparsomme. Endvidere gives der os her mulighed for at kunne identificere mange ellers vanskeligt forståelige enkeltheder ved det arkæologiske materiale.

En af de første til at benytte CILs indskriftmateriale til en militærhistorisk monografi var – selvfølgelig – MOMMSEN selv med afhandlingen *Die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, 1884,[5] men det første store »moderne« værk var A. VON DOMASZEWSKI: *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 1908.[6] Uanset dens alder er »denne bog som er så indholdsrig og tankerig og dertil fuldstændig ulæselig« (cit. Dobson)

[3] E. Birley: The Congress of Roman Frontier Studies 1949, Durham 1952. E. Swoboda: Carnuntina, Vorträge beim internationalen Kongress der Altertumsforscher, Carnuntum 1955, Römische Forschungen in Niederösterreich, Bd. 3, Graz-Köln 1956. Limes-Studien, Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongress in Rheinfelden-Basel 1957, Basel 1959. Limes Romanus Konferenz, Nitra, Bratislava 1959. Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum, Zagreb 1963. Studien zu den Militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limes-Kongress in Süddeutschland, Beiheft der Bonner Jahrbücher Bd. 19, Köln 1967.

[4] K. Lehrmann-Hartleben: Die Trajan-Säule, Berlin-Leipzig 1926. I. A. Richmond: Trajan's Army on Trajan's Column, Papers of the British School at Rome 13, 1935. F. B. Florescu: Die Trajansaüle, Bonn 1969.

[5] Hermes 19 — Gesammelte Schriften VI.

[6] Bonner Jahrbücher 1908; kommenteret og rettet af B. Dobson, Bonner Jahrbücher, Beiheft 14, Köln 1967.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ikke til at komme uden om. Den er simpelthen udgangspunktet for problemstillingen hos alle senere forskere, der har haft berøring med emnet. Alle de konstatérbare fejl i detailler og konklusioner til trods er den stadig normgivende i sin metode. Domaszewski havde for sig et epigrafisk og litterært materiale, der er meget spredt både geografisk og tidsmæssigt, et materiale han beherskede suverænt – nogle mener for suverænt. Når han på dette grundlag skulle undersøge, diskutere og karakterisere de forskellige grader både i forhold til andre grader, i kommandomyndighed og ansvarsområder, kom han ganske naturligt til at anvende, måske udforme, den prosopografiske metode. Denne fremgangsmåde anvendt på enkeltpersoner, grader, tjenestestillinger eller enheder (kategorier af enheder) går igen helt ned til de nyeste monografier inden for emnet. Det er i denne forbindelse fristende at gøre opmærksom på, at den antikke histories prosopograf par excellence, Sir Ronald Syme, begyndte som militærhistoriker.[7]

Denne fremgangsmåde anvendes da også af G. L. Cheesman i *The Auxilia of the Roman Imperial Army* (Oxford 1914; Roma 1968) og H. M. D. Parker i *The Roman Legions* (Oxford 1928; Cambridge 1970), hvor de to forskere beskriver hvert sit »værn« i organisation, enkadrering, udskrivningsområder og dislocering. Begge værker har stadig gyldighed i hovedteserne: 1. at auxilia var regulære tropper, 2. at auxiliarenhedernes navne intet udsiger om deres aktuelle rekrutteringsområder, 3. at legionernes udskrivning i 2. og 3. årh. flyttes fra rigets centrale dele til grænseområderne, og 4. at hæren var en meget vigtig faktor i romaniseringsprocessen. Men man føler sig skeptisk overfor den frejdighed, hvormed de begge betragter alt materiale som statistisk ligeberettiget, selvom det ofte er vidtspredt i tid og sted; ligeledes er de ikke tilstrækkeligt opmærksomme på, at materialets hyppighed tit vil være resultat just af den proces de vil påvise. Mængden af indskrifter vil, hvor det særlig drejer sig om gravskrifter som her, være bestemt af for det første den afdødes og/eller de efterladtes sociale og økonomiske stilling; dertil kommer under hvilke forhold han er død; der er vel helt naturligt rejst flere gravsten over folk, der er døde efter mange års tjeneste i samme garnison, hvor han havde familie og ejendom, end over dem der faldt i Germaniens urskove eller Daciens bjerge (vi har mig bekendt kun een sten for en mand, faldet i Teutoburgerskoven, hvor der dog blev nedhugget 3 legioner). For det tredie må man tage romaniseringsgraden af det pågældende område i betragtning; der må dog være forskel om det drejer sig om fund fra det højt civiliserede Nordafrika eller fra et grænsefort i Böhmen; endelig kan man som en fjerde

[7] Some Notes on the Legions under Augustus, Journal of Roman Studies XXIII, 1933.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

usikkerhedsfaktor indføre den nutidige arkæologiske aktivitets intensitet og emne-rettethed. Derfor er materialet ikke velegnet til statistiske betragtninger, og der er en betydelig fare for at komme til at slutte i ring.

Denne fare er meget mindre, når man indskrænker undersøgelsen til et mere begrænset emne, som M. DURRY har gjort det i *Les cohortes prétoriennes* (Paris 1938) og KONRAD KRAFT i *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau* (Bern 1951). Dette sidste værk kan fremføre en del korrektioner til Mommsen, Domaszewski og Cheesman, da det bygger på et stærkt forøget kilde-grundlag; men dets store værdi ligger i den forbilledlige behandling af det epigrafiske materiale indenfor et geografisk og emnemæssigt afgrænset felt. Der findes just i dette materiale en del barbariske person- og gudenavne, og Kraft har derfor udvidet metoden ved at inddrage filologiske og religionshistoriske argumenter i sin analyse. Det ser ud til at Kraft har dannet skole; muligvis som et resultat af det førnævnte internationale samarbejde er der inden for den sidste halve snes år fremkommet en række monografier[8] over romerske troppeenheder, alle vægtige i indhold og sikre i metode; i dette udgiverarbejde har Rheinisches Landesmuseum i Bonn hævdet sin traditionelle lederstilling.

Hos DOMASZEWSKI gik det igennem værket som en rød tråd, at en væsentlig grund til romerrigets opløsning var, at de italienske kernetropper langsomt erstattedes af »koloni-tropper« af ringere kvalitet og militær moral; for ham var skurken i dramaet Septimius Severus, mens Gallienus var den ædle, som forsøgte at redde staten fra skibbrud, og Diokletian fuldførte Septimius' forbrydelse. Denne opfattelse er nu ganske forladt, og de moderne forskere har stik derimod bestræbt sig for at påvise en kontinuerlig udvikling, uden brud hverken ved Septimius Severus eller Diokletian; dette fremgår tydeligst hos de engelske historikere WEBSTER, WATSON og FERGUS MILLAR.[9]

Men selv om undergangsteorien er forladt, kan man ikke betragte militærhistorien uden forbindelse med den almindelige romerske historie – tværtom. Man har i stigende grad bestræbt sig for at anskue militærets stilling og betydning i forhold til kejsertidens samfund som helhed.

[8] H. Callies: Die fremden Truppen in römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten Numeri, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1964. M. Speidel: Die Equites singulares Augusti, Begleittruppe der römischen Kaiser des zweiten und dritten Jahrhunderts, Antiquitas R. 1 Bd. 11, Bonn 1965. R. Saxer: Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian, Epigraphische Studien 1, Bonner Jahrbücher, Beiheft 18, 1967. H. Fries: Die cohortes urbanae, Epigraphische Studien 2, Bonner Jahrbücher, Beiheft 21, 1967. G. Alföldy: Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen, Epigraphische Studien 3, Bonner Jahrbücher, Beiheft 22, 1967.

[9] Fergus Millar: The Roman Empire and its Neighbours, London 1967.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Først og fremmest må det ikke overses, at kejsertidens politiske historie i høj grad er præget af krige og felttog, militærrevolter og borgerkrige, og at principat og kejsermagt til trods for alle maskeringer byggede på den militære kommandomyndighed. Ligeledes må det erindres, at der i praksis ikke fandtes nogen skillelinie mellem militær og civil embedskarriere. Vi kender allerede i republikkens tid, hvorledes senatorerne skiftede mellem magistraturer i Rom og promagistraturer med militærkommando i provinserne; men vor viden er begrænset til det politiske livs og militærhierarkiets øverste top, og vi må nøjes med – ud fra spredte bemærkninger hos Cæsar og Cicero – at skønne over, hvem der har besat de mellemste og lavere grader. Den grundigste redegørelse for dette problem er foretaget af SYME.[10]

Det forholder sig helt anderledes for de to første århundreder, hvor der blev opbygget en regulær administration, både lokalt i municipier og coloniæ, centralt og i provinserne. Vi har her et meget righoldigt materiale – især epigrafisk – og er i stand til at konstatere fuld ombyttelighed mellem civile og militære embedsmænd også i mellemgraderne. Det drejer sig i municipierne både om embedsmænd og rådsherrer (duumvirer og decurioner), der i nogle år gør tjeneste som stabsofficerer (tribuner), og om veltjente befalingsmænd, som efter afsked glider ind i hjembyens politiske og administrative liv.[11] Det er endnu tydeligere i provinsernes administration, hvor mange procuratorer – med forskelligt ansvarsområde – tages fra præfectus alæ- og tribungraderne og derefter hyppigt vender tilbage til de højere præfektgrader, for endelig at beklæde administrationens højeste poster, som f. eks. præfectus Ægypti eller a rationibus.[12] At integrationen mellem civil og militær administration var fuldstændig i de højeste led, ses af at posten som prætorianerpræfekt under Severerne beklædtes af Roms mest fremtrædende jurister: Papinian, Ulpian og Paulus. Der vil således for historikeren ikke være nogen forskel, om han beskæftiger sig med militære eller civile embedsmænd; personerne og kilderne vil ofte være de samme, og metoden er det i hvert fald, som i H. ZWICKY: *Zur Verwendung des Militärs in der Verwaltung der römischen Kaiserzeit* (Zürich 1944) og H. G.

[10] The Roman Revolution, kap. V: The Caesarian Party, og kap. XXIV: The Party of Augustus.

[11] E. Birley: Roman Britain and the Roman Army, Kendal 1953, artiklerne: Origins of Legionary Centurions, An Officer's Tombstone og The Equestrian Officers.

[12] Som eksempel kan tages Bassaeus Rufus (død 183), der begyndte som analfabetisk menig ved en Donaulegion; han tjente sig op til førstecenturion (primuspilus) og blev derefter: tribun i vigiles – i bykohorterne – i prætorianergarden – procurator i Spanien – i Noricum – primus pilus bis (en høj administrativ post) – procurator fisci i Belgien og Germanien – a rationibus – præfekt for vigiles i Rom – præfekt i Ægypten – prætorianerpræfekt – for efter aktiv tjeneste i Markomannerkrigene at få tildelt consul-rang.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

PFLAUM: *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain* (Paris 1960–61).

Hertil kommer, at for en fri mand var hæren en af de meget få veje, der førte opad i samfundet. Befalingsmændenes lønning var god, for førstecenturionerne (primi ordines) endda særdeles god, og ved afsked som førstecenturion fik man ridderrang. Selvom ikke alle soldater tjente sig op til disse grader, så var muligheden der, og også den menige var lønnet, så han kunne lægge penge op,[13] og han fik tillige en betydelig sum i hjemsendelsespenge. Auxiliartropperne var ikke så godt aflønnet som legionærerne; men de fik ved afsked tildelt romersk borgerret, hvorved der åbnede sig muligheder for næste generation. Det er nok rimeligt at regne med, at denne sociale forskydning skal betragtes over nogle generationer, for at billedet kan blive rigtigt.

Men det er ikke alene som en faktor til den sociale bevægelighed, at hæren spillede en rolle. Også økonomisk havde den stor betydning; ledende økonomiske historikere som ROSTOVZEFF og TENNEY FRANK har selvfølgelig peget på militærudgifternes katastrofale og skæbnesvangre omfang, men herimod er det blevet understreget, hvilken rolle hæren spillede for pengenes og købekraftens fordeling,[14] og derved er man kommet lige ind i problemet om hærens romaniserende virkning både økonomisk og socialt.[15]

Denne orientering mod hærens betydning som social og økonomisk faktor, der har været fremherskende i romersk militærhistorie indenfor den sidste menneskealder, er også blevet vendt indad mod hæren selv; ERICH SANDER har i en række artikler beskæftiget sig med de lavere graders stilling, med disciplin og påklædning,[16] mens G. R. WATSON særlig har rettet opmærksomheden mod lønningsforhold.[17] Sidstnævnte forfatter har i 1969 leveret et skelsættende værk *The Roman Soldier* (Thames and Hudson's serie), der betragter hæren indefra og nedefra. Hertil slutter sig G. WEBSTERS bredere værk *The Roman Imperial Army* (London 1969), som giver en helt moderne beskrivelse af hæren både organisatorisk, i forhold til det øvrige samfund, set indefra og i felten.

[13] Et militært regnskab fra 81 (Les Papyrus de Genève, lecto I) viser en opsparing på 20–25 %.

[14] Patrick Bruun: Den romerska armén som ekonomisk faktor under senare kejsartid, Finsk Tidskrift H. 2, 1965.

[15] E. Birley: Settlements on Hadrian's Wall, Roman Britain and the Roman Army, Kendal 1953. Erich Sander: Der praefectus fabrum und die Legionsfabriken, Bonner Jahrbücher 162, 1962. R. McMullen: Soldier and Civilian in the Later Roman Empire, Cambridge, Mass., 1963.

[16] Triarius ordo, Rheinisches Museum 1952. Zur Rangordnung des römischen Heeres, Historia III, VI, VIII. Die Kleidung der römischen Soldaten, Historia XII.

[17] The Pay of the Roman Army, Historia V, VII, VIII.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Læseren vil have bemærket, at der ikke har været talt om krigshistorie i almindelig forstand – om felttogene. Der findes indenfor denne kategori ganske overordentlig mange værker, hvoraf kun nogle få skal nævnes; nogle er skrevet af fagfolk, historisk eller militær, andre af journalister eller entusiastiske amatører. Den klassiske KROMAYER und VEITH: *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer* (München 1928) er stadig brugelig; den giver en pålidelig detailanalyse af felttog og slag, men skæmmes en del af forfatternes sympati eller antipati mod de forskellige feltherrer. Selvom J. F. C. FULLER også kan virke subjektiv, giver denne subjektivitet sig dog mestendels udslag i en taktisk vurdering, og hans *Julius Caesar. Man, Soldier and Tyrant* (London 1965) udmærker sig både ved metode og analyse. En helt ny sammenfattende krigshistorie findes i H.-J. DIESMAR: *Geschichte des Krieges in Altertum* (Berlin (DDR) 1971). Det er en solid grundbog – vel på noget over gymnasieplan – om både den græske og romerske krigshistorie, som ikke blot sættes ind i den politiske sammenhæng, men også i den sociale ud fra en marxistisk betragtningsmåde. I den anledning får man for en gangs skyld god besked både om den sicilianske slavekrig, Spartacus og oprørsbevægelserne i 4. årh.

Blandt felttogsbeskrivelserne må fremhæves DUDLEY and WEBSTER: *The Roman Conquest of Britain* (London 1965), hvor historiske og arkæologiske kilder bringes sammen med militære argumenter til en fremragende beskrivelse af denne kampagne; man kan mærke, at filologen Dudley og arkæologen Webster har set en del *active service* under 2. verdenskrig. Hertil knytter sig LEONARD COTTRELLS »journalistiske rapport« *The Great Invasion* (London 1967), en meget levende og vederhæftig skildring af Britanniens erobring. De daciske krige er beskrevet af LINO ROSSI i *Trajan's Column and the Dacian Wars* (London 1971). Af specialmonografier må nævnes COUISSIN: *Les armes romaines* (Paris 1926), J. ALFS: *Der bewegliche Metallpanzer im römischen Heere* (Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde, 1941), A. DOMASZEWSKI: *Die Fahnen im römischen Heere* (Wien 1913) og L.W. MARSDEN: *Greek and Roman Artillery* (London 1970).

Der findes ud over, hvad der er nævnt i denne oversigt, en umådelig mængde artikler om emnet,[18] mange ganske små, spredt rundt om i forskellige tidsskriftserier. Her er for det første kun medtaget, hvad jeg selv har læst, for det andet har jeg foretaget en vis selektion, således at der tydeligt fremkommer et billede af, hvorledes studiet af romersk krigsvæsen siden 1940'erne har ændret karakter fra krigshistorie til militærhistorie.

[18] Detaillerede bibliografier findes i Domaszewski (Dobsons udgave 1967), i Webster: The Roman Imperial Army, 1969, og i Paul Petit: La paix romaine, Paris 1967, s. 18–21.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

DEN AZTECISKE KULTURS FALD

AF

HANS CHRISTIAN BJERG

I APRIL 1519 gik spanieren Hernán Cortés i land ved det nuværende Vera Cruz på Mexicos østkyst med omkring 500 mand, artilleri og en snes heste. Knapt halvandet år efter havde spanierne løbet aztecerne – det dominerende folk i det centrale Mexico – over ende efter en frygtelig krig, der lagde den azteciske hovedstad Tenochtitlan – det nuværende Mexico City – i ruiner og tilintetgjorde en særpræget kultur. Den sidste azteciske hersker, Quauhtemoc, overgav sig i august 1521.

For de fleste vil erobringen af Mexico i hovedtrækkene være velkendt. Få kender imidlertid noget til de kulturer, som ved denne lejlighed blev tilintetgjort. Vi er vant til at læse sejrherrernes beretninger[1] om denne erobring, men siden midten af forrige århundrede er der foregået en stadig mere intensiv udforskning af de før-spanske kulturer i Mellemamerika såvel af amerikanske som af europæiske forskere. Nøje studier af gamle mexikanske billedskrifter, spanske beretninger nedskrevet kort tid efter erobringen samt tilgængeligt arkæologisk materiale har givet os et glimrende billede af især den azteciske kultur.[2] Vi er derigennem også nået til større klarhed over det kompleks af årsager, der tilsammen gjorde den spanske erobring mulig.

Aztecerne eller rettere mexikanerne, som de for det meste kaldte sig selv, var en uciviliseret nomadestamme, der omkring 1250 nord fra var kommet ind på den centrale højslette i Mexico. Ved at give sig ind under byen Azcapotzalco,[3] der dominerede området omkring Texcoco-søen,

[1] Således Hernán Cortés' og Bernal Díaz del Castillo's egne beretninger, der er udkommet i mange udgaver og oversættelser, f. eks. Letters of Cortés. The Five Letters of Relation from Hernando Cortés to the Emperor Charles V, translated and edited by F. A. MacNutt, London and New York 1908 og Díaz del Castillo: The True History of the Conquest of New Spain, translated by A. P. Maudslay, Hakluyt Society, London 1908–16 (oversat til dansk 1906–09 af E. Gigas efter en mexikansk udgave fra 1905 i serien, som udgives af Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse, VI).

[2] Af værker, der giver en udmærket indføring i de indianske kulturer i Mexico, kan nævnes Frederick Peterson: Ancient Mexico. An Introduction to the Pre-Hispanic Cultures, London 1959; Walter Krickeberg: Altmexikanische Kulturen, Berlin 1971.

[3] Med hensyn til de her omtalte byers geografiske placering henvises til kort i de i note 2 anførte værker.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fik de omkring 1350 lov til at slå sig ned på en ø i denne sø. Her skabte de deres hovedstad Tenochtitlan. I 1427 gjorde aztecerne sig uafhængige og gjorde sammen med folkene fra Texcoco på den østlige side af søen ende på Azcapotzalcos hegemoni. Sammen med byen Tlacopan dannede Texcoco og Tenochtitlan derefter en triple-alliance, som hurtigt kom til at dominere det centrale Mexico.[4] Texcoco blev det administrative og kulturelle center, mens det militære tyngdepunkt kom til at ligge i Tenochtitlan. Kort før spanierne ankom – i 1517 – gled magten i alliancen definitivt over til aztecerne.

Den azteciske stammes force synes at have ligget i det administrative og det militære. Stammen absorberede de kulturelle traditioner, der allerede fandtes på højsletten. Det er fristende at sammenligne aztecernes udvikling på højsletten med romernes, da de militært underlagde sig den hellenistiske verden, men samtidig absorberede dens kultur. En forsker har ligefrem betegnet aztecerne som »begavede parvenuer«! For aztecerne gik religion og krigsførelse op i en højere enhed. Deres religiøse opfattelse tog sit udgangspunkt i dyrkelsen af solen, og de følte sig kaldet til at skaffe denne føde i form af menneskeblod og -hjerter. Dette træk i aztecernes religion, et træk, som den iøvrigt havde fælles med flere andre kulturer i Mellemamerika,[5] har siden erobringen i europæernes øjne gjort den azteciske kultur særlig barbarisk og har ligefrem skaffet den spanske fremfærd et moralsk alibi. Krig førtes af aztecerne ikke alene for at undertvinge de omkringboende folk og skaffe sig tributter, men i høj grad for at skaffe krigsfanger, der kunne ofres til solen.

Det azteciske samfund var både militaristisk og teokratisk, de dominerende elementer var krigerne og præsterne. Dets opstigen på mindre end 150 år fra en uciviliseret nomadestamme til en bystat, der beherskede højsletten militært og politisk og som bar dennes kulturelle traditioner videre, er enestående.

Men hvad var årsagerne til, at en krigerisk og fasttømret magt som den azteciske bukkede under? Spaniernes militær-tekniske overlegenhed er iøjnefaldende. Artilleri og skydevåben samt hesten var ukendte begreber for indianerne, og det er derfor klart, at spanierne ved disse overraskelser i begyndelsen i nogen grad kunne opveje deres talmæssige underlegenhed. Endvidere må det nævnes i denne forbindelse, at aztecerne og spanierne ikke førte samme slags krig. Spanierne førte som følge af deres våbens beskaffenhed og deres talmæssige underlegenhed krig for at dræbe og udrydde, hvorimod aztecerne, som følge af deres religiøse opfattelse af

[4] Se særlig Robert H. Barlow: The Extent of the Empire of the Culhua Mexica, Ibero-Americana, 28, Univ. of California, Berkeley 1949.

[5] Om de mellemamerikanske kulturers fællestræk se Paul Kirchhoff: Mesoamerica, Its Geographic Limits, Ethnic Composition and Cultural Characteristics i Heritage of Conquest (Sol Tax ed.), Glencoe 1952, pp. 17–30.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

krigen, førte krig for at tage fanger til ofringerne. Uanset våbnenes ulighed måtte aztecerne derfor komme til kort i et sammenstød.[6]

En af de vigtigste årsager var vel nok den politiske spænding, der herskede i det azteciske magtområde. For flere af de folk, der boede omkring aztecerne, kom spanierne paradoksalt nok som befriere. Dette fik betydning, da det krigeriske folk tlaxcaltecerne, som aztecerne havde haft vanskeligheder med at undertvinge, sluttede sig til spanierne. Ville spaniernes fremgang overhovedet have været mulig uden denne støtte? Mange forskere har tvivlet og ganske givet med rette. Nogle har endog ment, at den såkaldte spanske erobring af Mexico mindre var en erobring end et oprør af undertrykte folk, og at spanierne i virkeligheden blot blev udnyttet af disse revolterende kræfter. At enden på det hele så blev en spansk dominans, er en anden ting.[7]

Andre årsager var af religiøs art. Aztecerne troede, at guden Quetzalcoatl, der blev beskrevet som hvid af hud og med sort skæg, ville vende tilbage til dem fra hinsides »det store vand«, når en verdensalder gik til ende. Forståeligt nok blev Cortés i begyndelsen anset for at være denne gud. Først senere blev Cortés klar over dette forhold, men da var det i realiteten overflødigt at drage fordel deraf. At denne ejendommelighed imidlertid har spillet en stor rolle ved aztecernes dispositioner især i starten og forklarer, hvorfor spanierne ikke med det samme blev kastet i havet, er ubestrideligt. Man kan endog have sine tvivl om, hvorvidt den azteciske hersker, Motecuçoma, nogensinde blev klar over spaniernes rette herkomst.

Aztecerne var et dybt religiøst folk og havde et udpræget cyklisk livssyn. Det stod dem klart, at de nu blev forladt af guderne, hvis tid var omme. Den mexikanske forfatter og kulturfilosof Octavío Paz, der har reflekteret over disse forhold,[8] mener, at man her har den egentlige årsag til aztecernes fald. Efter Paz' mening kunne hverken spaniernes militærteknik eller de undertrykte folks oprør og støtte til spanierne have fået aztecerne til at bukke under, hvis ikke netop folket selv pludselig havde følt sig svagt og usikkert over for guderne. Spaniernes ankomst fortalte den azteciske hersker, at den kosmiske orden nu drejede, og at det var nytteløst for dødelige at gribe ind i denne mekanisme.[9] Fra det tidspunkt spanierne blev lukket ind i Tenochtitlan og modtaget med gaver, foregår

[6] A. F. Bandelier: On the Art of War and Mode of Warfare of the Ancient Mexicans, Tenth Annual Report of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Vol. 2, pp. 95–161, Cambridge, Mass. 1877.

[7] Se bl. a. Ralph Beals: Notes on Acculturation i Heritage of Conquest (Sol Tax ed.), Glencoe 1952, pp. 225–32 og Friedrich Katz: Die sozialökonomischen Verhältnisse bei den Azteken im 15. und 16. Jahrhundert, Berlin 1956, p. 159.

[8] El laberinto de la Soledad, Mexico 1959.

[9] Gesammelte Abhandlungen zur Amerikanischen Sprach- und Alterthumskunde von Eduard Seler, Band IV, Berlin 1923, pp. 3–38: Das Weltbild der alten Mexikaner.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

det, som Paz kalder »aztecernes selvmord«. Aztecerne var grebet af en dybtgående defaitisme, der gjorde den uundgåelige dødskamp til en rituel handling.

Under de årsager, der nærmest må betegnes som diplomatisk-psykologiske, hører Cortés' eminente diplomatiske evne. Han forstod som ingen anden hurtigt at overskue politiske sammenhænge og spille de involverede kræfter ud mod hinanden, medens han udnyttede sine egne magtmidler optimalt. Men Cortés havde dog næppe kunnet udnytte disse evner, hvis ikke han havde haft Malinche (Doña Marina), en ung indiansk kvinde af høj intelligens, som tolk. Hun gik fuldstændigt spaniernes ærinde og må have været i besiddelse af lige så store diplomatiske evner som Cortés. Selv den største diplomat vil være ude af stand til at udøve sin kunst gennem en dårlig tolk. Malinche og hendes intelligens var en medvirkende årsag til den spanske succes.

Endelig må nævnes biologiske årsager. Spanierne bragte nye sygdomme til Amerika, som indianerne ikke var resistente overfor, og epidemier bortrev store dele af den indfødte befolkning.[10]

Stort set har forskerne i dette århundrede været enige om årsagerne til den spanske succes, skønt der er en vis spredning, når det gælder prioriteringen. Det vil ganske givet blive vanskeligt at pege på hovedårsagen – om en sådan findes – til den azteciske magts fald. I høj grad beroede denne på et kompleks af samspillende faktorer. I forbindelse med udredningen af årsagerne er der foregået en videnskabelig diskussion om, hvorledes man sociopolitisk skulle karakterisere det azteciske samfund ved spaniernes ankomst og herunder har flere forskere og forfattere også forsøgt at vurdere dette samfunds udviklingsmuligheder med udgangspunkt i en vurdering af dets formodede politiske og kulturelle stade.

Når de spanske munke beskrev det azteciske samfund, benyttede de europæiske begreber, og de gjorde det til et »feudaliseret kejserrige«.[11] Påvirket af den banebrydende nordamerikanske etnolog og antropolog Lewis H. Morgan[12] søgte landsmanden A. F. Bandelier 1876–79 i tre afhandlinger[13] at påvise at den hidtidige opfattelse af det azteciske sam-

[10] Se f. eks. Holger Brøndsted: Kolonitiden i Spansk Amerika, Kbh. 1967, p. 64–65, hvor de forskellige vurderinger over nedgangen i befolkningstallet kort er nævnt.

[11] Bl. a. kan nævnes: Juan de Torquemada: Los Veinte i un Libros i Monarchia Indiana, første gang udgivet 1613, siden i flere udgaver bl. a. Madrid 1723 og Mexico 1943; Torbio de Benavente (kaldet Motolinía): Historia de los Indios de la Nueva España, manuskriptet udarbejdet omkring 1541, første gang offentliggjort i 1858, findes i udgaver fra Barcelona 1914 og Mexico 1941; Diego Durán: Historia de las Indias de Nueva España y Islas de Tierra Firme, manuskriptet udarbejdet omkring 1580, første gang offentliggjort i Mexico 1867–80, genudgivet i Mexico 1951.

[12] Lewis H. Morgan: Ancient Society, New York 1877.

[13] A. F. Bandelier: On the Distribution and Tenure of Lands, and the Customs with Respect to Inheritance, among the Ancient Mexicans, Eleventh Annual Report of the

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fund var forkert. Han mente, at der i stedet var tale om et stamme-demokrati, som karakteriseredes som en løs konføderation af delvis uafhængige, demokratiske stammer. Undersøgelsen støttede sig bl. a. til sammenligninger af lignende undersøgelser, der var foretaget blandt den nordamerikanske indianerstamme irokeserne. Bandeliers opfattelse støttedes af T. T. WATERMANN i 1917,[14] hvorimod PAUL RADIN i 1920[15] mente, at det azteciske samfund kort før 1500 bevægede sig væk fra stamme-demokratiet, og at der under den sidste hersker inden spaniernes ankomst skete en udvikling af denne fra »chieftainship« til »kingship«.

Mexikaneren MANUEL MORENO[16] forkastede i 1931 Bandelier's konklusioner. Han konstaterede eksistensen af en aztecisk stat, hvori magten »udøvedes til gode for nogle få aristokratiske og priviligerede klasser til skade for resten af folket«. I 1944 skrev nordamerikaneren G. C. VAILLANT en nu klassisk bog om aztecerne.[17] I denne gav han udtryk for, at stamme-demokratiet ganske vist i det ydre havde udviklet sig til »en bystats administrative kompleksitet«, men at der endnu var meget af det oprindelige tilbage bl. a. den kollektive ejendomsret. I en afhandling fra 1949 indtog mexikaneren ARTURO MONZÓN[18] ligeledes et mellemstandpunkt.

Diskussionen er blevet fortsat. Franskmanden JACQUES SOUSTELLE, der vil være kendt ikke som videnskabsmand, men som de Gaulle's informationsminister i den 5. franske republik, udsendte i 1956 en sociologisk undersøgelse af det azteciske samfund.[19] I denne plæderer han for, at stamme-demokratiet var forsvundet, da spanierne ankom, og at sam-

Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Vol. 2, Cambridge, Mass. 1878, pp. 385–448; samme: On the Social Organization and Mode of Government of the Ancient Mexicans, Twelfth Annual Report etc., Vol. 2, Cambridge 1880, pp. 557–699, og den i note 6 omtalte afhandling.

[14] T. T. Waterman: Bandelier's Contribution to the Study of Ancient Mexican Social Organization, University of California Publications in American Archaeology and Ethnology, Vol. 12, no. 7, Berkeley 1917, pp. 249–82.

[15] Paul Radin: The Sources and Authenticity of the History of the Ancient Mexicans, University of Calif. Publ. in American Arch. and Ethnology, Vol. 17, no. 1, Berkeley 1920, pp. 1–150.

[16] Manuel Moreno: La Organización Política y Social de los Aztecas, Universidad Nacional de México Autónoma, Sección Editorial, Mexico 1931.

[17] George C. Vaillant: Aztecs of Mexico. Origin, Rise, and Fall of the Aztec Nation, 1944. Adskillige udgaver bl. a. Pelican fra 1966, der indeholder en udmærket litteraturfortegnelse og et glimrende noteapparat.

[18] Arturo Monzón: El Calpulli en la Organización Social de los Tenochca, Instituto de Historia, Universidad Nacional Autonoma de Mexico, 1949.

[19] Jacques Soustelle: La vie quotidienne des Aztèques à la veille de la conquête espagnole, Librairie Hachette, Paris 1955. Oversat til dansk i 1965. Soustelle har udarbejdet en kompendie-agtig oversigt, som under titlen Les Aztèques er udsendt i Paris 1970 i serien „Que sais-je?" som dennes nr. 1391. Forfatteren fastholder her sit syn på det azteciske samfund.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fundet havde udviklet sig til et aristokratisk og imperialistisk monarki med en udstrakt social lagdeling. Samfundslivet var ved at bevæge sig fra den sakrale til den politiske sfære. Disse undersøgelser, hvis konklusioner iøvrigt ligger tæt op ad Morenos, bestrides næppe af ret mange forskere i dag.

Den tap hvorom den ovenfor refererede diskussion har drejet sig, er det azteciske samfunds sociale enhed *calpulli*[20]. Uenigheden bunder dybest set i, at det ikke er lykkedes endeligt at fastslå, hvad disse calpulli egentlig var. Nogle, såsom Bandelier, hævder, at de var en slags klaner, andre, såsom J. E. S. Thompson,[21] karakteriserer dem som »a sort of clans with a geographical basis« og atter andre mener som Soustelle, at de oprindelige karakteristika var forsvundet, og at *calpulli* blot var en administrativ inddeling i det 16. årh. uanset hvad den tidligere havde været.

Medens der er god mening i at gennemføre en videnskabelig diskussion omkring en karakteristik af det azteciske samfund med udgangspunkt i *calpulli*-institutionen, er man straks på mere gyngende grund, når det gælder så hypotetiske forhold som en vurdering af, hvad den azteciske kultur havde af udviklingsmuligheder, samt hvad den *kunne* have udviklet sig til. Kort sagt om den befandt sig i en opgangs-, blomstrings- eller nedgangsperiode. Ikke desto mindre har adskillige forfattere og forskere forsøgt sig med vurderinger inden for denne problematik, som har været uløseligt forbundet med den ovenfor refererede videnskabelige diskussion.

Nordamerikaneren William H. Prescott, der i 1843 udgav sin berømte bog om erobringen af Mexico,[22] hvori han efter bedste evne vurderede de mexikanske kulturer ud fra disses egne forudsætninger, beklagede ikke den azteciske kulturs fald. En kultur, som – efter hans mening – »gjorde så lidt for at fremme dets undersåtters velvære eller menneskehedens sande tarv«. Dens religion havde gjort Mexico til et enormt

[20] Som eksempler skal anføres et par definitioner på *calpulli*. Alonso de Molina: Vocabulario en lengua castellana y mexicana y mexicana y castellana, udarbejdet i Mexico 1571, men fotografisk genoptrykt bl. a. i Mexico 1970 (Biblioteca Porrua), oversætter calpulli til: „casa o sala grande o barrio". Rémi Siméon: Dictionnaire de la langue nahuatl ou mexicaine, Paris 1885, oversætter begrebet til: „Grande maison, vaste salle, quartier, faubourg, hameau, bourg, district". A. Zorita: Breve y sumaria relación de los señores y diferencias que habla de elles en la Nueva España, et manuskript udarbejdet omkring 1560, bl. a. oversat til engelsk af Benjamin Keen under titlen Life and Labor in Ancient Mexico, New Brunswick, N. Jersey 1963, har definitionen: „A calpulli . . . is a barrio of known people or an ancient lineage which holds its lands and boundaries from a time of great antiquity. These lands belong to the said kindred, barrio, or lineage, and they call such lands calpulli, meaning the lands of that barrio or lineage".

[21] J. Eric S. Thompson: The Rise and Fall of Maya Civilization, The Univ. of Oklahoma Press, Norman 1954, 2. udgave 1966.

[22] William H. Prescott: The Conquest of Mexico, New York 1843. Oversat til dansk 1856 som Erobringen af Mexico med Udsigt over den gamle mexicanske Civilisation samt Erobreren Hernando Cortez's Levnetsbeskrivelse.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

slagtehus og dens våben havde undertrykt de omkringboende folk. Efter Prescotts mening faldt aztecernes herredømme absolut ikke før tiden. Dette synspunkt, der stort set genfindes hos de fleste ældre forfattere, blev i 1920rne imødegået af OSWALD SPENGLER i *Der Untergang des Abendlandes*, hvori han som bekendt redegjorde for en organistisk opfattelse af kulturernes historie. Spengler fremhævede her den azteciske kultur som en kultur, der ikke var ved at visne, men »som blev myrdet i sin udfoldelses fulde pragt, ødelagt som en solsikke, hvis blomst bliver slået af af en forbipasserende«.[23] VAILLANT[24] mente på sin side, at kulturen nåede zenith omkring 1519, men at den i sig nærede kimen til sin egen destruktion.

ARNOLD J. TOYNBEE har også beskæftiget sig med denne problematik i *A Study of History* og giver her udtryk for, at den azteciske kultur ville være faldet i ruiner, uanset om spanierne var kommet på det pågældende tidspunkt. Kulturen og staten var stærkt i forfald, og Cortés kom kun til at virke som katalysator i en allerede igangværende udvikling. I polemik mod Toynbee hævdede OCTAVIO PAZ,[25] at aztecernes kultur blev slået ned »i sin ungdom«. Dette synspunkt har Soustelle gjort til sit og har søgt at underbygge det ved sine undersøgelser. Soustelle plæderer kraftigt for, at aztecerne først efter 1517 havde fået politisk mulighed for at udfolde sig, og at deres kultur langt fra havde vist, hvad den bar i sit skød.[26]

Der er ovenfor kort givet en oversigt over en af de videnskabelige diskussioner, der har fundet sted inden for det vældige område, som studiet af de mellemamerikanske højkulturer og den spanske kolonihistorie udgør. Egentlig er det en skam at så få danske forskere beskæftiger sig med disse problemer, og at man her i landet næppe mærker dønningerne fra den omfattende forskning i dette emneområde, der udføres på begge sider af Atlanten.

[23] Her citeret efter den danske oversættelse Vesterlandets Undergang, Kbh. 1962, p. 229.
[24] Vaillant: op. cit.
[25] Paz: op. cit.
[26] Soustelle: op. cit.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Nekrologer

EMILIE ANDERSEN

26. 3. 1895–10. 11. 1970

EMILIE ANDERSEN, tidligere Caroline Emilie Andersen, var født i Ikast sogn 1895. Hun blev mag. art i 1922. I de unge år var hun ansat ved Dansk-Islandsk Nævn, i en kortere tid også ved diplomatariet. Efter at have været vikar ved landsarkivet i Viborg og ved Rigsarkivet, blev hun 1933 udnævnt til arkivar ved det nye landsarkiv i Åbenrå. Her gjorde hun tjeneste i kort tid, idet hun i 1935 kom til Landsarkivet for Sjælland. Her virkede hun, indtil hun i 1958 blev forflyttet til Rigsarkivet. Hun havde i disse mange år erhvervet et indgående kendskab til Landsarkivets samlinger, og i 1962 var hun en tid konstitueret som landsarkivar i dette arkiv.

Emilie Andersen var som historiker elev af Erik Arup. Da hun i 1954 udgav *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans Regnskabsbog*, fik hun i få ord lejlighed til at omtale sin gamle lærer, der havde været den første, som videnskabeligt udnyttede regnskabsbogen. Udgaven har en omfattende handelshistorisk indledning med en redegørelse for Enbeck og hans virke.

Det var dog ikke handelshistorisk forskning, der kom til at fylde Emilie Andersens liv. Allerede i 1926 kunne hun, på foranledning af grev Adolph Brockenhuus Schack, besidderen af Gram gods i Nordslesvig, udsende sin bog *Grams Historie*, en af de få større danske godsmonografier. Den bygger på det store godsarkivs materiale og bærer præg af Emilie Andersens viden, men vel også af, at hun ikke var agrarhistoriker. Gennem dette arbejde var hun kommet til at beskæftige sig med sønderjysk historie, og interessen herfor varede livet ud. Det blev ikke mindst det store og værdifulde Hansborgarkiv, som hun kom til at arbejde med, og Kildeskriftselskabet overdrog hende at udgive *De Hansborgske Registranter*. Første bind kom i 1943. Det omfatter hertug Hans den Ældres forordninger 1544–1580, der er trykt in toto. Til forordningerne, ialt 101, er der indledninger, ofte meget udførlige. Bind 2 blev udsendt i 1949 og indeholder hertugens breve 1543–1549, gen-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

givet i udtog på samme måde som brevene i registre og tegnelser er udgivet i *Kancelliets Brevbøger*. Begge bind er præget af udgiverens fortrolighed med det store materiale i registranterne, med skrift og sprog og med tidens mennesker og begivenheder. Bd. 3 skulle omfatte domme, afsagt af hertugen og hans råder. Der foreligger afskrift af selve teksten og udkast til regester. Emilie Andersen havde gennem mange år arbejdet på et værk om hertug Hans den Ældre. Det blev dog aldrig færdigt.

I Rigsarkivet kom Emilie Andersen til at gøre tjeneste i 1. afdeling. Christian 2.s arkiv fra udlændighedsårene, München-samlingen, var i det store og hele blevet samlet i Rigsarkivet efter afleveringer fra Stockholm og Oslo. Det blev nu overdraget frk. Andersen at ordne dette arkiv og udgive en registratur over det. Den forelå i 1969 som bd. 15 af *Vejledende Arkivregistraturer*. Den er som hendes andre videnskabelige værker præget af omhyggelighed og omfattende viden.

Emilie Andersen fik en lang arbejdsdag i arkivvæsnets og historieforskningens tjeneste. Efter at hun var blevet pensioneret i 1965, kunne man stadig møde hende i Rigsarkivet, mest om aftenen, hvor hun ufortrødent fortsatte sit arbejde med Hansborg-registranterne. Som arkivar kom hun ikke til at bryde nye veje, som menneske var hun nok lidt sky og ensom, men hun var tro mod sit arbejde, mod den videnskab, som vel mere end noget andet optog hende lige til hendes død i 1970.

JOHAN HVIDTFELDT

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SVEND THORSEN

28.1.1895–21.11.1971

SVEND THORSEN kom fra landet. Da han var en halv snes år, flyttede forældrene fra en lille gård i Viby ved Århus til Gentofte. Det lå endnu dengang ude på landet, og faderen blev her forpagter af en betydelig større gård end den jyske han var flyttet fra. Gammelmosegård lå Lyngby så nær, at sønnen blev elev i Hans Thyssens mellem- og realskole. Her fik han Vilhelm la Cour til historielærer, men en radikal dreng fra et venstrevendt hjem måtte reagere både over for ham og andre repræsentanter for højrefløjen. Lyngbykredsen var en af Højres højborge fra gammel tid, men den stod for fald. Her var det ikke som i Jylland Venstre, der var Højres hovedmodstander. Det var socialdemokraterne, og den unge Thorsen hilste Johan Wilmanns sejr over Emil Piper ved kommunalvalget 1913 med tilfredshed.

Da Svend Thorsen efter studentereksamen 1914 gik journalistvejen, førte den til radikale blade. I vinteren efter genforeningen 1920 kom han som elev på Askov Højskole, hvor blandt lærerne Hans Lund og blandt kammeraterne den noget yngre Thorkil Kristensen kom til at stå ham nærmest. Til en elevgruppe, der drøftede tidens problemer i aftenens fritimer, hørte også den senere arbejderhøjskolelærer og statskonsulent Frode Kristensen. I denne kreds blev den evne, som Svend Thorsen ejede til at spørge dristigt og indtrængende, udviklet og skærpet.

Fra Askov kom han til Sønderjylland. Som medredaktør af det nyoprettede *Sønderjydsk Dagblad* i Haderslev fik han en dag besøg af Annemarie Nissen, der kom med lokalnyt fra sin (også radikale) fader i Oksenvad. Ægteskabet med hende styrkede det bånd, der allerede var knyttet til den genforenede landsdel. Hvad Thorsen senere skrev om Sønderjylland kom altid til at kredse om genforeningen, dens baggrund, forløb og følger.

Men selv flyttede han straks med sin unge kone til hovedstaden, hvor han kom til at virke næsten 50 år, i de første år stadig som journalist, fra 1933 til 1955 som protokolsekretær i folketinget, derefter til 1962 som dansk redaktør af det fællesnordiske parlamentariske tidsskrift *Nordisk Kontakt*. I sine sidste år kunne han med støtte fra Pensionsforsikringsanstalten samle sig om historisk skribentvirksomhed. Den fort-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

satte han utrættet – dog afbrudt og oplivet af lange spadsereture, verslæsning og inspirerende samtaler med familien og husets mange venner. Indtil han pludselig den novembersøndag, da snestorm overraskede landet, blev ramt af et hjerteslag i sit hjem i Blidahparken.

Svend Thorsen hørte ikke til faghistorikerlavet. Hverken af oplæring eller i samvær. Han var frimester. Men uden hans indsats ville vor historiske viden om og indblik i væsentlige områder, som han beherskede, være fattigere end den er.

Hans forfatterskab er omfattende, men nåede først sent til fuld udfoldelse. De fleste af hans henved tyve bøger og hundrede kronikker er blevet til i de sidste femogtyve år, efter anden verdenskrigs afslutning. De samler sig om tre hovedemner: Grænselandets, dagspressens og folketingets udvikling især i tiden efter 1920. Uden for denne gruppe ligger kun hans to bøger om *Privatfunktionærernes Pensionsforsikring* (jubilæumsskrifter 1942 og 1967) samt en tredje, skrevet sammen med H. Axelsen Drejer, om *Andelsbanken* (1950).

Indledningen til Svend Thorsens sønderjyske forfatterskab er redaktionen af en række kortfattede erindringer, som kendte sønderjyder har meddelt ham om årene 1914–20. Disse livsbilleder, der er udgivet af Thorsen sammen med Ingeborg Refslund Thomsen eller Nic. Svendsen, kom i årene 1933–39 (*De fire onde Aar*, 1933, *Paa Vej til Danmark*, 1935, *Tiende Februar*, 1939). Til disse erindringsbilleder slutter sig den muntre anekdotesamling *Lunets Sønner* (1937 og nye oplag i besættelsestiden), der bl. a. foreviger kanonér Filskov, den uforbederlige sønderjyske civilist i tysk tvangstrøje under første verdenskrig. Og rækken sluttes med Thorsens sidste bog *Når en grænse falder*, *Røster fra genforeningstiden*. Den blev ved nytårstid 1971 udgivet af dagbladene *Dannevirke* og *Hejmdal* og indeholder genoptrykte interviews, der oprindelig stod i *Tilskueren* i årene 1935–37. Her er det ledende politikere og embedsmænd, der ser tilbage på genforeningsprocessens forløb på hver sit område. Om alle disse bøger gælder, hvad Thorsen selv har sagt, at her er det »selve genforeningsslægtledet, der taler – jeg har kun været medium«.

Men der er andre bøger, hvor han selv har talt. Det gælder *Konge og hær* (1952). *Fyrre år med Danmark* (1960) og *Delt efter anskuelser* (1970). Mens »Fyrre år med Danmark« noget spredt gør rede for »Træk af den folkelige genforenings historie«, væsentligst Det unge Grænseværns tilblivelse i 1933, er bogen »Delt efter anskuelser« den første sammenhængende fremstilling, der er givet af »den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920«. Her fremstilles det og forklares, hvor svært det var for sønderjyderne at omstille sig til kongerigets partiforhold. Her som i den foregående bog slutter fremstillingen brat ved 1940. Det er egentlig misvisende, for også efter den niende april holdt de danske sønderjyder skansen lige så bravt som efter 1933.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Der kan blot tænkes på organisationen af de sønderjyske Danske Samfund.

På Svend Thorsens andet hovedfelt, dagspressens område, betegner hans to binds værk *Den danske Dagspresse* (1947 og 1951) en pionerindsats. Dets første bind, om avisernes udvikling indtil 1940, behandlede – i hvert fald for tiden efter 1830 – hidtil udyrket jord. Det andet bind handlede om udenrigsjournalistik, bladenes retsstilling og økonomiske forhold og endelig dagspressens stilling omkring 1950, hvor firebladssystemet, der endnu i første bind ansås for levedygtigt, nu måtte erklæres »i forfald«. Til dette storværk, et af Thorsens mest velskrevne, kom en forkortet engelsk oversættelse, ligesom den danske udgave udgivet af Folmer Wistis Danske Selskab. Endvidere skrev Thorsen flere store artikler om sider af emnet til samleværker som f. eks. *Danmarks Kultur ved Aar 1940* (1942) og *Den danske Rigsdag 1849–1949* (1950). I forordet til *Den danske Dagspresse* skrev Thorsen selv, at »set i Forhold til Emnets Omfang er der dog kun traadt en Sti op igennem det store Stof – som maaske vil gøre det lettere for andre senere at anlægge en Vej«. At sider af emnet nu er blevet taget op af faghistorikere med sikrere metoder gør ikke Thorsens indsats på dette felt ringere. Det skal ikke glemmes, at han var den første, der vovede at give en historisk fremstilling af den danske dagspresse i folkestyrets tidsalder.

Svend Thorsens tredje og kæreste hovedfelt var folketinget. Selv yndede han ikke denne betegnelse. Han foretrak – som han sagde: »af hensyn til rigsenheden« – det i 1953 afskaffede navn: *Danmarks Rigsdag*. Det er også titlen på hans første bog om dette emne, fra 1947. Thorsen har dog også skrevet en bog med titlen *Danmarks folketing* (1961), bl. a. med analyse af de fire grundlovsmalerier. Medens disse to bøger lagde hovedvægten på folkestyrets form og rammer, beskrev *Folkets veje* (1953) den politiske udvikling i hundredåret 1849–1949. Som en monumental overbygning hertil føjedes værket *De danske ministerier 1848–1901*, indeholdende et hundrede politisk-historiske biografier (1967). Dette værk, som bekostes af Pensionsforsikringsanstalten, nåede Thorsen at fortsætte til 1929, på tærskelen til den periode, hvor han kunne have øst af sin egen erfaring fra rigsdagens referentbord.

De af Svend Thorsens bøger, der har størst værdi for historikerne, er nemlig dem, der handler om emner og personer, som han selv har været i nær forbindelse med i de næsten tredive år, hvor han havde sin daglige gerning og gang på Christiansborg.

Den første af bøgerne i denne gruppe er *Den tredje junigrundlov* (1953). Den består overvejende af bearbejdede kronikker, hvori grundlovssagens forløb i årene 1952–53 er afspejlet og kommenteret. Som indledning behandles grundlovens forudsætninger, som afslutning dens nye træk.– To år senere kom *Kuling over Christiansborg*, en karakteristik af »menne-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sker og partier i den politiske kamp efter den anden verdenskrig«. Også denne bog var bygget over tidligere kronikker. Det samme gjaldt *Mennesker i politik* (1962), »nogle portrætter og iagttagelser fra et halvt århundrede«, bl. a. med træfsikre karakteristikker af de samtidige politikere Jørgen Jørgensen, Bertel Dahlgaard, Thorkil Kristensen, Viggo Kampmann og J. O. Krag.

Svend Thorsens historiske forfatterskab fortjener som helhed en æresplads i dansk folkeoplysnings historie. I forordet til en af sine bøger skrev han, at det var hans håb, at den »i nogen måde vil kunne korrigere den ret udbredte mening, at en vis kedsomhed er forbundet med det politiske liv og dets aktører«. Her optrådte Thorsen selv som en af »lunets sønner«. Kede gjorde han aldrig. Trods sin evne til popularisering virkede han i sin fremtræden – i radio, kronikker eller bøger – aldrig letkøbt eller dilettantisk. Man havde, når man læste ham eller hørte ham, en tryg fornemmelse af sikkert bestik og solide oplysninger fra bedste kilde.

Historikeren kan dog i Thorsens bøger savne brug af andre kilder end de trykte og mundtlige. Han kan savne noter, henvisninger og registre. Men de af Thorsens bøger, der bygger på samvær og samtaler med toppolitikere og andre i beslutningsprocesserne indviede personer, er af umistelig værdi for den historiske videnskab. Skal Svend Thorsens produktion vejes på videnskabens kvalitetsvægt, vil alle hans udmærkede bøger og afhandlinger med historiske emner tilsammen ikke opveje de bidrag han i et par tiår har givet til samtidshistorien gennem sine kronikker i *Politiken* om politiske personer, situationer og problemer. Kun de færreste af dem er optrykt i hans bøger. De bedste af dem fortjener en samlet udgivelse.

Svend Thorsens radikalisme blev efterhånden betydeligt modereret. Den politiker han stod personligt nærmest og var i stadig vekselvirkning med, var Thorkil Kristensen. Men det var vel ikke helt tilfældigt, at i kvarteret, hvor han boede, gik der genveje til de radikale politikere. Eller at de samledes med ham og hans familie i sommerhuset i Kregme hver Sankt Hans Aften – for senere at mødes med stedets folk til bål ved fjordbredden. Kun en enkelt gang lod han sig opstille til folketingsvalg som radikal kandidat – og det i en sikker dumpekreds. Principielt ville han være uafhængig. Han satte nok sine kronikker i *Politiken*, men betonede, at de stod »under linien«. Og i en i dansk politisk historie enestående grad formåede han at udmønte den tillid han mødte i sin tjenestestilling i folketinget til meddelelser til offentligheden, som var til lige glæde og nytte for læg og lærd.

ROAR SKOVMAND

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Kritik og debat

NIELS JYDE SOM KANSLER

I EN anmeldelse af festskriftet til Aksel E. Christensen i H.T. 12. rk. IV s. 203–04 har Lars-Arne Norborg gjort nogle kritiske bemærkninger til mit bidrag »Kanslere og skrivere i Danmark 1252–1282«. Da Norborg drager et klassisk stridspunkt frem, kan det synes berettiget at kommentere det en smule.

Erik Arup kaldte tiden 1267–82 for Niels Jydes regering.[1] Det har jeg opponeret mod som så mange andre. Norborg siger hertil: 'frågan är om materialet ger stöd nog åt Skyum-Nielsens konträrt motsatta bedömning'. Det forekommer mig, at Norborg skiller Arups opfattelse lidt vel meget fra min. Jeg har ikke betegnet Arups ord om Niels Jydes regering som 'i högsta grad missvisande'. Det er Norborgs egen konklusion.

Jeg er forsigtigere i mit ordvalg: 'spørgsmålet er (1), om Niels Jyde har været meget andet (2) end en slags (3) kontorchef under Erik Glipping og dennes regeringskreds'. Jeg har ikke udtrykt mig 'i absolut stil' som Arup,[2] men med tre forbehold (1–3). Det har været mit ønske at understrege det sikre, at kansleren kunne ventes at være knyttet til sit kontor. Men har han været meget andet end en slags kontorchef?

Sagen er jo den, at der er udført et ikke ubetydeligt udgiver- og forskerarbejde, siden Arup skrev sin Danmarks historie, bl. a. netop inspireret af hans værk. Derfor har vi nu et noget bedre overblik over kanslerens funktioner og kancelliets virksomhed, end Arup kunne have det. Jeg har bearbejdet materialet, bl. a. med henblik på skriverhænderne i originaldiplomerne. De udgør de vigtigste rester af den kontorvirksomhed, som Niels Jyde ledede, og der er temmelig mange af dem. Denne bearbejdelse vil endnu kunne suppleres med en tilbundsgående diplomatarisk analyse af samtlige diplomer fra disse år. Ikke desto mindre tør jeg – efter et kvart århundredes syslen med problemer af denne eller lignende art – udtale, at det meste af det for kansler- og skriverfunktionerne væsentlige arbejde allerede er udført.

[1] Erik Arup: Danmarks historie, I, København 1925, s. 317–24, jfr. II, 1932, s. 9.
[2] Samme, III, 1955, s. 258.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Resultatet er efter min mening blevet, at der næppe er mulighed for at knytte Niels Jyde stærkere til regeringens førelse, end jeg har gjort. Mine hovedgrunde til at betvivle Niels' stilling som regeringens chef ligger i to argumenter, som Norborg synes at skyde noget til side. For det første var Niels i Italien og Burgund i dele af 1272 og 1274, altså i den tid uden for dansk politik. For det andet var det kongelige kancelli spaltet i to afdelinger netop i hans kanslertid 1267–82. Margrete Sambiria sad da med sit eget kancelli i Nykøbing Falster.[3]

Det er beklageligt, at Arup ikke havde synderlig interesse for kvindernes betydning i politik og hverdagsliv. Ellers kunne han måske have opdaget denne interessante kvindeskikkelse, hendes kancelli og hendes politiske indflydelse.[4] Hun er den første kvinde, om hvem vi ved, at hun klart og utvetydigt gennem en lang række af år virkede ind på dansk rigspolitik.

I stedet har han atter støttet sig på sin model med kanslerne som regeringschefer. Denne modeltænkning har i den grad præget hans arbejde, at han oversætter jyske lovs fortale forkert. »Thi som kirken har pave og biskop, skal hvert land have kongen eller hans kansler«.[5] Teksten har *undærrætær*, der betyder embedsmænd og vel snarest sigter til ombudsmænd.[6] Om kansleren er der under ingen omstændigheder tale.

Lauritz Weibull har forsøgt at redde Niels Jydes regering ved at henvise til, at han tiltrådte, samtidig med at der skete et skifte i kirkekampen, år 1267.[7] Heller ikke dette holder. Det dokument, Weibull støttede sig til, må omdateres fra 1267 til 1266. Dermed bortfalder forbindelsen med Niels Jyde.[8]

Det eneste, der med vished kan sættes i relation til kansleren Niels Jydes virkefelt i det år, han tiltrådte, er noget negativt – en indskrænkning af det. Fra samme år udspaltedes dronningens kancelli.

Det er beklageligt, at modeltænkning uden kildestøtte fortsat skal spille stærkt ind i den videnskabelige debat. Selv Lauritz Weibull indrømmede, at Arup ved placeringen af Niels Jyde *ikke* byggede på »säkra fakta«.[9]

[3] Skyum-Nielsen, Kanslere og skrivere, s. 181 og 183.

[4] Samme s. 173.

[5] Arup, Danmarks historie, I, s. 292.

[6] Danmarks gamle Landskabslove, II, Kbh. 1926, s. 12, jfr. Danmarks gamle Love i oversættelse, Kbh. 1945, s. 136 og 1948, s. 135 samt Poul Johs. Jørgensen i H.T. 9. rk. IV, s. 333 note 2. – Om kanslermodellen også Knud Fabricius i H.T. 10. rk. II, s. 340–41.

[7] Lauritz Weibull, Erik Arup, Scandia XXI, Lund 1951–52, s. 234–35, samme, Skånes kyrka från älsta tid till Jacob Erlandsens död 1274, Kbh. 1946, s. 218–20.

[8] Skyum-Nielsen, Kirkekampen i Danmark 1241–1290, Jakob Erlandsen, samtid og eftertid, Kbh. 1963, s. 222–26.

[9] Lauritz Weibull, Arup, s. 235.

Redaktionel note: Professor Skyum-Nielsen agter i et senere indlæg at vende tilbage til problemet om »seglvidnefrekvensen«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

De her anførte småbemærkninger skulle give en lidt mere moderne kontur til problemet, end det måske tidligere har fået. De skal iøvrigt ikke rokke ved det solide indtryk, som Norborgs anmeldelse ellers gør. De skal naturligvis heller ikke røre det mindste ved hans ret til at have de meninger, han ønsker.

NIELS SKYUM-NIELSEN

JAG har svårt för att inse, att jag skulle ha överdrivit motsättningen mellan Niels Skyum-Nielsens och Erik Arups uppfattningar av Niels Jydes politiska betydelse. Inte minst av Skyum-Nielsens sista inlägg framgår ju tydligt, att han är ute för att omvärdera Arups syn på tiden 1267–82 som »Niels Jydes regering« och menar att Niels Jyde varit föga mer än en kontorchef under Erik Klipping och dennes regeringskrets. Som framgår av min recension (Hist. tidskr., 12 r. IV, s. 203) finner jag denna polemik så till vida berättigad, att Arups tes knappast kan anses tillräckligt underbyggd.

I min anmälan framhöll jag emellertid också att vad jag uppfattade som Skyum-Nielsens huvudargument för tesen om Niels Jyde som enbart en kontorchef inte heller det var hållbart. Det byggde nämligen på den tvivelaktiga förutsättningen att sigillvittnesfrekvensen i kungabreven kan användas som indicium på politiskt inflytande utan nämnvärt hänsynstagande till traderingsförhållanden och till dokumentens karaktär. Jag kan endast konstatera, att Skyum-Nielsen på denna väsentliga punkt hittills inte lyckats finna något avgörande motargument utan föredrar att lämna frågan öppen.

I stället skjuter Skyum-Nielsen nu två andra argument i förgrunden, nämligen 1) att Niels Jyde vistades i Italien och Burgund delar av 1272 och 1274 och då inte kunde påverka den danska politiken och 2) att drottningen hade sitt eget kansli i Nykøbing Falster. Om argument 1 kan sägas, att Niels Jyde dock var utomlands i synnerligen viktiga politiska uppdrag, vilka lika bra kan tolkas som indicier på stort inflytande. Beträffande argument 2 skulle jag vilja efterlysa en undersökning om hur maktbefogenheterna var fördelade mellan kungen och drottningen under ifrågavarande period. Tills detta skett tror jag fortfarande, att frågan om Niels Jydes politiska inflytande måste hållas öppen.

LARS-ARNE NORBORG

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Anmeldelser

OLE FENGER: Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret. København, Juristforbundets Forlag, 1971. 582 s.

Den foreliggende disputats[1] har som sit udgangspunkt forfatterens mangeårige studier over borgensinstitutet, hvilket har ført ham ind på problemet *kollektivt ansvar*, og da dette har talrige aspekter, f. ex. husbondansvar, gildesbrødres ansvar etc., har han koncentreret sig om slægtsansvaret fra tidlig middelalder og frem til Danske Lov og her specielt indskrænket sig til at undersøge slægtens forpligtelser overfor et slægtsmedlem, der havde begået drab. Men efter således at have begrænset arbejdets emne har forfatteren ønsket at få dette belyst bredest muligt, hvorfor bogen – som det antydes af undertitlen – i realiteten er kommet til at bestå af en række »studier«, der ud over det fælles tema ikke står i alt for nær indbyrdes kontakt.

Indledningsvis rummer arbejdet et afsnit »Problem og metode« (s. 9f.), der mere filosofisk-idéhistorisk end egentlig historisk-metodisk diskuterer en række problemer som evolutionisme, komparativ metode, funktionsteori m.v., hvor forfatterens principielle afvisning af samtlige metoder følges af en anbefaling af at anvende disse enkeltvis forkastede systemer i kombination, hvilket dog heldigvis (i note 48 ad s. 24) følges op med et citat »til fordel for en metodisk liberal attitude«, hvilket formodentlig blot betyder, at Fenger fornuftigvis afviser på forhånd at binde sig til eet bestemt filosofisk skema, men foretrækker pragmatisk at betjene sig af den i det konkrete tilfælde mest lovende metode.

Derpå foretages nogle i alt væsentligt refererende (bibliografiske) strejftog ind i den moderne debat om retsetnologi, herunder spørgsmålet hvorvidt retten er ældre end staten, hvilket hævdes under påberåbelse af en række antropologers arbejder med »retssystemer« i primitive kulturer. Og da specielt drab, fejde og fredsstiftelse spiller en betydelig rolle i netop flere primitive samfund, følger herpå et afsnit om »Slægtsansvaret i primitiv ret« samt et kapitel om »Kirken og slægtsansvaret«, inden vi s. 203 kommer frem til »Slægtsansvaret i germansk

[1] Nedenstående anmeldelser bygger i udstrakt grad på anmeldernes officielle oppositioner ved disputatsens forsvar 22. november 1971 (Aarhus Universitet).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ret«, et hovedsagelig klassisk-komparativt afsnit, hvor de relevante bestemmelser i en række folkevandringssamfunds love sammenstilles, hvilket alt sammen fører frem til bogens hovedstykke (kapitel VI) »Slægtsansvar i dansk ret« (s. 341–541).

Da næppe nogen forsker kan tænkes at være autoritet på samtlige de her skitserede områder (lige fra den klassiske retshistorie over etnologi via religionshistorie til filosofi m. m.), får disse lange indledningsafsnit i ikke ringe grad præg af at være citatsamlinger, hvor forfattere fra vidt forskellige tider og skoler sammenstilles (det være sig positivister, evolutionister, strukturalister m. fl.), og omend forfatteren i sit forord har betonet, at han fortrinsvis har et »pædagogisk sigte« med denne »bibliografiske« gennemgang, forekommer især de »retsetnologiske« afsnit mig ikke alt for relevante for specielt den grundige videnskabelige gennemgang af ældre dansk ret, og det er næppe noget tilfælde, at der i kapitel VI så at sige ingen henvisninger findes hertil.[2]

Da historie nu engang næsten uundgåeligt kommer til at dreje sig om at skildre et forløb, får arbejdet gang på gang et stærkt evolutionistisk præg, uanset forfatterens tagen afstand herfra allerede i sin indledning. Dette viser sig ikke mindst i de ret mangelfulde, ja lejlighedsvis ligefrem manglende definitioner af grundbegreberne, således *primitiv*, der vel i det etnologiske afsnit følger almen praxis (jfr. citatet i note 17 ad s. 144), men som i afslutningen (s. 542) får dagligsprogets pejorative indhold (»Hævn er en primitiv drift«).[3] En tilsvarende ækvivok behandling får det for thesen såre vigtige begreb *hævn*, der dels repræsenterer noget »primitivt«,[4] dels er en juridisk, »retsantropologisk« glose, hvis konkrete betydningsindhold læseren selv fra tilfælde til tilfælde må afgøre.[5] Gemt i det retsetnologiske afsnit (s. 167 note 108) erkender Fenger, at hævne på latin (og – hvad han ikke tilstrækkeligt klart fremhæver – dermed også i vore landskabslove) hedder *vindicare* og således er beslægtet med det velkendte juridiske begreb vindication. Det havde nok været på sin plads at bemærke, at den tilsvarende græske glose (*εκδίκεω*) indeholder nøjagtig samme grundbe-

[2] Jfr. at det dansk-retlige afsnit tidligt (s. 346) betoner, at »der er ikke megen støtte at hente i ikke-retlige kilder fra den forudgående tid«, samt at det i Zusammenfassung (s. 547) vel antages, at en retsetnologisk synsvinkel må kunne yde bidrag til en bedre forståelse; men alligevel kan de tre første kapitler (dvs. s. 1–181) resumeres på blot 16 linier.

[3] Såvel det pejorative som det evolutionistiske bemærkes i udtryk som »når primitiviteten er overstået« (s. 142f.), »hermed har man forladt det trin i retsudviklingen« (s. 186) samt, at kulturudviklingen bevirkede, »at den etiske følelse forfinedes« (s. 185).

[4] Jfr. s. 542: »Hævnfølelsen er for os en følelse, som bør fortrænges«.

[5] I VII. Slutning (s. 542) citeres »Hævnen hører Herren til«, men fornuftigvis via Ostersen Vejle, idet forfatteren naturligvis er klar over, at nyere bibeloversættelser har en ganske anden text, jfr. s. 187 note 24, hvor Romerbrevet 12, 19 i nugældende autoriserede oversættelse taler om at *straffe*, helt parallelt til »gengælde«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tydning af at straffe, gengælde, værne, dvs. at også den er et retligt fænomen,[6] der indeholder et moment af reaktion eller sanktion.

På denne baggrund bliver en bemærkning (s. 511) som, at der efter 1536 indføres en ordning, hvorefter hævn legaliseres og kaldes straf, meningsløs i dens bogstavelige ordlyd, idet dette – ifølge det system forfatteren har anvendt såvel i retsetnologien som i det komparative »germanenrechtliche« afsnit – vel må anses for grundbetydningen. Men forfatterens mening er formentlig blot dette, at nu (dvs. 1536) slår denne almene opfattelse omsider i den grad igennem, at selve udtrykkene anvendes i positiv ret, specielt i de efterreformatoriske recesser.[7]

Ud over den føromtalte hensigt at give en bibliografisk indledning har forfatteren utvivlsomt også et ønske om at stille dansk ret i et bredere perspektiv,[8] og det specielt hvad angår slægtsbegrebet, der følgelig får en særdeles grundig behandling. Det forekommer dog anmelderen et stort spørgsmål, hvorvidt det i det hele taget er korrekt at tale om et virkeligt *slægts*ansvar i dansk ret, idet et slægtsbegreb i den forstand, som netop etnologer anvender det (f. ex. i form af klaner o. m. a.), ikke kan konstateres i de nordiske kilder;[9] der er i dansk ret alene tale om, at en drabsmands pårørende, altså hans *slægtninge*, det være sig på fædrene eller mødrene side, kan gøres ansvarlige. Disse er en næsten tilfældig gruppe personer med drabsmanden i centrum, og allerede en sådan drabsmands kødelige fætter vil have en »slægtsgruppe« om sig, der kun halvt sammenfalder med hin.[10] For mig at se er det her forfatterens »evolutionistiske« grundsyn, der får ham til næsten ubevidst at operere med et udviklingsskema fra slægt via stamme til »stat« (f.ex. s. 335f.), hvilket er så meget mere at beklage, da Fenger helt og fuldt går ind for, at fredløsheden (ligesom det specielle særdanske

[6] Jfr. Lukas 18, 3, hvor en henvendelse til dommeren (med verbet *εκδικεω*) nu oversættes: skaf mig min ret.

[7] Dog er det her på sin plads at erindre om de middelalderlige kongebrevsformularer med trusel om den kgl. hævn (ultio, respektive vindicta).

[8] Det står mig dog ikke helt klart, hvorfor primitive kulturer og folkevandringssamfund er mere relevante for arbejdet end anden nordisk ret, således savnes ikke blot den – i klassisk retshistorie vel for dominerende – islandske ret, men også svensk og norsk ret.

[9] Jfr. det grundige referat af R. Wenskus' sønderlemmede kritik af især retshistorikeres fremhævelse af slægten på stammens bekostning (s. 123ff.), samt indledningen til det dansk-retlige afsnit VI (s. 341ff.), hvor der citeres en række forfattere, der er enige om, at vi ingen kilder har til at skildre et slægtssamfund blandt de forhistoriske nordgermanere.

[10] At danske genealoger og heraldikere af rent praktiske grunde systematiserer deres materiale efter »slægter« (f.ex. i Danmarks Adels Aarbog), berettiger i hvert fald ikke til – som det sker s. 503 – at tale om »adeligt våben og navn«, der går i arv fra far til søn. Netop navne arvedes ofte på spindesiden, og vedr. begrebet »adeligt våben« se Thisets kritik i Hist. Tidskr. 7. rk. IV (1899–1900), s. 305f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

slægtssystem indenfor ejendomsretten, der kaldes »Fællig og Hovedlod«, jfr. s. 430 med cit. af Stig Iuul) må anses for en nydannelse, ikke for et relikt af et gammelt (»primitivt«) slægtssystem.

Det er dog anmelderen en særlig glæde at måtte fremhæve forfatterens fortsatte betoning af den rolle, som det givne *samfund bag loven* må tillægges, hvoraf følger, at retshistorie ikke – som det forhen altfor ofte er sket – kan skrives på de normative kilder alene, f. ex. på bekostning af retspraxis. Men desværre foretrækker Fenger den vist nu af de fleste forladte »urdemokratiske« samfundsmodel med en fortsat udvikling i retning af stedse større standsdifferentiering. For Fengers these får dette den virkning, at fejden – rent teoretisk – hører hjemme »i et samfund, hvor alle sociale grupper havde nogenlunde samme politiske og økonomiske muligheder« (s. 468); men så snart han skal til at skildre konkrete fejder, viser det sig, at det nu drejer sig om »de, der magter fejden«,[11] og idet Fenger klart erkender landskabslovenes skel mellem *potentes* og *pauperes* (s. 430), bliver den klassedeling, som han finder i fortsat udvikling middelalderen igennem, ikke nødvendigvis en fortsat differentiering (af et »oprindeligt klasseløst« samfund), men muligvis blot udviklingen af *stændersamfundet*, dvs. af en særpræget »klassedeling«, hvilket på ingen måde udelukker, at dette har afløst en evt. mere økonomisk deling.[12] Og idet Fenger som ovennævnt klart går ind for, at det slægtsansvarssystem, som vi finder i landskabslovene, er en *nydannelse*, ikke et »primitivt« relikt, kan anmelderen ikke undlade at anføre en antievolutionistisk hypothese til forklaring af dette slægtsansvars fremtrængen, dels blandt folkevandringsfolkene, dels i Norden ca. 600 år senere, nemlig som en art »regression«, at et forhen fredeligere samfund, muligvis med en stærkere kongemagt, har været igennem en opløsningstid (respektive folkevandringer og vikingetog), hvorfor det kollektive slægtningeansvar *fra oven* presses ned over samfundet i forsøg på at genoprette freden?

Der er særlig grund til at bemærke den overordentlige betydning, som denne bog tillægger *kirken*, både ved at stå bag den verdslige fredslovgivning som specielt ved at være en kulturfaktor, der kunde bidrage til, at f. ex. folkevandringslove og de nordiske love så ofte får et ensartet præg, in casu vedr. drabsbestemmelser.[13] Med stor virkning placerer

[11] S. 543, jfr. s. 318, hvor det omtales, at der skal et vist økonomisk grundlag til, for at man kan fejde.

[12] Ikke mindst landskabslovenes skel mellem drab og mord, respektive ran og tyveri må vel baseres på sociale forudsætninger, dvs. mindre afhænge af handlingens art end af den handlendes sociale status.

[13] Medens Karl Haff (1917) mente at kunne spore de højst egenartede jyske sandemænds oprindelse i påvirkning fra gammel frankisk ret (note 238 til s. 415), antager Fenger, at der langt snarere er tale om (vel i så fald en fælles) påvirkning fra kirkens synodalretter. I betragtning af den ganske betydelige rolle, som forfatteren tillægger

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Fenger kirken i et dilemma: principielt måtte den som følge af hele sit idégrundlag gå ind for en individualistisk skyldlære; men sålænge samfundet savnede den executive myndighed, der alene kunde skabe forudsætninger herfor, kom kirkens alternative hovedønske, *fredens* opretholdelse, til at dominere, og ved i praxis at betjene sig af kollektivansvar har man kunnet håbe, at de enkelte slægter vilde lægge en dæmper på evt. urolige hoveder.

Med stor grundighed tager forfatteren fat på de ældste danske retskilder, dvs. landskabslovene, og her da især den skånske, dels vel fordi vi her tidligt ser ændringen gennem den kgl. fredslovgivning, f.ex. manddrabsforordningen af 1200 og jernbyrdsforordningen efter 1215, dels fordi der her foreligger et tidligere arbejde, Poul Johs. Jørgensens »Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret« (1922). Og medens denne måtte forudsætte, at der imellem de to anførte bestemmelser skal have existeret en nu totalt glemt forordning, når Fenger (s. 381) frem til, »at der ikke er behov for at konstruere eksistensen af en ukendt lov«, metodisk et stort gode at kunne undvære sådanne »tabte kilder«, når de bevarede giver god mening i sig selv.

Derpå skildres retsudviklingen i senere dansk middelalder, hvilket ligeledes er særdeles påskønnelsesværdigt, idet man altfor ofte har ladet dansk retshistorie både begynde og slutte med landskabslovene. Specielt konstateres kampen mellem den voksende kongemagt og det stærke aristokrati, og medens Sverige og Norge i løbet af middelalderen fik rigslove, levede landskabslovene sejgt videre i Danmark, idet forfatteren med stor styrke plæderer for det synspunkt, at enhver principiel ændring i retssystemet måtte blive til kongemagtens fordel, hvorfor aristokratiet konsekvent holdt fast ved kong Volmers lov og dermed bl.a. retten til selvtægt, in casu med hensyn til drabssager.

Først på reformationstiden indtræder omsider en ændring, bl.a. finder forfatteren en mere teokratisk holdning udtrykt i lovgivningen,[14] hvilket dog forekommer anmelderen især at skyldes, at den efterrefor-

kirken (medens de etnologiske og germansk-komparative afsnit kun sjældent indgår som nødvendige forudsætninger for den danske retsudvikling), virker det dog lidt tyndt, at der vedrørende send-jurisdictionen s. 264 i note 204 alene henvises til et lexicon, og når note 206 til samme side viser tilbage til s. 192, citeres her (i noterne 47 og 48) atter diverse lexica, derimod hverken autoriteter som Hinschius, standardhåndbøger som Feine eller f.ex. en ellers i bogen flittigt anvendt monografi som Göran Ingers.

[14] F.ex. i de stedse talrigere forordningers henvisninger til »Guds fortørnelse« (jfr. s. 521, 523 og 526). Dog nævner Fenger, at Ostersen Vejle i sin andenudgave (1652) følte at måtte forsvare sig imod de mange kritikere, der ikke kunde indse relevansen af hans talrige bibelcitater (der ikke mindst optræder hyppigt i afsnittet om manddrab). Og når Fenger (s. 536) anfører, at O.V. som rådmand i Roskilde var praktisk uddannet jurist, turde det, i betragtning af at gælds- og fredsbrudssager (altså executionsspørgsmål) hørte under fogedretten, altså ikke under rådstueretten, være nok så væsentligt at erindre om hans fortid som herredsfoged i Faxe herred.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

matoriske retsudvikling sammenholdes, ikke med det middelalderlige sanktionssystem i dettes helhed, men alene med verdslig lovgivning. Og i hvor høj grad denne end var kirkeligt inspireret – det hører til en af dette arbejdes mange fortjenester, at den ældste danske lovgivning konsekvent opfattes som en frugt af en overordentlig kraftig kirkelig påvirkning – undlader han dog i denne sammenhæng at gøre læseren opmærksom på, at kirken – uanset bedre eller slettere forhold til de verdslige institutioner – principielt uantastet bevarede sin egen jurisdiction, det være sig i samarbejde eller konkurrence med verdslig retspleje.[15]

Men naturligvis kender Fenger udmærket den kirkelige retspleje, som han blot har gjort færdig i det specielle afsnit (IV) om kirken og slægtsansvaret, hvor han fastslår, at kirkens fra først af stærke position indenfor retslivet ikke mindst skyldtes, at den i *bandet* havde det tvangsmiddel, der »middelalderen igennem ... gav den gejstlige retspleje et afgørende fortrin fremfor den verdslige« (s. 192), ikke mindst fordi den bandlyste eo ipso blev retslig inhabil (og det såvel for gejstligt som for verdsligt forum). Derfor blev det vigtigt at sikre sig imod, at kirken modtog drabsmanden i sit skød, før han for landstinget havde ordnet sagens verdslige aspekter, og Fenger henviser (s. 480) til Christiern II's lovgivning, idet landlovsudkastets § 57 ligefrem indeholder et forbud imod at indlede drabsmænd i kirke, førend sagen havde været for landstinget,[16] en bestemmelse, der dog ikke optræder i byloven, og – hvad der er interessant på baggrund af, at forfatteren synes at følge Mogens Rathsacks opfattelse af textgrundlaget (s. 479)[17] – ej heller optræder i det arnamagnæanske manuskript.

Bogens betydning kommer på denne måde i højere grad til at ligge i hævdelsen af en these og dennes anvendelse på et overordentlig stort materiale – der ikke på afgørende punkter kan siges at falsificere denne

[15] F.ex. kunde den i note 554 til s. 502 en passant omtalte Anders Bille-affære have været anvendt til konkret belysning af det komplicerede middelalderlige sanktionssystem: idet drabet var foregået i kongens egen nærværelse, måtte A.B. til Skåne landsting for der at få sin fred igen, det vil vel sige: få sagen gjort til bødemål (Repertoriet 2. rk. 10941), men vel at mærke betinget af, at han – vist selv samme dag – havde vist sin villighed til at gøre bod ved at stå på bandstrappen i Lund (Dipl. Diocesis Lund. VI, s. 241), og først 1513–14 følger det endelige økonomiske opgør slægterne imellem ved aftaler, som det endnu ikke ind i 1530erne var lykkedes A.B. at fyldestgøre (jfr. Da. adelige Brevkister, s. 93f.). Jfr. hertil, at selveste Peder Skram 1531 måtte sidde i bar skjorte for Århus St. Clemens' kirkedør og underkaste sig generalofficialens forhør (Da. Mag. 3. rk. III, s. 100).

[16] Ad note 465 til s. 480 betyder »at indlede i kirke« alene at give absolution, hvorfor gentagelsen af Allens udokumenterede opfattelse, at der hermed tænkeligt også menes kirkens asylret, turde være at beklage, og det så meget mere, som JL II 23 må opfattes som en benægtelse af en kirkelig asylret.

[17] Mogens Rathsack: Christiern den andens landlov (Hist. Tidsskr. 12. rk. II, s. 293–336).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

– end på grundige analyser (her dog undtaget det ovenfor omtalte meget centrale kapitel om landskabslovene), og ikke mindst den højst ønskværdige omtale af retspraxis får ofte et unødig overfladisk præg. Det meget beskedne afsnit »Fejden i breve og domme« (s. 497–505) bygger f.ex. i alt for høj grad på secundærlitteratur og oversigtsværker, på bekostning af de originale kilder, respektive de grundlæggende videnskabelige kildeudgaver,[18] hvorved de lidt mere udførligt omtalte exempler på konkrete drabssager lejlighedsvis kan få et mildest talt skævt sigte. F.ex. siges det (s. 488), at »stadsrettens kategoriske ord er altså ikke blevet efterlevet strengt«, hvilket let leder den mindre kyndige læser ind på den tanke, at dette ellers normalt var tilfældet, og at stadsretters med fl. loves ofte yderst rigoristiske straffebestemmelser altså var normal-, ikke – hvad forfatteren naturligvis ved – maximumstraffe, hvorfra der i praxis gerne dispenseredes.[19] Og vel er jeg ganske enig med forfatteren i, at (de i retslitteraturen med forkærlighed studerede) stadsretter efter 1536 synes at have udspillet deres rolle, men finder blot, at et så vigtigt spørgsmål burde have været udførligere omtalt og ikke gemt i note 585 til s. 509, bl.a. fordi vi her muligvis har en parallel til den kirkelige jurisdictions ophør, dvs. at vi efter 1536 omsider har et »enhedsretssystem«.

Når Fenger (s. 537) lader enevældens indførelse 1660 slippe hidtil op-

[18] Forfatteren har bl.a. kunnet drage nytte af Det danske Sprog- og Litteraturselskabs samling af præcederende domme, i bogen cit. »utrykte domme«, uden at være opmærksom på, at *alle* disse domme ældre end 1513 ikke blot er gengivet i Repertoriet, men tilmed gerne efter bedre forlæg. Den i note 547 til s. 499 omtalte dom af 1426 27/2 er således = Rep. 1. rk. 6242 af 3/3 1426. Den i note 589 til s. 509 cit. dom af Mols HT af 1472 23/10 foreslås af Will. Christensen (ib. 2. rk. 2315) flyttet til 1467, men i intet af tilfældene kommer dog ugedagen til at passe med herredets tingdag = torsdag.

Note 460 til s. 479 omtaler Christiern II's påtænkte revision af de svenske love, der alene bygger på Olaus Petris gengivelse af Dalkarlemanifestet af 1522 og dettes ubekræftede påstand om, at kongen ville opbrænde de svenske retsbøger, hvilket hos Huitfeldt (ikke Hvidtfeldt!) ved en »fornuftsslutning« opfattes som svenskernes misforståede reaktion på kongens retsreformarbejde. Dvs. historien savner enhver kildeværdi.

S. 469 omtales henrettelsen af Abraham Brodersen 1410 som værende sket for voldtægt, hvilket alene kendes fra sene, upålidelige svenske kilder (se Henry Bruuns afhandling i Hist. Tidsskr. 11. rk. III (1950), s. 48ff.).

Et exempel på en mindre korrekt, i bedste fald højst vildledende kildeciteringsmåde s. 456f., hvor note 364 cit. DD 2 V 44 samt det gamle tryk i SRD, men ikke at kilden i alt væsentligt er identisk med Acta Processus Litium (s. 289f.). Derimod cit. note 366 APL, men nu hverken DD (= 2 V 50) eller SRD, hvorpå note 367 cit. Ellen Jørgensens kildeoversættelse i »Erik Klipping og hans Sønner«, men ikke APL (s. 176f.), endsige SRD.

[19] Den pågældende sag (note 494 ad s. 488) cit. via Kinch: Ribe Bys Historie, ikke efter kilden = Rep. 1. rk. 5849, hvoraf fremgår, at der næppe kan være tale om byens jurisdiction; men da drabet er foregået i en kirke, er det utvivlsomt behandlet som sacrilegium.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dæmmede reformkræfter løs (dvs. forspillet til Danske Lov), må hertil dog bemærkes, at hans egen velargumenterede these om, at retssystemet – med bibeholdelsen af adelens ret til selvtægt, omend inden for stedse snævrere grænser – i udpræget grad begunstigede adelen, må siges at nødvendiggøre ikke blot en forfatningsændring, men specielt et opgør med det adelsvenlige retsvæsen. Og vel er Danske Lov det naturlige slutningspunkt for en bog som denne, men det burde vel have været klarere fremhævet, at der med de store recesser (fra den koldingske 1558 til Christian IV's Store reces 1643) var gjort et ganske betydeligt forarbejde til »rigsloven«.[20]

Gennem denne bog får vi en bedre forståelse af landskabslovenes sejge leven videre igennem århundreder, og hermed også dette meget konservative system med drabsbøder og slægtsansvar, idet som nævnt ikke blot det verdslige aristokrati fandt sin fordel heri; men også kirken, der ideelt set burde afvise enhver ikke-individualistisk skyldlære, kunde affinde sig hermed, da den frem til 1536 sideordnet med verdslig ret pålagde sine egne, individuelt udregnede santioner.[21] Men netop derfor er det næppe helt korrekt at antage, at dødsstraf efter 1536 i stigende grad trængte frem, specielt begrundet i hensynet til »Guds fortørnelse«. Når der efter 1536 i stigende grad lovgives om kapitalforseelser som f.ex. sodomi, gudsbespottelse og trolddom (s. 526), er dette jo blot en logisk følge af reformationen. Thi med kirkerettens formelle bortfald måtte man nødvendigvis udfylde de derved opståede tomrum, og selvom man en tid fortsat anvendte senmiddelalderlig retspraxis – hvorefter disse forseelser naturligvis også var kapitalforbrydelser – har man med tiden ønsket positive retsregler, dvs. i verdslig ret, hvilket turde være begrundelse nok for dennes »teokratiske præg«.

Der kan på ingen måde være tvivl om, at forfatteren på een gang har fundet et lovende emne og en frugtbar problemstilling. Men i sin

[20] Som 17. årh.s herredstingsbøger i stigende grad cit. »recessen« fremfor »loven«, ser vi, at det kgl. retterting efter 1536 primært cit. de nye kgl. forordninger, og dernæst landskabslovene, men yderst sjældent stadsretter.

[21] Selvom klager naturligvis er en kildegruppe, der skal behandles med forsigtighed, er det af største interesse, at der ca. 1520 klagedes over, at de kirkelige drabsbøder skulde være steget fra ca. $4^1/_2$ mk. og op til imod 100 mk. (Da. Mag. 1. rk. VI, s. 360), og det ikke mindst på baggrund af, at landlovsudkastets § 57 vilde reducere bispens andel i drabsbøderne til alene 10 mk.

I betragtning af den betydelige rolle forfatteren i det generelle kap. IV tillægger kirken, er den beskedne omtale under skildringen af den konkrete senmiddelalderlige danske retsudvikling besynderlig. De verdslige loves tavshed om forhold, der ubestridt lå under kirkens jurisdiction, brydes således gang på gang, når man f.ex. ønsker at betone, at hverken vådesdrab, drab af horkarl in flagranti eller af hærværksmand medfører kirkelige sanktioner (»hverken faste eller bøde«), jfr. SkL 102 og 108, ES III 15, JL II 48 samt de fleste skånske stadsretter. Jfr. endvidere hertil den betydelige rolle som drabsbøder (homicidium) spiller i dansk middelalderlig kirkelig forordnings- og privilegievirksomhed.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

iver for at finde det bredeste perspektiv (og hermed nødvendigheden af at måtte begynde med Adam og Eva) har han foretaget begrænsninger, der uden at svække det være sig thesen eller bogens anvendelighed som udgangspunkt for fortsatte studier lejlighedsvis giver den præg af materialesamling, idet de – ofte ganske talrige – henvisninger til retspraxis kun sjældent er analyseret tilfredsstillende til bunds.[22]

I betragtning af den vægt forfatteren konsekvent tillægger det givne samfund, som loven skal virke i – herunder ikke mindst den fortjenstfulde redegørelse for de politiske aspekter af fejden i senmiddelalderen, er det derfor kun at beklage, at han ikke gør et tilsvarende forsøg på at skildre fejdens undergang i 16.–17. århundrede, f.ex. ud fra den antagelse, at samfundet har ændret karakter. Vel fastslås det, at man 1536 var nået frem til, at det nu strengt taget kun var adelen, der bevarede fejderetten, men praxis viste længe et andet billede.[23] Jeg er ganske enig med Fenger i, at der efter 1536 synes at være opnået en mere effektiv retshåndhævelse, og ligeledes i, at en væsentlig årsag til denne udvikling var Adelsvældens kondominium mellem den stærkt forøgede kongemagt og adelen (repræsenteret ved rigsrådet). Men det kan også have spillet en rolle, at adelen ved at opnå hals- og håndsret over sine bønder er blevet ligefrem økonomisk interesseret i, om ikke at opretholde freden, så i hvert fald at forfølge fredsbrud, jfr. de talrige forbud adelsvælden igennem imod at lade sager ordne i mindelighed uden om retsmaskineriet, hvorved evt. bøder var i fare.

En grundigere gennemgang af retspraxis kunde tænkeligt have bidraget til at uddybe forfatterens egne synspunkter. F.ex. dødsdømmes 1611 en adelsmand ved rettertinget (dvs. konge og rigsråd) for drab på en ikke-adelig (s. 517 note 620). Nok så interessant er det dog, at kongen forinden har pålagt lensmændene, dvs. drabsmandens standsfæller, at lade ham pågribe og under bevogtning sende til København.[24]

[22] I note 615 (anden halvdel) til s. 516 cit. f.ex. en rettertingsdom af 1540, hvor dombogens korte referat efter min opfattelse ikke berettiger til forfatterens tolkning, at de for rettertinget sagsøgte »åbenbart på egen hånd har hængt den dømte« (på et herredsting). Textens »at de havde ladet NN dømme og henrette«, indeholder alene et årsags/virkningsforhold, der gør dem ansvarlige for, hvad der er sket (ikke at de frivilligt skulde have påtaget sig det vanærende bøddelarbejde). Det for forfatterens these mest relevante turde være, at rettertinget finder det fornødent at forbyde den henrettedes slægtninge at fejde!

[23] Ikke mindst er det interessant at se (note 614 til s. 516), hvorledes rigsrådet, der gennem Christian III's recesser bekæmpede »den folkelige fejde«, helt må give op overfor »mellemklassen«, det velstående østjyske selvejeraristokrati, idet en sådan slægtsfejde efter såvel 1538 som 1542 at have været for rettertinget henskydes til forligsmægling (voldgift) ved 24 halvt fra hver side udpegede personer. Bl. de til denne sag hørende talrige drab medregnes også en dødsdom af Vejle byting over en af deltagerne, dvs. at ligesom i exemplet i forrige note (22) dominerer fredssynspunktet ganske over abstrakt juridiske overvejelser.

[24] Kancelliets Brevbøger 1609–15, s. 314 og 320.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Vel citerer dommen 1558-recessens § 21 om »manddrab, der ikke sker af våde . . . da bøde liv for liv«; men rettertinget begår faktisk citatfusk i domsbegrundelsen, idet recessens significante ord »og manddraberen gribes« (at indsætte mellem »våde« og »da bøde«) overspringes. Thi oprindelig må netop dette krav om pågribelse in flagranti have gjort det muligt for samfundets bedrestillede (der jo havde langt større flugtmuligheder end menigmand) at klare for sig gennem bødesystemet. Men når nu konge og adel i fællesskab sætter et nyt og effektivt administrationsapparat i gang, sker der bag om recessens udtrykkelige ordlyd en vigtig ændring ved helt ny retspraxis. Og i denne forbindelse må det fremhæves, at Fenger har givet en ny overbevisende tolkning af 1558-recessen, der ikke – som endnu 1951 formodet af Stig Iuul – kan siges at have ændret det i 1537-recessen fastlagte system vedrørende drab og bod.

Med det meget brede sigte, som bogen har fået, er det uundgåeligt, at forfatteren ofte kommer til at vove sig ud på dybt vand; men det skal retfærdigvis fremhæves, at han gør det med åbne øjne, »velbekendt med faren og usikkerheden« derved, idet han bevidst kæmper for gennem tværvidenskabeligt samarbejde »at nedbryde nogle af de skranker, som omgiver den retshistoriske forskning«. Der er for mig ingen tvivl om, at der vil være et betydeligt behov for denne bog, der bl.a. har som sit program »at øge interessen for dansk retshistorie«, og det vel at mærke i selve Danmark. Netop et arbejde som denne velskrevne og velargumenterede bog med sit omhyggelige noteapparat og sin særdeles omfattende bibliografi vil utvivlsomt langt ud over hævdelsen af den strengt videnskabelige these kunne få en ikke ringe betydning for genoplivningen af studiet af den danske retshistorie og det i dens internationale kontext.

TROELS DAHLERUP

Retshistorien har længe været forsømt. Det er 20 år siden, vi her i landet har oplevet en retshistorisk doktordisputats, og begge lærestole i retshistorie har i flere år været ubesatte. Der er derfor grund til at glæde sig over, at Ole Fenger, der siden 1964 har varetaget undervisningen i retshistorie ved Aarhus Universitet, nu har skrevet den foreliggende afhandling, som han den 22. november 1971 forsvarede for den juridiske doktorgrad.

Det er et vigtigt og retshistorisk centralt problem, forfatteren har taget op og behandlet med selvstændighed og dristighed og med flittig benyttelse af en udstrakt litteratur og et omfattende kildemateriale. Det må betragtes som en ikke ringe bedrift, at forfatteren føjer nye og overbevisende sider til Poul Johs. Jørgensens tolkninger af de gamle landskabslove: hans fortolkning af begrebet »saclösan« (s. 376ff.) og

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hans afvisning af Poul Johs. Jørgensens formodning om eksistensen af en »ukendt lov« (s. 381 ff.) viser forfatteren som en skarpsindig analytiker. Hans understregning af kirkens betydning for landskabslovenes nedskrift og derfor også for deres indhold – især deres bestemmelser om fredløshed jfr. ndf. – virker overbevisende og dermed også hans herpå støttede bidrag til landskabslovenes relative aldersbestemmelse (s. 341–434).

Det tema, forfatteren først og fremmest tager op i sin afhandling, er det, der angives i afhandlingens undertitel, nemlig: *Slægtsansvaret* og dets funktion i middelalderens rets- og samfundssystem.

Det andet grundtema, forfatteren behandler, er *fejden* og dens funktion i den middelalderlige retshåndhævelse. Forfatteren argumenterer for, at fejdedrab er *retmæssige*, og at den kongelige og kirkelige fredslovgivning har det primære formål at begrænse fejderetten mellem slægterne ved at forbyde fejde på bestemte tider og bestemte steder og mod bestemte personer og gods (Gernhuber). Fredsbevægelserne har det dobbelte formål *dels* at fremme ro og orden i et samfund, som ikke har nogen central statsmagt i moderne forstand, *dels* at skabe grundlag for den kirkelige og kongelige lovgivningskompetence. Det er derfor sandsynligt, at det er den europæiske gudsfreds- og landefredsbevægelse, der netop i Valdemarstidens Danmark, da konge og kirke arbejdede sammen om landets styrelse, *dels* fører til landskabslovenes nedskrift, *dels* til indgribende indskrænkninger i hævnretten. Bødesystemet, og især mandeboden, der fungerer som en afløsning af hævnretten med et vederlag i penge eller andre værdier, indskrænkes, idet den i tilfælde af manddrab på de i lande- og gudsfredsbevægelserne nævnte måder (husfred, kirkefred, tingfred, kongefred m.v.) erstattes af fredløshed. Sådanne drab bliver altså »bødeløse« og dermed »uretmæssige«.

Den tyske germanistiske litteratur (kap. II) har været tilbøjelig til modsat at betragte fredløshed som den oprindelige nordiske eller germanske reaktion mod drab, således at man har set den senere mandebod som afløsning for en oprindelig fredløshed. Andre forfattere (Wilda, Amira), som forkastede den germanistiske fredløshedsteori, der forudsætter en uhistorisk antagelse af en statsmagt som retshåndhævende institution i den tidlige middelalder, og som betoner slægtens rolle og det kollektive slægtsansvar i en førstatslig organisation, er tilbøjelige til at se reaktionssystemet som et udviklingshistorisk forløb: et på slægtssolidariteten beroende blodhævnsystem, som afløses af et bødesystem, som igen afløses af et statsligt straffesystem.[1] Nogle af de forfattere, som vel kritiserer den germanistiske fredløshedsteori og går ud fra slægtshævnen som den primære, oprindelige reaktion mod manddrab, er på

[1] Gædeken: Retsbrudet og reaktionen derimod i gammeldansk og germansk ret, 1934.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

den anden side tilbøjelige til at acceptere sondringen mellem den oprindelige slægtshævn og et senere fejdesystem og at se den middelalderlige fredslovgivning som en reaktion mod en tiltagende lovløshed i samfundet.[2]

Heroverfor gør forfatteren gældende, at hævn og fejde ikke er forskellige fænomener, eftersom den europæiske landefreds- og gudsfredsbevægelse først og fremmest er rettet mod slægtsansvaret og slægtshævnen, eftersom konge og kirke måtte have fælles interesse i at bekæmpe slægtsreaktionen: kirken først og fremmest for at gennemføre sin individualistiske skyldlære, kongen for at hævde sin suverænitet, herunder sin ret og pligt til at holde fred i samfundet. Forfatterens anden tesis er herefter den, at der ikke kan tales om noget egentligt udviklingsforløb i reaktionssystemet, eftersom slægtsansvaret og slægtshævnen i virkeligheden er magten bag bødesystemet, som ville være virkningsløst uden denne baggrund i en tid, da statsmagten ikke havde midler til at gennemtvinge den privates krav på bøder. Forfatterens tredie og mest interessante tesis er herefter, at landskabslovene og det herpå beroende slægtsansvar igennem hele middelalderen her i landet anvendes som et vigtigt led i den politiske kamp mellem konge, kirke og adel, eftersom kongen og kirken vel havde fælles interesse i at søge slægtsansvaret afskaffet til fordel for en individualistisk skyldlære og et gennem stat og kirke institutionaliseret reaktionssystem, mens kirkelederne på den anden side måtte have fælles interesser sammen med adelen i at begrænse kongens centralistiske magtinteresser. Forfatteren søger nærmere at underbygge og sandsynliggøre disse teser. Hans bevisførelse og argumentation virker overbevisende, men efter min opfattelse kan hans materiale og hans argumentation dog ikke fuldt ud bære konklusionerne.

Når der kan opstå tvivl om bærekraften af forfatterens konklusioner, hænger det efter min mening sammen med forskellige omstændigheder. Forfatteren har ikke selv i sin indledning klart præciseret sin opgave. Mine udtalelser herom er mere baseret på en rekonstruktion af forfatterens intentioner efter læsningen af hans bog og især af hans resumé end af forfatterens egne udtalelser herom. I forordet indskrænker forfatteren sig til at udtale, at han under beskæftigelsen med middelalderens bøde- og borgensystem måtte savne en fyldestgørende redegørelse for omfanget af ansvaret for andres retsbrud og for tvangsmidlerne bag reaktionssystemet. Forfatteren er standset op ved *slægtsansvaret* – som iøvrigt først defineres s. 25 – som det primære problem, mens han udskiller husbondsansvaret og gildebrødrenes, granders og andres ansvar fra sin undersøgelse. Iøvrigt bærer afhandlingen præg af, at forfatteren vist oprindeligt havde tænkt sig at undersøge borgensystemerne, som også angår hæftelse for andre, men i form af en påtagelse af en så-

[2] G. Åquist: Frieden und Eidschwur, Lund 1968.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dan. Denne afgrænsning er vel forsvarlig, men når man ser på bogens titel og på dens indhold, vil man se, at forfatteren begrænser sin undersøgelse af reaktionssystemet til i det væsentlige at angå ansvaret for *manddrab*, og at han i det væsentlige ser bort fra andre dele af reaktionssystemet, således ansvaret for de personskader, som ikke fører til døden, samt ansvaret for tingsskade. Jeg skal senere vende tilbage til betydningen heraf, idet ansvaret for person- og tingsskade i landskabslovene ikke er omfattet af slægtsansvaret.

Også forfatterens udvælgelse af sit *materiale* kan føre til, at hans konklusioner bliver mere nærliggende, end hvis han havde medtaget yderligere materiale. Hermed er ikke sagt, at forfatteren forsætligt gør sine hypoteser selvverificerende ved kun at medtage det materiale, som bekræfter dem. – Forfatteren siger selv, at han vil anvende en komparativ metode, men at han kun vil medtage komparativt materiale, som kan udfylde hullerne i vor viden om dansk ret fra den tid, der ligger forud for de skrevne danske retskilder (s. 11). Det hænger sammen med hans skepsis over for en såkaldt universal retshistorisk metode, som under antagelse af en bestemt udviklingsgang i reaktionssystemernes historie forsøger at finde bekræftelse på denne hypotese ved at undersøge reaktionssystemernes udvikling i kulturhistorien. – Det er forståeligt, at forfatteren er forsigtig og skeptisk over for sådanne generalisationer, og at han ønsker at forholde sig mere konkret til det foreliggende danske kildestof. – Forfatteren tilslutter sig dog, s. 25 ff., en kulturvidenskabeligt orienteret retsopfattelse, som er baseret på antagelsen af, a) at retten er et enkelt led i et samlet kulturelt system, b) at retten og dens enkelte institutioner, herunder retshåndhævelsesinstitutionerne, har funktioner, som kun kan forstås på baggrund af den samlede materielle, sociale og kulturelle organisation. Jeg er helt enig med forfatteren i denne betragtning, og jeg er derfor også fuldstændig enig med ham i den opfattelse, at det er ufornuftigt at projicere vor tids retlige forestillinger og institutioner tilbage i en fjern fortid, da de økonomiske, sociale og kulturelle forhold herfor ikke eksisterede. Derfor er det helt rigtigt, når forfatteren afviser en retsdefinition, som er knyttet til eksistensen af en centralstat og dens magtapparat, s. 37 ff., når han vil beskæftige sig med en tidsalder, da en sådan centralmagt ikke endnu var fuldt udviklet, men hvor den sociale og dermed også nødvendigvis den retlige organisation var knyttet til andre sociale grupper. – Ret og uret eksisterer altså uafhængig af en moderne statslig organisation og dennes institutioner. Forfatteren fremhæver derfor med rette »slægten« som grundlaget for samfundsorganisationen og derfor også som bærer af og den eneste magt bag det sociale normsystem i en tid, da »staten« endnu ikke er kommet til eksistens. Det er også helt i overensstemmelse med nyere retsteori og kulturvidenskab at kalde sociale normer for retlige i

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sådanne præ-institutionelle samfund, såfremt overtrædelse af normen mødes med en eller anden form for magt eller pres fra personer eller grupper, som i samfundet betragtes som beføjet hertil, s. 58, men ikke nødvendigvis magt i form af organiseret vold. – Jeg kan også fuldt ud tilslutte mig forfatterens bemærkninger s. 72–73 om nytten – for ikke at sige nødvendigheden – af, at retsvidenskaben og herunder retshistorien må drage nytte af andre videnskabers metode og erfaringer, herunder især etnologien og sociologien. Forfatteren kunne måske her have tilføjet også den politiske videnskab, som hans afhandling også er et bidrag til. Forfatteren siger selv, s. 71, at det komparative materiale, hvorved han forstår både retligt materiale fra andre retssystemer og materiale fra andre videnskaber end retsvidenskaben, kan danne grundlag for en forudgående hypotesedannelse og for en efterfølgende sandsynliggørelse af forskningsresultatet, og at den komparative metode i denne forstand ikke blot er tilladelig, men også et nødvendigt redskab, når retsinstitutternes funktion og udvikling skal belyses. Heri har forfatteren fuldstændig ret, og denne konstatering burde efter min mening have ført ham til ikke at begrænse sit komparative materiale til at omfatte sådant materiale, som kan kaste lys over dansk ret på et udviklingstrin, der ligger forud for de skrevne kilder, s. 11 og 15. Allerede inddragelsen af det ret udførlige etnologiske materiale i kapitel 3 synes jeg er en slags erkendelse fra forfatterens side. I hvert fald synes inddragelsen af dette materiale at tyde på, at forfatteren på trods af sin benægtelse anlægger en evolutionshistorisk synsvinkel på sit materiale ved at forudsætte, at studiet af primitiv ret kan kaste lys over den danske rets forhistorie, s. 181. Forfatteren kunne med samme ret have inddraget et komparativt materiale, som måske ville have været endnu mere oplysende. Det forekommer mig f. eks. underligt, at forfatteren slet ikke har inddraget undersøgelse af *romerretten* i sin fremstilling, idet romerretshistorien jo netop kender et udviklingsforløb, som i hvert fald kan virke inspirerende og kontrollerende på forfatterens hypoteser. Tilsvarende kunne han have interesseret sig for den græske retshistorie og de mellemøstlige kultursamfunds ret og retsudvikling, som vi jo dog kender en del til. I forbindelse med en gennemgang i kapitel 4 af kirken og slægtsansvaret gennemgår forfatteren ret udførligt den gammeltestamentlige mosaiske ret uden at gøre opmærksom på, at Mosebøgerne færdigredigeres samtidig med, at de tolv tavlers lov nedskrives i Rom, og at talionsprincippet eller gengældelsesprincippet i de tolv tavlers lov netop er afløst af et kompositions- eller bødesystem, men at ordet talio, gengældelse, netop er taget fra de tolv tavlers lov, hvori endnu findes reminiscenser af den gamle hævnret.

Ved anvendelsen af den kulturvidenskabelige metode, han for så vidt selv anbefaler, og ved at inddrage et større stof i sit komparative ma-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

teriale kunne forfatteren have fået yderligere støtte for sin hypotesedannelse og kontrollen på denne.

Endnu vanskeligere er det at forstå, at forfatteren ikke har inddraget *nordisk ret* i sin undersøgelse. Der er, som forfatteren flere gange selv udtaler det, grund til at tro, at de økonomiske og sociale og kulturelle forhold i de nordiske lande til stadighed har været nogenlunde ensartede, i hvert fald så ensartede at det også med anvendelsen af en meget forsigtig komparativ metode ville have været forsvarligt at drage direkte sammenligninger mellem dansk, svensk, norsk og islandsk ret.

I det hele taget har man en fornemmelse af, at forfatteren ikke fuldt ud har udnyttet den samfunds- og kulturvidenskabelige og den komparative metode, som han plæderer for i de indledende afsnit. Under forsvaret erkendte forfatteren, at kapitel 5 og 6 er skrevet før de indledende afsnit, som altså mere bliver et program for hans fremtidige retshistoriske forskning end en redegørelse for de metoder, som han har anvendt i den foreliggende afhandling. Læsningen af kapitel 5 og 6 giver heller ikke så meget indblik i den almindelige sociale og kulturelle situation i de germanske og danske områder i middelalderen som i de politiske forhold for tiden efter reformationen – eller måske efter landskabslovene – dog ret summarisk – og forfatteren synes også i disse kapitler at betjene sig af en traditionel retshistorisk-kildekritisk og politisk-historisk metode.

Jeg skal nu vende tilbage til a) forfatterens vigtigste teser og til sidst give b) et yderligere bidrag til forståelsen af årsagerne til, at bødesystemet holdt sig her i landet helt op i det 19. århundrede. Forfatteren standser sine undersøgelser ved Danske Lov i 1683, formelt med den begrundelse, at slægtsansvaret ligesom ved et tilfælde og i distraktion lempes ud af regelsystemet, men han gør ikke opmærksom på, at bødesystemet faktisk lever videre endnu halvandethundrede år til Straffeloven af 1866.

Allerede dette kunne måske have givet forfatteren anledning til at sætte spørgsmålstegn ved tesen om, at reaktionssystemet ikke gennemgår et udviklingsforløb fra hævn over bøde til straf og erstatning, men at hævn og bøde så at sige er simultane og komplementære størrelser, for så vidt som han antager, at hævnen og truslen om denne er sanktionen bag bødesystemet, så længe der ikke er nogen central statsmyndighed til at sanktionere bøderne. – Det er også interessant, at forfatteren, som afviser evolutionsteorien, alligevel både i fremstillingsteknikken og med konkrete formuleringer forudsætter et udviklingsforløb fra en privat hævn over et bødesystem til et straffe- og erstatningssystem sanktioneret af offentlige myndigheder. – Forfatteren har så travlt med at aflive det, som han med rette karakteriserer som en primitiv evolutionsteori (s. 16ff., 175ff.), at han ligesom bliver mere royalistisk end

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kongen selv.[3] Tilsyneladende forkaster han et udviklingsforløb, som antagelig ville have været helt selvfølgeligt, hvis han i stedet for at begrænse sig til tiden fra landskabslovene og til Danske Lov havde medtaget et større forløb fra tiden, hvor retshåndhævelsen efter både hans og de fleste andre forfatteres opfattelse er baseret på en ureguleret hævn, til et bødesystem, som må formodes at have udviklet sig derved, at individer og grupper er gået imellem de stridende slægter som mæglings- og senere som voldgiftsmænd og har medvirket til aftaler om afløsning af hævnen i form af bøder. Det er givetvis rigtigt, at et sådant bødesystem, så længe samfundet ikke har etableret nogen central instans, som kan gennemtvinge bødernes betaling, må forudsætte eksistensen af slægtens egen magt som eksekutionssystem (jfr. ndf.). Der er heller ingen tvivl om, at vi i samtlige europæiske lande efter midten af 1700-tallet kan iagttage en fuld udvikling af det individuelle ansvarssystem såvel i strafferetten som i erstatningsretten, og et reaktionssystem, som fuldt ud er baseret på statslige myndigheder og deres evne og vilje til at opretholde freden udadtil og indadtil, om fornødent gennem magt.[4] Forfatteren beskæftiger sig især med landskabslovene, som netop er blevet til i det 12.–13. århundrede, der er en overgangsperiode, hvor samfundsforholdene er flydende, og hvor man ikke har forladt det gamle uden at være nået frem til det nye. Slægtssamfundet er ikke helt afløst af et centralt styret samfund med kongen som den væsentligste magtfaktor. Det er rigtigt, at bøde og hævn for så vidt er samtidige, som hævn tildels er en reaktion, men bøden er trods alt det retlige udgangspunkt i modsætning til tidligere.

Som tidligere nævnt kunne forfatteren også i de tolv tavlers lov have set et bødesystem, som tilsyneladende fungerede uden slægtsansvar og blodhævn. Hvis forfatteren havde inddraget den svenske retsudvikling, ville han også have været opmærksom på, at den svenske fredslovgivning, den såkaldte Edsørelov, i 1200-tallet, dvs. samtidig med at kong Valdemar forsøgte at begrænse slægtsansvaret i den skånske lov, forbød hævn på drabsmandens slægt, og at Magnus Eriksson i 1335 afskaffede ættebodsinstitutionen, dvs. den pligt, som drabsmandens slægt havde til at udrede en del af mandeboden. – Samtidig fik man i Norge kong Håkon Håkonsøns retterbod fra 1260, der ligeledes forbød hævn mod slægten, og Magnus Lagabøters forbud fra 1273, hvorved ættebodsinstitutionen afskaffedes i norsk ret. Det er rigtigt, at det ikke fuldt ud lykkedes at sætte lovforbudet igennem i praksis, idet der i hvert fald i svensk ret kendes eksempler på ættebodsansvar i praksis helt op i 1500-tallet, men selv om de svenske og norske love måske i lige så høj grad

[3] Han er ikke helt retfærdig mod Seagle (s. 175ff.), Gædeken (s. 115ff.) og Åquist (s. 338).

[4] Stig Jørgensen, Erstatningsret, 2. udg. 1972, kap. I.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

afspejler kongernes afmagt over for ættebodssystemet, skylder forfatteren os i hvert fald en dokumentation af, at årsagerne til, at ættebodsinstitutionen i praksis holdt sig op igennem årene, var de samme som i Danmark, nemlig som forfatteren sikkert delvis med rette antager, at adelen ønskede at bevare sin fejderet, herunder sin modstandsret mod kongen. Såfremt det er rigtigt, at der er en så nær sammenhæng mellem fejderet, eller hævnret og bødesystemet, som forfatteren antager, er det rimeligt at antage, at hele komplekset af bødesystem, slægtsansvar og fejderet eller »hele kong Valdemars ret« måtte blive bevaret. Udviklingen synes dog alle steder at være gået gradvis frem.[5]

Forfatteren beskæftiger sig som nævnt ikke med tingsskade og personskade, der ikke fører til døden. Hvis vi antager, at der i tiden en gang forud for landskabslovene har eksisteret et almindeligt slægtsansvar, måtte dette sikkert også have været gældende såvel for tingsskade som for personskader. I *Kampen mod forbrydelsen* (bind I, 1959, s. 250) siger Stig Iuul også, at slægtsansvaret uden større vrøvl bortfaldt bortset fra tilfælde af manddrab.[6] Bødesystemet fortsætter ganske uanfægtet fra landskabslovenes tid og frem til 19. århundrede, uden at der tilsyneladende er behov for nogen hævnret og noget slægtsansvar. På den ene side siger dette så meget, at en stor del af bødesystemet faktisk kunne fungere uden eksistensen af et slægtsansvar. På den anden side indeholder det måske også en del af forklaringen på, at bødesystemet holder sig så langt ind i den nyere tid, også efter slægtsansvaret formelt er afskaffet ved Danske Lov i 1683. Bøderne for tings- og personskade er i høj grad fastsat i overensstemmelse med den lidte skade. Af Torsten Wennströms undersøgelse (l.c.) synes det at være dokumenteret, at der i hvert fald oprindelig har været en sammenhæng mellem bødens størrelse og den lidte skade, en antagelse, der også bekræftes af de tolv tavlers lov og den senere Lex Aquilia, hvor boden jo netop ofte er fastsat i forhold til tingens eller skadens værdi, dog således at den i tilfælde af grovere retsbrud undertiden fordobles og mangedobles. – På samme måde kender man også eksempler på firedoblinger af bøderne i de nordiske love (se f.eks. Tvigeld for Tyveri og Ran foruden Igeld, D.L. 6-XV-1), ligesom bødetaksterne antagelig til en vis grad er blevet justeret, efterhånden som møntforringelsen skrider frem i den senere middelalder. – Disse omstændigheder kan på den anden side være forklaringen, delvis, på at bødesystemet holder sig så langt op gennem tiden, eftersom bødesystemet altså tillige har haft en restituerende og ikke blot en repressiv funktion (uagtsomt drab): I praksis er der tilkendt mande-

[5] Jfr. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II, s. 519–37 (böder) og VII, s. 243 (hämnd).

[6] Se også Wennström: Tjuvnad och fornæmi, 1936, s. 503, Studier över böter och myntvärden i Vestgötalagarna, 1931 og Brott och böter, 1940.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

bod til 1790; Ørsted forkastede erstatningskonstruktion.[7] – Når det kunne holde sig så længe, som det gjorde, hang det dels sammen med, at der efterhånden indførtes bestemmelser om, at der skulle betales et særligt beløb for skaden ved siden af bøderne, således som det findes i Jydske Lov 3.32 og 3.29, dels med at bøderne kunne kumuleres (D.L. 6-VII-2, 3).[8] Da en gerning ofte indeholdt flere forskellige retsbrud, kunne man ved at gennemføre en kumulation af bøderne for de enkelte retsbrud reparere en hel del på den omstændighed, at bødetaksterne iøvrigt var kommet helt ud af trit med de økonomiske realiteter. I hvert fald fremgår det af de juridiske forfattere i det 17. og 18. århundrede, at bøderne i Danske Lov i væsentlig grad er blevet omfortolket som indeholdende hjemmel for hel eller delvis reparation eller erstatning for de lidte skader. Hvorom alting er, kan det i hvert fald være en medvirkende årsag til, at bødesystemet bevares, og bevares også længe efter at slægtsansvaret formelt er afskaffet ved Danske Lov i 1683.

Når forfatteren så at sige kommer til at betragte bøde og hævn som komplementære størrelser, kan det også skyldes, at han ikke tilstrækkelig klart sondrer mellem slægtsansvarets funktion som reaktion og som eksekution. I det hele taget mangler jeg i forfatterens afhandling en nærmere fremstilling af middelalderens eksekutionssystem. I mangel af en centralmagt, som kunne gennemtvinge de beslutninger, som blev truffet på tinge, var eksekutionsmyndigheden overladt til de private, som kunne gennemtvinge deres ret gennem »nam« (se s. 288, 313, 384), dvs. ved en slags selvtægt, der blot var reguleret på visse måder for at undgå ballade. Det er klart, at det er vanskeligt at sondre mellem slægtsansvarets forskellige funktioner, men umuligt ville det i hvert fald ikke have været at sætte slægtsansvaret på drabsområdet i relation til det almindelige eksekutionssystem.

Som nævnt vil forfatteren sætte lighedstegn mellem hævn og fejde. Selv om kilderne rigtignok anvender samme ord, er der for mig at se en vis realitet i de germanistiske forfatteres antagelse af, at den senmiddelalderlige fejde, som er koncentreret om fyrsternes og herremændenes gensidige mere eller mindre krigslignende opgør og den oprindelige slægtshævn, der, som forfatteren selv antager det, synes at have hjemme i et samfundssystem, som i højere grad er præget af mere jævnstillede slægter. Det er givetvis rigtigt, at adelen i senmiddelalderen havde behov for at kunne rationalisere sine magtpolitiske interesser under henvisning til et retsinstitut, som kunne forlene deres magtpolitiske manøvrer med et skær af legitimitet. Samtidig kunne man ved at henvise til den retsopfattelse, som var bærende for dette retsinstitut og

[7] Stig Jørgensen: Erstatning for personskade og tab af forsørger, 3. udg. 1972, Indledningen, II.

[8] Stang: Erstatningsansvar, 1927, s. 17; Popp-Madsen: Bod, 1933, s. 152f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

den samlede retsopfattelse, den var udtryk for, begrænse kongens og dermed konkurrentens interesse i at skaffe sig dels politisk magt og dels kompetence til at skabe ret med de betydelige politiske virkninger, som ville følge af en sådan adgang for kongen til at ændre samfundet. Forfatteren, som jo netop har et åbent blik for den mulighed og den styrke, der kan ligge i at sløre sine politiske interesser bag henvisninger til den gode gamle ret (Brunner, Asmus, His, Åquist), har da også selv flere steder, mest tydeligt s. 468, erkendt, at hævn og fejde ikke ubetinget er det samme fænomen. Forfatteren har ikke helt kunnet overbevise mig om, at Gernhuber og Åquist ikke har ret i, at landefredslovgivningen både på kontinentet og i Norden ligeså meget skyldes ønsket om at beskytte de udenfor fejden stående personer (Åquist s. 24 og 34).

Hvorom alting er, vil forfatteren sikkert give mig medhold i, at reaktionssystemet også her i landet har gennemgået et udviklingsforløb fra hævn, over bødesystem og til et system af straf og erstatning, og at forklaringen på, at udviklingen forsinkes, som den gør, måske ikke alene er en følge af den politiske kamp, som forfatteren er tilbøjelig til at antage, men måske også er en følge af det langsomme forløb af de sociale, økonomiske og andre faktorer, som efter forfatterens egen opfattelse i de indledende kapitler er grundlaget for forståelsen af retten og dens udvikling. Det vi med en fællesbetegnelse kalder urbaniseringsprocessen i sammenhæng med pengeøkonomien og handelens vækst betinger overgangen fra en kollektiv til en individualistisk menneskeopfattelse i: talion, bøder, individuelt ansvar.

Slægten – hvad dette begreb nu måtte dække over – har haft en svindende betydning i løbet af middelalderen, og det centrale – som forfatteren selv erkender s. 330–337 – er *værnet* – som i tidens løb må findes forskellige steder, som oftest hos stormændene, men også hos husbond, lensherrer, gilder, bymænd, borgensmand (s. 295), hundreder, 10-mands grupper (s. 288ff.) og hos kirken; til sidst hos kongen, staten eller samfundet (s. 336ff.). – Jeg kan kun være enig med forfatteren, når han s. 338 (og s. 35) taler om menneskets – og samfundets – fundamentale behov for værn og tryghed som modpolen til det ligeså fundamentale behov for frihed. – Bødesystemet har været en mellemstation, ligesom »slægtsansvaret« har været en mellemstation på vejen, hvorfra og hvorhen ved vi ikke med sikkerhed. Men de to mellemstationer ligger ikke på samme sted, omend den rejsende i historien undervejs har kunnet se dem begge. Forfatteren har selv øjnene åbne for, at vor erkendelse er fragmentarisk, og at en enkelt årsagsforklaring er en del og kun en del af sandheden (s. 24 og 27ff.). Forfatteren har fortalt en hidtil – tildels – overset variant af historien om reaktionssystemets udvikling, selv om han altså ikke kan lide betegnelsen. Han har fremhævet hævnen som *retsmiddel* og *slægtens* rolle i forløbet fra hævn til bøde. Enhver

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ensidighed er både en svaghed og en styrke. Forfatteren har i sin indædte (men ikke helt konsekvente) fastholden ved dette forløb bidraget til afsløringen af tilsvarende modsatrettede overdrivelser hos tidligere forskere og derved fremmet den nødvendige dialektik i vor erkendelses strøm.

Forfatterens teser er vel ikke originale, men det er hans fortjeneste, at de sættes sammen til et helhedsbillede af middelalderens samfund og dettes reaktionssystem, som er mere nuanceret og realitetsbetonet end forgængernes. Selv om der – som antaget – kan rokkes lidt ved nogle af fundamenterne, er det utvivlsomt, at forfatterens afhandling i årene fremover vil blive stående som et uomgængeligt udgangspunkt for den videre forskning.

STIG JØRGENSEN

ERIK ULSIG: Danske Adelsgodser i Middelalderen. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet. Bind II. Kbh. 1968. I kommission hos Gyldendalske Boghandel. 516 s. 14 kortbilag.

Takket være de seneste års forskning er der sket en total omvæltning af synet på det danske landbrugs struktur i middelalderen, ikke mindst gennem C. A. Christensens analyser,[1] og når Erik Ulsigs disputats[2] på mange måder slutter sig ret nøje hertil, må det indledningsvis slås fast, at såvel arbejdets theser som de opnåede resultater er kommet til på selvstændig vis, idet bogens grundstamme er en besvarelse af en prisopgave, der 1955 bragte forfatteren Københavns universitets guldmedaille, og som derpå i udvidet og omarbejdet form i alt væsentligt var færdig i 1957, dvs. at den i mangt og meget repræsenterer synspunkter, der er 10 år ældre end det på titelbladet stående årstal.

Udgangspunktet har været en dyb mistillid til den traditionelle, ofte blot stiltiende udtrykte opfattelse af den danske agrarstrukturs statiske karakter, dvs. af det synspunkt, at *bondegården* var den klassiske danske landbrugsenhed ved siden af en mere eller mindre udviklet hovedgårdsdrift. Heraf måtte så følge, at udviklingen i alt væsentligt bestod i, at vikinge- og Valdemarstids frie, selvstændige bønder i løbet af middelalderen blev fæstere under den fremvoksende herremandsstand, altså næsten den omvendte udvikling af de store landboreformers bondefrigørelse. Ofte udtrykkes denne opfattelse i sociale termini, hvorefter den

[1] Hist. Tidsskr. 11. rk. VI og 12. rk. I samt rapporten fra det nordiske historikermøde i Bergen 1964.

[2] Anmeldelsen bygger i udstrakt grad på den officielle opposition ved forsvaret i Aarhus 1. juni 1970.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tidlige middelalder udgjorde et nærmest »demokratisk« bondesamfund, indtil i løbet af højmiddelalderen stænderdelingen satte ind.

Vel har forskellige forskere lejlighedsvis hævdet existensen af storgods i tidlig middelalder;[3] men for så vidt historieskrivningen overhovedet har taget hensyn hertil, har man vel stort set opfattet dette som den undtagelse, der bekræftede regelen. Først med dette arbejde tages de hertil hørende problemer op til samlet drøftelse, og på en måde, der i hovedsagen fuldt ud overbeviser anmelderen, begrunder Ulsig en helt ny opfattelse af agrarstrukturens udvikling i dansk middelalder.

Kort skitseret finder forfatteren, at der er sket en afgørende strukturændring, idet vi på det tidspunkt, hvor kilderne overhovedet tillader os at beskæftige os med disse problemer, i ganske overvejende grad møder storgodsbesiddelse, omend i en ganske anden form end adelsvældens og det 18. århundredes storgods (med hovedvægten på det velarronderede fæstegods' hoveri til den ofte store hovedgård). At man ikke før så klart har observeret det højmiddelalderlige »storgods«, skyldes især, at dette ofte bestod af spredte »smågodser«, hvor den – ikke nødvendigvis særlig store – »hovedgård« udgjorde godsenheden, medens tilliggendet især bestod af småbrug, hvorfra arbejdskraften kom, dvs. at den siden så velkendte »typiske danske bondegård« ikke synes at spille større rolle på denne tidlige tid.[4] At være storgodsejer betyder således ikke, at man ejer ét stort godskompleks, men evt. alene at man ejer talrige af disse mindre »smågodser« med tilliggende arbejdskraft, hvilket illustreres med gennemgang af de ældste vidnesbyrd, f.ex. kortet s. 36 over Absalons nordvestsjællandske gods 1201.

Men denne godstype, hvis udbredelse vi ikke længere kan tvivle om, afløses i løbet af senere middelalder – utvivlsomt i forbindelse med den senmiddelalderlige agrarkrise – af en ganske anden, nemlig den siden velkendte fæstegodsdrift, hvor »hovedgården« på det nærmeste kan karakteriseres som ejerens bolig, det administrationscentrum, hvortil brugerne af den nu dominerende driftsenhed *fæstegården* bragte deres lejeafgifter, og selvom det naturligvis rent administrativt vil være en lettelse at have et velarronderet og dermed overskueligt gods, kunde det for så vidt være ejeren ligegyldigt, hvor fæstegårdene var beliggende, da disse brugsmæssigt var selvstændige enheder.

Naturligvis gælder det, at dette konsekvent gennemspillede tema for den ældste tids vedkommende alene kan exemplificeres; men til gengæld

[3] Således Poul Nørlund: Jorddrotter på Valdemarstiden, Festskrift til Kristian Erslev, 1927.

[4] Det må hertil erindres, at de ældste kilder naturligvis har betydelig slagside til fordel for netop stormændenes godsbesiddelse, hvortil kommer, at Sjælland bogen igennem så afgjort dominerer på de andre landsdeles bekostning, jfr. indledningen s. 9f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

er det senmiddelalderlige kildemateriale så rigeligt, at forfatteren ikke alene med stor sikkerhed kan dokumentere sine theser, men ydermere gennem redegørelsen for udviklingen fra det gamle til det nye agrarsystem sandsynliggøre det tidligt middelalderlige landbrugs struktur som her skitseret. En væsentlig mangel ved denne detailmættede bog er dog det næsten totalt manglende konkluderende afsnit, og selv det udmærkede engelske resumé råder ikke fuldt ud bod herpå, idet mange læsere utvivlsomt vil være i vildrede med, hvad det egentlig er, som Ulsig mener at have påvist. Navnlig for den tidlige periode, hvor kildematerialet er såre beskedent, dynges såvel virkelig overbevisende som højst diskutable exempler op,[5] og da de anvendte metoder nødvendigvis ofte vil være adels- eller personalhistoriske, respektive topografiske, og da emnet i sig selv har berøring med økonomisk historie, havde det nok været på sin plads klart at indskærpe læseren, at uanset at der bogen igennem opnås ikke få detailbidrag til f.ex. adels- og godshistorien, er dette på ingen måde arbejdets primære sigte.[6] Det er så

[5] F.ex. fastslås det (s. 45) på grundlag af Falsterlisten, at de falsterske herremænd svarede til de Arupske havnebønder eller landsbyvæbnere. De hertil knyttede betragtninger står og falder dels med den vanskeligt tolkelige Falsterlistes fuldstændighed m.v., dels med spørgsmålet, hvorvidt ingen af disse jordejere ejede gods *udenfor* Falster. Da tallene for det halve Falster 1570 (Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v., s. 28ff.) svarer ret nøje til det halve af Falsterlistens tal (fra ca. 1232), bringes her for exemplets skyld antal godsejere fordelt på størrelseskategorier for disse to år (NB idet mindste enhed 1570 var een gård, findes her intet svarende til Falsterlistens 12 ejere med mindre end ⅓ mk. skyldjord = een »fæstegård«): ejere af 1 gård: (1232) 6, resp. (1570) 3; 2–4 gårde: 25, resp. 12; 5–8 gårde: 14, resp. 7; 10–18 gårde: 8, resp. 4; mens kun een såvel 1232 som 1570 ejede mere gods.

På dette grundlag slutter Ulsig, at der på Valdemarstiden kun fandtes een nogenlunde velsitueret godsejer på Falster (og tilmed kun af lavadelsstatus), medens resten opfattes som »landsbyvæbnere«. Heldigvis kan vi i 1570 ganske nøje fastslå jordejernes økonomiske og sociale status, og vi finder da, at vel var den rigeste højadelig, men af de fire i den flg. kategori tilhørte blot een (uden hovedgård) den højere adel, idet de tre andre (med småhovedgårde) tilhørte den beskedne falsterske lokaladel (som slægterne Falster og Venstermand). Omvendt må alle tre ejere af blot een gård karakteriseres som højere adel (fru Mette Oxe, Oluf Krognos og Erik Grubbe), dvs. at de 1570 på Falster »godsrige« adelsmænd normalt tilhørte den beskednere lokaladel, medens de »godsfattigste« ofte var højadelige, der blot havde deres hovedbesiddelser i egne, hvor der i modsætning til Falster var større expansionsmuligheder.

Selvfølgelig ved vi intet om, hvorvidt tilsvarende forhold kan have existeret 1232; men forfatteren oplyser os dog om, at den på Næstvedegnen særdeles godsrige Bodelsenslægt indtil 1135 havde ejet betydeligt gods på Falster (s. 32f.) og endnu ca. 1200 besad meget lollandsk gods (s. 27). Ved det mundtlige forsvar kom anden officielle opponent prof., dr. phil. Knud Hannestad specielt ind på spørgsmålet om højadelens godsbesiddelser i forskellige landsdele.

[6] Et særdeles interessant emne tangeres således s. 71ff., hvor nogle sjællandske slægter, der ca. 1300 blomstrede på Roskildeegnen (Manderup, der desværre konsekvent benævnes Mandrup, Uldsax og Grubbe af Ordrup) behandles godshistorisk. Vi får her at vide, at de to første var våbenbeslægtede (de førte henholdsvis to og een uldsax),

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

afgjort den *godsstrukturelle* udvikling, der står i centrum, og det er her, at de vigtigste resultater nås, bl.a. ved hjælp af de mange detailstudier, der kræver, at læseren følger forfatteren gennem hans mange bilag og instruktive kortskitser, hvortil kommer nogle interessante beregninger over det sjællandske højadelsgods' omfang i senmiddelalderen (f.ex. s. 196 og s. 278).

Men selvom Ulsig således i Poul Nørlunds fodspor dokumenterer et udbredt »storgods« i de tidlig middelalderlige stormænds eje, står han forbløffende vaklende, når det gælder om at drage de sociale konsekvenser af dette resultat, og han har svært ved at tage stilling til, hvorvidt Valdemarstiden var »demokratisk eller aristokratisk«.[7] Først s. 124 ligesom foretages en opsummering af dette sociale problem (der faktisk kunne have fortjent en selvstændig excurs), hvor lovenes vidnesbyrd (om »Valdemarstidsdemokrati«) forekommer ham at stemme dårligt med de resultater, han når til via diplommaterialet (der fastslår storgodsets betydning), hvorefter han som sund metodiker tillægger adkomstbrevene den største kildeværdi. Det forekommer mig, at forfatteren her har mere ret, end han selv tør tro, idet hans kritik nu engang ikke rammer selve lovene, men blot »den almindelige fortolkning« deraf, hvilken altså blot er forkert, idet vi ikke kan rekonstruere et samfund på basis af disse normative kilder, men nødvendigvis må gå den anden vej og tolke lovene ud fra, hvad vi iøvrigt ved om samfundet.[8]

Uden i og for sig at have noget at indvende imod Ulsigs problemstilling finder jeg, at han på dette punkt i alt for ringe grad har turdet drage konsekvenserne af sine egne resultater, in casu, at når den fra senmiddelalderen og fremefter velkendte agrarstruktur ikke længere har

medens Grubbe-slægternes våben omtales, men ikke beskrives. Nu førte den nævnte slægt Grubbe vel 2⅓ spids fra højre (og måske kan de såkaldte Tersløse-Grubbers »pilespids« opfattes som en variant?); men det turde ikke være uden interesse, at slægten Grubbe fra Orebjerg (NB i nærheden af det Manderup i Horns hd., der vel gav Manderup-slægten navn) førte: to krydslagte uldsaxe!

[7] Jfr. s. 19. S. 21 lader Ulsig »retshistorikerne« tolke landskabslovene til selvejets fordel, men citerer alene Poul Johs. Jørgensen, der pågældende sted (s. 192 i Dansk Retshistorie) fortsætter: »Der er da heller ikke mindste tvivl om, at der på lovenes tid har været en stor mængde jord, som ikke tilhørte selvejerbønderne«. S. 37 lin. 6 »aner vi det gammeldanske samfunds sociale struktur med jorddrottens trælle«, men s. 47 lin. 11 møder vi »det jævne bondesamfund«, som (if. s. 49 lin 6f.) »ejede omkring halvdelen af landets jord – og det kan næppe betvivles«. (Jeg må tilstå, at jeg efter læsningen af Ulsigs bog er kommet stærkt i tvivl herom).

[8] Det ser ud til at være problemstillingen bryde kontra landbo (s. 124), der har vildledt forfatteren, idet han i forrige århundredes liberalistiske ånd opfatter funktionæren (den evt. ufrie bryde) som nødvendigvis ringere stillet end den juridisk selvstændige landbo, der if. lovene havde fri opsigelsesret. Navnlig under den højmiddelalderlige højkonjunktur turde denne frihed specielt have været til fordel for jordejeren, og i samme øjeblik det 14. årh.s landbrugskrise vender billedet, ser vi, hvorledes det kriseramte storbrug nu ønsker »statsindgreb« (vornedskab, førlovsafgift m.v.).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

relevans for den forudgående tid, kan de senere kendte sociale kategorier ikke på forhånd antages at give mening for landskabslovenes tid.[9] Denne skønhedsfejl er så meget mere at beklage, som forfatteren i det centrale kapitel VI om brugsforhold (s. 125 ff.) søger at trænge bag om diplomernes stereotype sprogbrug og belyse agrarstrukturen ved at analysere de anvendte termini for »bryder«, »landboer« og »gårdsæder« (villici, coloni og inquilini). Da landboerne naturligvis normalt er opfattede som »bønder«, er det unægteligt et særdeles centralt resultat at få fastslået, at en gård (curia) og en colonia endnu sent i 14. årh. *ikke* er identiske. »Gården« må opfattes som »hoved- eller brydegården«, hvortil hører landboer eller (hvad der især er almindeligt på Sjælland) gårdsæder, og at de sidste optræder forholdsvis sent i kilderne, skyldes efter Ulsigs mening, at de længe regnedes til »gården«s »familia«, dens tilbehør af arbejdskraft. Det er ikke mindre interessant, at også selvejergårdene (om hvilke ikke meget vides i 14. årh.) ligesom brydegårdene kunde have tilliggende coloni.[10]

I øvrigt er arbejdet veldisponeret, idet kapitler om det historiske forløb veksler med »tværsnit«, hvor især den sjællandske højadel må holde for, og det er ikke mindst gennem sammenligning af de vekslende tidsafsnits forskellige godsstruktur, at man overbevises om holdbarheden af forfatterens theser. Det må dog fastholdes, at sigtet *ikke* er specielt adelshistorisk, og trods de mange bidrag, som læseren kan samle op langs vejen,[11] vil en adelshistoriker (der simpelthen ikke kan komme

[9] Naturligvis er Ulsig klar over, at anvendelsen af glosen *bonde* intet indicerer om existensen af »en fri bondestand« (jfr. s. 21 med et Aksel E. Christensen-citat: bonde betyder i lovene hverken selvejer eller landbruger, men blot samfundets fuldborger). Men han har svært ved at løsrive sig fra det traditionelle syn, f.ex. i kapitel III om overgangen fra selveje til fæste, hvor vi i næsten Allensk regi ser de forhen frie selvejere (som vi takket være Ulsigs indsats er begyndt at tvivle på) komme under den nyopdukkede adels åg. At meget forhen »frit bondegods« i løbet af perioden 1241–1340 er blevet til adelsgods, er vel indisputabelt; men kan det ikke snarest tænkes at være sket, ved at lovens »bonde« (evt.= smågodsejer) meldte sig til kvalificeret krigstjeneste og således blev den nye tids lavadelsmand? Når forfatteren trods sit udprægede højadelssigte alligevel giver den laveste lavadel en ikke helt ubetydelig plads, forekommer hans bibeholdelse af Arups terminologi »landsbyvæbner« mig mindre heldig, idet Arup hermed forstår en mindreprivilegeret, »halvadelig« kategori, hvilket senere forskning (og så vidt jeg kan se, også Ulsig) ikke har kunnet godtage.

[10] Endnu i Vendsyssel i 1568 var det – efterhånden ganske beskedne – selvejergods af en struktur, der ikke på nogen måde adskilte det fra lavadelsgodset, idet »et selvejergods« gerne bestod af en gård (»hovedgård«) med tilhørende bol og huse (C. Rise Hansen: Præsteindberetninger, Kbh. 1964).

[11] Med betydelig virkning og tilsyneladende uden spor af ironi undrer Ulsig sig over det besvær, som adelsgenealogerne til nu har haft med fru Johanne *Nielsdatter* (Brok) af Vemmetofte (s. 218 note 25), der må være en søster til Esge og Lage *Jensen* Brok (idet Jens og Niels i 15. årh. gentagne gange opfattes som varianter af samme navn), jfr. at fætrene Aksel Lagesen og Esge Brok tilmed benævner hende deres faster (Rep. 2, nr. 8332).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

udenom dette arbejde, idet f.ex. analyserne af godsers arvegang tit og ofte giver genealogen vigtige fingerpeg) med rette kunde anke over meget, ikke blot den manglende diskussion f.ex. af adelsbegrebet, men også rent konkret over, at Ulsig i stedet for at anvende den alment anerkendte navneterminologi (dvs. Thiset-Wittrup: Nyt Dansk Adelsleksikon, 1904, hvilket igen ligger til grund for Adelsårbogen, Dansk Biografisk Leksikon m.fl. senere håndbøger) har foretrukket at bygge på Kr. Erslevs personregister til Repertoriets 1. række (1912), hvor William Christensens register til 2. række (1939) følger de af Thiset fastlagte normer.[12]

Ved at standse med Christiern II's tronbestigelse kan forfatteren i alt væsentligt nøjes med det trykte kildemateriale, som er fremlagt i Regesta og Repertoriet, selvom man kan undre sig over, hvor lidt brug han gør af utrykt materiale.[13] I hvert fald viser selv en løselig gennemgang af Rigsarkivets registratur over ældre privatarkiver et formentlig betydeligt rigere materiale til belysning af højadelens godsejendom, end forfatteren (s. 17) indrømmer, idet han foretrækker den trykte Eline Gøyes Jordebog i den (sikkert i alt væsentligt korrekte) formening, at den afspejler forholdene omkring 1500. Når Ulsig således (s. 328) foretager nogle højst disputable beregninger over ejendomsforholdene på Nordfyn 1511 (se flg.), så forekommer skattemandtallet over Ringsted-

[12] Heldigvis opretholder registeret det traditionelle skel mellem Juel = Stjerne- og Juul = Lilje-våben, men i texten (s. 235 og 238) optræder en slægt *Jul*, hvilken dog i registeret identificeres med Juel (af Sønderjylland).

Et standardværk som Danmarks Gamle Personnavne synes ej benyttet, i hvert fald er *Rane* i denne bog såvel for- som efternavn (hvor nyere terminologi anbefaler Rani som efternavn).

I registeret optræder en slægt Hørby, hvorved adelshistorikeren forstår en ganske ubetydelig senmiddelalderlig slægt fra Himmerland. I texten (s. 84) kaldes den dog Hørbyslægten, hvorved indiceres, at der er tale om et af forfatteren opfundet navn. Men selvom det er forståeligt, at Ulsig ikke har villet følge Erslev, der i Repertoriet placerer den blandt talrige andre »skråbjelke-slægter« under betegnelsen »Huitfeld«, vilde *Hørbygårdslægten* have været mindre ækvivok.

Sammesteds (s. 84) omtales en »Bjergbyslægt« (bedre også her: Bjergbygårdslægten), hvor noten (nr. 152) synes at undre sig over, at Erslev i Repertoriet har døbt slægten »Bjelkesparre« (efter dens segl).

I betragtning af den let overbærende tone, hvormed Thisets banebrydende arbejde lejlighedsvis omtales (et meget skæmmende exempel s. 66 lin. 6f.), turde det her være på sin plads at erindre sig hans opfordring (i Jyske Samlinger 1899) til »så meget som muligt at holde Slægtsnavne udenfor den Omkalfatring og Bessermachen, som vi nu kalde forbedret Retskrivning«, ikke mindst af hensyn til hurtig identification i personregistre.

[13] S. 393 opregnes tre privatarkiver, to godsarkiver samt en pakke »Forskellige stykker kongelige indtægtsregnskaber fra kong Hanses tid« (hvor den korrekte arkivsignatur er: Registratur 108 A pk. nr. 4, læg 4 a–c + læg 5, dvs. Næsbyhoved lens skattemandtal 1511).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Ramsø herreder ca. 1520[14] mig nok så velegnet, idet vi her for første gang med betydelig sikkerhed får fastlagt ejendomsfordelingen i et større område. Man kan ligeledes kun beklage, at forfatteren ikke kender Knud Pranges artikel fra 1964,[15] hvis mildest talt destruktive opgør med de hidtidige forsøg på beregning af de senmiddelalderlige selvejertal i Jylland kunde have overflødiggjort den lange note 8 (til s. 49), der i hovedsagen er referat af tidligere forsknings gisninger.

Rent formelt kan man naturligvis anholde bogens titel »Danske adelsgodser i middelalderen«, idet forfatteren allerede i sin indledning (s. 9) fremhæver, at »undersøgelsen i hovedsagen er indskrænket til at omfatte højadelens gods«, og des længere vi kommer ind i arbejdet, viser det sig, at ikke blot tvinger kildematerialet ham i høj grad til at lægge hovedvægten på senmiddelalderen, men specielt er det Sjælland, hvis agrarforhold kommer til at stå i centrum af undersøgelsen.

Trods den strenge koncentration om det godsstrukturelle kan det naturligvis ikke undgås, at bogen gang på gang meddeler bidrag til f.ex. socialhistorien. I det meget givende kapitel XI om den sjællandske adel sidst i 15. årh. gennemgås således de da levende højadelsslægter; men da der ikke findes et fast, endsige eentydigt skel mellem høj- og lavadel – andetsteds (s. 292) opererer Ulsig med 100 fæstegårdes besiddelse som den nedre grænse for højadelen – vælger forfatteren den anbefalelsesværdige fremgangsmåde efter skildringen af den senmiddelalderlige sjællandske højadel, dvs. den godsrigeste adel, at meddele en redegørelse for en række slægter, der efter hans opfattelse står på grænsen mellem høj- og lavadel, en metode, der bibringer læseren en langt større sikkerhed og dertil et praktisk indblik i såvel den valgte arbejdsform som dennes konsekvenser.

En af vanskelighederne ved en sådan opdeling i høj- og lavadel skyldes bl.a. erkendelsen af, at *økonomiske kriterier* på ingen måde er eneafgørende, idet også sociale faktorer af mere immateriel art må tages med i billedet. Det synes således klart, at regelmæssig forekomst af riddertitel blandt en slægts medlemmer er et indicium, om ikke ligefrem et kriterium for højadelsstatus, men ikke uden undtagelser, idet vi finder en speciel »embedsadel«, f.ex. den sjællandske Sparreslægt (s. 251), der takket være administrative hverv (to medlemmer afløste hinanden som rigskanslere) en tid indtog en mere fremskudt position, end dens hartkorn egentlig kunde bære.[16] Ofte var der dog tale om enkeltpersoner, der takket være fremragende politiske og administrative evner

[14] Registratur 108 A pk. nr. 31.

[15] I By og Bol nr. 5 s. 41ff.

[16] Næppe med urette kaldte fortegnelsen (fra ca. 1600) over den gamle adels tilnavne slægten »de ydmyge Sparrer«.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kunde bryde ud af deres milieu.[17] Hertil kommer et i hvert fald i senmiddelalderen meget vigtigt mobilitetsfremmende element, opnåelsen af en bispestol, og det fastslås (s. 270), hvilken betydning det havde for de mindre slægter Skave og Daa, at Niels Skave 1485–1500 var Roskildebisp og som sådan klart og utvetydigt favoriserede sine slægtninge ved tildeling af stiftslen.[18]

Jævnfører vi dette kapitel (XI) med det foregående tværsnit af Sjællands højere adel 100 år tidligere (kapitel VII, s. 155ff.), overbevises man straks om, hvor få slægter der optræder som højadel både sidst i 14. og sidst i 15. årh. Hvor stor en social mobilitet dette rent umiddelbart end kunde tyde på, advares vi dog på forhånd (s. 190) om, at det *slægtsbegreb*, vi af rent praktiske grunde opererer med, ikke havde juridisk hjemmel i datiden. Først så sent som s. 293 fastslår Ulsig, at den vigtigste måde at erhverve sig jordegods på, var gennem *arv*, og idet gods kunde arves på spindesiden, kunde lavere adel gennem heldige ægteskaber – for ikke rent ud at sige: målbevidst ægteskabspolitik, som tilfældet utvivlsomt var for Bille-slægten – opnå forøget status; netop tabellen (s. 276ff.) over den sjællandske højadels godser i senmiddelalderen dokumenterer, at disse oftest kommer i andre slægters eje gennem arv på spindesiden. Hertil kunde måske lidt kraftigere være understreget, at netop omkring 1500 begynder begrebet »sjællandsk højadel« at miste sin betydning, idet storgodserne i stadig stigende grad kommer i hænderne på højadel fra andre landsdele.[19]

Dette spørgsmål kunde vel have fortjent mere end det rent konstaterende afsnit; men selvfølgelig kan man ikke forlange, at forfatteren skal give klare og eentydige svar på samtlige de problemer, som hans analyser rejser. Det forekommer dog mig nærliggende at opfatte Sjælland som »hovedlandet«, centrum for administrationen med stort krongods og ikke mindst med en stærk koncentration af kirkeligt gods, hvilket dels har kunnet forhindre en fortsat højadelig godsexpansion, dels har kunnet give netop den »kongelige tjenesteadel« større muligheder her. Herpå tyder Ulsigs eget exempel, slægten Moltke, der indvandrede sidst i 14. årh., og som på dronning Margretes tid var særdeles fremtrædende som godsbesiddere og kgl. lensmænd m.v., men som i løbet af

[17] F.ex. Eggert Frille. Ikke mindre interessant er Sjællands landsdommer hr. Henrik Meinstorp, hvis »godsrigdom« viser sig fortrinsvis at bestå af utallige forleninger, såvel fra kronen som ikke mindst fra kirkelige institutioner.

[18] Tilsvarende sættes (s. 263) slægten Krafses pludselige avancement fra obscur lavadel til højadelens nedre grænse i forbindelse med Mogens Krafses virke som Odensebiskop 1458–75.

[19] Jyske slægter: Brok (Vemmetofte, Skafterup og Gunderslev), Gyldenstierne (Bregentved), Rosenkrantz (Vallø); skånske slægter: Hak (Egholm), Laxmand (Asserbo og Vinstrup), Thott (Næsby); fra Lolland: Gøye (Torbernfeld og Gisselfeld), se s. 276f. og s. 305.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

få generationer var ved helt at forsvinde ud af adelens rækker (s. 178–181). Slægtens voldsomme opsving og ikke mindre katastrofale nedgang søges her forklaret ved, at kongegunstens ophør fjernede basis for videre fremgang, dvs. at det opnåede økonomiske grundlag ikke i sig selv var tilstrækkeligt.

Medens redegørelsen for de ældre århundreder nødvendigvis i mangt og meget må have hypotetisk karakter, mere exemplificerende end dokumenterende, gælder det til gengæld, at vi for 15. årh.s vedkommende gang på gang kan trænge om bag de blotte ejendoms- og besiddelsesforhold helt ind i landbrugets til nu så lidet kendte drifts- og organisationsforhold, og i kapitel XIV (s. 327ff.: »Nogle hovedtræk af godssystemet i det 15. århundrede«) stilles en række væsentlige spørgsmål til det nu så omfattende kildemateriale, således om fæstegårdenes antal, deres størrelse og afgifter.

Omend jeg i hovedsagen er ganske enig med forfatteren i de som regel yderst sobre konklusioner, han drager, gælder det dog, at han langt fra altid har været heldig, det være sig med de udvalgte exempler eller med de anførte detailler. F.ex. sammenstilles allerede på kapitlets første side (s. 327) en jordebog fra ca. 1530 med en så sen og på ganske anderledes beregningsgrundlag tilvejebragt kilde som matriklen af 1688 (dvs. at forfatteren også her gør en dyd af nødvendigheden ved fortrinsvis at anvende trykt kildemateriale). Naturligvis finder vi en ganske betydelig grad af overensstemmelse mellem gårdtal 1530 og 1688, ja endog hvad angår hartkornets størrelse; men det burde vist have været klarere understreget, at de anførte 45 sjællandske gårde er udvalgt blandt jordebogens ialt 409 gårde. Og når Ulsig få sider længere fremme (s. 330) fastslår, at der er tale om en generel nedgang i hartkornstallene såvel fra 1530 som fra amtsstuematriklen af 1664 (der formentlig havde været et bedre sammenligningsgrundlag, da den er en landgildematrikel) og frem til 1688-matriklen på 15–20%, vil et anslået hartkorn for de 25 gårde i Kristrup birk på 208 (i 1530), respektive 201 td. htk. (i 1688), betyde, at der her er større overensstemmelse, end der burde være, idet vi altså ikke finder den gennemsnitlige nedgang på 15–20% af hartkornsansættelsen.

Dernæst sammenlignes gårdtallene landsby for landsby på Nordfyn i 1688 og efter skattemandtallet 1511,[20] og selvom der findes visse undtagelser, er der ikke blot en nøje overensstemmelse mellem de totale tal (1511 = 2294 gårde, 1688 = 2402 gårde), men i mange tilfælde også, hvad de enkelte sognetal angår. Så langt, så godt, men ikke tilfreds hermed foretager Ulsig en række halsløse forsøg på at udviske denne beskedne difference:

[20] Gengivet i skemaform som bilag 38 (s. 469), jfr. hertil H. Bennike Madsens afhandling i Hist. Tidsskr. 11. rk. VI, s. 316ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

1. Ulsigs påstand, at den terminologiske forskel, at der 1511 regnes med *bønder*, men 1688 med gårde, intet betyder, kan jeg i realiteten medgive ham, men ikke hans begrundelse, at alt tyder på, »at der kun sad én bonde på hver gård«. De få exempler, hvor skattemandtallet nævner flere bønder i een gård, kan næppe »demonstrere«, at der i alle andre end disse tilfælde kun sad en bonde pr. gård, allerhøjst indicere dette specielt for Nordfyn, idet vi f.ex. fra Skåne har vidnesbyrd, der tyder på det modsatte.[21]

2. Derpå fastslås, at ugedagsbønder er indbefattede i 1511, skønt kilden alene tillader at fastslå, at en hel del, muligvis de fleste ugedagsbønder er anført.[22] Det turde her være på sin plads at erindre om den generelle skattemandtalsproblematik, se ndf. i note 27.

3. Herefter påstås, at »Omfanget af det øde gods på Nordfyn sikkert var mindre end de fleste andre steder i landet«, en slutning, der – så vidt jeg kan skønne – alene bygger på, at der rent faktisk var betydelig overensstemmelse mellem 1511- og 1688-tallene.[23]

4. Tilbage bliver, at der er en difference på godt 100 gårde, hvorefter denne søges fjernet ved til 1511-tallene at lægge nogle ganske vilkårligt beregnede tal for adels- og præstegårde. »Forsøgsvis« ansættes antallet af hovedgårde til een pr. sogn,[24] dvs. 60, og derpå skønnes en præstegård i 40 sogne, en formodning, der vel bygger på antallet af sognepræster, der sikkert har ligget ret nær de fyrre.[25] Men selvom mensalgods m.m. muligvis ikke var skattefrit, har annekspræstegårde vist oftest været det, selvom der i Lunde og Åsum hd.r anføres 4, dvs. at der i så fald mangler endnu 16, dvs. $20 \div 4$.[26]

[21] F.ex. må problemet om betaling af kirkelige afgifter fra gårde, der brugtes af flere bønder, have været ret betydeligt i Skåne, idet ærkebispen 1500 udsendte et synodalmonitum om dette spørgsmål (Repertorium 2. rk. nr. 9147), der er overleveret i talrige 16. og 17. årh.s afskrifter, utvivlsomt et vidnesbyrd om problemets varige karakter. Hertil kommer, at bondenavne i skattemandtal principielt bør behandles med største varsomhed, idet skriverne jo ikke var interesserede i personstatistik (endsige personalhistorie); navnene skulde – som Ulsig da også antyder i anden sammenhæng (s. 337) – først og fremmest bruges til *gårdidentification*. Om denne navneproblematik se Poul Enemark: Studier i Toldregnskabsmateriale (1971) og min anmeldelse deraf i Historie 1971, s. 252 med note 23.

[22] Bennike Madsen, op. cit. s. 314 og 346, udtrykker sig betydeligt forsigtigere, og hans citat af selve skattebrevet (ib. s. 314) om »gårdsæder, som dagligen arbejde til gode mænds gårde« tillader udmærket den opfattelse, at der også fandtes andre (dvs. ikke-skattefrie) gårdsæder.

[23] Omvendt fastslår note 5 (til s. 328), at der netop på denne tid var omfattende ødegods på Lolland.

[24] Medens Jacob Madsens Visitatsbog (ca. 1590) regner med 45 hovedgårde på denne egn, hvoraf flere var ganske nye, er jeg ved en løselig optælling på grundlag af Trap nået til ca. 30 sikre og en halv snes tvivlsomme hovedgårde for 1511.

[25] I Fra Viborg Amt 1956 (s. 69) har jeg skønnet, at der på øerne stort set gik tre kirker pr. to præster.

[26] Og dette skal tilmed ses på baggrund af Fridericias tal (i Hist. Tidsskr. 6. rk. II,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Det er dobbelt irriterende, som alle disse formodninger, antagelser og helt løse »skøn« er ganske overflødige, idet konklusionen – der forfatterens vane tro dukker op nogenlunde midt i argumentationen på s. 328 – går ud på, »at også dette materiale viser ringe forskel i gårdtal mellem middelalderens slutningstid og 1680erne«! Det står jo fast, at differencen er mindre end 5%, og det er vel det eneste relevante for thesen: at agrarstrukturen 1511 må have været af samme art som den langt bedre kendte i 1688, idet gårdtallene – sogn for sogn – ligger i ganske samme *niveau*![27]

På følgende side (s. 329) fremturer Ulsig med nok en sammenligning, her af Ølstykke herreds tiendeydere 1567 (fra Sjællands Landebog) med matriklens gårdtal, og her skal resultatet blive »en svag nedgang i gårdtallet«. Strengt taget kan vi nu ligeså godt finde en svag stigning (på ca. 10%); thi det er kun ved 1567 at regne gårdsæderne med – og det tilmed uden nogensomhelst argumentation – at vi kan finde en sådan nedgang. For enkelte sognes vedkommende (Snostrup og Ledøje) finder vi tilmed identitet 1567 og 1688, såfremt vi *ikke* medregner gårdsæder, og lejlighedsvis (Smørum og Værløse) bliver differencen *mindre*, hvis vi fortsat ikke tager hensyn til disse.[28]

Også her gælder det, at disse lidet tillidsvækkende beregninger kun kan kaste et iøvrigt ufortjent skær af upålidelighed over forfatterens ellers bundsolide arbejde, så meget mere beklageligt, som den slags beregninger er ganske overflødige, da det alene gælder om at fastslå »den ringe forskel«, som klart indicerer en i hovedsagen *identisk agrar-*

s. 601), der angiver det gejstlige gods på Nordfyn i 1660 til 122 gårde (heriblandt utvivlsomt både hospitals- og provstigods m.m., men tænkeligt også kirke- og degnebol m.v.).

[27] I note 5 (til s. 328) citeres Johan Hvidtfeldt for sine lollandske tal, der her ligger næsten 20% under matriklens. Her erindres dog pludseligt om, at der er tale om skattemandtal, dvs. at kun betalende, *ikke restanter*, er anført. Og når Ulsig hertil vil lægge et betydeligt antal skattefrie væbnergårde, glemmer han, at han ovf. (s. 238–44) har skildret, hvorledes Gøyerne (og utvivlsomt ligeledes Oxerne) havde gjort deres bedste for at udrydde denne forhen talrige lavadel på Lolland, iøvrigt med det resultat, at der i hvert fald 1568 (decimantlisterne) så at sige ingen »landsbyvæbnere« var igen i Musse og Fuglse hdr.

[28] Hvor farlige den slags regnestykker er, fremgår af, at såfremt vi regner en gårdsædegård 1567 for en halv gård (tiendeyder), opnår vi nøjagtigt samme gårdtal 1567 og 1688 for Ølstykke hd. i dets helhed (derimod ikke for de enkelte sogne, hvis differencer udligner hinanden ved sammentællingen). Det er hertil ikke uden interesse, at der 1570 udgik et kongebrev til de nordsjællandske lensmænd (Kanc. Brevb. 1566–70, s. 589) med ordre til at sammenlægge gårdsædegårde to og to til landbogårde (og et brev af 1577, ib. 1576–79, s. 201, viser, at ordren søgtes iværksat).

Iøvrigt viser Thorsens »Bidrag« (Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, s. 186), hvor forsigtig man skal være ved sådanne sammenligninger, bl.a. fordi beregningsgrundlaget for tallene langt fra altid er det samme, jfr. hans »totaltal« på bønder i Ribe stift: 1600 = 5234 *gårde*, ca. 1650 = 6197 *gårde*, men ligeledes 1600: 7214 *decimanter*!

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

struktur. At en nøjere overensstemmelse ikke er tilstede i materialet, finder tilmed umiddelbart efter (s. 331) den langt mere overbevisende forklaring, at den senmiddelalderlige udvikling fortsatte et stykke ind i 16. årh., med et exempel fra Eline Gøyes Jordebog, der viser, at selvom fæstegårdsbruget forlængst har afløst de højmiddelalderlige brugsformer, sker der fortsat en vis »egalisering« ved, at de mindste brug gøres større, de største formindskes, med det sluttelige resultat, at på matriklens tid var 73% af alle sjællandske gårde på mellem 4 og 12 tdr. htk. Men også her kan man have sine tvivl om netop det valgte exempels egnethed. Vel konstateres 1532 rester af det gamle brugssystem med storgårde og dertil hørende småbrug; men det turde være temmelig betænkeligt at sammenligne procenter udregnede på grundlag af det samlede sjællandske brugstal 1688 med de 409 Mogens Gøye 1532 tilhørende brug, og det ikke blot fordi disse 409 brug kun udgjorde ca. $2^1/_2$% af det 1688 konstaterede tal, men også fordi det, indtil nærmere undersøgelser foreligger, på ingen måde kan udelukkes, at f. ex. det 1536 seculariserede kirkegods havde en anderledes struktur end adelsgodset.

Men springer vi disse mindre heldigt valgte exempler til illustration af iøvrigt velfunderede hypoteser over og går videre i dette afsnit til skildringen af selve godssystemet (s. 331 ff.), når forfatteren frem til mildest talt epokegørende resultater. Ret karakteristisk for Ulsigs stil finder vi konklusionen henkastet omtrent midt i afsnittet (s. 348), hvor det fastslås, at egentlig godsdrift (dvs. hovedgårdens egenproduktion) næppe spillede større rolle i senmiddelalderen, idet jordejernes rigdomme især stammede fra fæstebøndernes afgifter. Det er ikke mindst på baggrund af kildernes lidet hyppige omtale af hoveri samt af den udbredte tendens til nedlæggelse af hovedgårde,[29] at forfatteren når frem til dette, og han ender med at hævde i den »Afslutning« (s. 371 f.) på halvanden side, der så beklageligt træder i stedet for en egentlig konklusion, at der på grund af fæsteafgifternes nedgang fra 14. til 15. årh. skulde langt flere fæstegårde til at opretholde en adelsmands status, dvs. at selvom en højadelsmand bevarede sin arvede godsmasse intakt, betød dette økonomisk tilbagegang under de fortsat vigende konjunkturer. På een gang finder vi her en forklaring på den senmiddelalderlige adelskrise, og baggrunden for de velkendte exempler på hårdhændet godssamling og expansion, da blot stagnation var begyndelsen til undergang.

Nu er forholdet if. Ulsig det, at kilderne i og for sig antyder en afgiftsstigning i senmiddelalderen; men her viser han det mod at gå direkte imod disses vidnesbyrd, idet han for mig overbevisende fast-

[29] At således det lollandske Krenkerup undtagelsesvis får sine hovedgårdsmarker udvidet (uden dog derved at blive nogen særlig stor gård), forklares (desværre lidt summarisk) ved, at Gøye-slægtens pludselige fremgang fra lav- til højadel gjorde det nødvendigt med en virkelig standsmæssig bolig.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

slår, at de sene og de tidlige kilder ikke umiddelbart kan sammenstilles. Endnu omkring 1400, hvor det nye agrarsystem ikke fuldstændigt var trængt igennem, havde opregningen af fæstegods med de enkelte brugs landgilde primært til hensigt at bidrage til *gårdidentification*,[30] dvs. at vi ikke kan regne med, at det er den totale landgilde, der nedskrives! Men efterhånden som det nye godssystem trænger frem, hvor godsejeren ikke længere besidder en hel landsby eller en let genkendelig curia principalis (med dennes kun sjældent specificerede »tilliggende«), men i stedet ejer en række ofte adspredte (dvs. ikke-arronderede) fæstegårde, bliver det stedse mere påtrængende at kunne identificere strøgodset, og det på en sikrere måde end ved de hyppigt skiftende fæsteres navne, hvilket udmærket kan forklare den med tiden stedse mere detaillerede opregning af alle mulige landgildeperseller, ikke som en forøgelse, men som en nøjere specification af landgilden.[31]

Svarende til denne (kun tilsyneladende) afgiftsstigning optræder også gæsteriet først klart i kilderne, des længere vi kommer ned i 15. årh. Med her tager Ulsig det modsatte standpunkt, at der i dette og kun dette tilfælde, er sandsynlighed for, at gæsteriafgiften er af senere dato, bl.a. fordi gæsteriafløsningen så at sige altid beregnes i »ny mønt«, dvs. i mark og skilling, ikke i de gode gamle grot el. lign.

Uden på nogen måde at ville kritisere forfatterens her opnåede resultater, finder jeg dog, at han kunde være nået endnu et stykke frem, ifald han havde forsøgt at analysere gæsteriets *funktion*, da denne tænkeligt skal ses i relation netop til den godsstrukturelle udvikling, som han så overbevisende har redegjort for. Det er således ikke uden interesse, at de exempler på senmiddelalderlige lejebreve på jord, han selv meddeler (s. 338), næsten alle drejer sig om »hovedgårde«, respektive grupper af fæstegårde, dvs. »godskomplekser«.[32] Og når vi lejlighedsvis er i den heldige situation at kunne sammenligne godsets fæsteindtægter med »forpagtningsafgiften«,[33] finder vi gang på gang, at de

[30] Jfr. hertil en Rigens dom af 1541, hvor landgildeidentificationen benyttes som bevismiddel (Det Kgl. Rettertings Domme II, 1969, s. 241f.).

[31] Naturligvis er denne regel langt fra uden undtagelser. Men Ulsig havde dog næppe (i Will. Christensens fodspor) behøvet at studse over »det mærkelige kildested«, if. hvilket landgilden af Engelborg (ikke Engelsborg!) len på Lolland var blevet forbedret (s. 340). I betragtning af at lenet først oprettedes ca. 1510, og at »forbedringen« var sket inden kong Hans' død 1513, og da vi ved, at dette nye len oprettedes på basis af det gamle Ravnsborg len, hvortil lagdes adskillige kronbirker, samtidig med at kronen tilmageskiftede sig adskilligt gods netop i denne egn (Ældre Arkivregistraturer IV s. 32f., hvilket iøvrigt fremgår af Ulsigs egen note 100 til s. 318), forekommer det mig langt det sandsynligste, at kildestedet alene fastslår, at lensindtægterne af det nye (Engelborg) len var betydeligt større end af det gamle (Ravnsborg).

[32] Således angår henv. i note 28 Skærvad gård (Rep. 2. rk. nr. 466), respektive Ringsted klosters samlede gods i een landsby (ib. nr. 3067).

[33] Jfr. således note 29 (Rep. 2. rk. nr. 6341), hvor rigsråden Aksel Lagesen Brok lejer en større godsmængde af Roskilde Clara kloster.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

er identiske, dvs. at vi må spørge os selv, hvilken fordel der da var ved at leje gods. Svaret er utvivlsomt: *herligheden*, dvs. forsvaret med sagefald, oldengæld, bøder og ikke mindst netop *gæsteri*, afgifter, der i høj grad kan karakteriseres som *administrationsomkostninger*.

Det forekommer mig et spørgsmål, om det ikke netop er den godsstrukturelle udvikling, hvis virkninger vi her finder. Det er i hvert fald tænkeligt, at under det gamle intensive godssystem med de mange »hoved- og brydegårde« spillede gæsteriet ringe rolle, da disse normalt blev drevet på ejerens regning og risiko, og jordejeren gæstede vel næppe sig selv. Men idet den nye driftsenhed, fæstegården, bliver almindelig, opstår et administrationsproblem; thi den skal jo visiteres, kontrolleres, dvs. gæstes, hvorfor bryderne afløses af ridefogeder, hvis folk bespises med øl og mad, medens deres heste fortærer de havremængder, der siden udgør een af gæsteriets hovedperseller.

Til slut bør det fastslås, at denne bog for mig at se repræsenterer en af vor generations vigtigste landvindinger indenfor dansk middelalderhistorie. Som nævnt har dens emne overordentlig stor affinitet til C. A. Christensens undersøgelser, men selvom begge er enige om at fastslå en total godsstrukturel omlægning af det danske agrarsamfund i løbet af senmiddelalderen (i forbindelse med en landgildesænkning), er deres resultater nået ad højst forskellig vej og i vid udstrækning på forskelligt materiale (C. A. Christensen benytter således overvejende gejstligt, Ulsig adelsgods).

I betragtning af det forholdsvis beskedne kildemateriale, der medfører, at mangt og meget nødvendigvis må have hypotesens karakter, er det derfor af stor værdi at få Ulsigs – af C. A. Christensens forskning helt uafhængige – arbejde frem, idet de på det smukkeste supplerer hinanden. Det er ikke nogen let bog at komme igennem, trods den til emnet velegnede disposition, de instruktive kortbilag og omhyggeligt udarbejdede registre; navnlig savnes konkluderende afsnit hårdt, således at læseren ofte selv må regne ud, hvad det egentlig er, forfatteren her mener at have dokumenteret. Naturligvis indeholder en så stofmættet bog lejlighedsvis mindre gode, i hvert fald disputable exempler, men – så vidt jeg kan se – berører sådanne skønhedsfejl aldrig konstruktionens bærende elementer. I sin sejge holden fast ved det godsstrukturelle tema kan bogen virke eensporet; men for mig at se hører det til dens fortjenester, at den initierede læser gang på gang vil opdage, i hvor høj grad Ulsigs arbejde og dets mange detailresultater vil være relevante for fortsatte studier, dvs. hvor meget der her er at hente for fremtidig forskning, det være sig i Ulsigs fodspor indenfor agrarhistorien i snævrere forstand, eller ikke mindst indenfor den økonomiske, respektive den politiske historie.

TROELS DAHLERUP

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

SVEND GISSEL: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie. Landbohistoriske skrifter 3. Landbohistorisk Selskab. København 1968. 444 s. 50,00 (35,00) kr.

Førstebibliotekar ved Det kgl. Bibliotek Svend Gissels disputats[1] føjer sig smukt til den række af doktorafhandlinger med landbohistorisk emne, som indledtes med Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og inderste* (1940) og fortsattes med bl.a. Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770* (1941), H. H. Fussing: *Herremand og fæstebonde* (1942), Ole Widding: *Markfællesskab og landskifte* (1949), Poul Meyer: *Danske bylag* (1949) og Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård* (1957) – for blot at nævne de vigtigste i nærværende sammenhæng. Fussings arbejde er det, der tematisk står Gissels nærmest og derfor har haft størst direkte betydning for hans bog. Derudover knytter han sig især til Svend Aakjærs og mere specielt til C.A.Christensens studier. Forf. vedgår endvidere på smukkeste måde arv og gæld til Astrid Friis' undersøgelser af dansk politisk historie i 16. årh. (s. 18); men af betydning er også resultater, som i nyere tid er fremlagt af C. Rise Hansen, Poul Rasmussen og Axel Steensberg, og i ældre tid af Thomas B. Bang, Kr. Erslev, J. A. Fridericia, Henrik Pedersen og Johs. Steenstrup. Endnu flere navne kunne nævnes, og i hvert fald Erik Arups må ikke glemmes i denne forbindelse. Arups betoning af befolkningens arbejde som et hovedtema i historien har vundet genklang i vide kredse af danske historikere.

Der var således smukke traditioner at bygge på, da en kreds af »yngre historikere og sprogvidenskabsmænd« i 1952 stiftede Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie (fra 1968 Landbohistorisk Selskab) og indledte den stadig fortsatte publikationsvirksomhed. Svend Gissel, som nu er selskabets formand og i de senere år har helliget sig forskning indenfor rammerne af det nordiske ødegårdsprojekt, har i selskabets serier udgivet *Sjællands stifts landebog 1567* (1956), *Jacob Ulfeldts jordebog 1588* (1964) og i *Bol og by* bd. 5 (1964) fremlagt studier over »Bol og by på Selsø« og »Sjællands gamle kornmål«.

Disputatsen er som Gissels tidligere arbejder præget af stor omhu og respekt for nuancer. Der er krydshenvisninger, gentagelser og en særdeles udførlig dokumentation. Det kan af og til virke rigelig omstændeligt på læseren, men de forskere, der arbejder videre med emnet, vil nok vide at skønne på det. Foruden kataloger i selve fremstillingen (skyldsætningen i de enkelte herreder på Sjælland-Møn, s. 177–96 og oversigten over skov og ris i de 379 sjællandske og mønske landsogne, der eksi-

[1] Nærværende dobbeltanmeldelse gengiver i omarbejdet form, og i omvendt rækkefølge, de officielle oppositioner ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 28. november 1968.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sterede 1567, s. 218–31) er der 4 egentlige bilag: 1) Niels Kaas' mageskiftetaxt (s. 315), 2) Skyld, udsæd og eng på Sjælland-Møn (s. 316–70), 3) Plove og decimanter på Sjælland-Møn (s. 371) og 4) Sammenligning af udsædsangivelser/arealangivelser fra tiden ca. 1560–1690 (s. 372–76). Bibliografien er som man kunne vente fortræffelig, men dog ikke hævet over fejl – se den sælsomme titel på en af Hugo Matthiessens bøger – og dens opsætning forekommer mig unødvendigt pladskrævende. En oversigt over de benyttede arkivalier og manuskripter mangler derimod, hvilket er så meget mere beklageligt som forf.s benyttelse af utrykte kilder på ingen måde indskrænker sig til mageskiftebesigtigelserne – »der foreløbig kun foreligger i manuskript i Rigsarkivet«, som forf. siger (s. 299) – men også omfatter andre arkivfonds og manuskriptsamlinger i ind- og udland (se f.eks. s. 24, 29, 34 n. 94, 37 n. 112, 43 n. 28, 144 n. 6, 160 n. 81, 165 n. 112, 204 n. 71 og 315). Person- og stednavneregistre yder god hjælp og er rimeligt forenklede ved at bondenavne ikke er medtaget, men må søges ved hjælp af stednavnet, hvorimod rimeligheden af at udelade forfattere efter ca. 1800 nok kan diskuteres. Endelig findes der noget i dansk historisk litteratur så sjældent som et sagregister, der dog som forf. selv erkender »er blevet temmelig summarisk«. Det må man ubetinget give ham ret i. Det er en let sag at supplere rækken af stikord uden at blive pedantisk og, hvad der er mere betænkeligt, sidehenvisningerne ved de medtagne stikord.

På mindre end en side ridser Svend Gissel indledningsvis sin problemstilling op. Udgangspunktet var tvivl m.h.t. Fussings, Aakjærs og C. A. Christensens syn på forholdet mellem udsæd og landgilde, men i første omgang forekom spørgsmålet forf. uløseligt. Fordybelsen i Sjællands stifts landebog 1567 gav imidlertid en begyndende forståelse af herlighedsydelsernes selvstændige beregning, og herefter blev også den anden hovedkilde, mageskiftebesigtigelserne, mere givende. De vundne resultater m.h.t. gæsteriets forhold til hartkornslandgilden støttedes af Poul Rasmussens konklusioner på grundlag af jysk materiale, og for udsædens vedkommende blev forf. klar over rotationens afgørende betydning. Herefter kunne en række spørgsmål formuleres: Hvad var den i forholdet til udsæden relevante landgilde – og omvendt? Hvorledes var baggrunden for herlighedsydelserne? Er der mulighed for at fastslå et eller flere bestemte forhold mellem udsæd og landgilde? Viser landgilden et logisk forhold til de middelalderlige jordværdier? Fik eventuelle svingninger i det dyrkede areal i tiden 1300–1700 konsekvenser for landgilden? Hvorledes var udsædens og landgildens forhold til høstudbyttet? Kan Sjælland inddeles i bygder, og kan der påvises nogen forbindelse mellem sådanne og svingningerne i landgilden? Kun ét af disse spørgsmål, det vigtige om udsædens og landgildens forhold til høstudbyttet, har forf. måttet lade stå ubesvaret, fordi hans kilder har manglet tilfredsstillende oplysninger herom.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Geografisk er afhandlingen begrænset til at omfatte Sjælland-Møn, og kronologisk ligger dens tyngdepunkt i Frederik II's regeringstid. Forf. har »søgt klarhed ved fordybelse snarere end ved overblik«, og »udblik til tidligere og senere forhold er tilvejebragt på mere flygtige strejftog« (s. 10). Ikke alle disse strejftog har dog været, hvad man normalt forstår ved flygtige. Fra et af dem er hjembragt materiale fra det 17. årh.s matrikler til sammenligning med mageskiftebesigtigelserne (bilag 4), og det senmiddelalderlige kildemateriale, især Roskildebispens jordebog 1370, har i høj grad haft forf.s bevågenhed. Hans studier har her ført ham til det bemærkelsesværdige resultat (kap. 6, afsn. 2–3), at faldet i landgilden under den senmiddelalderlige krise langtfra har været så stort som af C. A. Christensen antaget. Mangelen på arbejdskraft og udpining af jorden fik ifølge Gissel ikke katastrofale virkninger på Sjælland, men fremkaldte en rationalisering, hvorved samtidig behovet for større græsningsarealer blev tilgodeset (s. 298). Et hovedpunkt i argumentationen er fremhævelsen af rotationens betydning for den middelalderlige skyldsætning, hvilket støttes på lighedspunkterne mellem skyldsætningen i 14. og 16. årh. og på parallelisering med engelsk materiale. Men diskussionen om disse problemer er ikke hermed ophørt.[2]

Hovedsagen er dog de resultater, der angår »de store mageskifters tidsalder«. I kap. 1 gøres hovedkilderne, Sjællands stifts landebog 1567 og mageskiftebesigtigelserne, til genstand for kritisk analyse. Fælles for de to kildekomplekser er, at de giver oplysning om bøndernes udsæd, mens jordebøgerne jo kun meddeler fæstebøndernes afgifter. Hvor landebogen har enhedspræg, frembyder besigtigelserne en »mangfoldighed af variationer«, men disse lader sig i nogen grad indpasse som led i en udvikling.

Landebogen er en oversigt over de sjællandske sognekirkers, præsteembeders og degneembeders ejendomme og indtægterne heraf, og det er dens angivelser af disse ejendommes landgilde og udsæd, der er af størst betydning for undersøgelsen. Hertil kommer angivelser af tiendeydernes antal, hvor dog tallene for 8 af Sjælland-Møns 380 sogne med decimantes mangler. I andre tilfælde er tallene ukomplette, og tiendefri præstegårde udelades. Der anføres eksempler på, at en adelig kirkepatron så sin fordel i at hindre oplysninger om decimanttallet i at nå frem til stiftsøvrigheden, og at skellet mellem kirkens og kirkeejerens besiddelser kunne udviskes, men også bønderne kunne varetage egne interesser, især når der ankom en ny præst uden kendskab til de lokale forhold. I tvivlstilfælde var man henvist til at lade de ældste sognemænd afgive vidnesbyrd, som dog undertiden gengav sandheden med modifikation. Afgø-

[2] Jvf. C. A. Christensen i HT 12. rk. IV, s. 413 n. 39, hvor der sættes spørgsmålstegn ved Gissels antagelse (s. 286), at afgifterne 1, 2/3 og 1/2 ørtug af 1 ørtug terra in censu i Roskildebispens jordebog afspejler samme skyldhøjde under henholdsvis alsædsbrug, trevangsbrug og tovangsbrug. C. A. Christensen foreslår en anden tolkning.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

rende for landebogens repræsentativitet som kilde til belysning af forholdet mellem landgilde og udsæd er, om kirkernes og præsternes fæstere som følge af sådanne overgreb i væsentlig grad fik formindsket deres jordtilliggende uden samtidig at få formindsket deres landgilde. Gissel mener ikke det var tilfældet og henviser til, at forholdet mellem landgilde og udsæd som regel svarer til skyldsætningen på adels- og krongods (s. 16), hvorfor landebogens oplysninger, bortset fra de adelige patronatssogne, som helhed må siges at være lige så fyldestgørende som tilsvarende data fra verdsligt gods. Stikprøver i kontrolmaterialet fra 17. årh. har bestyrket ham i denne opfattelse. En begrænsning af landebogens kildeværdi er derimod, at herlighedsydelserne, især gæsteri, ofte er forbigået, fordi de svaredes til andre end kirke og præst, nemlig kronen eller adelen. Hvor forf. har kunnet opspore disse afgifter i andre kilder, har han fundet, at de ganske svarer til, hvad der sædvanligt krævedes.

I behandlingen af sit andet hovedmateriale, mageskiftebesigtigelserne, når Svend Gissel væsentligt dybere end sin forgænger på dette forskningsområde, Thomas B. Bang, hvis indsats dog omtales med anerkendelse (s. 18). I overensstemmelse med Kr. Erslevs fremhævelse af kongemagtens vækst efter reformationen lagde Bang hovedvægten på kronens interesse i store samlede godsbesiddelser, mens Gissel, som en smuk parallel til Astrid Friis' revision af Erslevs these, i højere grad fremhæver adelens initiativ, både som private godsejere og som lensmænd. Men også bønderne havde interesser at varetage i forbindelse med mageskifterne, omend de naturligvis ikke kommer i betragtning som initiativtagere. Gissel understreger (s. 29), at det var en alvorlig sag for bønderne at udtale sig om udsæd, landgilde og andet, som berørte deres vitale interesser, og at det sikkert ofte var »med blandede følelser, at de gav de ønskede oplysninger. Det førte sjældent til noget godt at fortælle offentlige og private myndigheder om deres forhold«. Et så generelt udsagn om bøndernes (formodede) tankegang har dog ikke anden værdi i en kritisk analyse end at mane til skepsis overfor angivelsernes nøjagtighed i al almindelighed, og selv om mistænksomheden muligvis altid var til stede, må det antages, at udslagene i praksis, og dermed konsekvenserne for kildematerialet, har varieret en hel del.[3] I nærværende sammenhæng er der efter min mening mere grund til at lægge vægt på forf.s oplysning (sst.) om, at besigtigelserne i det hele synes at have været gennemført uden obstruktion fra bøndernes side, hvilket med rimelighed tolkes som et vidnesbyrd om, at bønderne – »trods deres utvivlsomme primære uvilje mod erklæringerne« – har betragtet besigtigelsesforretningerne som en

[3] Jvf. Fridlev Skrubbeltrang i HT 11. rk. I, s. 253 ff., hvor der anføres grunde for at antage, at stigende skattetryk tilskynder bønderne til stadig lavere angivelser af husdyrholdet, hvorfor tallene fra kvægskatteregisteret 1566 må antages at være mere pålidelige end tilsvarende angivelser fra 2. halvdel af 17. årh.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

garanti for bevarelsen af deres rettigheder og pligter i det traditionelle omfang, hvad der også i adskillige tilfælde ses at have været påkrævet. Resultatet af overvejelserne bliver altså positivt m.h.t. besigtigelsernes kildeværdi. Relativt positivt vel at mærke – ligesom tilfældet var m.h.t. landebogen.

Om selve mageskifteproceduren gives der udførlig besked. Som noget afgørende i forbindelse med undersøgelsens sigte fremhæves iagttagelsen af, at slettegods og skovgods behandledes forskelligt ved besigtigelserne, idet talrige eksempler viser, at besigtigelsesmændene kunne se bort fra det almindelige krav om at få syn for sagn og nøjedes med bøndernes forklaring, når det drejede sig om gods i sletteegne, mens en egentlig besigtigelse blev anset for påkrævet i skovområderne. S. 22 står dette ganske klart for forf., men to sider længere fremme citerer han en besigtigelse af 23.5.1579, hvori det hedder: »Och huad kong: may: skoue y Wendsøsell er anroendis, . . . haffue wij ingen skoue register kundett bekome huad same skoue tillfornn haffue kundett fedett, nar fuld olden werid haffuer . . . , saa haffue vij med all flidt besett skouen, som os ere fore viste . . .«, hvilket vel dog må tolkes således, at i hvert fald disse besigtigelsesmænd anså det for forsvarligt at henholde sig til skovregisteret, når et sådant fandtes, og undlade syn på stedet. S. 26 udtrykker forf. sig da også mere forsigtigt: »der er ingen tvivl om, at skovsyn har været meget almindeligt«.

Der anføres eksempler på, at ejerne ikke altid har siddet inde med detailkendskab til deres fæsteres jorder, og svarende hertil regnedes der i adelige søskendeskifter kun med landgilden, ikke med bondejordens omfang. Heraf slutter Gissel, at initiativet til, at tilliggendets størrelse anføres i mageskifterne, næppe kan være udgået fra adelen, men må skyldes kronens (embedsmændenes) ønske om at få en kontrol af det indtryk af ejendommenes størrelse, som landgilden gav. En angivelse af udsædens størrelse er første gang konstateret i en tilføjelse til en besigtigelse vedr. et jysk mageskifte i 1552, for Sjællands vedkommende dukker tilsvarende oplysninger op 5 år senere. Herefter blev det hovedreglen, at parternes landgilde og udsæd jævnførtes hver for sig, hvorefter de to differencer vejedes mod hinanden, idet 1 td. landgilde regnedes for svarende til 3 tdr. udsæd. Grelle eksempler viste, at denne dobbelte afvejning ikke var uden berettigelse.

Fra 1578 opgav kronen stort set at samle mere gods på Sjælland og koncentrerede i stedet sin mageskiftepolitik om Jylland, hvilket efter Gissels mening næppe skyldtes kongens initiativ, men snarere adelens (s. 20).[4] Samtidig indledtes en ny beregningsmåde, hvorefter alt sædelandet omregnedes til »vis landgilde« efter den sædvanlige regel 1 td.

[4] Jvf. også Svend Gissels afhandling »Frederik II.s jyske råder« i Festskrift til Astrid Friis, 1963.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

landgilde for hver 3 tdr. udsæd, idet man samtidig tog hensyn til jordens rotation og begyndte med at fradrage, hvad der antoges at være utilsået, altså under trevangsbruget foretog en reduktion på en trediedel. Med Erslevs ord, hvoraf de første citeres af Gissel (s. 32), vurderede man hver gård på den måde, »at man til dens Landgildehartkorn [den faktiske landgilde] føjede Udsædshartkornet [den »visse« landgilde, 1/3 af udsæden] og dividerede det udkomne med to«. Man opnåede herved »at gaa den gyldne Middelvej mellem, hvad Bonden ydede, og hvad han burde yde«.[5]

Det havde været ønskeligt, om den i bilag 4 opstillede sammenligning mellem udsædsangivelser i besigtigelserne og i matriklerne fra 17. årh. var fulgt op med en mere omfattende analyse end sket er (s. 36ff.), da der ikke kan være tvivl om, at matriklerne – og ikke mindst matriklerne fra Frederik III's tid, der som Gissel nævner udsprang af samme tradition – frembyder det vigtigste kontrolmateriale ved vurderingen af mageskiftebesigtigelsernes kildeværdi. Men ikke uden berettigelse gør forf. gældende, at en sådan jævnførelse forudsætter en sikrere placering af Frederik III's matrikler end den foreliggende og altså i virkeligheden en dybtgående undersøgelse af alle tre matrikler fra 17. årh. En sådan har Gissel ikke vovet sig i kast med, men giver dog (s. 37 n. 112) et eksempel på, hvor store krav en detailleret sammenligning mellem besigtigelser og parallelmateriale stiller. Så meget må medgives, at de sammenligninger, forf. *har* foretaget, ser ud til at styrke tilliden til besigtigelserne. Hans konklusion, at det ikke er vurderingen, men fortolkningen, der frembyder størst vanskelighed såvel m.h.t. besigtigelserne som m.h.t. landebogen, må da som forholdene ligger have lov til at stå uantastet.

Et hovedpunkt i Svend Gissels fortolkning af kildematerialet er, at dettes angivelser af landgilde og udsæd ikke uden videre kan betragtes som relevante for skyldsætningen. Kilderne søger ofte at give et fuldstændigt indtryk af ejendommenes afgifter og økonomiske muligheder, medens landgildeberegningen er udtryk for en balance mellem brugeres og ejeres udnyttelse af ejendommene. Det sidste er for så vidt i overensstemmelse med synspunkter, der har været fremført i tidligere forskning, men det er Gissels fortjeneste, at han har søgt at trænge til bunds i spørgsmålet: hvad er da de relevante faktorer i forbindelse med skyldsætningen?

Første trin er, at der skelnes skarpt imellem skyld og herlighedsafgifter: »Det var et væsentligt træk ved begrebet herlighed set i forbindelse med landgilden, at herlighedsydelserne i regelen svaredes som modydelser for overdragelse af særlige områder af ejendomsretten, hvorimod den egentlige skyld var knyttet til ejendomsretten i almindelighed og i

[6] Kr. Erslev, Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 63 n. 1, med henvisning til Arent Berntsen.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

prægnant forstand til retten til at dyrke jorden« (s. 40f., jvf. s. 121). Medens skylden (hovedlandgilden) havde sin baggrund i det korn, der såedes i den rebede jord, var dette efter Gissels opfattelse ikke tilfældet for herlighedspersillernes vedkommende. Men hvad var så baggrunden? Herpå søger forf. at svare i kap. 2, idet de for sammenhængen vigtigste herlighedsydelser gennemgås: gæsteri og fødenød (fodernød), der sættes i relation til havresæden, smør og svin, som sættes i forbindelse med henholdsvis græsningsmulighederne, især eng, og retten til at udnytte skov, og endelig en række mindre vigtige persiller.

Beregningen af gæsteriets *omfang* peger dog ikke direkte på havresæden som baggrund. Reglen var overalt på Sjælland, at der for hvert pund hartkornslandgilde (eller hver fjerding smørskyld) svaredes 1 tønde havre (evt. 1 mark penge) i gæsteri, hvilket kan belægges med talrige eksempler og endog en kgl. resolution (s. 46f.). Udsæden af havre varierede stærkt i forhold til hartkornsudsæden og angives desuden meget ufuldstændigt i kilderne; de to arter af udsæd står altså, som forf. noterer (s. 49), ikke i et forhold til hinanden, der kan sidestilles med gæsteriets (faste) forhold til hartkornslandgilden. Alligevel mener Gissel at finde tegn på, »at gæsteriet – som naturligt er – virkelig har været afhængig af havredyrkningens omfang« (s. 49). At der ikke kunne præsteres havre in natura, hvor der ingen havre dyrkedes, og at afgiften følgelig svaredes i penge, siger nu ikke meget. Større betydning må der tillægges de fremdragne eksempler på, at gæsteriydelsen (i penge) var ringe, hvor havresæden var ringe, og stor, hvor havresæden var stor. Skønt bevismaterialet er beskedent og egentlig først får vægt, når det er dokumenteret, at gæsteriydelsernes afvigelser fra det normale ikke modsvaredes af forhøjelser eller nedslag i andre ydelser, kan det derfor ikke afvises, at Gissel har ret i sin antagelse af, at gæsteri (og fodernød) har været betragtet som en modydelse for retten til at dyrke havrearealerne, der ofte synes at have været beliggende i bymarkens udkant og i særlige vange, evt. i udmarker. Netop den uoverskuelighed, der således må antages at have karakteriseret disse arealer, kan forklare, at man ikke beregnede gæsteriets omfang i forhold til havresæden, men i forhold til hartkornslandgilden.

Men er kernen i sagen alligevel ikke jordejerens gamle, i hans forsvar af bønderne begrundede ret til at gæste sine fæstere (s. 51f.), som endnu omtales i Koldingske reces 1558 § 47, altså et spørgsmål af mere juridisk end økonomisk karakter, og er det ikke her vi skal søge forklaringen på det som helhed faste forhold mellem gæsteri og hartkornslandgilde? »I tilfælde, hvor gæsteriet ikke er reguleret, tales om, at bondens kælder er åben for godsherren«, oplyser forf. (s. 45 n. 1). Jeg ville ikke have forvist denne interessante oplysning til en note. Gissel anser det ikke for muligt at trænge til bunds i begrebet herlighed »ved alene at anvende

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

juridiske o.l. synspunkter« (s. 73). Det kan nok være, men er det muligt *uden* at anlægge sådanne synspunkter og alene inddrage talmateriale m.m. »til belysning af de rent praktiske forhold«? Jeg tror det ikke. Gissels konklusion: »Baggrunden for de enkelte herlighedsafgifter kan da med føje antages at have været de enkelte produktive kræfter, de enkelte herligheder« (s. 74), vil jeg derfor foretrække at fortolke mindre håndfast end forf.

Med analysen af herlighed og herlighedsydelser og den lige så indgående redegørelse for udsæden (kap. 3) har Gissel indkredset begreberne »relevant landgilde« og »relevant udsæd« i forbindelse med skyldsætningen, hvorefter han i kap. 4 går over til at behandle principperne for denne. Efter at herlighedsydelserne er udmønstret som irrelevante, er skylden i den ovennævnte snævre definition blevet tilbage som den relevante faktor, der nu søges bestemt i dens forhold til udsæden. Resultatet bliver, overfor tidligere forsknings usikkerhed, en principiel bekræftelse og uddybning af Arent Berntsens beregningsgrundlag, når han fastsætter landgilden til 1/3 af den årlige (»virkelige«) udsæd, dvs. under trevangsbruget 1/3 af 2/3 af den samlede (»mulige«) udsæd.[6] Sjællands stifts landebog viser gang på gang, at landgilden i princippet er beregnet efter den årlige udsæd, altså jordens brugning i egentlig forstand. »Forudsætningen for skyldens erlæggelse er altså for det første, at jorden er i vang, og for det andet, at den er tilsået«, konkluderer forf. (s. 135). Der må derfor skelnes mellem kildernes angivelser af udsæd, som ofte omfatter alle tre vange, og »den relevante udsæd«, der lægges til grund for skyldberegningen.

Inden dette enkle og overbevisende resultat er nået, har læseren måttet følge forf. gennem gruelig mange overvejelser, for som der tidligere er advaret om, rejser kildernes fortolkning mange problemer, idet skylden langtfra opgives alene i hartkorn, og omregning til denne eneste anvendelige fællesnævner derfor er en nødvendighed. Men hermed kommer straks det problem ind i billedet, at det ikke uden videre er klart, om f.eks. en smørydelse er skyld. Den bedste hjælp til løsning af dette problem finder Gissel i gæsteriets faste forhold til skylden, som muliggør en udskillelse af denne fra andre ydelser. Større vanskeligheder rejser pengeydelserne, hvor prisstigningen og møntreformen 1572 hver på sin måde

[6] H. H. Fussings summariske ændring af Arent Berntsens beregning til 1/3 af den mulige udsæd = 1/2 af den virkelige udsæd under trevangsbruget (Herremand og fæstebonde, 1942, s. 96) er som Gissel omtaler (s. 207) godkendt af Poul Rasmussen (Kulturhistorisk leksikon X, 1965, art. »Landgilde«), men den er også, hvad man ikke får indtryk af s. 143f., godkendt af Svend Aakjær, som nok i 1936 (Maal og vægt, s. 241 og 254) stillede sig positivt overfor Berntsens beregning, men i 1952 (Håndbog for danske lokalhistorikere, s. 321, art. »Kornskyld«) refererer Fussings opfattelse.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skaber komplikationer, og nok ser Gissel sig i stand til at opstille omregningstakster (s. 130), men hans materiale har ikke tilladt ham at opstille generelle regler for deres anvendelse (s. 133f.). Og vanskelighederne er ingenlunde udtømt hermed. »Øde jord« (sjældnere dyrket jord) skyldsattes som 2/3 »god jord« eller mindre (s. 137), engarealerne kan give særlige problemer (s. 139f.), og hertil kommer, at også andre indtægter end af agerbruget, især af fiskeri, må have gjort sig gældende ved skyldsætningen (s. 131).

Efter en gennemgang (s. 143ff.) af den »visse« landgildes beregning, hvor der blev taget hensyn til ejendommenes fulde tilliggende og alle herligheder blev medtaget, når Gissel dog frem til følgende resultater (s. 150): 1. Medens grundlaget for den visse landgilde var agerlandet samt eng og skov, var det for skyldsætningen kun hartkornlandet, i visse tilfælde havrelandet og måske enge, men ikke skovene. 2. Som beregningsnorm benyttedes byglandet, således at der til hver td. vis landgilde svarede 3 tdr. bygland, men til hver td. bygskyld principielt 1 td. bygland (dette har kunnet iagttages ved skyldsætningen af jord i de enkelte vange, jvf. s. 125f. og 137). 3. I begge tilfælde toges der hensyn til rotationen.

H. H. Fussing spørger i sin disputats, om ikke landgildeforholdene i praksis er så forvirrede, at »det er umuligt at finde noget rimeligt forhold som regel for landgildens stilling til udsæden« (cit. s. 150), og den, der fordyber sig i procentberegningerne i det store bilag 2, vil umiddelbart nå til samme opfattelse, så store er svingningerne fra egn til egn, ja selv inden for samme by. Gissel understreger imidlertid (s. 151), at man tydeligt nok i datiden anså landgilden og specielt skylden for en passende modydelse for brugen af ejendommen, og at der er al grund til at antage, at man søgte at beregne landgilden så rationelt og retfærdigt som muligt (s. 152f., hvor der tages forbehold over for de af Fussing noterede landgildeforhøjelser, jvf. også s. 44f., og s. 158). Spørgsmålet er så blot, om evnen var lige så stor som viljen.

I kap. 5 og 6 søger forf. at finde forklaring på svingningerne ved en betragtning af skyldsætningens lokale og bebyggelseshistoriske aspekter. Der nævnes eksempler på, at uregelmæssigheder i rotationen har spillet ind, og at der ikke er svaret skyld af al tilliggende jord (s. 204f.). Når adskillige gårde ses at svare en skyld på over 100% af den årlige hartkornsæd, kan forklaringen være den, at mere end 2/3 af det samlede tilliggende var tilsået årligt. En anden forklaringsmulighed er forskel i bonitet: udmarksjord var ringere end bymarkens centrale dele og kan have været medtaget i vekslende omfang, og endelig har bønderne måske ikke altid fulgt samme princip ved deres angivelser af udsædens størrelse. I virkeligheden var skyldsætningen altså i høj grad lokalt bestemt,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og kilderne tillader ikke en nøjagtig redegørelse for alle faktorer.[7] Dog fremgår det klart, at skovgods betragtedes som mere værdifuldt end slettegods, hvorfor der til samme skyld svarede mindre udsæd i skovbygden end på sletten (s. 239). Også i herreder med betydelige engstrækninger er der tendens til relativt højt skyld. Da vægten således lægges på det lokale og individuelle, og et fast forhold mellem skyld og udsæd ikke kan påvises, har Gissel intet generelt alternativ til Arent Berntsens og Fussings normaltal. Nærmest kommer han s. 210, hvor det hedder: »Man må vistnok i øjeblikket nøjes med at fastslå, at 2/3 af den størst mulige hartkornsæd i 16. århundrede synes at komme den for skyldsætningen relevante udsæd nærmest under trevangsbruget«.

At landgildeberegningen karakteriseres som individuelt præget, er ikke det samme som at en rationel forklaring af den er opgivet, og Svend Gissel er med sin detaillerede – og ingenlunde let tilgængelige – undersøgelse nået langt i denne retning. Analyse og systematisering indebærer en fjernelse fra den brogede virkelighed, og med rette konstaterer forf. (s. 210), at både besigtigelsesmændenes beregning af den »visse« landgilde og hans egen af »skylden« i forhold til den årlige udsæd er teoretiske betragtninger – hvoraf kun besigtigelsesmændenes har haft aktuel betydning i 16. årh. Men analyse og systematisering er nu engang vejen til dybere forståelse, og Gissels respekt for kilderne har holdt ham fast på jorden og forhindret ham i at lade sig blænde af sine hypotheser. Dog tror jeg, at forf. med sin gennemførte betoning af afgifternes »funktionelle« karakter som afspejlende ejendommens udnyttelse har rendyrket en these mere end rimeligt er og i for høj grad har ladet andre relevante faktorer ude af betragtning. Det er også muligt, at Gissel, skønt teoretisk velbegrundet, har trukket grænsen mellem skyld og herlighedsydelser skarpere op, end datiden gjorde, og derved afskåret sig fra at overveje muligheden for gensidig afhængighed mellem de to kategorier. Endelig er det en konsekvens af den »funktionelle« these, at problemerne anskues, ikke fra bondens og slet ikke fra herremandens, men fra de naturgivne hjælpemidler, jorden, skoven og engens synspunkt – hvis man kan tillade sig det udtryk. Mennesker optræder i Gissels bog hovedsagelig som vurderings- og besigtigelsesmænd; han accepterer vel for så vidt Fussings syn på bondens ydelser til herremanden som udtryk for en social balance, men søger ikke selv at videreføre

[7] Jvf. s. 131: »At skyldsætningen ikke har været konsekvent, tør nok anses for givet, og det er desuden en altid åben mulighed, at særlig høj eller lav skyld kan have haft årsager, der ikke længere kan gennemskues«. Ved et mageskifte 1578 (cit. s. 158) fremhævede besigtigelsesmændene tre momenter i forbindelse med vurderingen af en gård: 1) landgilden, 2) egnsforholdene (slette) og 3) gårdens specielle forhold (»thedt er icke vdenn enn ringe gaardt«). Det sidste moment vil en senere betragter næppe have mulighed for at tage rimeligt hensyn til.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dette synspunkt, hvilket også ville have tvunget ham til at tage hensyn til andre ydelser end dem, der kan sættes i relation til det naturgivne (jvf. betragtningerne s. 40f.).

Trods denne snævre afgrænsning nærer jeg dog ingen tvivl om, at Svend Gissels bog er en gevinst af betydelige dimensioner for forståelsen af danske landboforhold i de store mageskifters tidsalder, og at den vil hævde sig smukt i rækken af landbohistoriske disputatser.

SVEND ELLEHØJ

Svend Gissel har som så mange historikere i valget af disputats søgt at mestre begrænsningens svære kunst. Sine studier over periodens landbrugsforhold indledte han med hele Danmark som interessefelt, prøvede så at fastholde trevangsbrugets område, men samlede sig tilsidst om dele af *Sjælland*. I 1956 udgav han *Sjællands Stifts Landebog 1567*, den ene af disputatsens to hovedkilder (jfr. redegørelsen i disputatsen s. 11–18), og har senere i *Bol og By* bd. 5 (1964) indgående skildret »Bol og by på Selsø«, som G. med rette kaldte »en studie til en større undersøgelse af landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tid«. Ved siden af betydningsfulde anmeldelser af 16. århundredes-publikationer fra Gissels hånd bør nævnes, at han i en interessant politisk-historisk afhandling om Frederik II.s jyske råder (*Festskrift til Astrid Friis*, 1963, s. 99–122) strejfer mageskifterne og i note 75 anfører kongens udtalelse fra 1574 om, at han ikke ville modtage gods andre steder end på Sjælland og Møn. – Den geografiske afgrænsning har gjort arbejdet overkommeligt, og indsnævringen til mageskifternes tidsalder er der bødet på ved undertitlen »Retrospektive studier i landbo- og bebyggelseshistorie«, der på flere punkter har givet G. anledning til en konsekvent kritik af middelalderforskeres resultater.

Hoved*emnet* er til dels arvegods fra Kr. Erslev, Henrik Pedersen, Svend Aakjær, Hans H. Fussing m.fl. Men Svend Gissel har skabt klarhed og givet os en hidtil savnet indsigt på væsentlige områder. *Han* har virkelig analyseret *landgilden*, med opdeling i hovedlandgilde og herlighedsydelser; indgående er der gjort rede for alle landgilde-persiller, med prisværdigt åben erkendelse af usikkerhedsmomenter (enkelte vil blive berørt i det følgende). Også *besigtigelserne* ved mageskifterne er behandlet kildekritisk (s. 18ff.), og oversigten s. 316–370 giver i tabellarisk form oplysninger om 1379 sjællandske gårde med henvisninger til landebogen, besigtigelserne o.a. kilder, ofte sværtlæselige dokumenter. Men man kunne have ønsket en fortegnelse over samtlige mageskifter i perioden.

Mageskifterne under Frederik II er behandlet af Ths. B. Bang (*Hist. Tidsskr.* 9.r. I, s. 1–42), og Gissel nævner, at Bang lagde hovedvægten på *kronens* interesse i en godssamlende politik. Det forekommer dog an-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

melderen, at Bang også fremhæver *adelens* økonomiske interesser. Arvedelingen betød godssplittelse, og adelen må lige så vel som kronen med dens kaos af gammelt krongods og nyerhvervet gejstligt gods have set sin fordel i mageskiftepolitikken. Af selve mageskifteprocessen har Gissel givet en fortrinlig fremstilling. Det synes, som om adelige besigtigelsesmænd havde det fulde ansvar for synsforretningen, men ikke sjældent måtte nøjes med de oplysninger, de kunne få af bønderne (s. 21). Det lyder ikke særligt betryggende. Ganske vist: »Besigtigelsesmændene var ikke bange for at forlange, at bønderne skulle sætte både deres himmelske og jordiske velfærd i pant på deres oplysningers rigtighed« (s. 29). Spørgsmålet er så, hvad bønderne selv var bange for, om de havde interesse i og om de overhovedet evnede at give helt korrekte oplysninger. Tiden til kontrol var knap, man kunne ikke gå i detaljer, men indstævnede som regel de bønder, mageskiftet berørte, og Gissel mener, at bønderne i besigtigelsesforretningerne kan have set »en art garanti for bevarelsen af deres rettigheder og pligter i det traditionelle omfang, hvilket var særdeles påkrævet, da netop mageskifterne meget ofte blev signalet til en mere effektiv godsdrift med deraf følgende risiko for forhøjet landgilde og inddragelse af landsbyjord under hovedgården«. Men det rimer ikke særlig godt med den umiddelbart efterfølgende betragtning: »Dertil kom imidlertid den chance, besigtigelserne bød for at få nylig forhøjede eller helt nye afgifter bragt tilbage i deres tidligere leje eller afskaffet« (s. 30).

Sikkert er det, at ved den afrunding af godsområder, som var hovedformålet med mageskifterne, blev der i mange landsbyer tale om »sammenbragte bønder« fra godser med hidtil forskellige ejere og derfor ofte fra gammel tid forskel m.h.t. landgildeydelser. Det var meget naturligt, at de bønder, der svarede den største landgilde, beklagede sig og forlangte deres ydelser reduceret til samme niveau som de mindst-ydende. Desværre for bønderne var det vel lige så naturligt, at lensmand og foged holdt fast ved den høje landgilde og mente, at ejendommene var lige gode! Det var ingen let opgave for »oldinge« som vurderingsmænd at »sætte« landgilden. – Iøvrigt burde det fremhæves tydeligere, end tilfældet er, at fæstegårde med en i forhold til nabogårde høj landgilde ikke sjældent blev »øde«, d.v.s. ofte og måske i lang tid fæsteledige, fordi deres beboere så vidt muligt søgte hen til gårde med gunstigere afgiftsforhold. Har man materiale til belysning af forholdet mellem landgilde og udsæd i sådanne tilfælde? Gissel anfører fra en af Christian IV.s missiver til Arild Huitfeldt som lensmand på Dragsholm et eksempel med 2 gårde, som oldinge skulle »sætte« for samme landgilde, som andre mænd i byen gav, der havde »lige mål« med dem (»mål udsæd« i bymarken?). Ved at læse videre i samme missive (*Kancelliets Brevbøger* 21. decbr. 1600, *ikke* som anført *19.* dec.) ville man få oplysning om en

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

3. gård, i sin tid af en selvejerbonde solgt til Frederik II. For at opnå en god pris for sin gård havde bonden angivet sin landgilde højere, end den nogensinde var takseret. *Det* kunne altså også ske!

Når Gissel s. 157 fremhæver, at *skyldsætningen* var afhængig af, om kronen, adelen eller kirkelige institutioner ejede jorden, må dette dog sammenholdes med, hvad G. har gjort opmærksom på m.h.t. Sjællands Stifts Landebog: at foretagsomme godsejere, der administrerede kirke-, præste- og degnegods, kan have forrykket forholdet mellem landgilde og udsæd. Kirkens fæstere fik i så fald mindre jord i brug, men svarede landgilde som før. Det er sandsynligt, at det ofte forholdt sig således og at herlighedsafgifterne blev forbigået, den dårligste udmarksjord muligvis også.

Skyld-ansættelserne tenderer dog mod en *egalisering* (lige landgilde for lige jord). Problemet er bl.a. berørt af Gissel s. 133, lin. 10: »At man indenfor samme by tilstræbte ensartethed i landgilden er der adskillige eksempler på [G. nævner tre i note 95]; selv om byen var delt mellem flere ejere, fik dette kun i de færreste tilfælde afgørende betydning«. Det er gådefuldt, hvad der ligger i ordet »afgørende«. Egaliseringsproblemet, som s. 261f. og 284 er omtalt i forbindelse med middelalderlig skyldsætning, er fremtrædende i det 17. og 18. årh. Frederik III.s landgildematrikel viser, at man var nået langt i retning af en egalisering, men da 1688-matriklen fastsatte hartkorn på et helt nyt grundlag, fremkom der ny og ofte påfaldende store uligheder mellem gårdenes landgilde indenfor en landsby (det fortæller bl.a. noget om nyopdyrkning). Så kunne godsejerne begynde forfra, men gennem det følgende århundrede blev egalisering gennemført i stor udstrækning. Nu betød den lige hartkorn, lige skat, lige landgilde og lige hoveri, et led i det fuldt udbyggede godssystem. Interessant er det også at se, hvorledes den store reformtids udskiftnings- og fæstelovgivning holdt fast ved egaliseringsprincippet – en udstrakt hånd også til godsejere, der stillede sig uvilligt til andre reformer. Med hoveriets afløsning, selvejets udvikling og den økonomiske liberalismes hele fremmarch ophørte egaliseringsbestræbelserne. På et enkelt område møder man dem i korte perioder pånyt, nemlig i det 20. århundredes udstykningspolitik, navnlig i henhold til 1919-lovgivningen.

Et andet betydningsfuldt problem er – vel som følge af kildernes umeddelsomhed – næppe nok omtalt: *forholdet mellem landgilde og hoveri*. Til de vanskeligste vilkår historikeren stilles overfor hører – vistnok uimodsigeligt – pligten til at tage hensyn til væsentlige forhold, som kun utilstrækkeligt belyses i kildemateriale fra ældre perioder, mens langtidsiagttagelser gør det klart, at de tidligt har eksisteret og haft betydning. Det er et af risiko-momenterne ved snævert afgrænsede periode-studier! – Svend Gissel står i de fleste henseender meget stærkt i kraft af sit ind-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

gående kendskab til kildemateriale fra senmiddelalderen og det 16. årh., men langt svagere, når det gælder det følgende århundredes meget rige landbohistoriske kilder. Det er ikke nok med strejftog til matriklerne og til markbøgerne 1682–83, også lensregnskaber, jordebøger og præsteindberetninger m.fl. kilder burde i større udstrækning være udnyttet, med opbud af en ikke ringe kildekritik. Sagligt set et *rimeligt* krav, men måske nok fysisk umuligt for enkeltmand at opfylde!

Med udgangspunkt i landgilde-analysen kommer vi, lidt ad omveje, ind på livet af det fremhævede problem. Svend Gissel mobiliserer et stort materiale til påvisning af, at landgilden er *funktionelt betinget*, d.v.s. ager giver kornskyld, eng smørskyld, og skov giver skovsvin, osv. I resumeet sætter G. dette op imod »den forskningssituation, der er tilvejebragt af den sidste generation af agrarhistorikere, [der] har betragtet landgildeberegningen som helt irrationel, subsidiært som et resultat af balancen mellem tilbud og efterspørgsel eller snarere af den sociale balance mellem godsejere og fæstere, altså som præget af en selvstændig kronologisk udvikling« (s. 302). Ja, men på samme side i resumeet indrømmer G. dog selv, at forskningsresultatet er uklart: »Det synes fastslået, at der under enkle dyrkningsformer har været tilstræbt identitet mellem kornsæd og kornskyld, men at denne omstændighed under indflydelse af lokale momenter, samt af det fuldt udviklede driftssystem, er trådt i baggrunden for en individuelt præget landgildeberegning«. Ud fra denne erkendelse burde forf. måske bedre kunne forstå Hans H. Fussing, der arbejdede med en periode, hvor landgilden kom under indflydelse af krige og kriser, af gårdnedlæggelser og vel fremfor alt hovedgårdenes stadig mere tyngende arbejdskrav til fæstebønderne. Men også den af Fussing undersøgte periode (ca. 1600–1660) var så kort, at helt klare konklusioner vanskeligt kunne drages. Det er lettere for den, der har søgt at følge udviklingslinien op til de store landboreformers tid og konstateret, at værdien af fuldt hoverigørende fæstegårdes arbejdsydelser i hvert fald på Sjælland må regnes for 2–3 gange landgildens værdi i penge. (Her må man ikke lade sig vildlede af, at hovfrie bønder ofte betalte lige meget i landgilde- og hoveripenge – undertiden mindst af de sidste – idet der som regel var tale om en gammel afgiftsbyrde; i det 18. århundredes senere del blev hoveriafløsningen med penge gennemgående langt dyrere for bønderne).

Gennem århundreder var landgildens betydning svindende, mens hoveriet blev stærkt forøget. Det var godsejernes ønsketænkning, når det fra den side så ofte blev anført, at fæstebondens hoveri ikke var større, end at han kunne overkomme det med samme folkehold og hestebestand, som han behøvede for at drive eget landbrug. Men væsentligt var det, at hoveriet i nogen grad holdt arbejdslønnen nede. Og mens hoveriet som arbejdssystem spillede uhjælpeligt fallit i tiden efter de

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

store landboreformer, holdt dets løntrykkende følger sig endnu et stykke tid. Man tør vel endda nævne, at hoveriet, der på mageskifternes tid og til dels som følge af disse skabte betingelser for en udvidet og forbedret hovedgårdsdrift, endte med i sine eftervirkninger at bidrage til at billiggøre den driftsomlægning, som sidst i forrige århundrede gav bondebruget dets særlige chance gennem andelsbevægelsen.

Landgilde og hoveri er ikke uden videre for forbundne kar at regne, men anmelderen havde gerne set, at sammenhængen mellem de to faktorer var tydeligere påpeget i en afhandling af denne karakter. I samme forbindelse kunne på den anden side nævnes *gårdsæders* overgang fra pligtarbejde til kornskyld. Her skal anføres et eksempel, der er bemærkelsesværdigt skønt næppe typisk (*Kanc. Brevbøger* for 1568, s. 392). Den 7. oktober 1568 befalede kongen abbeden i Soer, at han skulle eftergive klostrets gårdsæder i landsbyerne Haverup og Lyng(e) deres daglige arbejde, som kun var til ringe fordel for klostret, og i stedet sætte dem for en årlig landgilde. Men der *skete* praktisk talt intet, viser jordebøgerne. Markbogen 1682 nævner blandt 12 gårde (de tidligere gårdsæder) kun 1 med 10 skp. korn i landgilde, overordentlig lidt for en gård på $12^3/_4$ td. htk. Endnu i 1770 var landgilden i Lynge meget ringe og ganske ubetydelig i Haverup (også 12 gårde, men med knapt halvt så meget hartkorn). Sikkert et ret enestående eksempel på, at gårdsædeinstitutionen kunne bestå fra middelalder til udskiftningstid, men indtægter i form af arbejdsydelser var i disse århundreder ikke noget man let gav afkald på. – Gissel har utvivlsomt ret i, at gårdsæderne på Sjælland efterhånden i ret stor udstrækning gik op i gårdenes gruppe. Han og andre står i gæld til C. A. Christensen for hans omfattende og fortjenstfulde undersøgelser, men må her undtage sammenligningen mellem gårdsæder i Roskildebispens jordebog 1370 og matriklen af 1688 (C. A. C.s afhandling i *Hist. Tidsskr.* 12. r. I anvender s. 282f. landmålingens år 1682). Når Gissel konkluderer, at gårdsæderne ca. 1370 må udelades ved en statistik over dyrkningsenheder, er dette formentlig korrekt: gårdantallet er vel i de 300 år dalet med ca. 10%, næppe mere, og G. kan med god grund tilføje, at man ikke har nogen mulighed for at fastslå husmændenes talstyrke indenfor det omhandlede spredtliggende gods på de to tidspunkter (s. 275). Gissel har andre værdifulde iagttagelser, f. eks. at man kan finde gårdsædernes jord samlet på ét sted i bymarken, men hvor almindeligt dette forekommer, bør nok nærmere undersøges i markbøger fra 1682.

Af betydelig interesse er afsnittet om rotationen s. 104–117 og herredsoversigterne over skyldsætningen på Sjælland s. 177–196, der indeholder detaljerede oplysninger om det herskende trevangsbrug, men også om tovangsbrug og de på Sjælland langt sjældnere fire-, fem- og seksvangsbrug. I Sydsjælland var der dog i 1680erne en del firemarksbrug.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Når Gissel s. 116 nævner, at fire- og femmarksdrift i meget stort omfang skulle have afløst trevangsbrug på Falster, skyldes det simpelthen, at han har misforstået (fejllæst) en bemærkning om driftsforholdene på de to sydlige øer i Henrik Pedersens »Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17. Aarh.« (*Hist. Tidsskr.* 8.r. I), nemlig s. 129, hvor forf. tydeligt nok taler om *Lolland*, hvis driftsforhold senere skulle blive indgående behandlet i Ole Widdings disputats *Markfællesskab og Landskifte* (1949). Misforståelsen viser, at en skarp geografisk afgrænsning af den slags undersøgelser medfører risiko for fejlslutninger.

Disputatsen vedrører væsentlige sider af landbrugsproduktionen, også husdyrholdet, idet Gissel i afsnittet om smørskyld som landgildeydelse søger at komme til klarhed over, i hvilke egne af Sjælland bønderne holdt flest malkekøer. Til supplering af eget materiale anvender G. s. 56 Kr. Erslevs oversigter over lenenes »visse rente« (i hans *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede*, s. 169f. og 180ff.). Med rette sammenlignes smørindtægterne, men indtægtsgrænserne er ikke helt de samme i regnskaberne fra ca. 1525 og 1574, og det kan ikke være selve godsindtægterne, men smørskyldens relative andel af disse der har interesse. Dertil kommer, at de 10 hovedlen ikke er helt de samme på de to tidspunkter; til det lille Skjoldnæs o. 1525 må svare det mange gange større Roskildegårds len 1574. G. skriver (s. 56, øverst): »På dette tidspunkt [1574] ligger Abrahamstrup og (omend i mindre grad) Tryggevælde stadig i bunden«. Ja, for Abrahamstrup len anføres hverken 1525 eller 1574 nogen smørskyld, men for Tryggevælde len er den forøget en smule i forhold til de ligeledes voksende hartkornsydelser. Bjæverskov herred og Holbæk len (Tuse og Merløse herreder) fremhæves som vigtige smørområder, specielt Merløse hrd., men når G. for 1574 nævner, at Holbæk m.h.t. smørindtægt er »langt over de øvrige«, kan dette kun skyldes en alvorlig trykfejl hos Erslev, der i det ovenanførte værk har 144 tdr. smør, hvor regnskaberne kun giver mulighed for 14. Gissels egne tal i skyld- og udsædstabellerne (bilag 2) synes for Tuse og Merløse hrd. tilsammen (nr. 1097–1302) at ligge mellem 22 og 23 tdr. smør, men tallene fra mageskifter m.v. er betydeligt større end antallet af kronbønder i Holbæk len 1574. Selv bortset fra Erslevs fejlregning kan man næppe ud fra smørydelserne slutte ret meget m.h.t. kvægholdet.

Hvad *markbrug* angår, er oplysningerne mere interessante, men på nogle punkter diskutable. Til den korte skildring af det »normale« trevangsbrug, hvor den enkelte vang blev dyrket to år i træk og lå utilsået hen det 3. år, føjer Gissel en række bemærkelsesværdige omstændigheder: vangene var i reglen ikke lige store og ofte af forskellig kvalitet; ikke al vangejord blev tilsået i hvert dyrkningsår, men der var ikke sjældent havre- eller skovvænger udenfor de tre vange. Allerede tidligere har G. i tidsskriftet *Bol og By* 5 (1964), s. 13 udtalt formodning om, at en skyld-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

reduktion til $^2/_3$ kunne sættes i forbindelse med overgang fra alsædsbrug til trevangsbrug, og samtidig betonet, at »påvisningen af 3 vange ikke nødvendigvis er ensbetydende med trevangsbrug i prægnant forstand«. I disputatsen anfører han s. 105 note 5 fra hovedkrigs- og portionsjordebogen for det vordingborgske rytterdistrikt 1718–19 som eksempler, at landsbyerne Rønneklint (skal være Roneklint) og Smidstrup i Jungshoved sogn, Bårse hrd. hver havde tre vange, der alle tilsåedes årlig, og i Stenstrup, samme sogn, besåedes visse år den vang, der ellers skulle hvile. Hertil må bemærkes, at ifølge markbogen 1682 havde Roneklint 4 vange: rug- og bygvang samt fælled og en 4. mark, hvis situation er uklar. I krigsjordebogen siges derimod, som af Gissel anført, at byen havde sine 3 marker i årlig brug og at den, der skulle være fælled, blev besået med bælgsæd (»bellkorn«); den nødvendige græsning fandt bøndernes kvæg på overdrevet og i en kohave. Noget tilsvarende anføres ved Smidstrup, og om Stenstrup siges som af G. noteret. – Spørgsmålet er imidlertid, om *hele* 3. vang blev tilsået. I krigsjordebogen er for hver gårdmand anført en vis udsæd, i Roneklint 3 tdr. rug, 4 tdr. byg, $^1/_2$ td. ærter og $^1/_4$ td. vikker for hver af de 11 helgårdsmænd, i Smidstrup noget lignende, mens gårdene i Stenstrup, der havde lidt mindre hartkorn, hver stod for 3 tdr. rug, $3^1/_2$ td. byg og $^3/_4$ td. havre; bælgsæd nævnes ikke. Det *kunne* tænkes, at udsædsangivelserne kun gjaldt de to normalt dyrkede vange indenfor trevangsbruget, idet fuld besåning ville kræve langt mere end de for Roneklint anførte $^3/_4$ td. bælgsæd. Men i så fald måtte man vente, at der ved registreringen af bondeskifter kunne påvises et større høstudbytte af bælgsæd end normalt i sydsjællandske landsbyer. Der findes skifteprotokoller både før og efter 1718–19 (krigsjordebogens år), men kun et beskedent antal skifteforretninger fra de omtalte landsbyer. De viser intet påfaldende, navnlig ikke når det tages i betragtning, at udsæden af ærter og vikker for Roneklint og Smidstrups vedkommende ifølge krigsjordebogen var *noget* større end gennemsnittet pr. gård i Vordingborg-rytterdistriktet som helhed. Der er da overvejende sandsynlighed for, at kun en lille del af 3. vang blev tilsået, i Stenstrup endda kun visse år.

M.h.t. besåningen i kornvangene råder der anden uklarhed i Svend Gissels fremstilling. Det nævnes s. 81 som »en for besigtigelsesmændene ufravigelig regel, at 1 skæppe rugland eller bygland sattes lig med 2 skæpper havreland«. Det er forståeligt, at Gissel ikke uden videre bøjer sig for Sv. Aakjærs argumentation, hvad angår kornsorternes udsædsværdi (besåningsevne), når denne væsentlig bygger på iagttagelser over prisforhold og statistik fra 1896 (Svend Aakjær: Maal, Vægt og Taxter i Danmark, *Nordisk Kultur* XXX, s. 206). Men faktisk regnedes 1 ørtug (2 tdr.) til 20 skpr. havre, men kun 12 skpr. byg og 10 skpr. rug (Gissel bytter s. 81 om på de to sidstnævnte tal), utvivlsomt et omtrentligt udtryk

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

for disse kornsorters besåningsevne på mageskifternes tid og betydeligt senere. Ret overraskende bliver landøkonomen Chr. Olufsens udtalelser fra 1805 sat op mod Sv. Aakjærs »beregninger« på grundlag af *Statistisk Tabelværk* III–V. Gissel kan næppe have været klar over, at Olufsen ikke just illustrerede datidens og endnu mindre en lidt fjernere fortids besåningsskik, men snarere agiterede for, hvad *han* anså for bedre såning (*Lærebog i den danske Landoeconomie*, hefte 2, s. 62). I 6. bind af J. C. Drewsens *Nye landoeconomiske Tidender*, s. 40–51, kunne man en del år senere læse nogle betragtninger af en anden landøkonom, O. Lemvigh, der tog en tredie med på råd, nemlig provst H. J. C. Høegh, bedst kendt som forfatter til et af Landhusholdningsselskabet præmieret værk, *Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd og Huusmænd* . . . (1794), hvori Høegh ofte ikke blot anførte sin egen opfattelse, men tillige hvad der var almindelig skik og brug. Om rug-udsæden var de tre nogenlunde enige, de regnede med 1 td. til 14–16.000 kvadratalen. Det tilsvarende areal for 1 td. byg-udsæd anslog Olufsen til 12.000 kv.alen, Høegh til kun 10–11.000, men han indrømmede, at dette afveg fra almindelig brug, og Lemvigh, der var direkte interesseret i at opgive det bedst stemmende tal, anførte 13–14.000. Nævnt i samme rækkefølge anførte de tre landøkonomer for havre henholdsvis 12.000, 8.000 og 8–10.000 kvadratalen pr. td. udsæd. At tidsskriftets redaktør B. F. Rønne til Lemvighs indlæg bemærkede, at alle tre kornsorter burde sås tyndere, forrykkede jo ikke forholdet mellem de anførte talmæssige udtryk for besåningsevnen.

Udsædsproblemet spiller naturligvis en væsentlig rolle, når *foldudbytte* skal diskuteres (afsnittet s. 94–104). Det er ikke ganske klart, hvad der ligger i den afsluttende udtalelse: »Her skal det ikke blot fastslås, at forholdet mellem udbyttet af de enkelte kornsorter efter det hidtil foreliggende ikke giver grundlag for at antage, at havren har givet ringere afkastning end hartkornet (rug)«. Parentesen bekræfter vel det almindeligt antagne, at byg i hvert fald gav større høstudbytte end havre og rug. Men skal der sættes lighedstegn mellem de to sidstnævnte kornsorters »afkastning«, kan det kun ske, hvis Gissel tilslutter sig den opfattelse, at der gik en udsæd på ca. 2 tdr. havre til samme areal som til 1 td. rug (jfr. ovenfor). Vi har da et dobbeltregnestykke, der kan se ud som følger:

1 td. rug i udsæd giver i høstudbytte 3 tdr. = 1 td. til udsæd, 2 tdr. til forbrug.
2 tdr. havre i udsæd giver i høstudbytte 6 tdr. = 2 tdr. til udsæd, 4 tdr. til forbrug.

I afhandlingens danske resumé beklager forf. s. 303, at han ikke har kunnet levere væsentlige indlæg i debatten om høstudbyttets størrelse og betydning. Men det er, som om han heller ikke for alvor har forsøgt.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Det skuffer næppe blot anmelderen, når dr. Gissel s. 94 skriver om høstudbyttet: »Det er almindelig antaget, at dette i fællesskabets tid har svinget omkring 3 fold«, ledsaget af henvisning til Sv. Aakjærs afhandling om korntiende og kornareal i det 14. århundrede (*Hist. Tidsskr.* 11.r. II, 1949) og C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier* I fra 1886! Bedre er det ikke, når der s. 104 tales om »den normalhøst på 3 fold, der må anses for bedst hjemlet for Danmarks vedkommende«, med henvisning til B.H. Slicher van Bath: *Yield ratios, 810–1820* (*A.A.G. Bijdragen* 10, 1963). Den udmærkede hollandske agrarhistoriker har lige så lidt som Svend Gissel bemærket en ganske vist ret stilfærdig debat i *Fortid og Nutid* 1938–39; V. Falbe-Hansens foldangivelser i *Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne* I (1888) findes heller ikke omtalt, og bogen er ikke i litteraturlisten. Allerede F. H. regnede dog for slutningen af fællesskabstiden med et foldudbytte på ca. 4, og jeg gjorde i 1938 opmærksom på, at en landinspektør o. 1770 anførte 5 fold rug, 6 fold byg og 4 fold havre som normalt for en sjællandsk bondegård (*Den danske Bonde 1788–1938*, s. 27). Ud fra datidige og nyere studier er jeg tilbøjelig til at fastholde min opfattelse fra 1939: at foldudbyttet sidst i det 18. årh. i hvert fald ikke var væsentligt lavere end $4^1/_2$ (*Fortid og Nutid* XIII, s. 31).

Det er muligt, at foldudbyttet steg en del i fællesskabstiden, men iøvrigt er Gissel s. 99 inde på en beregning, der giver formodning om 6 fold byg i det 16. årh.; han tør dog ikke bygge på bøndernes ret grove vurdering af deres jord til brug ved tiendeansættelsen. G. har formentlig ret i, at der ikke fra danske bøndergårde foreligger konkrete tal til belysning af høstudbytte i det 16. årh. (s. 102), kun fra enkelte ladegårde. Det samme gælder for perioden ca. 1610–60, hvor Gunnar Olsens indgående studier over kornavlen på kronens ladegårde (*Hist. Tidsskr.* 10 r. VI, s. 428–51) ikke mindst har sin betydning ved hans påvisning af fejlkilder, der må føre til antagelse af større udsæd og mindre høstudbytte, m.a.o. ringere foldudbytte end det faktiske. Gissel priser med rette G.O.s sagkundskab og skepsis overfor materialet og fremdrager Hans H. Fussings oplysning om foldudbyttet (anslået) på 9 langelandske bøndergårde (*Herremand og fæstebonde*, 1942, s. 103), hvor det gennemsnitlige udbytte 1646 skulle ligge over 3 fold, betydeligt højere end høstresultaterne fra sjællandske ladegårde. Der er noget forstemmende i, at *opmålingsresultater* p.gr.a. fejlkilder må kasseres til fordel for *skøn*, men således forholder det sig utvivlsomt til langt op i det 18. årh., og det var ønskeligt, om Gissel med dette som udgangspunkt havde foretaget egne undersøgelser i en lidt senere periode end mageskifternes og derved fået bøndergårde på Sjælland ind i billedet.

Der findes i nord- og østsjællandske herreder skifteprotokoller fra tiden efter 1630, og en del skifter *kan* anvendes til bestemmelse af det omtrentlige foldudbytte. Der er 3 metoder, ikke lige gode.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

1. Helt ligetil er det, når der ved skifteforretninger helst kort før høst anslås et foldudbytte, i reglen med angivelse af udsæd og formodet høstudbytte (hartkorn i pund, havre i tdr., boghvede i skpr.).

2. Den anden metode er mere kompliceret og lidt usikker: Man kan ved skifter i sept.-novbr. sammenregne, hvad der skønsmæssigt fandtes af korn i ladegulve og stakke og hertil lægge tiende, landgilde og (ny) udsæd, når disse poster er anført for sig; endvidere må der skønnes over nogle ugers kornforbrug. Det er et særligt usikkerhedsmoment, at der ikke kan regnes med lige stor udsæd hvert år.

3. Endelig kan man i visse tilfælde slutte nogenlunde sikkert ud fra en sammenligning mellem prisansættelsen for sæd og for høstudbytte; det gælder navnlig rug-, til dels også bygkvanta. – I skifteprotokollen for Ølstykke herred kan man finde *rug* takseret til henholdsvis 3 og $3^1/_2$ fold, desuden beregnet til godt 3 og godt 4 fold, samt *byg* takseret til dels 4, dels 5 fold. – Sandsynligheden taler for, at det er ret lave ansættelser, men hvor man undtagelsesvis kan følge fremgangsmåden i detaljer, vokser tiltroen til, at vurderingen svarede ganske godt til det forventede udbytte af den forestående høst.

Den 1. august 1644 bedømte 4 vurderingsmænd ager for ager byghøsten på afdøde Jens Rasmussens gård i Harrestrup, Herstedøster sogn. 1 ager (agerlod) blev vurderet til $2^1/_2$ fold, 1 til $3^1/_2$, 2 agre til $4^4/_5$ fold, 1 til $5^1/_4$, 1 lille toft til $5^3/_5$, 1 ager og 1 toft blev takseret til 7 fold og en større ager til 9 fold. Gennemsnittet bliver ca. 5,8 fold, idet man vurderede i skæpper ager for ager: ialt 73 skpr. udsæd og ca. 425 skpr. høstet. 18 skpr. udsæd var vurderet til 7 og 14 til 9 fold, altså næsten 44% anslået til 7–9 fold byg. Det kan have været overvejende god jord og et godt høstår, men også andetsteds findes så mange udsagn om 4 fold og derover, endog for rug, at det er rimeligt at regne med et høstudbytte på op imod det dobbelte af Gunnar Olsens tal for ladegårdsavlen. Sjællandsk bondejord kunne utvivlsomt i normale år give en høst, der forslog til dækning af tiende, landgilde, skat, folkeløn, fødekorn, udsæd m.m.

Udsædens og landgildens forhold til høstudbyttet er kun et af de 8 vigtige spørgsmål, Svend Gissel har villet besvare. Længst er han nået med sin udførlige redegørelse for herlighedsydelserne og i forsøget på at se et logisk forhold mellem landgilden (på mageskifternes tid) og de middelalderlige jordværdier. Ingen forsker vil vel med sikkerhed kunne påvise, hvilke »svingninger« (forandringer) i det dyrkede areal, der fandt sted mellem årene 1300 og 1700 med konsekvenser for landgilden (anmelderens opfattelse er, at spørgsmålet tabte i betydning i dette tidsrum, navnlig som følge af hoveriets voksende omfang). Det er et godt udtryk for dr. Gissels samvittighedsfulde forskning, når han i sin indledning omformer de helt præcise spørgsmål om den relevante landgilde og udsæd

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

til sætningen: »Er der med alle tænkelige forklaringer og bortforklaringer mulighed for at fastslå et eller flere bestemte forhold mellem udsæd og landgilde?« Som forsker har Gissel sin styrke i omfattende detailundersøgelser til belysning af senmiddelalderens og det 16. århundredes landbohistorie, og her har han nået resultater, der vil blive stående eller give anledning til ny, frugtbar diskussion. Når han behandler emner, der rækker ud over mageskifternes tidsalder, er hans iagttagelser naturligt nok mere tilfældige, og det samme gælder hans kritisk refererende behandling af andres udsagn om problemer, som kun kan besvares efter dybtgående studier i det 17. og 18. århundredes vældige, men uensartede kildemateriale. Disputatsens bilag 4, »Sammenligning af udsædsangivelser/arealangivelser fra tiden ca. 1560–1690« vidner om den flittige og kyndige forskers gode vilje til at inddrage matriklerne i undersøgelserne. Han er sikkert også klar over, at han må bag om disse kilder og navnlig søge til markbøgerne fra 1680ernes begyndelse. Men samtidig må hans stærkt engagerede forhold til ødegårdsproblemer kunne virke inspirerende også på områder, hvor han nu har placeret sig som den førende forsker.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

KNUD VOSS: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754. København, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1971. 494 s. 393 ill. 324,75 kr.

Knud Voss erhvervede i 1966 den filosofiske doktorgrad paa en afhandling om enevældens bygningsadministration, et arbejde, der ikke alene er et stykke solidt administrationshistorie men tillige et uundværligt redskab for den, der vil beskæftige sig med byggeri og arkitektur i den næsten 200 aarige periode mellem enevældens etablering og indførelsen af den frie forfatning.[1] Med den foreliggende bog udmønter Knud Voss sin administrationshistoriske viden – parret med den kunsthistoriske baggrund – i skildringen af en enkelt kunstner, arkitekten Nicolai Eigtved. Vi følger Eigtved fra 1720'erne, mens han som ung mand uddannes i gartnerfaget, til han 34 aar gammel udnævnes til hofbygmester for snart at blive kongens og landets foretrukne arkitekt. Igennem 19 flittige aar betroedes han alsidige opgaver lige fra interiørindretning af det nye residensslot, Christiansborg, til opførelsen af en hel bydel, Frederiksstaden. I nært samarbejde med tidens ledende statsmand, overhofmarskal A. G. Moltke, forestod Eigtved en række kongelige bygningsarbejder, samtidig med at han fungerede som arkitekt for private – blandt andet hele tre gange for Moltke. I det attende aarhundredes danske arkitekturhistorie indtager Eigtved en central

[1] Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden. Med en Redegørelse for Størstedelen af Periodens danske Raadhuse, København 1966.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

plads, og som skaberen af talrige bygningsværker kan hans virke nok fængsle en historiker, som her kan hente supplement til den almindelige politiske, økonomiske og sociale historie, hvortil ogsaa bygningskunsten er uløseligt knyttet.

Bogen om Eigtved er en fornem publikation i stor kvart, papiret ekstraglittet specialtryk, og typerne meget store. Klicheerne er fremragende, naar man ser bort fra et mindre antal, som er gengivet efter andre bøger. Billedopsætningen er baade smuk og hensigtsmæssig, idet gengivelserne bringes nøje sammen med det tekstafsnit, de illustrerer. Billedmaterialet udgøres af fotografier, kobberstik, prospekter og arkitekturtegninger. Fotografierne er af saa høj kvalitet, at det er en udsøgt fornøjelse at gennemblade bogen, hvilket ikke mindst skyldes Ole Woldbyes pragtfulde optagelser af eksisterende bygninger.

I et kortfattet forord takkes de nødvendigste behørigt; herefter kommer et forskningshistorisk afsnit, der efterfølges af et kapitel om Eigtveds uddannelse, og siden gøres der i kronologisk rækkefølge rede for de mange opgaver, arkitekten fik: indretningen af Christiansborg med Marmorbro og pavilloner, landstedet Sophienberg for dronning Sophie Magdalene, Det kongelige palæ (Nationalmuseet) for kronprins Frederik (V) og hans gemalinde, Frederiksdal for udenrigsministeren, J. S. Schulin, en havebygning ved Hirschholm slot, ombygninger paa Bregentved og Turebyholm for Moltke, et pakhus paa Christianshavn til Asiatisk Kompagni, Komediehuset paa Kongens Nytorv, anlæggelsen af Frederiksstaden med Amalienborg-palæerne og projekter til Frederikskirken samt Frederiks tyske kirke (Christianskirken); endelig behandles en række mindre arbejder. Forfatteren runder af med en afslutning, som dog ikke bliver sidste ord i denne omfangsrige og stofmættede bog, idet vi ogsaa faar et tillæg om Eigtved og Kunstakademiet i København, hvor hofbygmesteren fungerede som direktør. »Udenværkerne« bestaar ifølge indholdsoversigten af en fortegnelse over utrykte kilder – næsten udelukkende hentet i Rigsarkivet – og en katalog over arkitektens bevarede tegninger ordnet efter opbevaringssted; en systematisk katalog for hvert af Eigtveds værker havde været ulige mere værdifuld. Eigtved-bibliografien forekommer dækkende, men indbefatter ifølge sagens natur ikke den store almen-litteratur, der ogsaa maa ligge til grund for bogen. Til slut følger billedfortegnelse samt person- og stedregistre.

Indholdsfortegnelsen meddeler intet om »noter og henvisninger«, og teksten er heller ikke belastet med anstødelige notetegn; dog vil læseren forbavses, naar han efter tapper indsats kommer til s. 436, thi her og paa de følgende 25 sider findes virkelig et notesystem. Et sælsomt et ganske vist. Indtil s. 102 henvises der side for side, hovedsagelig til arkivalier og i ringe grad til litteratur. Saa opgives dette, og forfatteren anvender pludselig henvisninger en bloc for eksempel vedr. et gemak i

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

slottet eller mindre dele af et bygningsværk. Systemskiftet finder sted midt i den omtrent 100 sider lange skildring af Christiansborgs indretning, og her er det øjensynlig løbet løbsk med de mange noter. Denne eller rettere disse former for dokumentation forekommer langtfra tilstrækkelig og er uhyre vanskelig at benytte for den, der maatte ønske at eftergaa eller uddybe en oplysning. Naar hertil kommer, at forfatteren som nævnt næsten udelukkende refererer til primærmateriale, saa er det svært, ja ofte umuligt at afgøre, hvad Voss bringer af nyt stof, og hvad der er overtaget fra andre. Forskningsoversigten slutter med følgende smukke passus: »Bevidstheden om afhængighed af hidtidig forskning, og dialogen med denne, hører i alt videnskabeligt arbejde til de stærkeste fundamenter for det øjeblikkelige studium, og er for dette en grundlæggende inspirationskilde« (s. 18). Hvor gerne man end tror forfatteren, maa det dog konstateres, at dialogen stort set former sig som en monolog, hvor kun Knud Voss kommer til orde. Naar en debat af og til anes, tager den sig nærmest ud som skyggeboksning. En diskret og ikke blot bedrevidende tilrettevisning af tidligere forfattere hører ellers til god tone, og for læseren maa det være afgørende at vide, hvem han har for sig, hvad denne forfatter selv har gjort af opdagelser, og hvad der helt naturligt vedgaaes at være overtaget fra andre.

Denne bog staar selvfølgelig i gæld til en række fremragende forfattere, hvad Knud Voss da heller aldrig ville bestride – afsnittet om Eigtvedforskningen demonstrerer det jo tydeligt – men Voss forventer for eksempel, at man fra indledningskapitlet (s. 17) skal erindre, at kendskabet til Moltkes Amalienborg-palæs interiør hidtil har hvilet paa en sen kilde (1778), mens forfatteren (s. 347) er i stand til at citere en samtidig beretning (brandtaksation fra 1754). Mon det er realistisk at forlange, at læseren skulle gennemgaa denne stofmættede bog og saa have den slags oplysninger in mente 330 sider længere fremme? Paa samme maade forholder det sig med redegørelsen for vestibulen i nævnte bygning; s. 17 refereres Christian Ellings iagttagelse om dette rums afhængighed af Frederik den Stores Sanssouci, men i Voss' egen beskrivelse (s. 352) savnes en kildehenvisning, og man kunne tro, at forfatteren selv var ophavsmand til iagttagelsen. Eigtved karakteriseres som en maadelig tegner, navnlig kneb det med figur- og anden frihaandstegning, mens det gik bedre med passer og lineal (s. 48); det er naturligvis betryggende, at forfatteren ikke hæver sin helt til skyerne, men her mangler atter en litteraturhenvisning, idet sammenligningen mellem Eigtveds tegnefærdigheder og de sachsiske arkitekters formaaen tydeligvis er baseret paa en bog om M. D. Pöppelmann, og man spørger sig, hvorfor der ikke er henvist til den – saa meget mere, som den ikke optræder i bibliografien.[2]

[2] Hermann Heckmann: M. D. Pöppelmann als Zeichner, Dresden 1954.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Disse eksempler turde demonstrere, hvor vanskeligt det i virkeligheden er at bedømme den foreliggende bog; den læser, der ikke behersker hele baggrundslitteraturen, er slet stillet, og anmelderen erkender blankt, at han ikke har samme litteraturkendskab som Knud Voss. Med fare for en vis ensidighed fristes man derfor til at gaa ind paa de af bogens emner, man enten i forvejen er bekendt med eller som paa anden maade er lettere tilgængelige.

Eigtved-forskningen indledtes med solide arkivundersøgelser kort før aarhundredskiftet, og med Christian Ellings mange bidrag fra 1930 ff. udvidedes studiet til ogsaa at omfatte stilanalyse, vurdering og fortolkning af Eigtveds værker som kunst. Knud Voss' forskningsoversigt føres op til i dag, og man kunne saa vente forfatterens programerklæring med en redegørelse for maal og metoder; men her lades vi i stikken. Næste kapitel beretter udførligt om Eigtveds uddannelsesrejse; bondesønnen fra Skjoldenæsholmegnen ansættes som gartner ved Frederiksberg slot og faar i 1723 rejsepas for at fortsætte uddannelsen i Tyskland. I Berlin møder han den store arkitektur, og i Warszawa bliver mødet med bygningskunsten afgørende – gartnersvenden bliver arkitekt med ansættelse i August den Stærkes ingeniørkorps. Eigtved virker baade i kongeriget Polen og i kurfyrstendømmet Sachsen, hvor navnlig den ekspanderende residensby, Dresden, sætter varige spor. En romrejse synes derimod uden større betydning; hjem gaar det via Wien og München – bygninger opmaales, tegninger sendes til København, og sindet fyldes med indtryk. Den sidste del af rejsen foregik paa kongens regning, da Eigtved havde opnaaet den mægtige krigsminister, Poul Vendelbo Løvenørns bevaagenhed. Efterhaanden blev det klart, at man hjemme ventede sig meget af stipendiaten, som var »tiltænkt en særdeles betydningsfuld rolle i dansk arkitektur« (s. 75). Det var først og fremmest Christiansborg, man havde i tankerne.

Da Eigtved efter 12 aars fravær gensaa hovedstaden, var han en vidtberejst arkitekt og tillige en kunstner, der havde haft sjælden god lejlighed til paa første haand at opleve tidens fornemste bygningsværker; han havde direkte og indirekte knyttet værdifulde kontakter med sit fags mestre, i første række M. D. Pöppelmann og dennes søn samt Zacharias Longuelune. Vi hører, hvad Eigtved har set og kan have set overalt og føler os tæt inde paa livet af den vordende hofbygmester; dette skyldes især en omfangsrig korrespondance med Løvenørn. Man kan undre sig over, at Eigtveds rejse ikke omfattede Frankrig, men noget saadant tillod de internationale forhold ikke i 1734, da det var aktuelt, idet Danmark paa dette tidspunkt allieredes med England. Knud Voss kan sin Edvard Holm og tumler sig hjemmevant i de københavnske intriger og hele det politiske spil. Naar rejseskildringen er blevet saa udførlig (ca. 70 s.), skyldes det sikkert i nogen grad kildesitua-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tionen, idet Løvenørn-korrespondancen her tillader et godt indblik i Eigtveds person, noget vi ellers synes afskaaret fra sidenhen. Man tager imidlertid gerne det lange afsnit med, fordi det ogsaa tegner et glimrende billede af datidens kunstpolitik og kunstneriske uddannelsesmuligheder.

Ved hjemkomsten i 1735 udnævnes Eigtved straks til hofbygmester og involveres i indretningen af Christiansborg. Dette byggeforetagende var det største, man hidtil havde oplevet i Danmark. Arbejdet var delt i tre departementer; generalbygmester E. D. Häusser var den ledende, og under ham stod de ligestillede hofbygmestre Laurids de Thurah og Eigtved. Sidstnævnte betroedes den fornemme kongeetage, men efterhaanden vandt han terrain paa de andres bekostning. Af administrative aarsager var det besluttet, at de mange hundrede bygningstegninger, der udgik fra de tre departementer, skulle signeres af den chef, under hvis ressort arbejdet hørte, selv om en anden kunstner eller hjælper havde udført tegningen. Hermed er »tunge byrder lagt paa eftertidens kunsthistoriske undersøgelser« (s. 185) fastslaar forfatteren, som forsigtigt tager fat paa dette komplicerede metodiske problem, der kaldes »Et spørgsmaal, der imidlertid ikke kan besvares endegyldigt. Dertil savnes alt for mange præmisser« (s. 170). Ad stilanalysens vej søges klarhed i dette vildnis, og man maa medgive, at det sker uden at overfortolke eller »hineinlesen«. Eigtveds første selvstændige eksteriør blev Marmorbroen med de to pavilloner, og Voss konstaterer, at arkitekten her i det dekorative udstyr »spiller paa næsten hele det register, hvormed han gør sig gældende i den følgende tids arbejder« (s. 129f.). I bogens konklusion fremhæves pavillonerne med »den yndefulde, saa at sige kammermusikalske opdyrkning af murfladerne ved det tynde stregrelief i fyldinger og lister . . .« (s. 416).

Det er selvsagt ikke muligt at komme ind paa alle arbejder i slottet, men vi skal dog opholde os kort ved dronningens køkken »et maskeret porcelænskabinet, en lille kunstindustriel udstilling, der om fornødent kunne anvendes til lette gastronomiske fornøjelser« (s. 164f.). Takket være fem bevarede tegninger er dette rum godt belyst; væggene er flisebeklædte, og møblementet bestaar af konsoller, reoler, et skab og et spejl, alt forgyldt med ægte guld – forgylderens regning var større end billedskærerens. Vægbeklædningen kaldes »hvide glasserede porcelænskakler« (s. 166); det var imidlertid reliefprydede fajencefliser med forgyldte ornamenter.[3] Naar denne detaille bringes frem her, skyldes det, at Eigtved havde et hverv, som ikke omtales i bogen, skønt det havde tilknytning til hans virke som arkitekt: han var tilsynsførende ved den i 1738 oprettede kongelige fajencemanufaktur, der almindeligvis gaar under navnet Blaataarnsfabriken; den var tænkt som leverandør af

[3] Kai Uldall: Gammel dansk fajence, København 1967, s. 59.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ovne, fliser, vaser m. m. til Christiansborg og andre kongelige slotte, og den nedlagdes iøvrigt ved Eigtveds død i 1754.

Inden Christiansborg forlades, er der grund til at drøfte en sag af principiel art: Knud Voss argumenterer ofte ud fra plancherne i Thurahs *Danske Vitruvius* – af og til med et lille forbehold (s. 186 og 216). Stik fra de to trykte bind og tegninger fra det tredie bringes en snes gange, og der bygges i vidt omfang paa planchernes oplysninger. Uden at forlange en generel stillingtagen til hele værkets kildeværdi havde man dog gerne set nogle udførligere betragtninger desangaaende. De to bind udkom henholdsvis 1746 og 1749 og er følgelig samtidige med de her omhandlede bygningsværker, men hvor nøjagtige er hofbygmester Thuras planer, opstalter og snit? I bogen om Operahuset (Østre Landsret) gengiver Thorkild Roepstorff denne bygning fra *Vitruvius* (1746) og *Hafnia Hodierna* (1748), ligeledes udgivet af Thurah, og Roepstorff paaviser adskillige afvigelser i de to facadeafbildninger – det drejer sig om portalen, pilasterbaser, vinduer og skorstene.[4]

1752 var slottets hovedport sat paa plads, jernporten ved Marmorbroens pavillioner anbragt, »og Christiansborg slot kunne lukkes med manér baade for og bag« (s. 189). Da havde byggeriet staaet paa i en snes aar; færdigt var slottet dog langtfra – riddersalen var ikke fuldendt, og den stort anlagte kongetrappe forblev ufuldført. Skakten brugte man til at hejse brænde op igennem!

Fra Christiansborg vender vi os mod Frederiksstaden – Eigtveds største opgave og samtidig hans hovedværk. Denne bydel beskæftigede hofbygmesteren fra 1749 til hans død i 1754. Voss betoner atter det nære samarbejde mellem Eigtved og Moltke, og sidstnævnte karakteriseres som sjælen i beslutningsprocessen, selv om byggesagen egentlig sorterede under Danske kancelli. Eigtved tilkendes det fulde kunstneriske ansvar for udformningen af Amalienborg plads og de fire palæer; Voss tager dermed stilling i den langvarige strid til fordel for sin helt. Beviser for tesen savnes, dertil er kildematerialet for spinkelt, men forfatteren argumenterer overbevisende. Som noget nyt inddrages Monsieur Cordemoys *Noveau traité de toute l'architecture ou l'art de bastir* fra 1706, og det paavises, at Frederiksstadens byggereglement og borgerhusenes facadeskema har hentet inspiration fra dette skrift.

Borgerhusenes facadeopbygning analyseres og illustreres ved smukke fotografier; beklageligvis er de saa godt som alle ombyggede, hvorfor forfatteren tyer til en akvarel fra omkring 1840, der ifølge billedteksten skulle gengive »Bygningsfacader ... formentlig oprindeligt opført efter Eigtveds tegninger« (s. 321, fig. 279); de to huse, der hentydes til, Bredgade 36 og 38, er imidlertid tegnet af Andreas Hallander et halvt aar-

[4] Thorkild Roepstorff: Operahuset i København, København 1970, s. 26f., fig. 12 og 13.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hundrede senere. Om Lindencrones palæ (den engelske ambassade) meddeles, at det er et sidestykke til Johns hus i Warszawa fra 1730'erne, og Eigtved faar med rette æren for at have bragt den polsk-sachsiske stil til København. Det sandsynliggøres endvidere, at palæet var tænkt opført med Eigtveds foretrukne tagform, valmtaget, og ikke med den svære mansard, som nu tynger bygningen. Skønt der tidligere er skrevet vægtigt om dette palæ, har forfatteren saaledes føjet meget til. Man bliver derfor skuffet over kun at se gehejmeraad W. A. von der Ostens palæ nævnt med faa ord; dette var opført som en art pendant til det just nævnte og er ligesom dette beviseligt tegnet af Eigtved. Det fremtræder i dag stærkt ombygget, men paa grundlag af materialeoverslag, brandtaksationer (den tidligste fra 1755), vurderingsforretninger, prospekter fra det 19. aarhundrede og ældre fotografier skulle det være muligt at skildre palæets bygningshistorie og samtidig at rekonstruere dets oprindelige udseende. Bygherren var en højtstaaende adelig embedsmand, og meget tyder paa, at hans københavnske residens var et særdeles stateligt hus.[5]

Frederikskirkens overordentlig komplicerede bygningshistorie udredes, og det lykkes forfatteren at skelne mellem hele fem Eigtved-projekter, hvor man hidtil maksimalt har opereret med fire. Samtidig med dette kirkearbejde var hofbygmesteren beskæftiget med Frederiks tyske kirke paa Christianshavn; dette byggeforetagende planlagdes 1752–53, mens opførelsen først fandt sted efter Eigtveds død, dog i hovedtrækkene følgende dennes tegninger. Hofbygmesteren havde leveret to forslag, af hvilket det første og kostbareste blev foretrukket; karakteristisk nok er tegningerne til dette forsvundet, mens det ikke-realiserede projekt nr. to delvis er bevaret. Det er Knud Voss' fortjeneste at have fremdraget dette andet udkast, men selv med et saa godt kort paa haanden er det dog langtfra lykkedes at klarlægge Christianskirkens projekteringshistorie, og man maa undre sig over, at forfatteren har undladt at inddrage væsentligt primærmateriale. I Københavns Bymuseum findes en træmodel til kirken;[6] i betragtning af, at de bevarede danske arkitekturmodeller kan tælles paa én haand, er det yderligere ejendommeligt, at denne ikke er medtaget. Den er udført i maalestokken

[5] I Frederiksstadens første borgerhuse og deres placering, Historiske Meddelelser om København 1971, s. 147ff. (medtaget i Eigtved-bibliografien) findes nogle oplysninger om palæets oprindelige udseende. Christian Geddes eleverede kort fra 1761 og ældre fotografier lader ane, at midtrisalittens vinduer i beletagen var rundbuede og højere end husets øvrige; dette sammenholdt med et stik fra ca. 1830 viser et markant Eigtved-eksteriør, der nok kunne fortjene en særskilt behandling paa linie med Lindencrones palæ.

[6] Modellen er omtalt af Fr. Schiøtt i Bygningsmodeller og Bygningstegninger paa Kjøbenhavns Raadhus, Architekten VIII, København 1906, s. 378 samt Victor Hermansen: Københavns gamle Kirker, København 1932, s. 242.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

1:24, og snedkeren fik sin løn udbetalt i juni 1754,[7] hvilket turde implicere, at modellen er blevet til under Eigtveds auspicier. Den udmærker sig blandt andet ved at angive en anderledes vindueløsning, end den vi kender fra den færdige kirke, som iøvrigt ogsaa afviger fra projekt nr. to. I Dresden opbevares endvidere en tegnet grundplan til Christianskirken, som sandsynligvis repræsenterer et stadium af dennes tilblivelseshistorie; planen findes som fotografi i Nationalmuseets topografiske arkiv, hvor den er tilgængelig.[8] Heraf fremgaar for eksempel, at man havde tænkt sig en anden facadeløsning med koblede halvsøjler omkring hovedportalen, hvor den opførte bygning nøjedes med pilastre. Det maa sluttelig nævnes, at der paa Landsarkivet findes et detailleret »Rechenschaft über des Baues der Friedrichs Deutschen Kirche 1750–1771«, hvilket heller ikke ses at være benyttet i forfatterens redegørelse.[9]

I bogens korte afslutning skitseres en syntese af Eigtveds kunstneriske personlighed; mens hofbygmesteren til fulde er placeret internationalt, savnes en tilsvarende karakteristik paa det hjemlige plan, og man leder forgæves efter en opgørelse af hans kunstneriske bo. Selv om klassicismen snart fortrængte de eigtvedske stilidealer, fik hans værk vel nogen betydning fremover. En række borgerhuse saavel i provins som hovedstad maa dog betegnes som Eigtved-efterklange, og deres opførelse dateres helt op til 1775 – tyve aar efter Eigtveds død. Som eksempler kan nævnes Graabrødretorv 4 samt Nyhavn 10–18.

Paa trods af bogens metodiske svagheder har den naturligvis meget at byde paa; Knud Voss har hentet meget nyt stof frem, og det kendte er ofte vurderet anderledes og parret med adskillige værdifulde iagttagelser. En historiker maa glæde sig over at se bygningskunsten indpasset i det almindelige historiske forløb, og han maa imponeres over forfatterens suveræne beherskelse af det (rigs)arkivalske materiale. Danske kancelli, Rentekammer og Partikulærkammer er gennemtrawlet paa kryds og tværs, men andre arkiver og institutioner kunne nok med fordel have været yderligere benyttet. Med sin vægtige Eigtved-monografi har Knud Voss imidlertid ikke alene skildret denne kunstners virke men tillige leveret et nyttigt bidrag til dansk historie i det attende aarhundrede.

JOHN ERICHSEN

[7] Modellen er opmaalt af redaktør Elna Møller, Danmarks Kirker, der venligst har meddelt maalestoksforholdet og oplysningen om snedkerens løn.

[8] Overinspektør Harald Langberg har fremdraget tegningen i Dresden, Institut für Denkmalpflege, og ladet den fotografere til Nationalmuseets topografiske arkiv.

[9] Landsarkivet for Sjælland m. m. Frederiks tyske kirkes arkiv. Her findes regnskabsprotokollen og tre pakker bilag.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797. Udgivet af Landbohistorisk Selskab (Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie). Ved JENS HOLMGAARD. Under tilsyn af POUL RASMUSSEN. København 1969. 186 s. Ill. 32,00 kr.

Det viser sig nu og da, at der findes optegnelser med bondehånd, bevaret gennem flere generationer og med et indhold, der giver et direkte og ofte mangesidigt indtryk af ældre tiders almuetilværelse. (Det gode ord »almue«, det brede folk, burde vel komme til hæder og værdighed i dets oprindelige betydning). Her har man et i mange henseender udmærket eksempel, en dagbog ført af fæste- og hovbonden Christen Andersen (han endte forøvrigt som selvejer) under den lille hovedgård Himmestrup mellem Viborg og Randers. Udgiveren, landsarkivar Jens Holmgaard, anfører i indledningen prisværdigt mange oplysninger om manden og hans familie, om gården, landsbyen og godset, naturligvis også om dagbogens indhold og udgivelsesprincipperne (i kopi får man et par sider af dagbogen i foråret 1792). Udgaven er forsynet med talrige noter, især af personalhistorisk karakter, og afsluttes med en fortrinlig (uundværlig) liste over »ord og udtryk, hvis betydning ikke kan formodes at være almindeligt kendt eller umiddelbart forståelig af sammenhængen«, samt person- og stedregister.

Dagbogen omtaler i sin ordknappe form især landbrugsarbejder, men Holmgaard gør opmærksom på, at bondebruget kunne give gode »ekstraindtægter«, f. eks. – som her – ved salg af uld og vadmel, lærred, bark (til garveren), træ og trækul, mjød m. v. Christen Andersen synes at have haft en del torvehandel baseret på opkøb af svin, og han udlejede kakkelovne købt på auktion. Naturligvis solgte han også almindelige landbrugsprodukter: korn, kreaturer, smør, flæsk, pølser, fårekød, oste, huder m. m. Dagbogen er ikke ført dag for dag, man får ikke fuldstændige oplysninger om arbejdet ved landbrug (og skovbrug) året rundt. Mest regelmæssigt omtales markbehandlingen, såning, hø- og kornhøst (se nedenfor). Om *vejret* bliver man ofte underrettet; nattefrost kunne forekomme langt ind i maj måned, flittigt noteres regn, blæst, (hagel)guser, knog o. a. (de to sidstnævnte ord burde nok stå i ordlisten, i deres jyske betydning).

Chr. Andersens dagbog indeholder godt personal- og lokalhistorisk stof. Det går også an at tale om visse »mere generelle socialhistoriske og kulturhistoriske aspekter« og træk til belysning af gammel bondesæd og -skik. Med glæde ser anmelderen s. 20 fremhævet, at dagbogens prisangivelser er *faktiske* priser, ikke som kapitelstakster »undertiden ... af en noget teoretisk karakter« (det kunne vel siges lidt mere bestemt: som oftest en del lavere, men i dyrtidsår højere priser). Om Christen

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Andersen siger udgiveren i »Indledning« s. 12 med rette, at »han ikke er nogen helt typisk repræsentant for sin stand« (ordet »helt« burde udgå), og samtidig advarer Holmgaard med god grund mod at tegne billedet af den danske bonde på stavnsbåndstiden for unuanceret: »Der eksisterede faktisk personlige udfoldelsesmuligheder for bonden under det gamle landvæsenssystem«. Skønt C. A. i perioder var svagelig (i marts 1786 »meget ringe«, og hans gode venner synes stilfærdigt at have taget afsked med ham), lyser hans energi ikke sjældent ud af de korte dagbogsnotater, og hans handelstalent var umiskendeligt. Det passer ham ikke, når en forventet (indbringende?) aftale kun blev til »snak og tak«. Ikke enhver driftig bonde købte jord eller »selvangav« en pæn formue i penge.

Begivenheder i familie- og vennekreds: fødsel, dåb, konfirmation, trolovelse, bryllup og begravelse noteres omhyggeligt, altergang ligeledes. Det er sandsynligt, at Chr. Andersen stod sig godt med herskab og forvalter; han var syns- og taksationsmand ved bondeskifter. Men der er ikke »politik« i dagbogen, og det er netop *ikke* »værd at lægge mærke til«, at stavnsbåndsløsningen ikke nævnes med ét ord. Det lå ganske uden for dagbogens formål. Der er for så vidt ingen årsag til at formode, hvad udgiveren s. 18 på godt (?) nudansk udtrykker: »... stavnsbåndsløsningen har ikke i Lee sogn udløst mere manifeste spontane glædesreaktioner af den art, som man nu og da kan læse om i den folkelige stavnsbåndslitteratur«. (Dette hib er ret uforståeligt, eftersom man dog – fra andre egne – har de sikreste udsagn fra reform*modstandere*, der vel ikke var interesseret i at fremhæve bøndernes tilfredshed med de nye tilstande). Senere blev hoverilovgivningen utvivlsomt en skuffelse for flertallet af hovbønderne, hvad danske historikere næppe endnu klart har erkendt.

Udgiveren omtaler jordebogen (1787) og den senere hoverioverenskomst på Himmestrup gods (sept. 1791). Hartkornet bestod i 1787 af godt $38^1/_2$ td. fri hovedgårdstakst, hvoraf knapt $20^1/_2$ td.h. dyrkedes direkte under hovedgården, hvilket måske *kan* kaldes »ret beskedent« i forhold til godt 208 td. hartkorn bøndergods, men kun 40 af godsets gårde gjorde hoveri, og den meget betydelige skovskyld (henved 12 td. af hovedgårdstaksten) må vel have medført skovarbejde for de 40 halvgårde, der hver især *udover* det egentlige avlingshoveri i henhold til 1791-foreningen skulle forrette $8^1/_2$ spanddag og $42^1/_2$ gangdag. Hovedgården ejede endvidere godt 36 td. kirke- og kongetiender i de omliggende sogne.

Når Holmgaard s. 17 kalder det »et åbent spørgsmål, i hvor vid udstrækning de for hovedgårdene i slutningen af 1700-årene fastsatte hoverinormer svarede til det hoveri, som faktisk blev ydet«, kan det lyde rimeligt nok. Der *var* blot ingen »normer«, bortset fra de $2^1/_2$ år

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

under hoveriforordningen af 1771, som vistnok kun sjældent blev efterlevet. Fra gods til gods var der store forskelle m. h. t. hoveriydelser, et forhold der næppe i væsentlig grad ændredes i 1790erne, medmindre pengeafløsning fandt sted eller fæstegården blev solgt til selveje, som det ret ofte skete i Jylland, langt sjældnere på øerne. Hvad Holmgaard sigter til, er vel muligheden for at bestemme forskellen mellem det antal hovdage, en »hoveriforening« fastsatte, og det faktisk forrettede hoveri, om hvilket Chr. Andersens dagbog ganske rigtigt ikke oplyser tilstrækkeligt. På det betydelige antal godser, hvor hoveriprotokoller er bevaret (navnlig for tiden efter 1800), er der i reglen gode chancer for at bestemme denne forskel og – som Holmgaard antyder – taler sandsynligheden for, at godsejerne ved hoveriaftaler havde sikret sig flere arbejdsdage, end de behøvede, navnlig når der m. h. t. hovedgårdsdriften fandt en rationalisering sted.

Chr. Andersen var formentlig en foregangsmand blandt sin egns bønder. Han drev på med hør- og kløveravl, han anskaffede sig en jernplov ved siden af træploven, og han forsøgte, med kun delvist held, at få naturaltienden afløst med penge. Han forbedrede sine bygninger og foretog flere jordkøb. Selv om det visse måneder er tyndt med notater, giver dagbogen ganske god besked om »alt, hvad den bonde må gøre« (dengang). Det er ikke uden interesse til sammenligning med nutidsforhold at anføre, hvornår rug, byg og havre blev sået og høstet de forskellige år. Pløjningen er her ikke medregnet i sædetiden, der kunne strække sig over adskillige uger, høsttiden ligeledes, når den regnedes fra mejningens begyndelse til det sidste korn var i hus. Rugsåningen det ene år svarer naturligvis til høsten det følgende år.

Chr. Andersens rug blev sået i 1. halvdel af oktober, sjældnere sidst i september, hans byg omkring midten af maj, medens havresåningen i heldigt fald begyndte sidst i marts, men som følge af frostvejret ofte

	Rug		Byg		Havre	
	sået	høstet	sået	høstet	sået	høstet
1786		1– 8/9	11–18/5	22/8– 8/9	14–29/4	24/8– 7/9
1787	29/9–15/10	31/8– 9/9	10–23/5	23/8– 4/9	27/3–11/4	27/8– 6/9
1788	4–15/10	13–24/8	8–29/5	21/8– 6/9	17–29/4	28/8– 8/9
1789	1–23/10	21–30/8	14–27/5	15–26/8	22–29/4	20–30/8
1790	6–19/10	1–10/9	14–25/5	26/8– 9/9	23/3–21/4	28/8– 8/9
1791	3– 6/10	23/8– 6/9	13–25/5	19/8– 7/9	26/3– 8/4	18/8– 2/9
1792	5–20/10	18–28/8	12–22/5	13–21/8	10–24/4	14–29/8
1793	28/9– 1/10	?– 1/9	13–18/5	16/8–11/9	3–10/4	19–24/8
1794	26/9–14/10	5–24/8	8–15/5	2–24/8	24/3–12/4	26/7–15/8
1795	28/9–13/10	28/8– 5/9	12–19/5	20/8– 5/9	13–27/4	24/8– 4/9
1796	?	31/8–13/9	7–19/5	23/8–14/9	23/3–13/4	29/8–16/9
1797			10–18/5		27/3–10/4	

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

trak ud til slutningen af april. Modningstiden var kort, høsten kunne så godt som hvert år afsluttes lidt ind i september, om ikke tidligere. Enkelte år angives høsten i traver og kærver; rug og byg synes på skift at indtage førstepladsen, hvad værdien angår, men af havre høstedes åbenbart ofte flest traver (à 60 neg). Også boghvedeafgrøden (benævnt »hvede«) var af betydning; her faldt høsten lidt senere. – Fæstebondens indkøb af jern, tjære, tran, sæbe, voks, forskellige slags klæde, humle, honning, fisk, brændevin m. m. omtales ofte, men næppe altid. Midt i maj 1792 »var her en jøde«, af ham købte C. A. 21 tørklæder af forskellig farve, 1 af silke, for ialt 14 rd., mere end en karls årsløn. Næsten ved samme tid var der »jagt heele herredet over, enhver sogn paa deres eget, effter rakere og kieltringer, som slog sig sammen og røvet og stial og giorde snart, hvad de vilde« (s. 106). Velhavende bønder som C. A. må have draget et lettelsens suk, da »tid efter anden« 18 blev pågrebet og ført til Viborg. Tugthusprotokollen har desværre en større lakune 1780–1811 og herredsarkivet svigter også; landsarkivar Holmgaard kunne ellers have præsteret en af sine mest interessante kommentarer. Man takker for de mange der gives, også for redelig oplysning, hvor læsningen eller forståelsen er usikker.

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

POUL JENSEN: Presse, penge & politik 1839–48. Den sidste enevoldskonges forhold til konservative pressekredse – især i København. Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1971. 430 s. Ill.

Mange gode forsker- og forfatteregenskaber kendetegner adjunkt Poul Jensens doktorafhandling:[1] stor grundighed, velafvejet judicium, sober og meget levende fremstilling. Den egenskab, der har slået mig mest, er dog den umådelige forsigtighed, som forf. i mange tilfælde lægger for dagen, når han vover sig frem med vurderinger. Allerede indledningen frembyder adskillige eksempler: S. 10 karakteriseres Vogel-Jørgensens skildring af forholdet mellem Christian VIII og *Berlingske Tidende* med ordene: »I denne henseende tør det dog nok betvivles, at en fuldt ud heldig hånd har ført pennen«. S. 11 overvejes årsagerne til, at den konservative presse indtager en så beskeden plads i hidtidige pressehistoriske fremstillinger. Traditionen fremhæves – det er som sædvanlig sejrherrerne, der har skrevet historien – men det indrømmes, at 1840'rnes konservative presse stod forholdsvis svagt både m. h. t. kvalitet og indflydelse og følgelig – under påstand om en ren pressehistorisk betragtningsmåde – kan hævdes at høre hjemme i anden række. »Hvorvidt

[1] Nærværende dobbeltanmeldelse er en tillempet gengivelse af de officielle opponenter ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet den 8. juni 1971.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

en sådan betragtningsmåde er anlagt i de pågældende værker, vil antagelig kunne diskuteres«. S. 12 afsluttes omtalen af den enorme opgave, som Axel Linvald havde taget sig på med sit studium af Christian VIII med følgende: »Antagelig er det mål, som Linvald satte sig, endnu fjernt, og antagelig må der forudsættes ikke få nye del-studier, hvis målet blot skal komme indenfor rækkevidde«. Og bedst af alt: på samme side oplyser forf. om sine undersøgelser af en række offentlige og private arkiver, at de »ofte« har været »af forholdsvis omfattende og systematisk karakter og undertiden med godt udbytte«. Eksemplernes række kunne med lethed gøre længere. Ingen skal påstå, at Poul Jensen er letsindig i sine vurderinger af tidligere forskeres indsats eller af de problemer, der rejser sig for den forsker, som giver sig i kast med Christian VIII's regeringstid.

Om sit emne siger forf. s. 11, at det ikke er pressen i sig selv, der er undersøgelsens egentlige genstand. Emnet er »bladene i deres relation til regeringsmagten samt denne forbindelses baggrund, tilblivelse, karakter, organisation og konsekvenser ... altså ... fuldt så meget et politisk historisk som et pressehistorisk fænomen«. I den tidligere presseforskning har opmærksomheden samlet sig om de liberale blade, altså om oppositionspressen, og tilsvarende har studiet af regeringens pressepolitik især været rettet mod dens forsøg på at indskrænke oppositionsbladenes virksomhed ved hjælp af trykkefrihedslovgivningen. Nævnes må især Harald Jørgensens disputats *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848* (1944). I Poul Jensens afhandling er det den anden – mere gedulgte – side af regeringens politik der tages op til granskning: anvendelsen af den politiske dags- og tidsskriftpresse som propagandainstrument. Svarende hertil har – foruden bladene selv – et omfattende og hidtil lidet udnyttet arkivmateriale måttet undersøges. Særlig frugtbringende har efterladenskaber fra kabinetssekretær og statssekretær for nådessager J. G. Adlers embedsgerning vist sig.

M. h. t. emnets afgrænsning har forf. ifølge oplysning s. 13 haft størst betænkelighed ved at se bort fra regeringens berøring med udenlandske pressekredse og publicister, altså den udadvendte propaganda. Hans begrundelse herfor forekommer dog rimelig, og det kan formentlig også forsvares at hævde, at den udadvendte propaganda var »af mindre vægt end forsøget på at bearbejde den indenlandske opinion«. Det er i sig selv et interessant træk, ét blandt mange, som viser os, at vi står ved begyndelsen af en ny tid i den forstand, at problematikken på vigtige punkter er anderledes end i den forudgående tid. I tidligere perioder kan der næppe være tvivl om, at regeringens propaganda overfor udlandet – som jo i øvrigt kun er sparsomt undersøgt – spiller en langt større rolle end den indenlandske propaganda. En anden ting er så, at der næppe kan drages noget skarpt skel mellem de to former.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Den kronologiske afgrænsning af undersøgelsen synes ikke at have voldt forf. tilsvarende sjælekvaler. Den indskrænker sig til Christian VIII's regeringstid. Man kunne vel spørge, om det ikke havde været rimeligt at lade undersøgelsen række tilbage til midten af 1830'erne og altså lade den omfatte hele stændertiden. Der er en utvivlsom sammenhæng mellem den politiske aktivitet i stænderne og i pressen, og det kunne synes naturligt at undersøge regeringens reaktioner gennem hele denne ret velafgrænsede periode. Poul Jensens begrundelse for at indskrænke sine undersøgelser til Christian VIII's regeringstid er dog fuldt ud acceptabel. Ved Christian VIII's regeringstiltrædelse skifter regeringens pressepolitik karakter: man indskrænker sig ikke som i Frederik VI's tid til at bekæmpe oppositionspressen gennem trykkefrihedslovgivningen, men går over til understøttelse af den loyale presse i forskellige former og i betydeligt omfang. Og Christian VIII spiller personligt en afgørende rolle i denne henseende.

I bogens 1. del »Tilstande og forudsætninger« skildrer afsnit B »Det liberale tyranni« i kort rids den liberale presses dominerende – »enevældige« – stilling indenfor kongerigets bladverden og den »følelse af afmagt og modløshed«, som sporedes »fra høj til lav på regeringssiden – og langt ud i de meniges rækker« (s. 17). Forf.s fremstilling og dokumentation på dette punkt er værd at bemærke. Den holder sig nær til kilderne, er i alt væsentligt konstrueret over en række citater. Først en optimistisk vurdering af filosoffen F. C. Sibbern, som i 1838 mener, at der ikke siden 1784 har eksisteret »så megen positiv, villet, sig selv bekræftende konservativ ånd i Danmark som nu«, dernæst et par pessimistiske udtalelser, som forf. mener er mere dækkende udtryk for de faktiske forhold, nemlig et brev fra *Aftenbladets* redaktør, cand. phil. J. L. Boetius til Christian VIII 1843, et indlæg af X i *Berlingske Tidende* 1840, et brev fra professor og redaktør F. C. Petersen (= X, jvf. s. 157) til Adler 1840 og et brev fra redaktør H. J. Trojel til Christian VIII 1846. Det er altså tre konservative redaktører, der dominerer fremstillingen på dette sted. Det er vel rigtigt, som det i anden forbindelse hævdes, at oppositionspressens fremstilling af regeringspolitikken som lutter undertrykkelse har præget senere fremstillinger og dermed den almindelige opfattelse helt frem til Hans Jensens og Harald Jørgensens arbejder. Men spørgsmålet er, om Poul Jensen ikke ved i så høj grad at lægge vægt på konservative pressefolks udtalelser er havnet i den anden grøft – og altså har ladet taberne skrive historie. Man kan gøre sig sine tanker om, hvad der har været redaktørernes hensigt med at male i så mørke farver overfor Christian VIII og Adler, f. eks. når det understreges, at »gemytternes overvejende sympatier« er ledet »i den såkaldt liberale retning« (Trojel til Christian VIII). Mon at udvide kongens og kabinetssekretærens erkendelse? Eller

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

understrege, at den konservative presse er påtrængende nødvendig for regimets fortsatte bestående og derfor bør støttes af al magt? Den bedste metode må dog være at gå til selve grundmaterialet, bladene og tidsskrifterne, og undersøge, om »følelsen af afmagt og modløshed« virkelig dominerer her. Derimod er det helt korrekt at dokumentere *skrækken* for at blive udsat for *Fædrelandets* og *Corsarens* forhånelser med tilsvarende materiale, ikke mindst når dette indbefatter en så nøgtern person som A. S. Ørsted.

I afsnit C (s. 19ff.) om »Pressens økonomiske vilkår« fremhæver Poul Jensen – »foruden den journalistiske kvalitet eller i hvert fald evnen til at behage publikum« – tre ting som bestemmende for avisernes materielle skæbne: retten til postforsendelse, til optagelse af avertissementer mod betaling og til meddelelse af udenrigsnyt. Der er tale om privilegier, som regeringen havde mulighed for at bevilge eller afslå, og altså i virkeligheden om en form for økonomisk støtte til eller modarbejdelse af de enkelte blade. I betragtning heraf må det undre, at hele dette spørgsmål gøres af på kun 6 sider. Det er efter min mening for lidt til at sikre en fyldestgørende behandling i forhold til emnets vigtighed i sammenhængen.

Der redegøres kort for bestemmelserne m. h. t. postforsendelse frem til 1840, hvor situationen var den, at nogle privilegerede blade, bl. a. *Berlingske Tidende*, havde ret til at blive befordret med brevpost, andre kun med den mere langsommelige pakkepost. Nogle kunne forsendes til nedsat takst, andre måtte betale fuld porto. Ved plakat 10.4.1840 blev der åbnet mulighed for at udstrække privilegierne til en videre kreds af blade, men adgangen til lettet postforsendelse krævede fremdeles en kgl. bevilling, som ikke blev tilstået, når vedkommende blad ansås for skadeligt. Ved plakat 6.5.1842 blev der så, efter andragende fra Roskilde og Viborg stænder, givet alle indenlandske aviser og tidsskrifter ret til forsendelse med brevposten mod en porto på $^1/_6$ af abonnementsprisen, men fuld ligestilling for aviserne blev alligevel ikke opnået, da postvæsenet kun påtog sig omdeling og abonnementsbetaling for de blade, der hidtil havde nydt denne fordel.

Poul Jensen citerer *Fædrelandet*, som 18.6.1843 betegner forsendelsen med pakkepost som »en formelig censur ... over hele blade«, og han synes at give bladet ret heri (s. 19). Det kan heller ikke nægtes, at regeringen udnyttede sin bevillingsret til at modarbejde oppositionspressen. *Fædrelandet* fik afslag på et andragende om forsendelse til nedsat takst, og *Kjøbenhavnsposten* mistede denne rettighed, da der blev rejst tiltale mod bladets redaktør, begge dele i tiden 1840/41.[2] Men alene den omstændighed, som omtales s. 20, at også det konservative københavnerblad *Dagen* i slutningen af 1830'erne måtte nøjes med forsendelse med pakkepost og derfor havde små chancer overfor *Berlingske Tidende* i provinsen, må

[2] Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848, s 271.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dog give anledning til at overveje, om ikke andre hensyn end ønsket om at modarbejde oppositionspressen har været af betydning for regeringens dispositioner i denne henseende.

Ørsted kommer ind på problemet i en betænkning af 2.6.1841 i anledning af det nævnte andragende fra stænderne.[3] Han nævner her, at det tidligere blev anset for et besvær for postvæsenet at modtage journaler og tidender til befordring med brevposten eller at lade dem passere med pakkeposten efter andre regler end dem, der gjaldt for andre trykte skrifter. »Sligt tilstodes derfor kun som Undtagelse for Aviser og andre Blade, som Publicum ansaaes særdeles interesseret i snarest muligt at erholde. Nu er det derimod erkjendt, at det for Postvæsenet ingenlunde er en Opofrelse at befordre Journaler og Tidender paa de Vilkaar, som Pl. 10. April 1840 indeholder, og det skal kun være for at besværliggjøre Afsætningen af visse Journaler og Blade, at dette ikke tilstaaes dem«. At dette var regeringens formål, var i øvrigt klart tilkendegivet i den kgl. kundgørelse til provinsialstænderne for Østifterne af 11.7.1840, hvor den retning, som en del af pressen havde taget, påberåbtes som årsag til, at postforsendelsen stadig beroede på et særligt privilegium.

Ørsteds skelnen mellem tiden før pl. 10.4.1840 og tiden efter denne, og svarende hertil mellem praktiske og politiske hensyn, fortjener efter min mening større opmærksomhed, end Poul Jensen har skænket sagen. Ifølge Ørsted var det postvæsenets utilstrækkelige kapacitet, der oprindelig havde været årsagen til forskelsbehandlingen af bladene. Denne begrundelse havde efterhånden mistet sin reelle vægt, og med pl. 10.4. 1840 var dette i virkeligheden officielt indrømmet. Herved, men egentlig også først herved, var modsætningen mellem de principper, der var nedfældet i trykkefrihedslovgivningen, og modarbejdelsen af oppositionspressen ved bestemmelserne om postforsendelse blevet iøjnefaldende og regeringens stilling aldeles uholdbar.

Også omtalen af den privilegerede ret til optagelse af avertissementer, som i København var indskrænket til *Berlingske Tidende* og *Adresseavisen*, er meget kortfattet, og det samme gælder spørgsmålet om retten til at bringe »politiske efterretninger«, dvs. udenrigsnyt. Det kan vel i øvrigt være tvivlsomt nok, om sidstnævnte privilegium var en økonomisk fordel for de pågældende blade. Som fremhævet af forf. medførte det censur og dermed mindsket politisk bevægelsesfrihed – eller i hvert fald mistanke herom, hvad der må antages at have skadet bladenes anseelse en del. Spørgsmålet kan altså ikke uden videre sættes parallelt med de to første i en betragtning af pressens økonomiske vilkår.

Den omfattende 2. del om »De loyale« blade – ca. halvdelen af hele bogen – indledes med en beskrivelse af *Berlingske Tidende*. På overbevi-

[3] Anders Sandøe Ørsted: Arbejder om Trykkefriheden, udg. ved Harald Jørgensen, 1947, s. 327–32.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sende måde er Poul Jensen i stand til at berigtige en del opfattelser, som er fremsat af Vogel-Jørgensen i *Berlingske Tidendes* jubilæumsværk 1949, således vedrørende Christian VIII's understøttelse af redaktør Nathanson, hvis mere eller mindre camouflerede veje forf. har fulgt med megen sporsans. Af største vigtighed er det naturligvis at undersøge, om det lader sig påvise, at Nathansons økonomiske afhængighed af kongens støtte fik følger for bladets politiske linie. Også her er svaret bekræftende og argumentationen overbevisende.

På et enkelt punkt kan forholdet mellem kildernes udsagn og forf.s konklusioner måske dog diskuteres. Det drejer sig om Chr. Hansen (Comet)'s mindre heldige Paris-korrespondance 26.2.1846 om den påståede kommunistiske infiltration i det derværende Skandinaviske Selskab. »Det er en kendsgerning og var formentlig i København en offentlig hemmelighed, at Chr. Hansen om ikke var, så dog havde været Christian VIII's og kabinetssekretær Adlers protegé«, hedder det s. 42. Hvad kongen angår synes argumentationen herfor dog noget svag. Ifølge note 36 (s. 368) skrev Christian VIII 23.4.1846 til Adler, at han ikke mindedes at have »hørt omtale nogen understøttelse« til Hansen, hvad forf. karakteriserer som »et iøvrigt ikke uforståeligt hukommelsestab«. I note 37 oplyses det videre, at kongen afæsker Adler »de oplysninger, som De kan give mig om Deres forhold til den omtalte brevskriver Hansen, som synes at være en uværdig person«. Selv om man – hvad forf. omend noget tøvende synes tilbøjelig til – fæster lid til Hansens egen beretning om sagen af 7.3.1846, ændres bevisets stilling ikke væsentligt. Det fremgår ikke entydigt af citatet i note 37, at Christian VIII har udtalt sig fordelagtigt om Hansens skriverier i februar. Det kan lige så vel være Adler der sigtes til. Min konklusion ville være, at kabinetssekretæren her har handlet på egen hånd – og modtaget en mild næse fra kongen i samme anledning. Det gør i øvrigt ikke sagen mindre interessant, da det jo i reglen vil være vanskeligt at afgøre, om kabinetssekretæren handler efter kongelig ordre eller uden.

En meget betydelig del af Poul Jensens afhandling beskæftiger sig med, *hvad* der skete – der *fortælles* om de enkelte blade og om de regeringskontorer og embedsmænd, der stod i forbindelse med dem. Men forf. er dog på ingen måde gået uden om den nok så vanskelige opgave at forklare, *hvorfor* det skete. Hvad der var regeringens, og det vil jo i dette tilfælde især sige kongens, motiver til den førte politik. Ifølge indledningens ord (s. 11) ser forf. ikke mindst sin bogs berettigelse i den omstændighed, at der gennem hans studier og »ved en udvidelse af synsvinklen på dette særlige område kan skabes større klarhed ikke blot om kongens personlighed, men osse om hans politik på flere felter«. Svarende hertil er det i bogens konklusion (s. 336ff., jvf. også 3. del: »Hovedlinjer«. A. «Initiativ og ansvar«) Christian VIII's person der står i centrum; den vigtig-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ste forklaring på den særlige udformning, pressepolitikken fik i hans regeringstid, søges i visse kongelige karaktertræk.

I delvis tilslutning til Axel Linvalds vurdering af Christian Frederiks pressepolitik i Norge som led i en rationelt afvejet politik betragter Poul Jensen Christian VIII's anvendelse af den loyale presse i Danmark som »et resultat af modent politisk overlæg i tilknytning til en større politisk udfoldelse«, men føler sig ikke tilfredsstillet herved. »For at opnå en nogenlunde tilfredsstillende forklaring på Christian VIII's pressepolitik i årene 1839–48 synes det i virkeligheden osse påkrævet ... at søge udover den rent fornuftsbestemte politiks område og frem til mere instinktive træk hos kongen«, skriver han s. 337 og fortsætter med en analyse af Christian VIII's karakter, hvor træk som »behov for anerkendelse fra omgivelsernes side«, »aristokratisk afmålthed«, »magtbevidst selvfølelse« og »tiltagende ømfindtlighed« fremhæves, ovenikøbet i deres indbyrdes vekselvirkning. Når Christian VIII ikke fortsatte Frederik VI's linie overfor oppositionspressen, skyldtes det ifølge forf. »den umiddelbare bekymring for eget omdømme« – dog »i en ubestemmelig kombination med rationel politisk tænkning«, og dertil »den sårede selvfølelse«, som »uvilkårligt« animerede Christian VIII til modforanstaltninger udover trykkefrihedslovgivningen. Overbevisningen om, at den gærende utilfredshed skyldes oppositionspressens vildledning af folket gennem fordrejelse og mistydning af regeringens påskønnelsesværdige bestræbelser, er for Poul Jensen udgangspunktet for kongens »trang og vilje til i fordækthed at lade undertrykkelsen af oppositionspressen ledsage af en mere artikuleret modstand«. Skønt forf. s. 338 tager forbehold m. h. t. disse karaktertræks generelle betydning, fastholder han, at Christian VIII's personlige indsats i kampen mod oppositionspressen »bragtes til udløsning af kræfter i kongen, som denne ikke kontrollerede med sin fornuft«.

Såfremt man har den opfattelse, at de handlende personer har en selvstændig indflydelse på begivenhedernes forløb, kommer man som historiker ikke uden om at arbejde med psykologiske faktorer, skønt der knytter sig en betydelig utryghed hertil, fordi vort begrebsapparat i denne forbindelse må siges at være meget uskolet. Men der er for mig en væsentlig forskel på, om man opererer med rationelle eller irrationelle motiver. Der er usikkerhed i begge tilfælde, men i det sidste bliver den så stor, at det vel er et spørgsmål, om det overhovedet er forsvarligt at lade irrationelle motiver indgå i en årsagsforklaring som mere end et forbehold ved forsøget på at bestemme de rationelle. Poul Jensens fremgangsmåde finder jeg meget dristig.

I det foreliggende tilfælde ville jeg lægge hovedvægten på, at initiativet til kongens understøttelse af de loyale pressefolk i hovedsagen udgik fra disse (s. 238), og at der ikke på forhånd lå planer klar for støttepolitikken,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hvorfor det er forståeligt, at organisationen blev utilfredsstillende. Ved forsøg på at forklare hemmelighedskræmmeriet ville jeg lægge hovedvægten på de træk, som tyder på, at Christian VIII har fundet det formålstjenligt både for den regeringsvenlige propagandas effektivitet og for bevarelsen af den enevældige konges landsfaderlige image, måske også i højere grad end Poul Jensen på den hensyntagen til stændernes reaktion, som utvivlsomt spillede en rolle for regeringens dispositioner. Først herefter ville jeg lade kongens formentlige trang til personlig magtudøvelse komme ind i billedet. Jeg ville ikke vove – med den tilsyneladende fuldstændige sikkerhed, som forf. lægger for dagen s. 242f. – at hævde, at Christian VIII's anonyme presseindlæg kort efter tronbestigelsen »ikke var en bevidst og omhyggeligt udvalgt politisk metode, men det helt uundgåelige og konsekvente udslag af en bestemt politisk overbevisning og verdensanskuelse«, og jeg ville slet ikke vove at udtale mig om, hvorledes kongen ville have reageret, hvis *Fædrelandet* havde været i stand til at identificere læserbrevskribenten med Christian VIII og i den anledning draget hans upartiskhed i tvivl.

En anden ting er så, at netop Poul Jensens sans for den menneskelige faktor i høj grad medvirker til at gøre hans bog vedkommende for læseren. Man føler sig vel tilpas ved at følge forf. på hans medvidende vandring rundt på bladredaktioner og regeringskontorer, ikke blot når man som i Statssekretariatet for Nådessager mødes af en dulmende duft af Madeira.

SVEND ELLEHØJ

Dr. Poul Jensen har valgt et godt emne for sin disputats. Det var kendt i 1840rne og er kort omtalt i den historiske litteratur at kong Christian VIII eller hans regering begyndte en »konstruktiv pressepolitik« ved siden af den traditionelle repressive, d. v. s. at man støttede en række konservative blade pekuniært og på anden måde for at bruge dem til at imødegå oppositionen. Poul Jensen har som den første grundigt undersøgt dette forhold, som kongen søgte at holde skjult, og giver derved et værdifuldt supplement til dr. Harald Jørgensens redegørelse for regeringens anvendelse af presselovgivningen mod de liberale blade. Afhandlingen er klart disponeret. En indledning ridser baggrunden op og behandler bl. a. samtidige udenlandske regeringers benyttelse af pressen. Derefter gennemgår forf. eet for eet det dusin konservative blade og tidsskrifter i kongeriget som modtog støtte i Christian VIIIs regeringstid. Han gør rede for understøttelsens art og omfang, for bladenes redaktion og medarbejdere, tendens og journalistiske standard, såvidt muligt for oplagets skiftende størrelse. I et stort kapitel trækker han hovedlinierne op. Han viser hvordan understøttelsen var organiseret med centrum i det af Christian VIII oprettede statssekretariat for nådessager

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

under kabinetssekretær J. G. Adler, mens kollegierne stort set blev holdt udenfor. Denne side af pressepolitikken var i egentlig forstand kongens egen. Til sidst skildres systemets afvikling efter kongens død og enevældens fald, og det konstateres bl. a. at der også under Frederik VII blev givet støtte til enkelte loyale blade.

Man læser afhandlingen med fornøjelse. Dr. Poul Jensen skriver oplagt og levende, med lune. At han staver »osse« i stedet for også, endda i et citat af den skinbarlige tante Berling s. 22, og at de tyske passager i bogen ikke er lydefri, opfatter jeg kun som skønhedspletter. Ikke mindre opmuntrende er de mange illustrationer fra *Corsaren*, som bl. a. dokumenterer at oppositionen vidste temmelig god besked med kongens »hemmelige« pressepolitik. Fremstillingen er solidt funderet i omfattende kildestudier, for en stor del i arkiver som hidtil næsten ikke har været udnyttet, forf.s konklusioner er som regel forsigtige og godt underbyggede, hans vurderinger oftest nøgterne, også når det gælder rækkevidden af hans egne resultater. Han tænker fortrinsvis dialektisk og kan altså se problemerne fra mere end een side.

Der er meget nyt i bogen. I tilgift til den omhyggelige redegørelse for kongens understøttelsespolitik, som er hovedsagen, får vi en mængde oplysninger af pressehistorisk og politisk-historisk interesse. F. eks. bestemmer dr. Poul Jensen forfatterne af talrige anonyme artikler – nogle viser sig at være kendte navne som filosoffen Rasmus Nielsen og den senere minister Mathias Hans Rosenørn. Hvad han siger om bladenes indhold danner grundlag for en ny og mere positiv vurdering af visse konservative organers (f. eks. *Dagens*) journalistiske kvalitet end den man sædvanligt finder i historiske fremstillinger; dèr farver den sejrende liberale oppositions synspunkter ofte billedet. Blandt de understøttede konservative blade som forf. hjælper til at rehabilitere er det interessanteste det næsten glemte *Beobachter am Sunde*, der karakteriseres som det 4. organ for de dansksindede slesvigere. (Bemærkningerne s. 340 passer ikke helt til hvad der står f. eks. s. 182f. om bladets altid vågne sociale ansvarsbevidsthed og redaktør Peters' udnyttelse af mulighederne for en djærv og selvstændig kritik af visse af regeringens foranstaltninger). Beskæftigelsen med *Beobachter* og dets medarbejdere har ført dr. Jensen ind på en skarpsindig og i alt væsentligt overbevisende gennemført undersøgelse af C. A. F. Ostwalds og Constant Dirckinck-Holmfelds indflydelse på behandlingen af det storpolitiske arvefølgespørgsmål, især på Roskilde stænders initiativ 1844.[4]

Her som andetsteds i bogen får vi nye bidrag til karakteristik af Christian VIII. Dr. Jensen viser i det hele taget megen sans for mennesker og portrætterer med talent (ikke uden jævnlig at lade sin sympati

[4] Jfr. vor bedste kender af arvefølgesagen professor H. P. Clausens anmeldelse i Historie IX, 3, 1971, s. 465ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

eller antipati skinne igennem) også andre af de optrædende, fra kongens fortrolige kabinetssekretær Adler til *Aftenbladets* faktotum den elskelige Jens Danielsen. Forf. har endda fundet det umagen værd at følge sine personer i tiden efter kongens død. Man læser med bevægelse om den skæbne en af de mest sympatiske, redaktør H. H. Peters, fik. Bogen er et smukt exempel på historieforskning som humanistisk disciplin.

Skønt dr. Jensen altså giver os meget, er der punkter hvor man ønsker at han havde givet os endnu mere. Et af dem er bladenes indhold. Hans hovedsigte har været »bladene i deres relation til regeringsmagten samt denne forbindelses baggrund, tilblivelse, karakter, organisation og konsekvenser« (s. 11). Men til konsekvenserne hører e. m. m. hvad kongen fik for sine penge, først og fremmest i hvor høj grad de understøttede blade fulgte hans politiske opfattelse, også i dens svingninger. F. eks. vilde jeg gerne vide mere om hvad der stod i bladet *Dagens* lange artikler om politiske principspørgsmål, som *Kjøbenhavnsposten* nævner (s. 73). Og jeg er bange for at bladenes politiske opfattelse nu og da er blevet mere statisk i forf.s fremstilling end den faktisk var. Det er i hvert fald sket med et citat fra det helstatsvenlige *Beobachter am Sunde* for 22. januar 1848 (s. 181 nederst og 182 øverst). Citatet opfattes s. 182 som rettet mod en fri forfatning overhovedet, mens det i virkeligheden blot afviser tanken om en Ejderforfatning som den Clausens og Schouws skrift dagen før havde foreslået.

I fremstillingen af Christian VIIIs pressepolitik er der et og andet som jeg ikke kan være enig i. S. 241 hedder det at kongen i sit inderste ønskede en strængere trykkefrihedslovgivning, men at frygten for virkningerne (d. e. for at forøge oppositionen) og måske den liberale fløj i kancelliet lagde en stærk dæmper på ham. »Ganske vist tillod han en voldsom vækst i antallet af offentlige sagsanlæg i forhold til Frederik VIs tid« – hvilket ikke var så mærkeligt da der blev langt flere lovovertrædelser efter tronskiftet. »Men m. h. t. lovgivningsarbejdet satte vreden kun spor i hans negative og dræbende holdning til de forslag om lempelser, der indeholdtes i Danske Kancellis forestillinger af henholdsvis 8–9–1841 og 27–6–1844.« Men kongens holdning i 1844 var ikke udelukkende dræbende negativ,[5] og lempelserne i kancelliets forslag var for en del kun tilsyneladende. Forslaget blev fremkaldt af et kgl. reskript, og til dets baggrund hørte hensynet til Rusland.[6] Iflg. reskriptet skulde alle ikke nødvendige indskrænkninger i trykkefriheden hæves, mens der skulde sættes bestemte skranker for dens misbrug. Hovedforfatteren af kancelliets lovudkast var Ørsted. Han vilde lette tilværelsen for loyale

[5] Se Harald Jørgensens fremstilling af sagen i Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848, især s. 283.

[6] Se Hist. Tidsskr. 11. rk. I, s. 186ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skribenter ved at fjerne hæmmende bestemmelser (især den meget upopulære plakat 1814 om at skrifter under 24 ark først måtte sælges efter at være gennemset af politiet), men effektivisere straffelovgivningen bl. a. ved at mildne visse af straffene så meget, at domstolene ikke som hidtil blev fristet til at frifinde lovovertrædere. Det skulde altså blive farligere for oppositionen at angribe det enevældige system (og fremmede magter). Ved en sådan moderniseret »til de fornuftige og billige ønsker svarende« presselov håbede han at styrke »det liberal-konservative parti, som den tid viste sig både i og udenfor stænderne«.[7] Det er et exempel på at man for at forstå kongens og regeringens pressepolitik må se den i en bredere inden- og udenrigspolitisk sammenhæng. At kongen ødelagde Ørsteds plan ved at nægte at ophæve plakaten af 1814, og at forhandlingerne om udkastet bl. a. med stænderne trak så længe ud at loven ikke udkom, er en anden sag. Iøvrigt, hvad retsforfølgelsen af lovovertræderne angik nøjedes kongen ikke med at tillade mange offentlige sagsanlæg. Udnævnelsen af den strenge overretsdommer Casse til dommer i Kriminal- og politiretten betragtedes af oppositionsbladene med rette som et oplagt exempel på politisk embedsbesættelse.[8]

Forf. har måske ret i, at når kongen søgte at holde understøttelserne til bladene hemmeligt og hentede pengene i partikulærkassen, var det bl. a. for ikke at give kollegierne mulighed for indsigt og indblanding i denne del af hans politik, og at han forsåvidt fik tilfredsstillet en trang til personlig magtudøvelse. Dr. Jensen har i hvert fald godtgjort at kancelliet hurtigt blev »expeditionskontor« for kongens afgørelser, når det gjaldt tildeling af politiske privilegier til de understøttede blade, d. v. s. tilladelse til at bringe udenrigspolitiske nyheder i henhold til plakat 2/10 1810 (som kongen 1844 var villig til at ophæve), og udnævnelse af redaktører af de politiske blade (s. 250).

Derimod anfører forf. at der var andre punkter hvor kancelliet tog stilling mod kongens pressepolitiske interesser og fik ham til at bøje sig. Dr. Jensen siger at regeringens forhold til den loyale presse ikke blot kendetegnedes ved manglende koordination mellem kongen og centraladministrationen, men ligefrem kunde bære præg af en styrkeprøve mellem kongens personlige villie og regeringsapparatet, altså en magtkamp. Der nævnes tre forhold (s. 251f.).

1°. Kancelliet godkendte nogle beslaglæggelser af de loyale, af kongen støttede blade *Flyveposten* (s. 147) og *Beobachter am Sunde* (s. 174f.). Men hvad der oplyses om disse beslaglæggelser tyder på at de efter lovgivning og praxis var velmotiverede, og forf. har ikke godtgjort at de skete mod kongens villie. Han kunde f. eks. dårligt kræve at en artikel i *Beobachter am Sunde* fik lov at passere, når *Fædrelandet* fire dage før var blevet beslaglagt for den samme artikel (s. 175).

[7] A. S. Ørsted: Af mit Livs og min Tids Historie I, s. 57, 111.
[8] Se Hist. Tidsskr. 11. rk. I, s. 508f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

2°. Retten til forsendelse med de kgl. brevposter. Jeg forstår ikke at J. L. Boetius kunde miste denne ret da han december 1842 overtog det understøttede *Aftenbladet* (s. 99f.). Iflg. plakat 6/5 1842 tilkom retten alle blade der overholdt presselovgivningen. Forf.s andet exempel er kancelliets negative holdning til en ansøgning fra Peters, men forf. indrømmer at den var »en grov mundfuld« og gik langt ud over de efter plakaten 1842 gældende bestemmelser. S. 251 siges det at ansøgningen blev »støttet af et kgl. reskript«, men s. 174 at kongen sendte kancelliet ansøgningen »til betænkning«, og det er ikke helt det samme.

Jeg tror man når det gælder kongens opfattelse af hans pressepolitiske bevægelsesfrihed og specielt de under 1 og 2 nævnte forhold skal tænke på det sted i hans dagbog som er citeret øverst s. 413. Dèr hedder det at regeringen i sit arbejde på at bringe de vildledte til besindelse aldrig må vige af fra den lovlige vej. Selv om kongen havde lyst til at sætte sig ud over loven må han have været klar over at det var uklogt. Det var jo et hovedargument i forsvaret for den danske enevælde at den var lovbundet og derfor ikke et despoti. Og hvad der var lovligt var kancelliet som justitsministerium nærmest til at udtale sig om.

3°. Avertissementsretten. Særlig betænkeligt var det at give andre københavnske blade end de to privilegerede *Berlingske Tidende* og *Adresseavisen* avertissementsret. Det kunde nemlig opfattes som et angreb på *velerhvervede rettigheder* af stor økonomisk værdi, d. v. s. et angreb på et kærnepunkt i de konservative ideer. Kongen kunde godt sende sine protegeers ansøgninger til betænkning i kancelliet. Men når kancelliet rådede fra og kongen fulgte embedsmændene, tror jeg ikke han opfattede det som en styrkeprøve. Jeg tror han forstod at afgørelsen var den politisk klogeste. Forf. har selv set dette problem hvor det gælder de dansksindede blade i Slesvig (s. 192).

Iflg. forf. mødte kongens pressepolitiske aspirationer endnu en hindring: Det utilstrækkelige administrationsapparat som hovedmanden i kongens pressepropaganda Adler havde til rådighed, førte til at forbindelsen til de loyale blade hovedsagelig bestod i personlige kontakter mellem kabinetssekretæren (eller kongen) og redaktørerne, og det var atter, sammen med den omstændighed at kongen normalt lod sin understøttelse afhænge af et første initiativ fra pressen selv, væsentligt medvirkende til at han ikke fik den indflydelse på provinspressen som han ønskede (s. 238f.).

Men var Christian VIII virkelig på dette punkt »iveren selv«? Havde det ikke været muligt at få den fornødne kontakt med en provinsavis hvis han ønskede det? Ønskede han det for alvor? Jeg synes forf. s. 160 tager lidt for højtideligt på de få hundrede rdl. fra officielle kasser (ikke partikulærkassen) som kongen skaffede to små blade på Sjælland, det ene endda en ussel genganger, som understøttelsen kun holdt over

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

jorden i et halvt år. Var forholdet ikke snarere det at kongen ikke blot var mest optaget af at modvirke den liberale presses magtudfoldelse i hovedstaden (s. 238), men at han så det som sin egentlige opgave fordi Københavnspressen var toneangivende også for provinsen? Den der vandt hovedstaden vandt også kongeriget, skriver forf. s. 18, og både *Berlingske Tidende* og *Dagen* blev meget brugt som kilder af små provinsaviser (s. 73). Forøvrigt var der vel også konservative blade udenfor København som ikke behøvede støtte, f. eks. *Fyns Stiftstidende* i Søren Hempels tid, selv om provinsaviserne sjældent var meget politisk aktive. Endelig satte kongens af forf. ofte nævnte sparsommelighed, tillige et led i hans officielle politik, vel grænser for hvor meget han turde sprede sin indsats.

I et kapitel med titlen »Det liberale tyranni« skriver dr. Jensen (s. 17) at der hvor kampen om den offentlige mening fortrinsvis stod, nemlig i pressen, herskede de liberale fra omkring Christian VIIIs tronbestigelse enevældigt. Hovedparten af de konservative resignerede, dukkede sig og tav i følelsen af at have den overvejende opinion imod sig og i skræk for at blive sat i gabestokken af oppositionsbladene.[9] Noget er der om det. Man kender fra lignende situationer også i vore dage moderate gemytters uvillie mod at tage kampen op med en selvsikker og aggressiv opposition. Men helt så tavs som forf. giver indtryk af var konservatismen ikke når man foruden på de konservative blade (der ikke alle var understøttede) ser på tidsskrifterne, de mange pjecer og bogverdenen som helhed. Der var ikke få betydelige konservative foruden Ørsted som offentligt forsvarede enevælden eller i det mindste angreb de liberale i Christian VIIIs tid: højesteretsadvokat Salicath, P. G. Bang, Sibbern (både i pressen og i *Dikaiosyne* 1843), P. Hjort (der skrev i provinsbladet *Vestsjællandske Avis*), C. Molbech, Grundtvig, den dygtige agitator blandt bønderne Jac. Chr. Lindberg, Heiberg (*Intelligensblade* 1842–44 og vaudevillen *Valgerda* 1847), Søren Kierkegaard (bl. a. *En litterær Anmeldelse* 1846). Listen er langtfra fuldstændig. Adskillige af disse konservative indlæg er omtalt i O. Borchsenius: *Fra Fyrrerne* (1878–80), som ikke findes i forf.s litteraturfortegnelse. Dertil kommer naturligvis hvad de konservative sagde i stænderforsamlingerne og fik optaget i stændertidende. Forf.s delvise rehabilitering af den konservative presse kunde måske inspirere til videregående undersøgelser af den meget varierede konservatisme i Christian VIIIs tid. De er tiltrængt.

Der var altså adskillige begavede konservative der ikke var bange for at sige deres mening offentligt og som havde talent for polemik. Hvorfor måtte kongen så i sin personlige propaganda nøjes med en række i reglen

[9] Dr. Jensen bygger her fortrinsvis på udsagn af betalte loyale redaktører som skulde undskylde deres blades ringe kvalitet og som derfor ikke var helt uvildige vidner, men dog også på A. S. Ørsted, jfr. hans Af mit Livs og min Tids Historie I, s. 111.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

lidet fremragende journalister, der hyppigt måtte skiftes ud? Formodentlig bl. a. fordi ægte talenter nødig lader sig dirigere. Fru Heiberg fortæller i *Et Liv*[10] at kongen en dag kaldte Heiberg til sig og bad ham træde i hans tjeneste og med sin pen forsvare ham mod angreb. Kongen lovede Heiberg alle oplysninger der var nødvendige for at føre hans sag hjemme og i udlandet. Heiberg undskyldte sig imidlertid, iflg. fru Heiberg fordi han ikke følte sympati nok for kongen til at overvinde sin ulyst til at påtage sig et sådant arbejde, og fordi det forekom ham at det vilde være at sælge sin overbevisning. Heiberg var en af de liberales farligste angribere, men han var konstitutionelt sindet. Enevældens ihærdige og offervillige forsvarer Jac. Chr. Lindberg var kritisk mod gejstligheden, derfor nægtede man hans blad postforsendelsesret, og kongen forbigik ham endda trods kancelliets indstilling en gang ved besættelsen af et præsteembede.[11] At den loyale og hæderlige redaktør Peters kritiserede oppebørselsvæsnet var nok til at Christian VIII erklærede at han ikke mere vilde støtte ham (s. 173). Selv om netop Peters kunde tage sig visse friheder i sit blad, måtte den der som journalist gik i Christian VIIIs tjeneste finde sig i at skrive efter ordre og være beredt på ikke at angribe hvad kongen til enhver tid anså for væsentlige sider af sin politik eller af det enevældige system (s. 273f.). Det var naturligt set fra kongens synspunkt, men man forstår også at han alene af den grund havde svært ved at knytte fremragende penneførere til sit propagandaapparat som faste medarbejdere.

Det er ikke et flatterende billede af Christian VIII bogen giver. Af træk som forf. synes at anse for positive bemærker man kun kongens hemmelige direkte støtte til Fr. Fischer og P. C. Koch, den indirekte støtte til den dansksindede presse i Slesvig gennem *Beobachter am Sunde* (s. 190ff.) og hans smukke personlige forhold til Adler (s. 244). Forf. tager i sit sammenfattende kapitel klogt det forbehold at der er risiko for proportionsforvrængninger og forenklinger, når man som han bygger en karakteristik af Christian VIII på en enkelt side af hans kongegerning, at de negative sider der fremhæves i bogen ikke var ene om at præge hans personlighed, samt at de kan have gjort sig gældende med forskellig styrke på andre områder og antagelig har undergået »en vis tillempning« i hans regeringstid. Men dr. Jensen hævder også at kongens personlighed rummer »grundlæggende« træk der vanskeligt lader sig forene med hovedlinierne i A. D. Jørgensens og Axel Linvalds billeder af kongen som »henholdsvis den målbevidste statsmand og bannerfører for en ny tid og den bøjelige og opladte ånd« (s. 338).

Jeg vil her se bort fra A. D. Jørgensens opfattelse og gå ud fra at forf.

[10] 4. udg., 1944, I, s. 241.

[11] Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958, s. 358ff.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

(som jeg) er enig med den bedste kender af Christian VIIIs historie Axel Linvald i at kongen i høj grad manglede »politisk instinkt«.[12] Jeg er endvidere enig med dr. Jensen i at han i sin pressepolitik og ikke mindst i forholdet til Ostwald viste en vis stædighed, egenrådighed, modtagelighed for smiger og svaghed for tvivlsomme elementer, altså svigtende menneskekundskab. Men der er andre træk i forf.s karakteristik som ikke virker lige så overbevisende. Det er dèr hvor modsætningen mellem hans og dr. Linvalds opfattelse er mest påfaldende.

Linvald taler om at kongens beslutsomhed i årenes løb lammedes af »den voksende forståelse for alle anskuelsers relative berettigelse, der er livsvisdommens uadskillelige ledsager. ... Stillet overfor valget mellem troskab mod århundredgamle traditioner og eftergivenhed overfor et kaos af stridende interesser og nationale modsætninger manglede han evnen – og modet – til at træffe afgørende beslutninger, hvis virkninger han ikke kunde overse. I overensstemmelse med sin natur valgte han forsøget på at yde dem alle retfærdighed og håbede på snart ved indrømmelser, snart ved modforanstaltninger at holde kræfterne sammen indenfor det overleverede statsstyres hævdvundne rammer«.[13] Dr. Linvald tænker vel her især på kongens holdning til den nationale konflikt i monarkiet.

Dr. Poul Jensen mener det »turde gælde uden reservationer« at kongens personlige indsats i kampen mod oppositionspressen »vel kan have haft sin plads i en større politisk plan, der blandt sine forudsætninger havde en nøgtern bedømmelse af styrkeforholdet mellem venner og fjender i pressens verden, men at den osse bragtes til udløsning af kræfter i kongen, som denne ikke kontrollerede med sin fornuft, og osse beroede på en svigtende forståelse af de strømninger i samfundet, som modstanderne i pressen repræsenterede« (s. 338). Om ideerne bag kongens »konstruktive pressepolitik« hedder det: »For Christian VIII synes det at have ligget lige på grænsen til det aksiomatiske, at sanddruhed, godhed og retssans ikke var menneskelige fællesgoder, men fremfor alt attributter til den kongelige enevoldsmagt. I kongens velmenende og ophøjede reformværk manifesterede dyden sig således, mens i hans modstanderes mangel på værdsættelse lasten blottede sit fule ansigt. De herskende politiske modsætninger blev fra dette udgangspunkt mere end noget andet frugten af modpartens fordrejelses- og forførelseskunst og ensbetydende med folkets vildfarelse. I folkets retledning og den genskabte tro på monarkens overlegne visdom fandtes da nøglen til tvedragtens ophør og vejen til statens og alle borgeres velfærd« (s. 241). Forf. taler om kongens »politiske grundsyns firkantethed« (s. 248) og formoder at han troede at han »ved at arbejde i det skjulte bedre end ved åbenlys frem-

[12] Dansk biografisk Leksikon V, s. 144.
[13] Kong Christian VIII. Den unge Prins, 1943, s. 10.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

træden kunde bevare den upartiskhed, hvoraf han mente sig i besiddelse« (s. 339).

Dr. Linvalds billede af en tøvende konge med en usikker politisk linie ligger nærmere ved mit helhedsindtryk af Christian VIII, selv når jeg tager forholdet til Ostwald i betragtning. Jeg tror dr. Jensen bygger for meget på de stærke ord kongen skrev i forbigående hidsighed. At han engang i 1847 erklærede om Peters at han ikke mere var »stemt til at hjælpe denne uden tvivl slette person, der vælter sig ind på flere agtværdige embedsmænd« hindrede ikke at han nogle uger senere på trods af Adlers indstilling fortsatte understøttelsen og endda gav Peters forskud (s. 173). I januar 1842 irriterede *Corsarens* angreb på »alt bestående« ham så meget, at han anså det for »absolut fornødent at skærpede trykkefrihedslove forelægges stænderne« (s. 241). Men i maj s. å. kom den ovennævnte plakat om udvidelse af postforsendelsesretten, og kancelliet fik først ordre til at forberede revision af presselovgivningen halvtredie år senere, efter at den russiske regering havde klaget.

Og det var jo ikke mærkeligt at kongen blev irriteret på oppositionspressen. Historikerne har normalt set 1840ernes oppositionsblade i det forskønnende lys fra sejren 1848. Forf. indrømmer at deres metoder kunde være skrappe (s. 243), og en tiltrængt indgående analyse af tidens liberale presse vil formentlig afsløre en række fordrejelser og megen ensidighed. Christian VIIIs forgænger var populær og oppositionen mod ham lempelig i sin form. Den frimodige kritik af enevælden og dens apparat og bladenes polemiske metode efter tronskiftet må have været ubehageligt overraskende og kan have vakt bitre følelser hos kongen.

Men det er næppe nødvendigt at henvise til kræfter i ham, som han »ikke kontrollerede med sin fornuft« for at forklare det væsentlige i hans personlige pressepolitiske indsats. Vor generation, der har lært så meget om propagandaens betydning, burde kunne forstå at det i hans situation var naturligt at forsøge en »konstruktiv« modoffensiv, jfr. forf.s ovenfor citerede bemærkning s. 338. De kongelige direktiver om at de loyale blade skulde »bekæmpe alle usandheder og skæve fremstillinger i oppositionsbladene« o. l., forekommer mig ikke at tillade forf.s slutninger til en meget primitiv, stærkt følelsesladet forestillingsverden hos kongen (s. 242). At han søgte at skjule sit personlige forhold til de loyale blade behøver vel heller ikke anden forklaring end at den om hvem alle ved at han har betalt for at blive rost ikke har synderlig gavn af rosen. Erfaringer fra vore dage burde også have belært os om at det var taktisk rigtigt at Christian VIII søgte at skabe et positivt »image« af kongemagten (s. 242f.). Og der er intet besynderligt i at han vurderede monarkens betydning højere end en konstitutionel konge med rette kan gøre det.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Der forekommer mig at være noget anakronistisk i forf.s vurdering af Christian VIII. Hvis jeg har forstået ham ret mener han i grunden at kongen burde have været omtrent så hårdhudet overfor kritik som en moderne professionel politiker, og han er ikke fri for at veje Christian VIIIs forhold til oppositionspressen mod et ideal der har træk af en klog regeringsleders holdning til den lovlige parlamentariske opposition og opinion i befolkningen idag (se f. eks. s. 241ff., 337f.). Det er ikke rimeligt overfor den enevældige konge, navnlig når oppositionen truede både forfatningen i videste forstand og den dansk-tyske stats beståen. Begge dele var kongen efter traditionen og kongelovens lydende forpligtet til at forsvare, og det er forståeligt at han mente at have ret når han gjorde sin pligt.

Det er ikke det samme som at han forbeholdt sig evnen til at »skue sandheden« (s. 243). Denne påstand i bogen stemmer ikke rigtigt med at kongen (også efter forf.s mening) ofte bøjede sig for kancelliets mening. At hans politiske grundsyn var »firkantet« forekommer mig heller ikke at fremgå af hans handlinger, ikke engang i pressepolitikken, hvor han jo lempede lovgivningen efter stændernes kritik både 1842 og 1846. Det sidste initiativ var da også iflg. forf. et vidnesbyrd om »de gamle politiske fronters delvise optøning efter det nationale spørgsmåls opkomst« (s. 241). Men allerede 1842 imødekom regeringen de kongerigske stænders ønsker om en udvikling af forfatningen så meget, at den efter kancelliertallets forslag forelagde stænderne en plan om fælles stænderkomiteer for hele monarkiet, og opfordrede forsamlingerne til kritik af statsfinanserne.[14] Inden sin død gav kongen jo også efter i det der var hovedsagen, og accepterede i princippet tanken om en fri forfatning. Da talte han i hvert fald ikke om at retlede det vildfarne folk. Han skrev derimod at »tidsånden som overalt gør sig gældende også her udøver sin indflydelse på den offentlige mening«, og mente at det gjaldt om ved imødekommenhed i tide at hindre opinionen i at »tiltrodse sig« en for radikal konstitution ved tronskiftet.[15]

Men rigtignok kneb det for Christian VIII at komme opinionen imøde *i tide*. A. S. Ørsted beklagede at bl. a. plakaten 1842 kom så sent: »Indrømmelser der gøres efterhånden dråbevis og med tilsyneladende uvillie, får let udseende af at være regeringens halvt afnødte, de finder derfor kun liden påskønnelse og er ikke uden skade for regeringens anseelse«.[16] Dr. Linvald mener at det vidner om kongens politiske forståelse at han i sine sidste leveår anede nødvendigheden af et folkestyre,

[14] Hans Jensen: De danske Stænderforsamlingers Historie II, s. 316ff. og Hist. Tidsskr. 10. rk. V, s. 440.

[15] Niels Petersen: Betænkninger fra Christian VIIIs tid om styrelsen af det danske monarki, 1969, s. 363f.

[16] Af mit Livs og min Tids Historie I, s. 112.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

men at han viste svigtende politisk handlekraft når han til det sidste undlod at drage konsekvensen og ikke tilstrækkeligt forberedte en fri forfatning.[17]

I sin afsluttende vurdering (s. 272ff.) siger dr. Jensen mange kloge ting om de negative følger af kongens fordækte understøttelse af pressen – negative for de pågældende blade og journalister, der tabte bevægelsesfrihed og anseelse, negative for kongen og det enevældige system, der afslørede nye svage punkter. Han tilføjer naturligvis at oppositionsbladenes hyppige omtale af disse træk ikke var ensbetydende med at de fik tilsvarende politiske konsekvenser, og at pressens og altså også de understøttede blades politiske indflydelse ikke lader sig bestemme. Af bogen synes i hvert fald at fremgå at *Berlingske Tidende* og *Dagen* ikke var dårlige blade, og at de var egnede til at sprede loyale synspunkter også i provinsen (s. 73). Og tilsidst fik kongen takket være sin stædige understøttelsespolitik i *Beobachter am Sunde* et organ hvis journalistiske kvalitet blev anerkendt også af politiske modstandere (s. 185f.). Kongens forhold i arvefølgesagen vurderer forf. derimod udelukkende negativt. »Det åbne brev betegnede den desperate udgang på et politisk-videnskabeligt illusionsnummer, bragt på scenen af forblindelsen, egenrådigheden og afmagten – og applauderet af godtroenheden« (s. 198). Forf. virker ikke altid ved *understatement*.

H. P. Clausen kaldte i sit foredrag på det nordiske historikermøde i Bergen om den udenrigspolitiske baggrund for det åbne brev udstedelsen et fejlgreb som Christian VIII havde hovedansvaret for. Men han tilføjede at det næppe var berettiget at dømme kongen for hårdt. Arveproblemer, nationale modsætninger og stormagtsinteresser var vævet sammen så en samlet løsning af problemerne var umulig. Heller ikke kongens kritikere kunde anvise farbare veje til et gunstigt resultat.[18] Det samme kan vel siges om Christian VIIIs forgæves forsøg på at stabilisere helstaten ved at besværge de nationale modsætninger. Da de skærpedes til uforsonlighed blev opgaven umulig. Erfaringerne fra Frederik VIIs tid tyder ikke på at en fri forfatning indført nogle få år tidligere havde gjort vanskelighederne for det samlede monarkis beståen mindre.

Uanset om man kan acceptere hele forf.s karakteristik af Christian VIII er det fortjenstfuldt at han har sat de ældre opfattelser under debat. I sin helhed er hans bog ved sin indtrængende analyse af begrænsede men vigtige problemer et særdeles værdifuldt bidrag til belysning af enevældens sidste fase i Danmark. Som arbejdspræstation er afhandlingen så meget mere imponerende som den for en stor del er skrevet mens forf.

[17] Den unge Prins, s. 6.

[18] Det nordiske historikermøte i Bergen 1964, Beretning, 1966, s. 36.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

var gymnasielærer i en provinsby, fjernt fra de store arkiver og biblioteker og uden nær kontakt med et forskningsmilieu. Den burde inspirere andre historikere i en lignende situation til ikke at give afkald på videnskabeligt arbejde.

POVL BAGGE

ERIK HELMER PEDERSEN: Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914–1966. København, Gyldendal, 1971. 616 s. Ill. 98,00 kr. Indb. 122,00 kr.

På sin 100-årsdag i 1966 udsendte Det danske Hedeselskab som første del af et stort anlagt jubilæumsværk bogen *Det indvundne Danmark*, der skildrer selskabets historie frem til 1. verdenskrig (jvf. HT 12. rk. II, s. 483ff.). Da forfatteren dr. Fridlev Skrubbeltrang på grund af andre forpligtelser ikke kunne påtage sig at udarbejde værkets anden del, blev den overdraget til hans tidligere elev, amanuensis ved Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet Erik Helmer Pedersen, som med det nu foreliggende bind har ført selskabets historie frem til jubilæumsåret.

Forfatteren fremhæver i sit forord nogle af de vanskeligheder, han har været oppe imod. Som det anstår sig en ærbødig og sandhedskærlig elev erkender han, at dansk landbohistories førstemand med første bind har sat en standard, som det ikke er let at leve op til. Hertil kommer, at et samtidshistorisk stof stiller særlige krav og sætter visse grænser, som må respekteres. Den største vanskelighed er dog nok, at Det danske Hedeselskab er en så uhåndterlig størrelse med en så speget udvikling og en så mangesidet og ofte indirekte virkeform, at det nærmer sig det umulige at få kram på det.

Forf. oplyser, at det har været overladt til ham selv at administrere de nødvendige begrænsninger, herunder hensynet til endnu levende personer. Hedeselskabet har med en påskønnelsesværdig liberalitet, som karakteriserer afdøde direktør Frederik Heick, ladet ham arbejde helt på egen hånd og uden påbud og anvisninger af nogen art. Lad det være sagt straks, at friheden, så vidt man kan skønne, er forvaltet skønsomt og forsvarligt. At resultatet ikke er blevet så helstøbt et værk som første del, bør man næppe laste forf. for. Både han og Hedeselskabet kan stå sig ved det endda, også på trods af de indvendinger, som siden skal anføres, og som især rejser sig af vanskelighederne med at få det uformelige stof under kontrol.

»En historisk undersøgelse og ikke et bredt anlagt festskrift«, kalder forf. (s. 20) sin bog. Sandheden er dog nok, at den er begge dele, hvilket ikke er spor odiøst. Men man kan måske nok mene, at en enkelt specialundersøgelse dominerer for stærkt og bringer værket noget ud af balance.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Jeg tænker på den meget detaljerede fremstilling af Th. Claudi Wesths udbrud og dannelsen af Statens Grundforbedringsvæsen, der optager mere end $^1/_3$ af bogen. En vigtig begivenhed i Hedeselskabets historie! Javel, men er det alligevel ikke at bygge *for* stærkt på de forhåndenværende kilders princip at oplyse, hvilken dato og hvilket klokkeslet de første møbler ankom til en institution, i hvilken Det danske Hedeselskab ikke har lod eller del?

Med værkets titel antyder forf., at hans hovedærinde er at skildre de forskydninger i Hedeselskabets virksomhed, som under ydre omstændigheders tvang og ganske stærke indre brydninger har fundet sted siden Enrico Dalgas' død. En »selskabspolitisk undersøgelse« kalder forf. sit arbejde og understreger dermed, at det ikke så meget er de konkrete opgaver, Hedeselskabet i de behandlede 50 år har løst, ja end ikke summen af dem, han vil redegøre for. Han diskuterer (s. 16) muligheden af denne fremgangsmåde, men forkaster den til fordel for den selskabspolitiske synsvinkel.

Fremstillingen falder i 5 hovedafsnit af meget ulige længde og karakter. Det første og største er på ca. 320 sider. Det fjerde og mindste på netto $4^1/_2$ side. Hertil kommer en indledning, der introducerer de hovedproblemer, forf. vil beskæftige sig med, og et afsluttende afsnit med »opsummerende bemærkninger«, et engelsk resumé, kilde- og litteraturfortegnelse samt person- og sagregistre.

Blandt de problemer, forf. diskuterer i indledningen, er også historikerens problemer over for den opgave at skulle skrive virksomhedshistorie. »Ud fra en relevant problemstilling må han undersøge de foreliggende kildeudsagn og derefter vurdere den stedfundne udvikling i hovedtræk« (s. 20). Denne og nogle følgende betragtninger kan man naturligvis tilslutte sig, men fristes dog til at spørge, om der som indledning til Hedeselskabets historie er større behov for at præcisere de grundprincipper, en historiker arbejder efter, end i et hvilket som helst andet værk. – Kort og godt: forfatteren er for snakkesalig, hvorved bogen svulmer mere op, end rimeligt er. Andre eksempler skal anføres senere.

I 1. hovedafsnit »Grundforbedring og hedesag 1913–33« skildres meget udførligt, hvorledes Hedeselskabets virksomhed i stigende grad spaltes op mellem de to hovedområder: grundforbedring og hedeudnyttelse, fortrinsvis til skovdrift. Siden Enrico Dalgas' død i 1894 varetog hans søn Chr. Dalgas plantningssagen, mens Th. Claudi Westh var leder af grundforbedringsvirksomheden. Forf. graver dybt i problemerne omkring de to mænd og deres virksomhedsområder. Selv om man, som antydet, kan mene, at han tildeler disse forhold lovlig stor vægt, må man erkende, at det *er* en meget vigtig periode i selskabets historie, vel i virkeligheden den eneste, hvor eksistensen har stået på spil. Det var i disse år, at en ny tids krav fremtvang den største justering i selskabets

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kurs. Mange elementer indgår i denne omstillings- og brydningsproces. Stort set var tilplantningen et tilbagelagt stadium. Nu stod hedeplantagerne i en temmelig uproduktiv tilstand og ventede på, at hugsten og dermed et udbytte kunne tage sin begyndelse. Samtidig stillede dansk landbrug stigende krav til jordens ydeevne og åbnede derved nye arbejdsfelter på grundforbedringsområdet. Under verdenskrigen accentueredes kravet, og den iderige og dynamiske Claudi Westh, der nok i grunden var en sandere arvtager efter gamle Dalgas end dennes egen søn, ønskede i samvirke med landbrugets organisationer, som han ville have med i selskabets ledelse, at sætte stærkt ind på denne front. Han fandt imidlertid Hedeselskabets rammer for snævre og ledelsen for træg og brød derfor i 1918 ud og fik skabt Statens Grundforbedringsvæsen, der skulle virke for grundforbedring også af den normale landbrugsjord, ikke blot de marginale områder, som var Hedeselskabets traditionelle arbejdsfelt. Denne virksomhed skulle støttes på låneordninger, der ikke mindst for de små og dårligst stillede jordbrugere var en forudsætning for fremgang. Men foruden saglige modsætninger spillede også en art generationsskel og personlige modsætninger samt forskelligt politisk tilhørsforhold ind. Tilsammen skabte disse og flere andre komponenter et speget spil, der, ikke mindst ved J. C. Christensens indsats gennem nedsættelse af den såkaldte hedekommission, i første omgang endte med, at Claudi Westh trak det korte strå, at Hedeselskabet ved nedlæggelsen allerede i 1921 af Statens Grundforbedringsvæsen igen overtog hovedrollen på grundforbedringsområdet, og at staten samtidig fik repræsentation i selskabets bestyrelse ligesom også landboforeningerne og husmandsforeningerne. På en vis måde havde Claudi Wesths tanker sejret samtidig med, at han selv blev kørt ind på et sidespor. Det blev derefter J. C. Christensens indsats som bestyrelsens formand 1921–30 at stabilisere forholdet mellem de to virksomhedsområder og skabe øget fasthed i selskabets ledelse.

Sideløbende med dette hovedtema, der betragtet på nærmere hold rummer overordentlig mange facetter, som forf. med imponerende flid har sat sig grundigt ind i, behandles i dette hovedafsnit også de øvrige sider af Hedeselskabets virksomhed. Værd at nævne er de omfattende kulturtekniske arbejder, som i de første år varetoges med stor dygtighed af ingeniør Kr. Thomsen. Også moserne spillede en betydelig rolle, dels som opdyrkningsobjekt og dels som brændselsreserve, især naturligvis i krigsårene 1914–18.

I 2. hovedafsnit behandles perioden 1933–1946 med hovedvægten på den rolle, Hedeselskabet i 30rnes kriseår og under 2. verdenskrig spillede som det, forf. kalder »direktorat for krisetidsforanstaltninger«. Som følge af den store arbejdsløshed i landbrugskrisens kølvand og i de første krigsår var regering og rigsdag af beskæftigelsesmæssige grunde

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

indstillet på stærkt at fremme de aktiviteter, selskabet stod for. Støtten både til Hedeselskabet som sådant og til de privatpersoner og sammenslutninger, der ønskede projekter gennemført, blev øget klækkeligt. Direkte tilskud til arbejdsløn, når der beskæftigedes arbejdsløse, supplerede billige statsgaranterede lån. Den socialdemokratisk-radikale regering søgte den betingelse gjort gældende, at aflønningen skulle være tarifmæssig. Dette princip var landbruget og de borgerlige partier ikke indforstået med, hvorfor det måtte modereres til, at lønnen skulle være den på egnen sædvanlige. Efter at regeringspartierne havde erobret flertallet også i landstinget i 1936, kunne tarifklausulen dog gennemføres. Under krigen kom moserne endnu engang i forgrunden, ligesom der selvsagt blev en hidtil ukendt interesse for plantagernes udnyttelsesmuligheder, ja, så stærk, at den kunne give anledning til bekymring. En i 1940 vedtaget landvindingslov satte for alvor Kulturteknisk Afdeling i travl aktivitet. Det var et væsentligt punkt i Hedeselskabets politik i disse år overfor det beskæftigelsesmæssige aspekt tillige at understrege det landbrugsmæssige eller produktive som det, der under mere normale forhold skulle bære virksomheden oppe og udviklingen fremad.

Med afslutningen af 2. verdenskrig begyndte nye perspektiver i samfundsudviklingen at tone frem. Den industrielle udvikling accellererede som aldrig før. Allerede i 1954 oversteg industriproduktionens andel i bruttonationalproduktet landbrugets, og i 1961 overhalede industrieksporten landbrugseksporten. Også denne udvikling kom til at præge Hedeselskabets virksomhed, som det skildres i 3. hovedafsnit »Hedeselskabet i landbrugets tjeneste under Danmarks industrirevolution 1946–1959«. Med en fiks omskrivning af det motto, som ofte er anvendt på Hedeselskabets ældre historie, kalder forf. et underafsnit »Hvad indad tabes, skal udad vindes«. Med byernes vækst og vejnettets udbygning gnavede det moderne industrisamfund løs på landbrugsjorden uden smålige hensyn til dens kvalitet. Hvad var mere nærliggende end efter hollandsk mønster at søge erstatning for dette jordtab ved landvinding på søterritoriet? Omfattende kortlægninger og undersøgelser af Danmarks lavtvandsområder blev sat i gang, og Hedeselskabet kunne i begyndelsen af 1950erne pege på 73 vandområder, dækkende 107.000 ha med tilhørende randområder på 26.000 ha som egnede landvindingsmuligheder. Dette var unægtelig en sag, der på sin vis havde en slående lighed med den gamle hedesag. Den væsentligste forskel var, at landvindingsprojekterne ikke blev udført. Blandt årsagerne anføres protester fra fiskeriorganisationerne, jagtvenner og – som et særligt tidens tegn – naturfredningstilhængere. Men den afgørende grund var nok, at samfundet, som forf. siger (s. 447) »ikke længere tilkendte landbrugets interesser den absolutte førsteprioritet«. Det blev derfor mere på de traditionelle grundforbedringsområder, især dræning, og på det agrar-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tekniske undersøgelses- og forsøgsfelt, bl. a. med jordbundsanalyser og forsøg med kunstig vanding, at selskabet kunne yde bistand til det landbrug, der var kommet i defensiven. På alle virksomhedsområder blev efterkrigstiden præget af store tekniske fremskridt, bl. a. en plov, der kunne gå mere end en meter i dybden, hvilket dog hurtigt viste sig at være for meget af det gode. Ikke sært, at det med sådanne mastodonter i opdyrkningens tjeneste blev nødvendigt at frede hede, hvis mindet om den skulle bevares. Med det Hedeselskabet nært stående Jydsk Landvinding A/S som økonomisk garant indviedes i 1953 den 2000 ha store Kongenshus Mindepark for hedens opdyrkere.

På et enkelt punkt fører forf. fremstillingen helt op til 1970. Dette år gennemførtes en lov, der stort set begrænsede landvinding til allerede dyrkede arealer, og Hedeselskabet gennemførte en vedtægtsændring, der optog landskabspleje blandt dets formål på linie med skovplantning og vandløbsregulering. Herom berettes i 4. hovedafsnit »Naturpleje og arrondering af jord- og skovbrugsarealet 1959–1966«. I denne periode gennemførtes det omstridte Skjernå-projekt, som vel mere end noget andet foretagende har skabt røre om Hedeselskabets forhold til den jyske natur. Allerede i århundredets begyndelse havde Jeppe Aakjær sat Hedeselskabet på anklagebænken. I en kronik i 1909 udnævnte han selskabet til jysk naturs »Indre Mission« og Chr. Dalgas med følge til »Bjergfyrsapostle«. Nu havde Aakjær omsider fået så stort følgeskab, at Hedeselskabet måtte tage kritikken alvorligt. Det blev Frederik Heick, der som direktør fra 1959 tog udfordringen op i positiv ånd og ledte Hedeselskabet ind i den saglige debat om disse problemer, der førte til vedtægtsændringen. Den ændrede holdning blev det selvsagt så meget lettere for selskabet at indtage, som marginalområdernes produktive betydning var stærkt svindende under landbrugets affolkning. En anden omstændighed, som nok vil medvirke til at skaffe Hedeselskabet tilgivelse for fortidens synder, er, at det har optaget spildevandsrensning som en af sine væsentlige aktiviteter under Teknisk Afdeling.

Om Det danske Hedeselskab som organisation handler 5. hovedafsnit. Den folkelige baggrund var en medlemsskare af noget skiftende omfang. Det kan næppe overraske, at krigsårene af både praktiske og nationale grunde medførte en betydelig medlemstilgang, hvorefter tallet holdt sig på 17–18.000, indtil en vis tilbagegang satte ind i 1960erne. Medlemskredsen fordeler sig over hele landet, men har sine tyngdepunkter i det større jyske landbrug og de jyske byers borgerskab. Selskabets øverste myndighed var og er repræsentantskabet, dels valgt på amtsbasis af de menige medlemmer, dels udpeget af repræsentantskabet selv. Administrationens top er bestyrelsen, og i den fik Landbrugsministeriet som nævnt et medlem ind i 1921 samtidig med, at landboforeningerne og husmandsforeningerne blev repræsenterede med hver

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

et medlem. I 1932 styrkedes det statslige element med endnu 2 medlemmer udpeget af Landbrugsministeriet, en følge af de stærkt forøgede statsmidler, selskabet fra da af kom til at arbejde med. Samtidig med den øgede statslige indflydelse er der i administrationen sket en gradvis tilnærmelse til normal centraladministrativ praksis, ligesom de ansatte har nærmet sig stedse mere til almindelig tjenestemandsstatus. Disse ændringer har tildels været prisen for at bevare Hedeselskabets private status, og de har heller ikke været større, end at selskabet har kunnet fastholde en såpas ubureaukratisk smidighed, at staten har kunnet drage særlig nytte heraf, når ekstraordinære forhold krævede hurtig og meget fleksibel indsats, f. eks. i arbejdsløshedsårene og under krigene.

Forf.s kildegrundlag er naturligvis først og fremmest Hedeselskabets eget arkiv i alle dets øjensynligt noget spegede forgreninger. Desuden er benyttet arkivsager i Landbrugsministeriet og Arbejds- og Socialministeriet samt Statens Planteavlsudvalg. Venstres og Det radikale Venstres arkiver samt Folketingets finansudvalgs protokoller er også inddraget. I det omfang, de er bevaret og har kunnet opspores, er privatarkiver efter de hovedagerende i Hedeselskabet benyttet, tildels suppleret med mundtlige oplysninger fra endnu levende personer eller fra afdøde personers slægtninge. At Hedeselskabets tidsskrift, Rigsdagstidende og i øvrigt de relevante trykte kilder og den trykte litteratur er udnyttet, siger sig selv. Alt i alt et meget omfattende materiale med højst forskellige muligheder for at belyse personer, begivenheder og problemer. Det omfattende arkiv, som Th. Claudi Westh har efterladt, har givet særlige muligheder for at trænge ind i problemerne omkring hans stilling i og uden for Hedeselskabet, muligheder der, som tidligere antydet, er udnyttet næsten for intensivt til skade for balancen og overblikket – i hvert fald for læseren.

Forf. har utvivlsomt arbejdet under et vist tidspres, hvad der i nogen grad præger fremstillingen, som er blevet for bred. Et i og for sig tiltalende ønske om at gøre stilen levende har virket i samme retning og tværtimod hensigten vanskeliggjort tilegnelsen. Enkelte eksempler skal anføres. »En kommission med den overordentlig fredsommelige betegnelse Det erhvervsøkonomiske Raad havde til opgave . . .« (s. 421); ». . . den egentlige landbrugsjord eller »agermarken«, som man mere poetisk benævnede denne del af landbrugsarealet« (s. 33). Se også den malende skildring af 1. verdenskrigs udbrud (s. 57f.) eller af rejsegildet på Vestre Skole i Viborg (s. 393): »Når børn og unge mennesker for fremtiden kastede sig ud i barrer og tovværk, medens kommandoer fra martialske gymnastiklærere pressede lydbølger mod vægge og loft, kunne de ansvarlige myndigheder være sikker på, at overtømmeret stod sin prøve. Det var nemlig *dansk* tømmer . . .«. En omskrivning af »fanger fra Sdr. Omme« til »'pensionærer' fra det nærliggende hedehjem af samme navn«

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

(s. 430) er naturligvis ganske vittig, men fremmer faktisk ikke en hurtig opfattelse af tekstens indhold. Irrelevant i sammenhængen er det (s. 416) at oplyse kontorchef Knud Friis-Jespersens senere karriere som amtmand. Helt uforståelig bliver forf. s. 571: »Den klarøjede holdning til de politiske realiteter har til tider givet det indtryk, at selskabet egentlig befandt sig bedst i ophøjet ensomhed. Den isolerede stilling er givet selvsagt . . .«. – Lad dette være nok. Problemet er fremdraget, fordi det unødvendigt har givet bogen et omfang, der meget vel kan skræmme en del læsere bort, mens andre måske kører fast i detaljerne og de sproglige snørkler. Det er synd, for bogen har jo ærinde længere ud end til Hedeselskabets funktionærer og en snæver kreds af faghistorikere.

Også af den grund er det lidt ærgerligt, at bogen har »selskabspolitisk« slagside. Det skal villigt erkendes, at det selskabspolitiske aspekt er vigtigt, og det er forståeligt, at det i særlig grad har fanget forf.s videnskabelige interesse. Men man kommer ikke uden om, at der af et værk som dette ventes en universalbeskrivelse af Hedeselskabet og dets virksomhed. Og betragtet under den synsvinkel savner man mere konkret og systematisk fremstilling på i hvert fald to områder.

Forf. taler ofte i forbigående om distrikterne, bl. a. s. 514: »Selskabets kontakt med 'kunde'- eller 'forbruger'-kredsen rundt omkring i landet varetages af de lokale distriktskontorer, når man ser bort fra laboratoriets virksomhed. På mange måder har hvert distrikt sin egen historie og udviklingsgang, og det indebærer ofte en ret stor selvstændighed i forhold til Viborg«. Det var vel på den baggrund rimeligt, om distrikterne havde fået en samlet beskrivelse. Hvor mange var der, og hvilke områder dækkede de enkelte distrikter? Hvem ledede dem, hvor mange personer beskæftigede de, og hvorledes var deres kompetance? Svar på disse og flere andre spørgsmål er nødvendige for en konkret opfattelse af Hedeselskabets organisation og virkeområde, rent bortset fra, at det vel måtte være en naturlig opgave for bogen at tjene som opslagsværk.

Det andet område, hvor anmelderen savner mere konkret besked, er hele feltarbejdet i videste forstand. Rundt i bogen omtales de hovedaktiviteter, selskabet beskæftigede sig med, og som eksempler anføres enkelte konkrete projekter. Men alt tjener det hovedformål at skildre den selskabspolitiske linie. Det er allerede nævnt, at forf. diskuterer og forkaster den mulighed at behandle »alle tænkelige sags- og emneområder«. Det er umiddelbart indlysende, at man ikke kan eller bør omtale hver dræning, hver udført vandløbsregulering eller hver ejendom, som ved Hedeselskabets medvirken er blevet merglet. Men en middelvej skulle synes mulig. Ville det f. eks. ikke være naturligt i hovedtrækkene at skildre et så stort og omstridt projekt som Skjernå-projektet og andre af de meget store opgaver? Ville det ikke tillige være både naturligt og muligt i en vis periodisk og geografisk sammenfatning, gerne i tabelform, at give et

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

samlet overblik over virksomheden på de enkelte områder? Det skal indrømmes, at der findes enkelte tabeller med tilløb hertil, men de er spredte og utilstrækkelige. I øvrigt savnes en fortegnelse over dem. I tabel 1 (s. 242–43) oplyses om mergelvirksomheden, men kun fra 1914 til 1926. Tabel 2 (s. 260) belyser tørvefremstillingen, men kun fra 1913 til 1922. Tabel 3 (s. 308) behandler Hedeselskabets plantageanlæg 1907–1931 og siger i øvrigt fejlagtigt, at tallene er »i 1000 ha«. I så fald skulle der i 1931 have været 1,65 mill. km² nåleskov i Jylland! Tabel 4 (s. 453) oplyser for årene 1938, 1950 og 1960 dræningsarbejdets fordeling efter brugsstørrelser, men kun for Viborg- og Odensedistrikterne. Jeg tør naturligvis ikke uden nærmere kendskab til kildematerialet hævde, at det ville være muligt, men nok, at det havde været ønskeligt, om denne virksomhed havde været noget mere omfattende belyst. I en oversigt (s. 484) over ejerforholdene til småplantager oprettet under Hedeselskabets medvirken 1914–66 oplyses, at den næststørste ejergruppe (med 190 plantager) består af »Erhvervsdrivende«. Det er en noget snæver og udefineret betegnelse, såsom listen i øvrigt omfatter bl. a. gårdejere, selskaber, storlandbrugere, forstmænd, landmænd, erhvervsdrivende i København, husmænd, boelsmænd, skovejere, erhvervsdrivende i udlandet m. fl. I tabel 8 (s. 544) oplyses Hedeselskabets driftsindtægter 1914–64/65. De flyder af 5 kilder: medlemsbidrag, legater og fonds, erhvervsindtægter, refusioner og statstilskud. Forskydningen mellem disse indtægtskilder er naturligvis iøjnefaldende. Men forf. burde have foretaget en sammentælling, hvorved den læser, der ikke har en regnemaskine ved hånden, straks kunne se, at de samlede driftsindtægter i 1914 var 345.000 kr. og i 1964/65 30.226.000 kr. – altså godt på vej mod en 100-dobling. Ville det for øvrigt have været muligt at meddele en statusoversigt?

Efter disse indvendinger skal det fremhæves, at forf. har været meget betænkt på at afbøde værkets uoverskuelighed med både den indledende oversigt, afsnittet med opsummerende bemærkninger og sidst, men ikke mindst, det fyldige engelske resumé. Hertil kun den lille undrende bemærkning, at der i resuméet indføres momenter, som ikke forekommer i teksten, f. eks. vil man forgæves søge regeringen Knud Kristensen omtalt andre steder end her. På en vis måde fornemmes det, som om det først er med udarbejdelsen af resuméet, at forf. har fået stoffet under fuld kontrol.

Bogens registre lader lidt tilbage at ønske m. h. t. konsekvens, f. eks. er aa inde i navne sat foran a, men som begyndelsesbogstav sidst i alfabetet. I øvrigt vil man også i registret forgæves søge Knud Kristensen, da det, uden at det er oplyst, ikke omfatter resuméet.

Som det formentlig vil være fremgået, går indvendingerne mod det foreliggende arbejde mest på praktiske og formelle forhold. At vi i an-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ledning af Det danske Hedeselskabs 100-års jubilæum har fået en virksomhedshistorie af solid videnskabelig karat, kan ikke anfægtes. Skulle der i fremtiden, som der i fortiden har været nogen tilbøjelighed til det, opstå mytedannelser omkring Hedeselskabet, hvad dog næppe er sandsynligt, sker det i hvert fald ikke med støtte i Erik Helmer Pedersens arbejde så lidt som i Fridlev Skrubbeltrangs første del.

JENS HOLMGAARD

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Nyt fra historisk videnskab

MØDER

Det nordiske historikermøde i København i dagene 8.–12. august 1971 blev med sine næsten 500 deltagere det største af de 15 nordiske historikermøder, der har været afholdt siden institutionen indstiftedes i Lund 1905. For arrangørerne var det nok en lettelse, at deltagerantallet ikke nåede endnu højere op. Universitetets festsal kunne ikke have rummet mange flere tilhørere, da mødets præsident, professor Aksel E. Christensen åbnede det første plenummøde den 9. august. Historisk Institut havde etableret et serviceapparat, der varetog sine opgaver til alles tilfredshed.

Som i Bergen 1964 og Helsingfors 1967 (jvf. HT 12. rk. III, s. 257) havde mødet i København to hovedemner, belyst i trykte rapporter, der var udsendt i forvejen. At det er en kraftpræstation at få disse rapporter færdige til tiden vidste en del i forvejen, og dette mødes sekretær, universitetslektor Kai Hørby, véd det nu bedre end nogen anden. Det første hovedemne var »Emigrationen fra Norden indtil 1. Verdenskrig«, i rapporten behandlet af Andres A. Svalestuen (Norge), Sune Åkerman (Sverige), Reino Kero (Finland), Kristian Hvidt (Danmark) og Bjarni Vilhjálmsson (Island). Rapporten om mødets andet hovedemne »Den nordiske Adel i Senmiddelalderen« rummer bidrag af Ole J. Benedictow (Norge), Troels Dahlerup (Danmark), Kjell-Gunnar Lundholm (Sverige) og Jerker A. Eriksson (Finland). Historikermødets arbejdsudvalg havde ved et forberedende kollokvium i 1970 søgt at tilvejebringe en rimelig koordination af bidragene, hvad der på ingen måde havde medført ensretning – i flere tilfælde er forfatternes særlige interesseområde indenfor emnet tydeligt tilgodeset – men dog uden tvivl har været anstrengelsen værd. For afviklingen af plenum-diskussionerne om disse hovedemner var det en lige så utvivlsom fordel, at en erfaren forsker indenfor hvert felt, henholdsvis professor Ingrid Semmingsen (Oslo) og professor Erling Ladewig Petersen (Odense), indledningsvis analyserede og kommenterede de foreliggende rapporter, således at de gentagelser, der tidligere har præget tilsvarende debatter, blev undgået. En anden tradition, nemlig at formiddagens plenarmøde efterfølges af et kollokvium om eftermiddagen, var derimod opretholdt, og med rette.

Den omstændighed, at det nordiske historikermøde denne gang disponerede over fire egentlige mødedage, mod som hidtil vanligt tre, lod de almindelige foredrag komme bedre til deres ret overfor drøftelserne af de store fællesemner. Det er nok rigtigt, som Aksel E. Christensen skriver i mødeprogrammets ind-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ledende betragtninger over de nordiske historikermøder gennem tiderne, at disse foredrag ville være en historiografisk undersøgelse værd, ikke mindst fordi de mere og mere præges af fremlæggelsen af aktuelle forskningsresultater end af de store navne. Hermed skulle der også være gode muligheder for at skabe den kontakt mellem forskere med fælles interesser, som er mødernes vigtigste opgave. Her skal ikke gøres forsøg på at fremhæve enkelte af de i alt 18 foredrag, der blev holdt i de tre sektioner, men blot noteres, at foredrag med politisk historisk og personalhistorisk indhold ret nøje opvejedes af foredrag med emne fra økonomisk og social historie, hvortil kom et enkelt historieteoretisk foredrag. Kun ét foredrag hentede sit emne uden for Norden. Som efter Helsingfors-mødet vil samtlige foredrag blive trykt in extenso i den beretning, der forventes udsendt i nærmeste fremtid.

På mødets sidste dag drøftedes på professor Aksel E. Christensens initiativ mulighederne for et samarbejde mellem de nordiske historiske foreninger og tidsskrifter, samlet om tre hovedpunkter: 1) gensidige favørpriser, svarende til den på historikermødet i Helsingfors 1931 gennemførte ordning, der fungerede til ind i 1950'erne, 2) et samarbejde m.h.t. orientering om den historiske forskning i udlandet, og 3) en forbedring af mulighederne for at orientere den øvrige verden om nordisk historieforskning, snarest gennem et nyt nordisk tidsskrift på et eller flere hovedsprog. Det kan ikke påstås, at der var almindelig enighed om betimeligheden af de fremsatte forslag, men nok, at stemningen var overvejende positiv, især m.h.t. det første punkt, som da også vil blive realiseret fra nytår 1973.

Der er tradition for afholdelse af ekskursioner i tilslutning til de nordiske historikermøder, en mindre på en af mødedagene, en større dagen efter mødets officielle afslutning. Mødet i København dannede ingen undtagelse. Der var på anden mødedag mulighed for at vælge mellem seks ekskursionsmål i København og omegn, og efter mødet deltog et repræsentativt udsnit af mødedeltagerne i en fælles udflugt til Sorø, hvorfra én gruppe satte kursen mod Trelleborg og Kalundborg, en anden mod sydsjællandske herregårde.

Hertil kommer dog, at selve mødets afslutning var en ekskursion i sig selv. Kronborgs riddersal dannede ramme om det afsluttende foredrag, hvor professor Sven A. Nilsson redegjorde for svensk krigsmagt og statshusholdning i 1600-tallet ved overgang fra krig til fred og afslutningsvis bød velkommen til næste nordiske historikermøde i Uppsala 1974. Med Kronborg, Helsingør og Marienlyst som skueplads gav de danske arrangører mødet den bedst tænkelige afslutning.

SVEND ELLEHØJ

NORDISK arkivsamarbejde har lang tradition, gående fra arkivudvekslinger og -overenskomster over fælles undersøgelser i Vatikanet, Moskva og Berlin til udgivelsen af kvartalstidsskriftet *Nordisk Arkivnyt*. I 1935 tog den daværende svenske rigsarkivar Helge Almquist initiativ til at man i forbindelse med et almindeligt nordisk historikermøde desuden arrangerede en nordisk arkivdag til drøftelse af fælles problemer. Denne institution har vist sig levedygtig: der er mange fælles problemer. I tilknytning til historikerkongressen i København mødtes nordiske arkivfolk da for 10. gang til arkivdag 7.–8. august 1971. Forhandlings-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

emner var 1) Registrering af store moderne arkiver (»massearkivalier«) og 2) Arkivernes placering i den historiske forskning. Indlæg fra arkivdagen findes trykt i *Arkiv* 3. bd., 1971, s. 327–46, i *Heimen* XV, 1972, s. 529–38 og i *Arkiv, Samhälle och Forskning* nr. 14, 1972, s. 7–12.

De to forhandlingsemner afspejler væsentlige og komplementære sider af arkivernes aktuelle situation i samtlige nordiske lande, kort formuleret som arkivmassernes voksende pres og forskningens voksende krav. Den eksplosionsagtige udvikling af den offentlige administration har skabt et hidtil uoverkommeligt registreringsproblem, idet de traditionelle registreringsformer er utilstrækkelige til at gøre de moderne arkivaliemasser umiddelbart tilgængelige for forskningen. De nordiske arkivstyrelser var enedes om på arkivdagen at redegøre for registreringsproblematikken inden for visse centrale fonds, og der fremkom officielle indlæg om registreringen af udenrigsministerielle sager, handels- og toldsager, skattesager, skolesager, sociale sager, sygehussager og tekniske forvaltningssager. Disse var som ventet alle stærkt koncentreret om en analyse af det enkelte konkrete registreringsproblem. Principielle betragtninger og generelle løsninger var det overladt til forsamlingen at formulere under den egentlige debat. Men forsamlingen svigtede, debatten forløste ingenting, men skejede ud i en diskussion om hvorvidt arkivvæsenet burde registrere massearkivalierne i 2 tempi, nemlig i første omgang ganske nødtørftigt ved modtagelsen og senere mere fyldestgørende i forbindelse med løsningen af konkrete forskningsopgaver. Naturligvis kom man også ind på de muligheder, som edb åbner for en registrering netop af massearkivalier, men konstruktive forslag til et egentligt edb-registreringsarbejde fremkom ikke. Det viste sig at være en åbenlys fejl, at indlæggene ikke forelå duplikeret, således at forsamlingen i forvejen kunne skaffe sig overblik og debatten følgelig samle sig om de generelle problemer.

Så meget desto væsentligere forekom forhandlingen om mødets andet emne, arkivernes placering i den historiske forskning. Især må Niels Petersens og Ingemar Carlssons perspektivrige oplæg fremhæves. Det førstnævnte, der drejede sig om registreringsarbejder og publikationer, formulerede arkivdagens eneste konstruktive løsning af arkivernes kritiske situation imellem arkivaliemasser og forskningskrav: I stedet for traditionelle registraturer må der etableres *vejledninger* i benyttelsen af de enkelte arkivfonds især med henblik på brug af de hjælpemidler, der er skabt af den arkivdannende institution som en integrerende del af arkivet. Vejledningen må fremstå som en analyse dels af det administrative mønster, i hvilket det pågældende arkivfond er blevet til, dels af arkivets tekniske opbygning. Under debatten blev der yderligere slået kraftigt til lyd for udarbejdelse af *saglige* indgange til arkivmaterialet.

Arkivdagen bragte deltagerne megen arkivfaglig erkendelse. Spørgsmålet bliver nu, om den lader sig positivt udnytte.

GRETHE ILSØE

EFTER Foreningen Nordens møde for historikere i Stockholm 1948 voksede der de følgende år et samarbejde frem mellem de officielle militærhistoriske institutioner i Norden. I 1950 og 1956 fandt der studierejser sted i Danmark, og i 1960 kom rejserne ind i fastere gænge på skift mellem Danmark, Finland,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Norge og Sverige. Rejserne var tilrettelagt med vekslende diskussioner, forelæsninger og ekskursioner i en ugestid, og i dem deltog normalt kun de militærhistoriske afdelingers personale.

I de senere år er der kommet mere liv i de militærhistoriske kommissioner i Norden – det gælder især Sverige og Danmark; herhjemme er medlemstallet ved at passere 20, medens det i Sverige nærmer sig 35. De militærhistoriske kommissioner i Norden er alle tilsluttet Commission Internationale d'Histoire Militaire (CIHM), hvis årsskrift er *Revue International d'Histoire Militaire*. Kommissionerne er sammenslutninger af militærhistorisk interesserede, der virker inden for det historiske forskningsområde, hvorunder museer, arkiver og biblioteker. Kommissionens opgave er at befordre faglige og personlige forbindelser blandt medlemmerne samt varetage kontakten mellem national og international militærhistorisk virksomhed.

Det er derfor naturligt, at disse kommissioner de senere år har overtaget den nordiske samvirksomhed på en bredere basis end hidtil. Det første skridt blev taget fra svensk side med indbydelse til 1. nordiske militærhistoriske symposium i Göteborg februar 1970, der fik 15 deltagere. Ud over foredrag og ekskursioner skete der det, at man fra dansk side fremsatte forslag om et nordisk samarbejde på et værk om Skånske Krig i anledning af 300-året for krigens begyndelse 1675; fra svensk side forelagdes et udkast til love for CIHM.

Det andet nordiske militærhistoriske symposium afholdtes i København dagene 13.–14.8.1971 i tilslutning til det nordiske historikermøde. De 23 deltagere mødtes på Tøjhusmuseet, hvor 1. dags formiddag indledtes med en bred diskussion af problemerne i forbindelse med værket om krigen 1675–79; herunder fremlagdes fra dansk side et skitsemæssigt oplæg m.h.t. emner m.v. Som optakt til eftermiddagens ekskursion orienteredes om den københavnske søbefæstnings udvikling. Efter besøg på Tøjhusmuseets særudstilling »Fra Ditmarsken til Brømsebro« bød museet på frokost. Eftermiddagen benyttedes til en ekskursion med militært fartøj til Middelgrunds Fort, hvor fortets historie blev ridset op, og dets installationer såvel under som over dæk blev forevist; besøget gav bl.a. lejlighed til en meningsudveksling om fortets rolle den 9. april 1940.

Symposiets 2. dag indledtes i Kastellet, hvor først diskussionen vedrørende værket om krigen 1675–79 fortsattes. Den danske kommissions formand, rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, konstaterede bred enighed om, at arbejdet burde fortsættes ud fra det synspunkt, at værket skulle omfatte en række artikler, hvis emner bl.a. måtte vælges ud fra hensyntagen til, hvilke forskere der kunne være tale om. En 14–15 emner diskuteredes, og forhandlingen afsluttedes med nedsættelse af et redaktionsudvalg med overinspektør ved Tøjhusmuseet Finn Askgaard som leder. Dette skulle snarest udarbejde disposition for værket, herunder fastlægge retningslinjer for artiklernes tekniske opbygning samt undersøge de økonomiske muligheder. Forslaget til love for CIHM blev herefter med visse ændringer fremsat fra svensk side; forslagets principielle indhold tiltrådtes af de øvrige kommissioner. Formiddagen afsluttedes med en orientering om Københavns landbefæstning, hvorefter den danske kommission bød på frokost.

Om eftermiddagen foretoges med militær bus ekskursion til resterne af fæst-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ningsværkerne, hvor første stop gjordes ved enceinten tæt syd for Husum. Herefter aflagdes besøg ved Tinghøj Batteri og Lyngby Fort samt Garderhøj Fort; herfra fulgtes »nordre oversvømmelse« langs Ermelundens sydkant til Christiansholms Batteri. Ekskursionen sluttede med besøg på Charlottenlund Fort.

Symposiet afsluttedes med Forsvarskommandoens middag i Søofficersforeningens lokaler, hvor chefen for Forsvarsstaben, generalløjtnant E. N. Wolff, var vært.

HELGE KLINT

I FASTELAVNEN 1971 (21.–22. februar) afholdtes for anden gang et dansk historikermøde i Odense arrangeret af Fællesudvalget for historisk Forskning. Der deltog ca. 125 historikere. Forhandlingerne varede fra søndag morgen til mandag eftermiddag.

Til mødet – kronologisk desværre netop kun til mødet – forelå et omfattende materiale til belysning af individuel historisk forskning i Danmark, igangværende og planlagt, et værdifuldt supplement til oversigten over institutionsforskningen i rapporten fra mødet i 1969. Det fortjener påskønnelse, at Fællesudvalget for dette indsamlingsarbejde (som for det forrige) har lagt så vide rammer, at ingen historisk interesseret i Danmark vil konsultere dette materiale forgæves. På dets sene fremkomst blev der rådet bod ved, at det præsenteredes med en indledning af professor Povl Bagge, hvis skarpsindige analyse af dets udsagn og bærekraft afklarede nogle af forskningens praktiske og teoretiske forudsætninger og rejste spørgsmål om de faktorer, der øver indflydelse på historikerens valg af forskningsemne.

Den påfølgende diskussion ydede ikke dette oplæg retfærdighed, især fordi nogle forlods omdelte spørgsmål til de fire sektioner (f. eks. om gymnasielæreres mulighed for at udvikle eller formidle ny historisk erkendelse) i denne forbindelse førte på vildspor. I det hele er mødets forløb ingen dokumentation for, at danske historikermøder – som de stadig hilses velkommen fra alle sider – endnu har fundet deres rette form. Det kan ærgre i det mindste én historiker, at organisatoriske spørgsmål med hinanden krydsende institutionsinteresser har fået hovedvægt i programmet på bekostning af rent faglige emner, især ved dette andet møde.

Og dettes begyndelse var rentud dramatisk. Et vedtægtsforslag, der i 1969 havde fået en storm imod sig, fremsattes atter i det væsentlige uændret og blev efter en kort debat vedtaget af de fremmødte (der ikke repræsenterede andet end sig selv). Til trods for, at Fællesudvalget havde tilmålt denne debat urimelig kort tid og selv brugte mere end en tredjedel af den, hørtes flere væsentlige udtryk for betænkelighed ved det hele foretagendes mål og midler, når det kom til andet end at arrangere historikermøder – især ved en vis smagsdommerfunktion over for forskningens produkter, som Fællesudvalget efter vedtægterne kunne tænkes at opnå eller stræbe efter, men som naturligvis rettelig tilkommer forskningsrådene. Synspunkter, som udvalget forlængst burde have lyttet til, og som forsamlingen formentlig burde have insisteret på at få behandlet mere udførligt.

Mandag eftermiddag var afsat til en drøftelse af danske historiske tidsskrifter

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

og indledtes af lektor Åge Fasmer Blomberg, der redegjorde for tidsskrifternes forskellige dækningsområde (særlig med hensyn til anmeldelser), eksplicitte og navnlig implicitte udtryk herfor samt behagelige eller generende afvigelser herfra. Debatten gav et godt billede af tidsskrifternes arbejdsvilkår og af deres brugsværdi. Her kunne med fordel have været sektionsdrøftelser, ikke mindst i et spørgsmål rejst af professor Aksel E. Christensen om ønskeligheden af et nordisk historisk tidsskrift på fremmedsprog og med internationalt sigte, ikke i konkurrence med, men til supplement af de eksisterende. I plenum ytredes tilslutning i almindelighed, undtagen af professor Hans Chr. Johansen, der ikke fandt behov for et sådant tidsskrift og tvivlede på tilstrækkeligheden af de forhåndenværende ressourcer.

En forhandling mandag formiddag om serviceinstitutionerne og deres kundebetjening, d.v.s. de videnskabelige bibliotekers, arkivers og museers virksomhed fortrinsvis i dennes udadvendte funktioner – med indledninger af rigsbibliotekar Palle Birkelund, rigsarkivar Johan Hvidtfeldt og overinspektør Holger Rasmussen – befandt sig overvejende på det informative plan, men havde her naturligvis betydelig interesse og nytteværdi.

Mødets eneste rent faglige indslag var et spændende foredrag af professor Magne Skodvin (Oslo) om norsk udenrigspolitik efter 1945, der åbnede nye nordiske og internationale perspektiver. Det havde fortjent at placeres i sammenhæng med egentlig faglig debat.

KAI HØRBY

HJÆLPEMIDLER

Historische Zeitschrift. Sonderheft 3. Literaturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutschen Geschichte und zu den Kreuzzügen. Herausgegeben von WALTHER KIENAST. München, R. Oldenbourg Verlag, 1969. 801 s. DM 56,–.

Historische Zeitschrifts særhefter (i det flg. forkortet til Sh.) startede i begyndelsen af 1960'erne (Sh. 1, 1962; Sh. 2, 1965) som en følge af, at oversigterne over litteratur vedrørende ikke-tysk historie var ved at sprænge rammerne for tidsskriftet. Tanken var, at der ca. hvert andet år skulle udgives et særhefte med »Literaturberichte« og at disse skulle føres ajour, således at der for de enkelte landes historie højst kom til at gå 5 år mellem hver oversigt. Helt er dette ikke efterlevet, men det er en imponerende indsats, der er nedlagt i de tre »hefter« på sammenlagt godt 2200 sider.

I de tre bind er historisk litteratur vedrørende følgende lande behandlet: De skandinaviske Lande (litt. 1945–ca. 58, Sh. 1; 1960–65, Sh. 3) – England i Middelalderen (litt. 1945–62/3, Sh. 2) – England 1485–1945 (litt. 1950–59, Sh. 1; 1945–67 (maj), Sh. 3) – Irlands latinske Kultur i Middelalderen (litt. fra 17. årh. til 1963, Sh. 2) – Nederlandene (hjælpemidler, oversigtsværker, oldtid, middelalder, litt. 1945–60, Sh. 2) – Belgien (litt. 1945–62/3, Sh. 2) – Frankrig i Middelalderen (litt. 1952/4–60, Sh. 1) – Frankrig ca. 1500–ca. 1960 (litt. 1945–63, Sh. 2) – Italien i Middelalderen (litt. 1945–58, Sh. 1) – Rusland og Sovjetunionen behandlet af sovjetiske historikere (litt. 1953–57, Sh. 1) – Rusland og Sovjetunionen, publikationer udenfor Sovjetunionen (litt. 1953–59,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Sh. 1; 1960–65, Sh. 3) – Polen (bibliografier, oversigtsværker, middelalder' litt. 1945–58, Sh. 1) – Ungarn (litt. 1945–60, Sh. 1) – Slovakiet (litt. 1945–ca. 66, Sh. 3) – Jugoslavien (litt. 1945–66, Sh. 3) – Byzans (litt. 1945–67, Sh. 3) – Korstogene (litt. 1958–67, Sh. 3) – Spanien (litt. 1950–66, Sh. 3) – Portugal (litt. 1945–67, Sh. 3) – Latinamerika (litt. 1945–59, Sh. 1) – fortsat i Hispanoamerika (litt. 1959–67, Sh. 3) og Brasilien (litt. 1960(1950)–67, Sh. 3) – U. S. A. (litt. 1945–63, Sh. 2) – Kina (litt. på europæiske sprog 1958–63, Sh. 2) – Japan (litt. på eur. spr. 1945–56, Sh. 1) – Sydøstasien (litt. på vesteur. spr. 1945–58, Sh. 1).

Som Astrid Friis bemærkede i sin anmeldelse af Sh. 1 (Hist. Tidsskr. 12. rk. I, s. 386f.) er der trods bestræbelser i retning af en vis ensartethed i opbygningen af oversigterne alligevel betydelige forskelle i forfatternes opfattelse af opgaven. Det kommer særdeles tydeligt til udtryk i Sh. 3, hvis oversigter spænder fra kortfattet annoterede bibliografier til den ræsonnerende forskningsoversigt. Endvidere har ikke alle forfattere fulgt den stramme, kronologisk opdelte disposition, der ellers er karakteristisk for oversigterne.

Blandt de stærkt titelmættede oversigter, hvor behandlingen af de enkelte værker nødvendigvis må være summarisk, skal i første række nævnes Peter Wirths »Literaturbericht über Byzantinische Geschichte; Veröffentlichungen der Jahre 1945–1967« (s. 575–640). Den omtaler på sine 66 sider i alt godt 400 titler, men for en stor dels vedkommende uden at angive mere end det pågældende arbejdes indhold i en enkelt sætning. Kun sjældent indlader han sig på en direkte kritik af værkerne. Oversigten bliver således tung læsning for selv den specielt interesserede; som bibliografisk hjælpemiddel vil den takket være sin grundighed dog kunne være til betydelig nytte.

End mere titelmættet er G. R. Eltons »Literaturbericht über die Englische Geschichte der Neuzeit 1485–1945; Veröffentlichungen 1945 bis Mai 1967« (s. 1–132) med over 1000 titler. Alligevel er hovedlinierne stærkere fremhævet i denne oversigt, og selv om de fleste værker kun bliver meget kortfattet berørt, får forfatteren tid til en ganske vist ofte kategorisk, men samtidig vittig kritik (f. eks. s. 94: »Der Zeitungsmagnat Northcliffe, ein kleiner Mensch mit Grössenwahn, erhält sehr passend ein viel zu langes Buch, das ihn gebührend überschätzt«). Hans afslutning på oversigten er heller ikke kedelig: »Zum Abschluss sei einer der erfolgreichsten Beiträge Irlands zur allgemeinen Kultur erwähnt, nämlich das dunkle Bier, das die Firma Guinness seit der Mitte des 18. Jh.s gebraut hat. P. Lynch und J. Vaizey haben eine Firmengeschichte geschrieben, in der die persönliche Erfahrung erfreulich zum Ausdruck kommt«. Først og fremmest må man dog rose forfatteren for, at han ikke har ladet sin oversigt begynde, hvor den forrige om samme emne (af Ch. Howard, Sh. 1) slap (1959), men at han også har taget det allerede behandlede tidsrum op og indføjet det i en større sammenhæng. Hans oversigt tillader derfor virkelig læseren at få et billede af udviklingen i forskningssituationen vedrørende Englands nyere historie i tiden fra 2. Verdenskrig til 2. halvdel af 60'erne. De lovligt kategoriske (og stedvis temmelig konservative) domme, han udsteder, tager man under disse omstændigheder gerne med i købet. – En væsentligt udvidet engelsk udgave foreligger i G. R. Elton: *Modern Historians on British History, 1485–1945. A critical bibliography 1945–1969* (jvf. nedenfor).

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Hermann Kellenbenz har skrevet en »Literaturbericht über Skandinavische Geschichte; Veröffentlichungen 1960–1965« (s. 133–207), der er en fortsættelse af samme forfatters oversigt i Sh. 1, dog udvidet til at omfatte hele tidsrummet fra forhistorie til 2. Verdenskrig, mens den tidligere oversigt kun medtog litteratur vedrørende historien efter 1397. Endvidere bør det understreges, at »Skandinavien« inkluderer Finland, men besynderligt nok ikke Island. Oversigten er, til skade for overskueligheden, opdelt kronologisk, ikke statsligt, omend forfatteren har opgivet sit tidligere anvendte princip med en inddeling i enkelt-århundreder til fordel for en noget mindre stiv disposition. Det kan dog fortsat diskuteres, om det er heldigt – specielt for den nyere tids vedkommende – til stadighed at springe frem og tilbage mellem de enkelte nordiske lande. I det hele taget må oversigten nok karakteriseres som noget ujævn. På nogle punkter har fremstillingen et vist helhedspræg, som f. eks. i omtalen af Ólafia Einarsdóttir, Knut Helle og Svend Ellehøjs arbejder inden for norrøn annalistik (s. 164f.); andre steder skiftes der med lynets hast fra emne til emne, uden at man føler nogen større forbindelse mellem dem. Hvad der endelig kan fylde én med undren på baggrund af forfatterens indledningsvise beklagen af pladsnød er, at han ofrer over en side (s. 138ff.) på et referat (uden kritik) af indholdet af de enkelte bind i Politikens Danmarkshistorie, samtidig med at den tilhørende note opregner titel, undertitel og forfatter på samtlige bind! Som helhed må det dog siges, at forfatteren har trukket mange centrale værker frem, og at oversigten sikkert vil kunne yde ikke-nordiske historikere en god håndsrækning. Hvor meget nyt den vil kunne sige nordiske historikere, er derimod et spørgsmål.

En fremragende oversigt er Klaus-Detlev Grothusens »Literaturbericht über die Geschichte Jugoslawiens; Veröffentlichungen 1945–1966« (s. 355–430). Forfatteren har her valgt et territorialt opdelingsprincip i stedet for det kronologiske, hvilket for et historisk og etnisk så heterogent område må anses for det eneste rigtige. Først mod slutningen bringer han et afsnit om »Der Staat Jugoslawien«, der i fire underafsnit behandler den fælles-jugoslaviske historiske problematik fra samlingsbevægelserne i det 19. årh. til efterkrigstidens socialistiske Jugoslavien. Man får gennem oversigten et glimrende indtryk af forholdet mellem historieskrivning og nationale og politiske strømninger. Specielt nyttig er inddragelsen af den eksiljugoslaviske historieforskning, som det ellers er vanskeligt at danne sig et overblik over (den ignoreres af gode grunde i de jugoslaviske bibliografier). Hvad den jugoslaviske litteratur angår, gør den ikke blot udførligt rede for den serbokroatiske, men tilgodeser tillige i meget høj grad den slovenske og makedonske. Da den endvidere synes at dække alle væsentlige ikke-jugoslaviske publikationer i det behandlede tidsrum, må man konstatere, at der gennem oversigten er skabt et enestående hjælpemiddel for enhver, der vil beskæftige sig med Jugoslaviens historie.

For Tjekkoslovakiets vedkommende har redaktionen besluttet at bringe to separate oversigter, én for Böhmen-Mähren og én for Slovakiet. Kun den sidstnævnte er nået at komme med i Sh. 3. Den er skrevet af Horst Glassl (»Literaturbericht über die Geschichte der Slowakei; Veröffentlichungen seit 1945« (s. 329–354)) og giver et interessant indblik i en for de fleste ubekendt historieforskning, hvis tilgængelighed yderligere begrænses af, at kun en forsvindende

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

del af litteraturen er på vesteuropæiske sprog. Forfatteren yder i øvrigt her læseren den service, at de mange titler på slovakisk og tjekkisk ikke blot angives på originalsproget, men også i oversættelse (en praksis tidsskriftet forresten generelt følger ved titler på sprog uden for det germanske og romanske sprogområde).

Klaus Meyers »Literaturbericht über die Geschichte Russlands und der Sowjetunion; Veröffentlichungen ausserhalb der Sowjetunion 1960–1965« (s. 431–496) fortsætter den tilsvarende oversigt i Sh. 1. Det er en bredt anlagt og meget udførlig oversigt, der trods stor titelmængde ofte giver sig tid til en grundigere behandling af de enkelte værker. Den lægger tillige megen vægt på en indføring i »allgemeine Hilfsmittel«. Endelig har de idéhistoriske aspekter i høj grad haft forfatterens bevågenhed.

Richard Konetzke's »Literaturbericht über Spanische Geschichte; Veröffentlichungen von 1950 bis 1966« (s. 208–284) er en meget fyldig oversigt, der berører mange aspekter inden for spansk historie, især den politiske og økonomiske. Den væsentligste anke, man kan rejse mod oversigten, er formentlig, at der kun nævnes 1 (én) bog med emne fra tiden efter borgerkrigens afslutning (Arthur P. Whitaker, Spain and Defense of the West, N. Y. 1961).

Georg Thomas' »Literaturbericht über die Geschichte Portugals; Veröffentlichungen von 1945 bis 1967« (s. 285–328) behandler kun det egentlige Portugal, ikke de oversøiske besiddelser. Oversigten udmærker sig især ved sin indledning, i hvilken forfatteren redegør for hovedstrømningerne inden for dette århundredes portugisiske historieforskning.

Günter Kahle lægger i sin »Literaturbericht über die Geschichte Hispanoamerikas; Veröffentlichungen 1959–1967« (s. 497–545) vægt på den sociale og økonomiske historie. Interessant er oversigtens behandling af spansk-amerikanske staters forhold til Europa, og den er samtidig meget informativ vedrørende de historiske situationer og forløb, så den også er udbytterig for læsere uden særlig kendskab til latinamerikansk historie.

Georg Thomas' »Literaturbericht über die Geschichte Brasiliens; Veröffentlichungen von 1960(1950) bis 1967« (s. 546–574) er i lighed med den foregående oversigt over Hispanoamerika en fortsættelse af en samlet oversigt over litteratur vedrørende Latinamerikas historie i Sh. 1. Da forfatteren har anset Brasilien for lidt utilstrækkelig tilgodeset i denne, har han i en vis udstrækning medtaget litteratur fra 1950'erne. Hans oversigt lægger stor vægt på samfundsudviklingen, men forudsætter et ret betydeligt kendskab til brasiliansk historie hos læseren.

Endelig skal omtales Hans Eberhard Mayers »Literaturbericht über die Geschichte der Kreuzzüge; Veröffentlichungen 1958–1967« (s. 641–731). Forfatteren betegner den selv som opfyldelsen af et løfte, han gav i forordet til sin »Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge« (1960), nemlig at føre bibliografien ajour gennem lejlighedsvise oversigter over den nyudkomne litteratur. Hvor bibliografien imidlertid mere eller mindre omfatter hele det østlige Middelhavsområdes historie, indskrænker oversigten sig til korstogene og de levantinske korsfarerstaters historie (bortset fra de vigtigste standardværker til byzantinsk og islamisk historie). Det er den blandt Sh.-oversigterne, der bringer det laveste antal titler i forhold til sidetallet og følgelig har den mest ræsonnerende

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

karakter. Stedvis benytter forfatteren endog lejligheden til direkte polemik, som s. 691f. hvor han særdeles skarpt vender sig mod den bulgarske forsker Borislav Primovs påstand om, at pave Innocens III har været den eneansvarlige for, at det 4. korstog blev vendt mod Konstantinopel, og at det er de vestlige forskeres underdanighed over for kirken, der ligger bag deres modsat rettede synspunkter. Bibliografisk er oversigten meget grundig og medtager således titler, der er overset i forfatterens store bibliografi, ligesom forfatteren er meget omhyggelig med at angive, hvilke nyoptryk der er kommet af centrale udgaver og værker. Samtidig er fremstillingen præget af både engagement, åndfuldhed og lune, hvilket gør læsningen til noget af en oplevelse. For korstogsforskeren må oversigten betegnes som et uundværligt hjælpemiddel, og man må meget håbe, at forfatteren vil fortsætte sin ajourførende virksomhed på området.

Til slut skal det anføres, at Sh. 3 i lighed med de foregående »hefter« er forsynet med et (så vidt det har været mig mulig at konstatere) fuldstændigt register over alle omtalte bøger, ordnet alfabetisk efter forfatter- eller udgivernavne, samt et register over forfatterne til alle omtalte artikler. Man kan derfor roligt konkludere, at der med Sh. 3 er givet historikeren endnu et fremragende bibliografisk hjælpemiddel i hænde, og man må håbe, at udgivelsen af særhefterne fortsætter i samme høje standard som hidtil. (Det skal tilføjes, at de to tidligere Sonderhefte stadig kan fås til en pris af henholdsvis DM 48,– og 45,–).

KARSTEN FLEDELIUS

G. R. ELTON: Modern Historians on British History, 1485–1945. A critical bibliography, 1945–1969. London, Methuen & Co., 1970. VIII, 239 s. £ 2.75. Paperback £ 1.25.

Cambridge-professoren G. R. Elton har skabt sit navn indenfor studiet af Tudortidens England, men er i denne nyttige bibliografi draget til felts mod specialiseringen og har påtaget sig den krævende opgave at give en oversigt over, hvad der siden anden verdenskrig er udgivet af væsentlige bøger og artikler om Storbritanniens nyere og nyeste historie.

Der er tale om en kommenteret bibliografi med essayagtige kapitler om hvert af århundrederne fra det 16. til det 20. og selvstændige afsnit om kilder, social- og idéhistorie samt skotsk og irsk historie. Ren lokal-, koloni- og litteraturhistorie er derimod principielt udeladt. Nøjagtige titler og vigtigste anmeldelser er anført i noter parallelt med teksten. Forfatter- og emneregistre letter orienteringen for den, der er mere interesseret i titler end i forfatterkommentarer.

Eltons vurderinger er imidlertid værd at læse; smittende i deres begejstring over forskningens fremskridt i efterkrigstiden, både i henseende til håndværksmæssig kvalitet og større bredde i emnevalgene. Han giver veloplagte rids af de store debatter om periodens politiske, administrative, økonomiske og andre 'revolutioner'. Det ene angreb på traditionelle teoriers fæstningsværker afløser det andet; for det 16. århundredes vedkommende naturligvis ofte med Elton selv øverst på stormstigerne.

Nogenlunde samtidigt med denne bibliografi udsendte Elton en debatbog

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

om *Political History* (London 1970), hvori han forsvarede den historiske metode og den traditionelle historiske fremstillingsform mod den nymodens forherligelse af fremgangsmåderne i andre samfundsvidenskaber som statskundskab og sociologi. Holdningen skinner igennem også i denne bog. Forfatteren foretrækker arbejder, der hviler solidt på kildestudier og koncentrerer sig om 'a study of what happened instead of what people wrote' (s. 120). Bøger med sociologisk prægede synsvinkler behandles med skepsis; og mens Elton for de ældre perioders vedkommende stærkt fremhæver nytten af administrations- og institutionsstudier og specielt for det 18. århundredes vedkommende beklager mangelen herpå, mister han interessen i det 20. århundrede fordi feltet her for en stor del er overtaget af politologer. Når de kronologisk sidste dele af fremstillingen i øvrigt virker svagest, har det sin naturlige forklaring dels i litteraturens næsten uoverkommelige mangfoldighed, dels i Eltons indrømmede mindre personlige kendskab til forskningen her. Dertil kommer imidlertid, at hans vurderinger af nyere fænomener forekommer farvede af politiske præferencer på en måde, som følsomme sjæle måske vil finde for bastant i en bibliografi. En studie i landproletariatets vilkår omtales således som 'suitably sentimental' (s. 141); en række Labour-politikere fra mellemkrigstiden afsløres af deres biografier som 'emotional non-thinkers', og kendelsen 'particularly misguided' afsiges på Historiens vegne om George Lansbury (s. 149). Retfærdigvis må det siges, at heller ikke metafysikerne på den modsatte fløj skånes. Imperialismefilosofferne John Seeley og Lord Milner omtales således som henholdsvis 'second-rate' og 'overestimated' begavelser (s. 190 og s. 185).

Der må nødvendigvis tages en række forbehold i en oversigt af denne karakter, og Elton tager dem i forordet. Da fuldstændighed ikke har været tilstræbt, har udvælgelsen af titler været en personlig skønssag. Mangler, får vi at vide, skyldes enten Eltons uvidenhed eller de pågældende bøgers ringhed. (Det bemærkes i øvrigt som en værdifuld ting, at der er sat god plads af til udenlandske forfatteres værker om britisk historie). Tilsvarende kan titlernes placering mellem de enkelte kapitler altid diskuteres. Mest tvivlsom forekommer her behandlingen af memoirer og dagbøger – nogle er sat i kildeafsnittet, andre i det pågældende århundredes afsnit om politisk historie. Som helhed er moderne selvbiografier ikke stærkt repræsenteret, mens det store antal biografiske værker til fulde understøtter Eltons bemærkninger om den britiske tendens til at skrive politisk historie via levnedsskildringer.

Tiden løber som bekendt hurtigt fra bibliografier, men den foreliggende vil et stykke tid endnu være en fortræffelig hjælp til hurtig orientering i udvalget af nyere litteratur indenfor de omhandlede emner. Dens beherskede omfang, handy format og prisbillighed gør den velegnet som arbejdsredskab i hjemmebiblioteket.

JØRGEN SEVALDSEN

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ALMINDELIG HISTORIE

Problemvurdering og prioritering i historie. Foredrag ved Den nordiske fagkonference for historisk Metodelære på Hindsgavl 22.–26. juni 1969. Studier i historisk metode V. Odense, 1970. [Oslo, Universitetsforlaget]. 83 s. 15 no. kr.

Siden 1965 har en nordisk fagkonference for historisk metodelære årligt været afholdt, og *Studier i historisk metode* er titlen på den serie af publikationer, der gengiver foredragene og diskussionerne ved disse møder. Ved disse metodekonferencer har man tidligere behandlet følgende emner: historisk metode i forskning og undervisning (1965); historiens plads i samfundsforskningen (1966); opinion og opinionsdannelse som historisk forskningsobjekt (1967); historiske forklaringer (1968). *Problemvurdering og prioritering i historie* er det femte bind i den nævnte serie og er baseret på den konference, der blev afholdt på Hindsgavl i sommeren 1969.

Det må anses for et gode, at man på den nordiske metodekonference har taget problemet om grundlaget for vurderinger og prioriteringer i historieforskningen op til behandling, fordi dette problem for historikeren er af både principiel og af praktisk interesse. Det er af principiel interesse, fordi eksplicite vurderings- og prioriteringskriterier samtidig implicerer eller er en funktion af en definition af historieforskningens mål. Det er af praktisk interesse, for selvom det konkret er muligt aldrig at opstille mere principielle kriterier for hvad der må anses for at være værdifuld eller relevant historieforskning, så må historikere både personligt og institutionelt nødvendigvis foretage vurderinger og prioriteringer i deres daglige arbejde. Problemet er, at der er et tydeligt behov for kriterier, men det er samtidigt yderst vanskeligt at begrunde og skabe enighed om et bestemt sæt af kriterier.

Docent Knut Helle lægger ud med et indlæg, der som titel har »Hvorfor skal vi beskjeftige oss med historie?«. Udgangspunktet for Helle er en erkendelse af, at man i nutiden har draget historieforskningens egenværdi i tvivl. Han stiller sig kritisk til forsøgene på at legitimere historieforskningen ved at tilpasse den til den faktiske efterspørgsel efter historisk viden, der eksisterer i nutidens samfund. I modsætning hertil søger Helle at retfærdiggøre historieforskningen ved hjælp af en tese om »*et menneskelig grunnbehov for historisk innsikt og erkjennelse*, som den vitenskapelige historieforskning har bidratt til og fortsatt kan bidra til å oppfylle« (s. 18). Ved hjælp af denne tese mener Helle, at det er muligt dels at begrunde historieforskningens værdi og nytte og dels at fastholde en pluralisme med hensyn til valg af emner.

I sit indlæg »Historikeren – produkt og produsent av historie« anlægger universitetslektor Per Maurseth en videnssociologisk betragtningsmåde på historieforskningen. På denne måde søger Maurseth dels at erkende, hvilke sociale forudsætninger der har betinget det fremherskende objektivitetsideal, hvor en kølig og neutral holdning anses for at være kernen i videnskabelighed, og dels at pege på de sociale konsekvenser, der fremkommer, fordi et sådant ideal er virksomt i nutidens samfund. Ifølge Maurseth er en vigtig konsekvens af

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

dette objektivitetsideal, at historikeren bliver fremmedgjort i sit forhold til det menneskelige indhold i fortiden – for eksempel betragtes politik som et magt*spil*, og indholdet af de politiske konflikter anses ikke for at være væsentligt. Man kan formulere det således, at Maurseth betragter det nuværende objektivitetsideal og fremmedgjorthed som korrelativer.

Baggrunden for professor Erik Lönnroths bidrag »Et forskningsråds kriterier for prioritering af problemområder« er de konkrete vanskeligheder, som et forskningsråd til daglig står over for ved prioriteringen af forskningsprojekter. I dette indlæg gør Lönnroth sig til talsmand for en pragmatisk historieforskning og peger i denne forbindelse på, »att metodik kan bli en alldeles ofruktbar luftakrobatik, om den inte avser att bana väg för en bestämd sorts forskning, som vi anser värd att satsa på« (s. 45). I overensstemmelse med dette synspunkt hævder han, at forskningsprojekter skal prioriteres ud fra deres samfundsnytte. Hans kriterium for samfundsrelevans er, at et projekt beskæftiger sig med den ujævne magtfordeling mellem minoritets- og majoritetsgrupper i fortiden, og at det beskæftiger sig med udviklingstendenser, således at der fremkommer et prognostisk perspektiv.

Docent Sune Åkermans bidrag »Forskningsprojekt och ensamforskning« er bogens mest konkrete beskrivelse af prioriteringsproblematikken. Med udgangspunkt i det forskningsprojekt om emigration, som har stået på i Uppsala siden 1965, gives der en detaljeret beskrivelse af de forskellige prioriteringsproblemer, der opstod under arbejdet med dette projekt. I denne sammenhæng peger Åkerman på både fordele og ulemper ved gruppeforskning. Af fordele nævnes, at man i en gruppe er nødt til fra begyndelsen at klarlægge sine valg og prioriteringer helt præcist. Til gengæld har gruppeforskning den ulempe, at det undervejs er væsentligt vanskeligere at foretage omprioriteringer.

I sit indlæg »Faglige kriterier for vurdering af historiske forskningsresultater« behandler professor Svend Ellehøj de kriterier, der gør eller bør gøre sig gældende ved anmeldelser af historisk faglitteratur. Der peges i denne sammenhæng på, at en faglig vurdering ikke kun skal omfatte værkets problemstilling og struktur og dets forhold til kildegrundlaget og den relevante litteratur, men også så vidt muligt skal inddrage forfatterens milieu og hans forhold til mere almene teorier. Ellehøj fremhæver også, at selvom det sæt af faglige vurderingsnormer, der er virksomme i anmeldelser, er yderst kompliceret, så er det alligevel stort set muligt at nå frem til fagligt tilfredsstillende vurderinger af historiske forskningsresultater.

Som en helhed giver bogen et godt indblik i både de mere konkrete og de mere principielle aspekter ved vurderingsproblematikken. Ved denne metodekonference berørte man flere gange mere grundlæggende spørgsmål som for eksempel objektivitetsproblemet, forholdet mellem videnskab og ideologi og spørgsmålet om metodik er værdineutral, men nogen dyberegående behandling fik disse problemstillinger ikke. Generelt savnedes der en mere systematisk behandling af vurderingsproblematikken Der manglede et forsøg på præcist at definere meningen med begreber som værdi, vurdering, valg, norm og en klarlæggelse af disse fænomeners rolle i erkendelsesprocessen. De fleste bidragydere syntes uden diskussion at acceptere tesen om en radikal forskel mellem kendsgerning og værdi. Denne teses holdbarhed er i min vurdering det mest fundamen-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tale problem i denne sammenhæng, og det er et problem, der bør tages op til eksplicit diskussion, hvis man ønsker at arbejde videre med vurderingsproblemet i historieforskningen.

BERNARD ERIC JENSEN

HOWARD NELSON TUTTLE: Wilhelm Dilthey's Philosophy of Historical Understanding: A Critical Analysis. Leiden, E. J. Brill, 1969. viii, 114 s. 24 Gld.

Inden for Diltheyforskningen er der i nutiden behov for både historiske og kritiske studier. Diltheys tænkning indtager en central plads i de humane videnskabers historie, og dette gælder ikke mindst historievidenskaben, hvor hans ideer kom til at danne skole inden for disciplinen *Geistesgeschichte*. Målet for de historiske studier må være en adækvat fortolkning af udviklingen i Diltheys tænkning samt en klarlæggelse af denne tænknings indflydelse på udviklingen af de humanistiske discipliner, der står i gæld til Dilthey. Men Diltheys ideer kan gøre krav på mere end blot historisk interesse. Hele det problemkompleks om et særegent erkendelsesteoretisk og dermed metodisk grundlag for de humane videnskaber, der nøje knytter sig til Diltheys navn, er stadig yderst aktuelt, og nogen almindeligt accepteret løsning på dette problem er endnu ikke nået. Der er således også behov for kritiske studier, der i en systematisk sammenhæng analyserer Diltheys ideer og tager stilling til holdbarheden af disse.

Tuttles bog *Wilhelm Dilthey's Philosophy of Historical Understanding: A Critical Analysis* hører som titlen angiver til blandt de kritiske studier, og den bidrager stort set ikke med noget nyt på den historiske front. I forhold til den nyere Diltheyforskning er det særegne ved Tuttles analyse forsøget på at konfrontere Diltheys historieteoretiske ideer med den logisk og analytisk orienterede historieteori, der i øjeblikket er fremherskende i den angelsaksiske verden. Det centrale tema i Tuttles analyse er problemet om objektivitet i den historiske erkendelse. Idet han behandler Diltheys forsøg på at løse dette problem, inddrages mange andre aspekter af Diltheys tænkning i analysen – for eksempel årsagsforklaringer, brugen af den ideal-typiske metode og Diltheys *Weltanschauungslehre*.

En stor del af analysen fikseres på Diltheys tese om brugen af den interpretative forståelse (*Verstehen*) i den historiske erkendelse. Ifølge Tuttle er begrebet *Verstehen* tvetydigt i Diltheys tænkning, men den centrale betydning er indføling eller indlevelse i fortidige menneskers bevidsthedsliv. Tuttle prøver til stadighed under analysen at afsløre svaghederne og manglerne ved Diltheys ideer. For eksempel hævder han, at Diltheys teori om den interpretative forståelse ikke umiddelbart kan anvendes ved tolkningen af konstaterende udsagn (»that-statements«), men kun vedrører forklarende udsagn (»why-statements«). Dette er dog ikke korrekt, thi så snart man blot vil begribe et ords mening, så er man ifølge Dilthey tvunget til at benytte den interpretative forståelse. Sammenfattende kan man sige, at Tuttle accepterer, at den indfølende metode er nødvendig og central i historieforskningen, thi uden denne metode kan man ikke erkende motiverne bagved de historiske personers adfærd. Hans kritiske konklusion er, at den indfølende metode må komplementeres med lovteorien om historiske forklaringer, således som den er udviklet hos de angelsaksiske

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

historieteoretikere, thi uden en sådan lovteori kommer man ikke frem til almengyldige resultater.

I min vurdering kan Tuttles analyse af Diltheys historieteori ikke betragtes som et væsentligt bidrag til den nyere Diltheyforskning. Klar og velskrevet er den ikke, og hvad vigtigere er, den er ikke tilstrækkeligt dybtborende. I Tuttles analyse kommer den interpretative forståelse til at få et alt for intuitionistisk præg. Dette hænger i min vurdering sammen med, at Tuttle ikke klart har erkendt, at der i Diltheys skrifter findes både en erkendelsesteoretisk, en psykologisk og en logisk analyse af den interpretative forståelse, og han kommer derfor til at overbetone det psykologiske aspekt på de andres bekostning. Tuttles analyse må også karakteriseres som værende mangelfuld. I sin behandling af Diltheys teori om den interpretative forståelse behandler han således ikke problemet om den hermeneutiske cirkel eller problemet om »forudforståelse« i alt interpretativt arbejde. Dette hænger formentlig sammen med, at Tuttle ikke i sit arbejde har benyttet sig af den nyere tyske Diltheyforskning, og at han stort set udelukkende tolker Diltheys ideer i forhold til de problemstillinger, der anses for at være væsentlige i den analytiske historieteori.

Traditionelt bliver Dilthey i den angelsaksiske verden opfattet som en typisk repræsentant for en idealistisk og intuitionistisk historieteori. Dette er bestemt en opfattelse, der skal og bør revideres. Tuttles bog er et bidrag, der i sin intention peger i den rigtige retning, men på grund af dens væsentlige mangler formår den ikke på afgørende vis at aflive den angelsaksiske Diltheyopfattelse. Dette må beklages, men det er samtidig forståeligt, da det er en yderst vanskelig opgave præcist og korrekt at forstå en tænker, der hører hjemme i en filosofisk tradition, der på fundamentale punkter er forskellig fra ens egen.

BERNARD ERIC JENSEN

RAGNHILD HATTON and M. S. ANDERSON (Eds.): Studies in Diplomatic History. Essays in memory of David Bayne Horn. London, Longmans, 1970. XIV, 384 s. 75 sh.

Den foreliggende bog, bestående af nitten historikeres bidrag, skulle oprindeligt have været udgivet som et festskrift til D. B. Horn, professor i *Modern History* i Edinburgh med speciale i det 18. århundredes diplomatiske historie. Efter Horns død i 1969 blev bogen i stedet for udgivet som et mindeskrift.

Bortset fra det første bidrag af Denys Hay om Horns videnskabelige karriere drejer alle bogens afhandlinger sig om udenrigspolitisk historie eller emner nært beslægtet hermed. Flertallet af bidragyderne er englændere eller skotter, men der er også bidrag fra to tyske, en italiensk og en amerikansk historiker. Det er selvsagt en umulig opgave her at komme ind på en egentlig omtale af de mange forskellige emner, der her er behandlet. Hovedparten falder i det 18. århundredes historie, mens tre bidrag beskæftiger sig med problemer inden for det 17. århundrede, to i det 19., to i det 20. århundrede, samt endelig ét meget bredt emne, »Diplomacy« af Herbert Butterfield. Ikke alle bidragene er lige vægtige, og nogle bærer præg af at være skrevet til lejligheden på grundlag af overskudsstof fra andre arbejder. Butterfields essay hører således til de

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

mere tyndbenede. Der er dog også udmærkede afhandlinger, f.ex. M. S. Anderson, »Eighteenth-Century Theories of the Balance of Powers«, W. Mediger, »Great Britain, Hanover and the Rise of Prussia« og E. Robertson, »Mussolini and Ethiopia: The Prehistory of the Rome Agreements of January 1935«. Sidstnævnte vil i øvrigt komme til at indgå i en større afhandling om Mussolinis udenrigspolitik.

Af særlig interesse for danske historikere er M. Roberts, »Great Britain, Denmark and Russia, 1763–1770« og Stewart Oakley, »Gustavus IIIs Plans for War with Denmark in 1783–1784«.

BENT JENSEN

GÖRAN RYSTAD, SVEN TÄGIL: Internationell historia 1. Problem i modern historia. Lund, Studentlitteratur, 1970. 185 s. 14,30 sv. kr.

GÖRAN RYSTAD: Amerika. Problem i modern historia. Lund, Studentlitteratur, 1969. 183 s. 14,30 sv. kr.

MAGNUS MÖRNER: Latinamerika. Problem i modern historia. Lund, Studentlitteratur, 1970. 213 s. 17,15 sv. kr.

De tre små bøger omhandler helt forskellige emner, men de er opbygget efter det samme mønster. Hver bog belyser udvalgte spørgsmål inden for det pågældende emne ved uddrag af artikler og bøger af forskellige forskere.

De svenske udgivere har valgt at begrænse antallet af de problemer, de vil belyse, meget stærkt. Bindet om international historie behandler kun to problemer, nemlig debatterne omkring udbruddet af de to verdenskrige. Amerikabindet behandler borgerkrigen, den spansk-amerikanske krig, progressivismen og frontier-problemet, mens Latinamerikabindet behandler det brasilianske kejserdømmes fald, den mexikanske revolution 1910, militarismen i Latinamerika og Argentina efter 1930.

Det er således en ganske hårdhændet begrænsning, der er sket i udvalget, og mange vil sikkert ikke være helt enige med udgiverne i deres valg af problemer. Men til gengæld er der blevet plads til en virkelig udførlig behandling af de valgte problemer. Udbruddet af første verdenskrig, som er det problem, der har fået den største plads, omfatter således foruden 14 sider indledning 10 forskellige bidrag på ialt 84 sider. Også de øvrige problemer får en ganske dybtgående og alsidig belysning. Bøgerne vil være særdeles anvendelige til undervisning på forskellige trin, netop fordi det er muligt at fordybe sig i baggrunden for, at forskellige historikere når frem til forskellige tolkninger af de samme fænomener.

NIELS AMSTRUP

A. S. KAN: Istorija skandinavskich stran (Danija, Norvegija, Švecija). (De skandinaviske landes historie (Danmark, Norge, Sverige)). Moskva, Izdatel'stvo »Vysšaja škola«, 1970. 326 s. Ill. 3 kort. 91 kop.

A. S. Kan, der må betragtes som en af de ledende yngre sovjetiske skandinavister, bidrager med denne bog til yderligere at befæste sin position. Der er tale om en lærebog for studerende med historie som speciale ved de højere lære-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

anstalter i Sovjetunionen, en lærebog hvis manuskript er fremgået af forelæsninger holdt ved Moskva-universitetet og ved Instituttet for internationale relationer i Moskva. Da sovjetiske studerende iflg. Kan især er interesseret i de skandinaviske landes nyeste historie, er der i bogens opbygning og disposition taget hensyn hertil: jo længere fremstillingen bevæger sig fremad i tiden, desto udførligere bliver behandlingen. Bogen behandler de skandinaviske landes historie fra stenalderen og til 1970, men heraf får oldtiden og middelalderen tilsammen kun 65 sider, den nyere tid (fra det 16. årh. og til I Verdenskrig) 114 sider, og den nyeste tid de resterende 144 sider, heraf ca. halvdelen alene til tiden efter II Verdenskrig. Kan har ikke taget Finlands historie med, selv om dette land hører til de nordiske lande, dels fordi dets historie fra 1809–1918 (perioden hvor Finland var indlemmet i Rusland) afveg fra de øvrige nordiske landes, dels fordi forf. ikke har følt sig tilstrækkeligt velfunderet til at tage dette emne op; det samme gør sig gældende mht. Island.

Det er almindeligt i Sovjetunionen at behandle Skandinavien under ét, snarere end hvert land for sig, ud fra forestillingen om, at landene står hinanden så nær i alle henseender, at en sådan fælles behandling lader sig forsvare. De skandinaviske lande under ét opviser desuden efter sovjetisk opfattelse visse regionale særtræk, der gør, at deres udvikling må siges at udgøre en afvigelse fra den almindelige verdenshistoriske »lovmæssige« udvikling. Blandt disse særtræk nævner Kan i indledningen befolkningens relative bestandighed siden neolitisk tid, den unormalt lange bevarelse af visse førfeudale levn, vikingernes ekspeditioner, feudaliseringen af samfundene uden tab af bøndernes personlige frihed, udenrigshandel som en væsentlig faktor ved den kapitalistiske industris opkomst, klasseherredømmets og statsmagtens overgang fra adelen til borgerskabet uden store folkelige revolutioner, men ved hjælp af omvæltninger i toppen og delreformer, den lange udenrigspolitiske neutralitetsperiode, den forcerede kapitalistiske industrialisering i slutningen af det 19. årh. og i begyndelsen af det 20., den tidlige dannelse af bondepartier og endelig arbejderbevægelsens høje organisationsgrad og samtidig »reformistiske« præg. De skandinaviske lande er iflg. Kan »stabile, borgerlige demokratier«.

Da også Lenin har gjort opmærksom på, at de skandinaviske lande stod hinanden nær, er det naturligvis et yderligere incitament til at behandle dem under ét. Samme Lenin (samt de ældre »klassikere« Marx og Engels) figurerer i øvrigt helt overvældende i bogens litteraturfortegnelse: af de 29 titler på supplerende litteratur, der er anført til perioden 17. årh.–19. årh., er de ni Leninskrifter og de otte Marx-Engels-skrifter. Kan følger også den sovjetiske skik med at citere og anføre alt – det være sig nok så perifert eller banalt – hvad Lenin og de andre »klassikere« (p.t. dog ikke Stalin) har sagt eller skrevet i en eller anden sammenhæng, og som blot i mindste måde kan siges at berøre emnet. Disse rituelle knæfald er som oftest videnskabeligt irrelevante, men formentlig politisk nødvendige. Selve fremstillingens tekst er principielt uden henvisninger til den benyttede litteratur, kun Marx, Engels og Lenin danner her en undtagelse med omhyggelige henvisninger til bind og side i de samlede værker.

Ved redegørelsen for de tre skandinaviske landes historie har Kan valgt den fremgangsmåde så vidt muligt at integrere Danmarks, Norges og Sveriges historie i én, fortløbende beretning. Denne fremgangsmåde har fordele og ulem-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

per. En fordel er den stærkere understregen af de unægteligt mange fælles træk i udviklingen, især i nyeste tid. Blandt ulemperne må nævnes et ofte kalejdoskopisk billede, når de mange emner, der behandles, ustandseligt skal gøre hele runden gennem de tre lande. Undertiden brydes da også dette princip, således at et enkelt land behandles for sig i et afsnit. Denne sidste fremgangsmåde kunne givetvis med held være taget i anvendelse langt hyppigere, end det nu er tilfældet; fremstillingen ville have vundet meget i klarhed og overskuelighed derved. En hel del af de mange detaljer og småsager fra det partipolitiske overdrev i nyeste tid kunne også med fordel have været udeladt.

I øvrigt er Kans beherskelse af emnet suveræn, og hans fortrolighed med skandinavisk historie er imponerende. De forholdsvis få titler, især af oversigtskarakter, der er nævnt i litteraturfortegnelsen, er ikke nogen målestok for den belæsthed, Kan også i andre afhandlinger har demonstreret. Denne fremstilling ligger på et meget højt niveau, ikke alene i forhold til eksisterende sovjetiske oversigtsfremstillinger, men også i forhold til andre udenlandske, dvs. ikke-nordiske fremstillinger. Den interne skandinaviske udvikling er hele tiden set på baggrund af den europæiske eller verdenshistoriske udvikling. I nyeste tid anskues den skandinaviske udvikling især i relation til Sovjetunionens og den kommunistiske verdensbevægelses politik. Dette betyder også, at de lokale kommunistiske partier (sektioner indtil 1943) omtales i en grad, der vel ikke altid står i et rimeligt forhold til den betydning, de har haft for udviklingen.

Den historiefilosofi eller verdensanskuelse, der bærer fremstillingen, er naturligvis den sovjetiske variant af marxismen-leninismen; naturligvis, fordi andet ville være utænkeligt i Sovjetunionen idag. Dette præger dog ikke bogen i afgørende grad, bortset fra den omtalte brug af de marxistisk-leninistiske klassikere, den specielle sovjetiske terminologi og det forhold, at alt principielt bedømmes ud fra, om det i sidste instans har været i overensstemmelse med Sovjetunionens interesser eller ej. I øvrigt er fremstillingen ret så traditionel, omfattende politisk – herunder udenrigspolitisk – økonomisk og kulturel historie. Men en egl. samfundsanalyse og -beskrivelse af de forskellige historiske udviklingstrin (»samfundsformationer«) savner man. Overraskende nok erfarer man, at Kan under en redegørelse for befolkningsudviklingen efter II Verdenskrig anvender såkaldte subjektive kriterier, når det drejer sig om at bestemme, til hvilken klasse funktionærerne hører. Det plejer ellers ikke at være god tone blandt marxister. Man noterer også, at Kan har det synspunkt, at det ikke alene er ejendomsretten til produktionsmidlerne, men også dispositionsretten herover, der er afgørende. I direkte modsætning til mange sovjetiske fremstillinger omtaler Kan udførligt den store stigning i reallønnen, lønmodtagerne har kunnet notere, ikke mindst i efterkrigstiden.

Det er netop et af bogens fortrin, at den er uhyre konkret og fri for udokumenterbare påstande. Til illustration af den økonomiske udvikling er der anført et meget stort statistisk materiale i selve teksten. Også på dette felt ville fremstillingen have vundet i klarhed, hvis talmaterialet var blevet anbragt uden for selve teksten, evt. som særlige bilag. Den hysteriske tone, der ofte har været over sovjetiske fremstillinger, mangler ganske her, også når det drejer sig om meget kontroversielle emner som kommunisternes forhold til socialdemokraterne ved forskellige lejligheder, den danske samarbejdspolitik under

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

besættelsen med dertil hørende kommunist-forfølgelse, Danmarks og Norges indtræden i Atlantpagten og modtagelse af Marshall-hjælp og samme landes ansøgning om optagelse i EF.

Det er forf.s opfattelse, at Sovjetunionens eksempel har øvet stor indflydelse på udviklingen i Skandinavien, især måske på 30'ernes økonomiske politik. Socialdemokraternes anti-kommunisme havde iflg. Kan den funktion at gøre socialdemokraternes program acceptabelt i småborgerskabets øjne. Storbourgeoisiet er på sin side klar over, at den socialdemokratiske politik ikke var og ikke er noget anslag mod det eksisterende samfundssystem. Skandinaviske kommunister går dog på den anden side ikke ram forbi: gentagne gange kritiseres de for sekteriske tendenser, dogmatisme og indbyrdes splid. De bebrejdes også for for sent at have ændret deres stil; i mellemtiden havde den »højreopportunistiske« Aksel Larsen dannet SF og dermed fået tag i DKPs potentielle massebasis. De svenske kommunister klarede sig bedre. Den nye venstrebevægelse fra 60'erne finder Kan både broget og umoden.

Det kan ikke undgås, at der indsniger sig enkelte fejl i en fremstilling af denne slags. Københavns borgmester i 1660 hed Nansen, ikke Hansen; I. G. Bernstorff plejer at hedde J. H. E. Bernstorff; fremstillingen af Marts-krisen i 1848 har ligesom sprunget et led over; og man kan ikke bebrejde de danske socialdemokrater, at de ikke realiserede deres socialistiske program i 30'erne under henvisning til, at de havde et solidt parlamentarisk flertal. Dette har danske socialdemokrater aldrig haft, og i 30'erne havde de kun flertal sammen med de radikale. Denne misforståelse møder man i snart sagt alle sovjetiske fremstillinger, og det var vel på tide at få den udryddet, i det mindste i de seriøse værker.

Bogen ville have været endnu mere værdifuld, og dens anvendelighed som håndbog større, hvis den havde været forsynet med et person- og sagregister, og hvis litteraturfortegnelsen også havde indeholdt speciallitteratur til de forskellige emner, der er behandlet. Begge dele ville have været overkommeligt.

BENT JENSEN

N. E. Nosov og I. P. ŠASKOL'SKIJ (red.): Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii IX–XX vv. Sbornik statej. (De historiske forbindelser mellem Skandinavien og Rusland fra det 9. til 20. årh. En artikelsamling). Akademija NAUK SSSR, Institut istorii SSSR, Leningradskoe otdelenie. Trudy, vypusk 11. (Sovjetunionens Videnskabernes Akademi, Historisk Institut, Leningrad-afdelingen. Værker, nr. 11). Leningrad, Izdatel'stvo »Nauka«, 1970. 402 s. Ill. 1,97 rubel.

Udgivelsen motiveres i indledningen med, at både Sovjetunionen og de skandinaviske lande er interesseret i en styrkelse af de fredelige, mellemstatslige relationer, og at det derfor er nyttigt at erindre sig, hvordan alsidige, fredelige relationer i fortiden udviklede sig mellem de pågældende stater. Hvor stor nytte historiske sysler har for den samtidige politiske udvikling er vel et åbent spørgsmål, men det er under alle omstændigheder en nyttig samling artikler, der hermed foreligger fra Leningrad. Skt. Petersborgs/Leningrads store rolle som for-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

midler af politiske, kommercielle og kulturelle forbindelser understreges i indledningen, ligesom i det hele taget denne bys position som et centrum for studiet af russisk/sovjetisk-skandinaviske relationer kraftigt fremhæves. Ja, man mener ligefrem, at det er helt »lovmæssigt« – et meget populært begreb i sovjetisk historisk terminologi – at Leningrad i de senere år, hvor interessen for studiet af de skandinaviske lande er vokset betydeligt, pånyt er blevet et vigtigt centrum for sovjetisk skandinavistik.

Det er i alle fald ikke nogen ringe præstation, der her er tale om; samlingen er blevet forberedt af Historisk Institut, men har medarbejdere fra en række videnskabelige institutioner i Leningrad (Det centrale statslige historiske arkiv, Universitetet i Leningrad, Det pædagogiske institut m.fl.). Man har bevidst bestræbt sig på at kaste lys over de russiske forbindelser med Danmark og Norge, efter at forbindelserne til Sverige i mange år har stået i forgrunden. Afhandlingerne er grupperet i tre afdelinger: i den første behandles politiske og økonomiske relationer, i den anden kulturelle forbindelser, og i den tredie afdeling behandles forskellige kildespørgsmål.

Fælles for alle bidragene er en afslappet og upolemisk tone; kontinuiteten mellem den førrevolutionære og den sovjetiske forskning understreges, og flere af artiklerne kan ligefrem tjene som en introduktion til de emner, de behandler, takket være de fyldige henvisninger til litteratur og kilder. Dette gælder f.ex. *Šaskol'skijs* oversigt over de økonomiske relationer mellem Rusland og Danmark/Norge i det 9. til 17. årh. på grundlag af allerede offentliggjort materiale og med inddragelse af såvel russisk som vestlig litteratur. I nær tilknytning hertil behandler *N. A. Kazakova* udførligt de russisk-danske handelsforbindelser i slutningen af det 15. og begyndelsen af det 16. årh., i øvrigt med benyttelse af delvist samme kildemateriale (en hovedkilde er Ščerbačevs forskellige kildepublikationer af dansk materiale fra Rigsarkivet). *L. I. Ivina* har skrevet om den danske resident Butenant von Rosenbusch' aktiviteter vedr. bygningen af den russiske flåde i slutningen af det 17. årh., tilsyneladende uden at kende Knud Rasmussens artikel om samme emne i Historisk Tidsskrift 12. rk. I (1965). v. Rosenbusch var iflg. Ivina en af de vigtigste personer ved opbygningen af den russiske flåde. *M. A. Kogan* har skrevet om Struensee og Rusland og er især optaget af at eftervise, at den »progressive« Struensee stræbte efter at bevare gode relationer til Rusland, og dermed i udenrigspolitisk henseende var i overensstemmelse med sin forgænger. *V. A. Šiškin* har behandlet oprettelsen af sovjetisk-skandinaviske økonomiske forbindelser i perioden 1917–1923 på grundlag af sovjetisk trykt og utrykt materiale. Iflg. forf. var de politisk-økonomiske relationer til de skandinaviske lande i perioden 1917–1921 af væsentlig betydning for RSFSR, der herigennem fik tilfredsstillet nogle væsentlige behov. Efter normaliseringen af forholdet til England og Tyskland i 1921 aftog Skandinaviens betydning, men de økonomiske forbindelser banede senere vejen for den politiske anerkendelse af det nye russiske regime.

De her omtalte artikler er kun et lille udsnit af de i alt 22 bidrag, samlingen omfatter, men som det vil føre for vidt at komme nærmere ind på. Bogen er forsynet med et udmærket navneregister, der fortegner såvel de i afhandlingerne behandlede personer som forfatterne til den benyttede litteratur. Der er også en meget kort sammenfatning af artiklernes indhold på svensk. Man må håbe,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

at der i fremtiden vil komme flere af den slags artikelsamlinger, der sammen med årbogen *Skandinavskij sbornik* kan bidrage til udviklingen af den sovjetiske skandinaviensforskning.

BENT JENSEN

BRIAN HARRISON: Sydøstasiens historie. Dansk udgave ved NIELS STEENSGAARD. Haases Facetbøger 1969. 301 s. Ill. og kort.

Brian Harrisons utmärkta bok utkom första gången 1954 och i en starkt bearbetad upplaga 1963 (1966). Harrison, som har varit Senior Lecturer i historia vid Malayauniversitetet och därefter professor vid Hongkongs universitet och nu är verksam i Australien, är väl förtrogen med Sydöstasien.

Bokens målgrupp, betonar förf., är de historiestuderande, inte specialisterna. I Skandinavien har vi dock inte många specialister på asiatisk historia som inte har åtskilligt att lära av Harrisons kunniga stoffurval och -disposition; både universitetslärare och studenter kan dra nytta av denna lättöverskådliga och kortfattade historik över Sydöstasien från Javamänniskan till Mekongprojektet.

Boken är strikt kronologiskt disponerad. Förf. följer de större rikena och kulturerna och betonar kulturpåverkan från Kina, Indien, arabvärlden och västerlandet. Ekonomiska aspekter beaktas, men underordnas i regel de kulturella och politiska. Tyngdpunkten ligger på de äldre avsnitten, som är relativt fylliga; de är komprimerade utan att vara tröttande detaljerade. Flertalet väsentliga problem berörs, och alla regioner behandlas – med registrets hjälp kan läsaren därför använda boken som referensverk. Kartor och tidstavla underlättar för läsaren, och för den som vill fördjupa studierna finns listor över engelskspråkig och skandinaviskspråkig litteratur.

Förf. har vinnlagt sig om objektivitet och i stort sett lyckats väl. De få undanglidande raderna om Vietnam under de senaste decennierna kunde ha varit bättre formulerade, men en sådan kritik skall inte undanskumma bokens förtjänster. Harrison bygger på en omfattande litteratur om de enskilda länderna, men han framlägger också sin egen – väl underbyggda – syn på många problem. En av bokens förtjänster är att utvecklingen i SÖ-Asien ses mot och jämförs med utvecklingen i andra delar av Asien och i Europa.

I en komprimerad och kortfattad framställning är stoffurvalsprinciperna viktiga. Man kan t.ex. hävda att Indonesien och Filippinerna behandlats utförligare än Vietnam. Men väsentligare är frågan om inte boken är något för europacentrerad, alltför utförlig – i förhållande till totala omfånget – när det gäller den europeiska kolonialpolitiken och alltför kortfattad när det gäller nationalism, statsbyggande och konsolideringsförsöken i de nya staterna. Det märks här att första upplagan kom redan 1954.

Som ett mera modernhistoriskt inriktat alternativ till Harrison kan tänkas Bastin – Benda, *Sydostasiens moderna historia* (W&W 1971), som skildrar perioden från 1500-talet men lägger tonvikten på 1900-talet. Ett annat alternativ – eller komplement – är *Sydøstasien*, utg. av S. Egerod, K. Glamann och P. Mohr (Akademisk Forlag/Studentlitteratur, november 1971).

KARL-REINHOLD HAELLQUIST

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

OLDTID OG MIDDELALDER

A. Leo Oppenheim: Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization. Chicago and London, University of Chicago Press, 3. ed. 1968. x, 433 s. Kort og ill. 36 sh.

A. Leo Oppenheim: Letters from Mesopotamia. Chicago and London, University of Chicago Press, 1967. xii, 217 s. Kort og ill. $ 5.95.

Professor A. Leo Oppenheim fra Oriental Institute i Chicago har i mere end en menneskealder arbejdet med mesopotamiske tekster, først og fremmest som leder af det store Chicago Assyrian Dictionary. Han har således ganske særlige forudsætninger for at kunne skrive denne bog, der præsenteres som resultatet af 20 års arbejde. Værket udkom i 1964, og det siger noget om behovet for en bog af denne slags, at den er kommet i 3. oplag allerede 4 år senere.

Forfatteren har angivet som undertitel: Portræt af en død civilisation; dette udtryk er fuld bevidst og må opfattes som en art programerklæring for den måde, hvorpå han anskuer denne civilisation som en helhed. Der er her tale om en stærk integration af filologi (forf.s eget fag), arkæologi, historie, kunsthistorie, geografi, geologi og teknisk viden, således at disse enkelte discipliner tjener til at give »texture, depth and highlights« over portrættet. En sådan syntese anvendt over så bredt et felt er usædvanlig for assyriologien, men forf. har derved opnået at skabe netop den bog, som vi ikke-fagfolk har savnet i mange år. »Portræt-formen« gør selvfølgelig fremstillingen subjektiv, men tillige fascinerende og helstøbt; hvad anker specialister har fremført har da også været mod enkeltheder, ikke mod »portrætligheden«. Indledningen »Assyriology –Why and How?« diskuterer på en måde, som historikere vil nikke genkendende til, forholdet til andre videnskaber, og efterlyser tillige et nærmere samarbejde med hjælpevidenskaber som jura, matematik, geologi og teknik. I første kapitel »The Making of Mesopotamia« redegør forf. for sin helhedsopfattelse, at emnet ikke er Sumer, Babylonien, Assyrien eller noget andet land alene, men at hele området mellem Eufrat og Tigris, samt et godt stykke både øst og vest for disse floder er én sammenhængende civilisation, der kun kan forstås og fattes når den betragtes under ét; det er derfor han vælger fællesnavnet Mesopotamien, selv om faget stadig hedder assyriologi. Vigtigst for dette tidsskrifts læsere er det historiske kapitel 3: »Regnum a gente in gentem transfertur«. Det første afsnit her »Historical sources or literature?« tager den angivne problematik op på udmærket og klar måde, mens de to efterfølgende essays om Babyloniens og Assyriens historie virker mindre inspireret, men dog på gammeldags vis er godt fyldt med facts, og derfor givtige for en historiker, der hastigt skal have et overblik. Det er i det hele taget en fordel, at de fleste kapitler faktisk kunne stå alene som essays om: sociale forhold, handel, bydannelse, religion, matematik og medicin. De er alle klare og velegnede til at blive læst for sig, uden at helheden i bogen som sådan derved går tabt.

Bogen er forsynet med kronologisk appendix (konge- og dynastilister; synkronistiske skemaer; udarbejdet af J. A. Brinkman), noter med fyldige litteraturhenvisninger, index og bibliografi. Denne bibliografi er redigeret så den fremstår som et korrigeret og suppleret resumé af noterne, en omstændighed

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

der gør bibliografien uoverskuelig og får den til at virke overflødig. Som en særlig venlighed mod ikke-fagassyriologer findes et meget bekvemt real-lexicon en miniature, »Glossary of Names and Terms« på 20 sider med 107 stikord. Indstukket midt i bogen findes 14 sort-hvide billeder; de er udmærkede, men henset til at bogens tekst spænder over 2000 år, virker det uheldigt at alle billeder er fra en og samme periode, Assyriens storhedstid i 700-tallet.

Det synes som om forf. i *Letters from Mesopotamia* har villet redegøre og demonstrere sin helhedsopfattelse for et bredere publikum; han har derfor konkretiseret den til en fem-faset model, som presses ned over hele periodens udvikling. Det virker ikke overbevisende. For dem der har læst det førstnævnte værk vil kapitlet »The Measure of Mesopotamia« virke utilstrækkeligt og overfladisk, mens det er tvivlsomt om denne model vil være forståelig for andre. Bedre er 2. kap. »Can these bones live«, faktisk en inspireret popularisering af »Assyriology – Why and How?« Større kritik kan der dog rettes mod det, der skulle være bogens hovedindhold: 150 oversatte breve, fra alle tider, forskellige steder, belysende alle aspekter. Resultatet er blevet lige så diffust og i luften frit svævende, som denne opremsning kunne antyde. Bogens noget hastige – for ikke at sige overfladiske – indledningskapitel lader den læge læser ganske i stikken, når han forsøger at fatte og leve sig ind i hvad disse breve kunne og burde kunne fortælle ham; de serveres blot med overskrift og kildehenvisning, ingen sammenligning, kommentar eller introduktion – man skal læse dem flere gange igennem for at se den sammenhæng, som dog vitterligt er der. Så er denne læser bedre tjent med Jørgen Læssøe's *Fra Assyriens Arkiver* (1960, eng. oversættelse 1963) hvor brevene optræder som et integrerende led i teksten, så teksten belyser brevenes indhold og de tekstens. Billederne i *Letters* er gode; en række herlige fysiognomier fra sumeriske præstekonger til assyriske krigere.

NIELS M. SAXTORPH

G. R. WATSON: The Roman Soldier. Aspects of Greek and Roman Life. General Editor: H. H. SCULLARD. London, Thames and Hudson, 1969. 256 s. Ill. 50 sh.

Med denne bog gives for første gang en samlet fremstilling af livet i den romerske hær, set indefra og nedefra. Det lader til, at forf.s vej til emnet er gået over de militære regnskaber, som det ses af hans M. Litt. *Roman Military Bookkeeping* (1953) og artiklerne »The Pay of the Roman Army« i *Historia* V, VII og VIII.

Han afgrænser sit emne i tid fra år 13 f. Kr., hvor Augustus organiserede den professionelle hær med 16 års tjeneste, til Diocletians reform, og i rang til graderne under centurion; denne sidste afgrænsning og hele synsvinklen er i bevidst modsætning til A. von Domaszewski: *Die Rangordnung des römischen Heeres* (1908) og Kromayer und Veith: *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer* (München 1928), men i overensstemmelse med flere yngre forskere, vel mest med Erich Sanders artikler i *Historia* III, VI, VIII og XII.

Foruden en almen oversigt over organisationen af rigets væbnede styrker (legioner, prætorianerne, bykohorter, vigiles, auxilia og flåderne) giver 1. kapitel en givtig præsentation og diskussion af kilderne til emnet. Det er begrænset

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hvad nyt der kan siges om de litterære kilder; men til gengæld gør forf. uhyre meget ud af det epigrafiske materiale, især papyri og pergamenter fra Ægypten og Dura-Europos; meget af dette materiale har været kendt længe, men man kan roligt sige, at Watson behandler det på en ny måde og bruger det som hovedhjørnestenen i sin synthese. Det giver ganske vist fremstillingen en vis overvægt til forholdene i de østlige dele af riget, men her har forf. skabt balance ved at anvende stemplede tegl, vandrør og andet arkæologisk materiale, fortrinsvis fra Britannien. En anden af hans hovedkilder af epigrafisk art er diplomata, de bronzeplaquetter der tjente som hjemsendelsespapirer for auxiliarsoldaterne og som bevis for den opnåede borgerret. Derimod er han mindre begejstret for at anvende gravskrifter som kilde, fordi hyppigheden deraf er underkastet for mange tilfældige faktorer, såsom den afdødes dødsmåde (død i garnison eller faldet i felten), hans popularitet og/eller pengemidler, det pågældende områdes vaner og romaniseringsgrad (atter geografisk og tidsmæssigt bestemt), ligesom Watson ikke uvittigt fastslår, at antallet af fundne gravsten måske især afspejler nutidens arkæologiske aktivitet. I det hele giver hans valg og benyttelse af kilder et velafbalanceret billede, som man trygt kan lade gælde alle rigets dele; man kommer således til at fæste lid til hans hovedtese, som går ud på, at der gennem den betragtede periode skete en stadig udvikling, som naturligt førte til Diocletians reformer, uden det forfald og den brutale reorganisation som Domaszewski gør sig til talsmand for.

De følgende kapitler giver et meget indholdsrigt billede af rekrutten »på session«, hans ansættelsesforhold (hånd- og rejsepenge), edsaflæggelse og påfølgende træning. Bogens hovedemne træder tydeligst frem i kap. IV og V, der grundigt redegør for lønningsforhold og avancementsmuligheder, belønninger og straffe, samt den daglige tjeneste med vagt og afgivelser. Hertil kommer beskrivelse af gudstjeneste og festdage, f. eks. *ob natalem aquilae* (= »regimentets fødselsdag«) med tilhørende festmåltid. Den officielle gudsdyrkelse omtales, men også de særlige soldaterguder Juppiter Dolichenus og Mithras, foruden de gamle lokalguder som auxiliartropperne stadigt trofast dyrker, selvom de gør tjeneste fjernt fra hjemlandet. Værket slutter afrundende af med soldatens forhold til det civile liv, både på det personlige plan med uofficielle forhold og/eller regulært giftermål, og som en romaniserende og civiliserende faktor.

Bogen er i sin sammenhængende tekst (154 s.) let læst, bevidst holdt i en form og et sprog, så den er tilgængelig for almindelige læsere; hertil tjener de mange udmærkede illustrationer. For fagmanden følger derefter 66 sider noter med litteraturhenvisninger, diskussion, samt gengivelse af alle anvendte latinske citater og latinske kildesteder, mens der for de græske kun er foretaget henvisning. Så følger tre appendices: 1) et lønningsregnskab for to mand over ét år og 2) styrkeliste over en legionskohorte, begge papyri fra flavisk tid; 3) en liste over 271 militære dokumenter (incl. en kvittering for hø til kamelerne! nr. 53), ordnet som en særdeles tilgængelig regest. Til sidst selvfølgelig index, men ikke nogen egentlig bibliografi.

NIELS M. SAXTORPH

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

GRAHAM WEBSTER: The Roman Imperial Army. London, Adam and Charles Black, 1969. 330 s. Ill. 63 sh.

Med Websters bog er endelig udkommet et moderne oversigtsværk om romersk militærhistorie. Den egentlige krigshistorie – felttogene – optager kun 60 af de 280 sider tekst og er endda nøje sat ind i en politisk sammenhæng; resten af bogen slutter sig til den linie i den nyere forskning, der lægger vægten på hærens organisation, sociale placering og romaniserende indflydelse.

Webster, som er en erfaren arkæolog med stor produktion bag sig, ytrer i forordet nogen ængstelse ved at have vovet sig ind på delvis ukendte felter og betegner beskedent bogen som »little more than a compilation«. Vel – men så er det en særdeles dygtig compilator og redelig håndværker, der har samlet dette helstøbte værk. Man kan da godt mærke, at forf. er mest på hjemmebane i kapitlet om legionslejre og grænseforter, hvor der er et stort antal henvisninger til og skitser af udgravede militæranlæg i Britannien; men også i kapitlet »Composition of the Army«, hvor han i høj grad må støtte sig på Parker: *The Roman Legions* (1928) og Cheesman: *Auxilia of the Roman Imperial Army* (1914), benytter han så snart det er muligt arkæologiske vidnesbyrd; derved opnår han at ajourføre de to forfattere, samtidigt med at fremstillingen får et personligt præg. Hele vejen igennem er teksten ledsaget af et fyldigt noteapparat med henvisninger til kildesteder, arkæologiske fund, med en redelig fremføren af andre synspunkter og diskussioner.

Denne bog, som har været »bibel« for anmelderen i tre semestres undervisning, er en fremragende introduktion såvel til det brede emne i sin helhed som til de mange underpunkter den rummer: Emnets behandling hos antikke forfattere – føraugustæisk organisation – alm. krigshistorie – legionernes organisation og dislocering – befalingsmændene – udrustning og bevæbning, ledsaget af meget instruktive tegninger – auxilia – classes – militære bygningsanlæg – taktik – fysisk træning – krigsmaskiner – de tekniske tjenester – aflønning – og til sidst »peaceful activities«. Dertil kommer 30 plancher af bedste kvalitet, der er så dækkende og alsidige, at de for sig selv kunne tjene som et introducerende billedhefte. Foruden index rummer bogen til sidst 22 sider systematisk bibliografi, der er det mest fyldige undertegnede endnu har set.

NIELS M. SAXTORPH

ANDREAS HOLMSEN: Norges forhistorie. Oslo, Universitetsforlaget, 1972. vi, 56 s. 14 no. kr.

En historiker der skal skrive sit lands historie fra begyndelsen står ofte usikker over for behandlingen af den tid der ikke er belyst af skriftlige kilder. Man er her inde på en anden videnskabs terræn, og ikke mindst de senere årtiers metodiske landvindinger, de naturvidenskabeligt funderede dateringer, har ført arkæologien længere bort fra historikerens almindelige fagområde, og gjort sidstnævnte endnu mere afhængig af specialistens iagttagelser og bestemmelse af materialets vidnesbyrd.

Man kan så vælge at tage sit udgangspunkt i historisk tid og kun inddrage de

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

emner fra forhistorien der belyser landets situation, erhvervsmæssigt, i bebyggelse, dets sociale og samfundsorganisatoriske forhold på det tidspunkt man begynder: Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund. Eller man kan gå kronologisk frem, følge den menneskelige tilværelses forandringer op gennem tiden som den belyses af de materielle fund og af vor viden om de økologiske forhold i landet til forskellige tider samt for de yngste perioders vedkommende af de sproglige levn, især stednavne. Arups Danmarkshistorie er vel det mest gennemførte forsøg i den sidste retning.

Andreas Holmsen angriber sit emne fra samme vinkel som Arup, det er de økonomiske forhold og hvad der fra dem kan udledes om samfundsorganisationen der står i centret for hans interesse. Han tænker vidnesbyrdene fra redskaber, hustomter, helleristninger og stednavne sammen med klimaforhold og næringsmuligheder til funktionelle enheder, forskellige fra egn til egn og fra den ene periode til den anden. Og særlig karakteristisk: han slutter tilbage fra bedre belyste tider. Det 18. årh.s Gammelper, overhovedet for et familiebrug der ernærede ca. 30 personer i tre generationer, kan give den patriarkalske storfamilie i jernalderen liv og få kilderne til at fungere.

Er Danmarks historie landbrugets historie, som Arup skrev, har fangst og fiskeri altid været en vigtig næringsvej i Norge, det man kunne falde tilbage på, når klima og prisforhold gjorde landbruget urentabelt. Alligevel ser Holmsen jordbrugerens situation som konstituerende både for den sociale opdeling og for samfundsorganisationen i Norge. Bronzealderens vældige gravmonumenter i de bedste jordbrugsdistrikter sættes i forbindelse med de samtidige helleristningers fremstillinger af frugtbarhedssymboler, pløjninger og overmennesker og begrunder en teori om et samfund ledet af et fåtalligt aristokrati hvis økonomiske grundlag var jorden, men hvis autoritet var bestemt af deres forhold til kulten, de var høvdinge-præster. Dette landbrug var ekstensivt, hævder Holmsen, klimaet tillod at kvæget gik ude også om vinteren, man havde ingen stalde og altså heller ikke mulighed for at opsamle gødning til bedre bearbejdelse af agerjorden, og når en mark var udpint, opgav man den helt og begyndte et nyt sted. Klimaændringen i sidste årtusind før vor tidsregning gav et surere vejrlig med megen sne, kvæget måtte holdes inde om vinteren, der måtte samles vinterfoder, staldene gjorde bebyggelsen stabil og efterhånden lærte man at tilføre jorden næring med staldgødningen så man kunne blive boende på samme sted og holde sine agre inden for faste grænser. Fra dette tidspunkt, omkring vor tidregnings begyndelse, sætter stednavnenes vidnesbyrd ind. Skildringen af de norske samfunds udvikling i jernalderen er Holmsens tour de force, bygget som den er på et indgående kendskab til ikke alene arkæologi og stednavne, men også til de enkelte gårdes størrelse, bonitet og indbyrdes beliggenhed.

Holmsens opfattelse af norsk historie i jernalderen kan skematisk opstilles i fire stadier: I en overgangsperiode har man fra faste gårde dyrket agerlapper ekstensivt i et større område. For at der fra denne dyrkningsform kunne skaffes foder nok til kreaturerne måtte mange mennesker arbejde sammen, og visse særlig godt beliggende gårde med navne der passer på en hel bygd tages til indtægt for eksistensen af bygdekollektiver i keltisk jernalder. Lidt senere oprettes egentlige gårdbrug. Stednavnene viser hvordan der fra en stor og god, centralt beliggende gård udskilles nye brug, efterhånden med ringere beliggenhed, men

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

det karakteristiske for denne udgangssituation for det egentlige gårdbrug i Norge er at alle gårde er principielt ligestillede, socialt om ikke økonomisk. Derfor kunne menneskene godt være delt i grupper af forskellig status, der var trællene, og også de fries stilling inden for familien var meget forskellig, men skellene var naturlige, og de gjorde sig kun gældende inden for den enkelte gårds domæne. Det tredje stadium kendetegnes af visse befolkningsgruppers underordning: samerne blev tvunget til at erlægge tribut til Nordlandets høvdinge, fangstkulturens folk der i Vestnorge ikke stod bønderne fjernt havde lettere ved at gå ind i andre sociale grupperinger end familien og husstanden, og i disse egne finder Holmsen spor af egentlig høvdingemagt i de yngre stednavne på -land og -setr, for de har ikke sjældent forled der er nedsættende eller på anden måde markerer underordning. Mange prægtigt udstyrede grave viser at der har været flere høvdinge i hver bygd. Derimod vidner jordbrugsbygdernes stormandsgrave der ligger enkeltvis og centralt i bygden om, at vi her står over for fyrster der ikke er resultatet af en social spaltning, men af en organisatorisk samling af bønder omkring kult, forsvar og retshåndhævelse. Og hermed er scenen parat til vikingetidens kampe mellem kongemagt og aristokrati.

Nærværende hefte er egentlig kun en forløber for en ny udgave af hele *Norges historie fra de eldste tider til eneveldens innførelse i 1660* med justeringer af nye arkæologiske fund og omdateringer. Men når man får Norges forhistorie trukket ud af helheden, får man blik for Holmsens særlige evner som skaber af den store syntese. I dette afsnit lader han sig absolut måle med Arup, og han har det fortrin frem for sin danske kollega at han ikke lader læseren i tvivl om hvad der er data og hvad der er tolkning i hans fremstilling. En anden vil skrive en ny syntese, grundet på anden empiri. Holmsen drager vidtgående slutninger fra fundenes fordeling i de forskellige egne af landet, altså også fra de fund der ikke er gjort. Det må bero på en overbevisning om at det nuværende fundkort er repræsentativt for fordelingen i fortiden – hvor mange arkæologer vil skrive under på den forudsætning? Han opererer også med en mere sikker og nuanceret kronologisk inddeling af stednavnene end i hvert fald danske navneforskere tillader sig. Her støtter han sig naturligvis til norske fagfolk, men det gør hans argumentation mindre overbevisende at han aldrig henviser til sproghistoriske kriterier, kun til etymologiske.

Denne fremstilling er således næppe det sidste ord i sagen, men det kan efter Holmsens egen udtryksmåde heller ikke være hans ønske. Og alt i alt er dette såvel som de afsnit i Norges historie der behandler den økonomiske, sociale, administrative og institutionelle udvikling vidnesbyrd om en sjælden beherskelse af kildematerialet. Paradoxalt nok er Holmsen ikke nær så suveræn i brugen af de berettende kilder. Det hænger sammen med at sagaerne kun sporadisk er blevet genstand for en sådan kritik som for eksempel Curt Weibull underkastede Saxo, en vigtig forudsætning for at Arup så sig nødsaget til at skrive Danmarks historie helt fra grunden, aldrig overtage nogen forgængers formuleringer. Snorre er ophavsmand til store dele af den rådende opfattelse af Norges ældre historie, men intet sted kommer den norrøne historieskrivnings prestige så klart for dagen som når Holmsen skriver: »Islands eldste historie ligger i dagklart lys« – den har nemlig Are Frode skrevet for 800 år siden!

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ROBERT S. LOPEZ: The Birth of Europe. London, Phoenix House, 1967. xxiii, 442 s. Ill. 84 sh.

Bogen, der fremkom på fransk allerede for en halv snes år siden (*Naissance de l'Europe*. Paris, Armand Colin, 1962), indgår i serien 'Les destins du monde', som blev grundlagt af Lucien Fèbvre, og som senere Fernand Braudel har videreført. Ifølge forlagsreklamen sigter serien mod at »évoquer en beaux volumes abondamment illustrés l'histoire du monde suivant les grands civilisations«. Udgivernes – nok så seriøse – hensigt har dog langt snarere været at realisere Annales-skolens grundlæggende krav til helhed og syntese; programmet fordrer, at den traditionelle *histoire évènementielle* skydes i baggrunden, ikke så meget (som det har været antydet) til ensidig fordel for den materielle og kulturelle udvikling som med henblik på at skabe syntesen af en tidsalders civilisation, for såvidt den kan bære sig selv. Den traditionelle begivenhedshistorie kan og skal tilpasses helhedens proportioner, men hovedvægten lægges på bestemmelsen af komponenterne, strukturen og sammenhængen i helheden. Billedmaterialet – som også i Lopez' bog er af ganske imponerende omfang og kvalitet – har blot en funktionel betydning.

Robert Lopez' værk må retfærdigvis vurderes på grundlag af dette helhedsprogram. Forfatteren, som vel egentlig ikke tilhører 'Braudels stald', holder da også allerede indledningsvis dommedag over det traditionelle middelalderbegreb, som vil kunne anvendes på enhver tidsperiode. Selv den moderne forsknings forsøg på at rehabilitere middelalderens 'age of faith' manes – måske lovlig hastigt – i jorden til fordel for andre, grundlæggende rammer. Lopez betoner, at senere tiders geografiske, europæiske (og europa-centrerede) helhedsbegreber formes i løbet af det årtusind, bogen dækker. Risikoen for at reducere middelalderhistorien til en introduktion – eller om man vil: et gennemgangsstadium – til det moderne, europæiske samfund er således åbenbar (jævnfør bogens titel); men Lopez mener at kunne redde middelalderens integritet ved at betone, at dens materielle udvikling, formet som en dobbelt ekspansions- og kontraktionsbølge, har sit eget særpræg. Og han betoner tillige, at middelalderens egne kontraster – sjæl og legeme – fra historiske synspunkter har den relevans, at de afspejler periodens intellektuelle og økonomiske udvikling, stadig dog med sit eget, særprægede fysiognomi.

Den traditionelle *histoire évènementielle* har da stadig fundet plads i Lopez' tolkning, men hovedvægten tillægges ganske naturligt middelalderens materielle og kulturelle udvikling. Bedst er, som man på forhånd kunde forudse, forfatterens redegørelse for periodens økonomiske forløb, som føjes naturligt ind og struktureres overmåde kyndigt i konjunkturhelheden. Svagheden ligger nok fremfor alt i, at det ikke er lykkedes forfatteren helt overbevisende at give sit program den konsistens, der hæver fremstillingen over en undskyldning for at anskue middelalderen som mere end en prolog til vor egen tids civilisation. Lopez' bog må i overensstemmelse med programmet vurderes som »an essay, in the etymological sense of the word«; den har helt ubestridelige kvaliteter, der uafhængigt af programmet gør fremstillingen suveræn, men forfatteren har næppe som Jacques leGoff's intrængende omend omstridte analyse af 'la civilisation de l'Occident médiéval' (Paris, Arthaud, 1967) formået at realisere seriens grundlæggende program.

E. LADEWIG PETERSEN

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

NORMAN F. CANTOR: Medieval History. The Life and Death of a Civilization. Second Edition. The Macmillan Company, London, Collier-Macmillan, 1969. xxiii, 584 s. Ill. 15 kort. 95 sh.

JEFFREY BURTON RUSSELL: Medieval Civilization. New York, London, Sydney, John Wiley & Sons, 1968. xiii, 635 s. Ill. 17 kort. 95 sh.

Der kommer mange fremstillinger af middelalderens historie på markedet i USA i disse år. Af de to foreliggende er Russels ny, mens Cantors er en let ændret udgave af hans bog med samme titel fra 1963. De to fremstillinger har en del træk fælles. Det er universitetslærebøger skrevet af historikere, der optræder som talsmænd for nutidsmenneskers beskæftigelse med middelalderen. Begge bøger er velskrevne og med et tilfredsstillende udstyr af illustrationer, stamtavler, årstalslister, kort og indices. Russell har hyppigere end Cantor en præsentation af kildegrundlaget, og han har noter til hvert kapitel. Begge redegør for kontroversielle spørgsmål indenfor forskningen, og begge har helt ajourførte bibliografier koncentreret om engelsksproget litteratur. Af Russells litteraturliste fremgår det, hvilke af de anførte bøger der findes i paperback-udgaver, mens Cantors ligefrem er formet som et »reading program« i middelalderhistorie. Det kan bruges i lyset af et fint historiografisk afsnit om nyere middelalderforskning.

Det er som nævnt forfatternes anliggende at gøre middelalderhistorien relevant og betydningsfuld for moderne, oplyste mennesker. Navnlig Russell aktualiserer sin fremstilling ved udstrakt anvendelse af middelalderlige paralleller til moderne forhold. Cantor peger dristigt på udviklingslinier gennem mange århundreder, begge ræsonnerer på livet løs over historiens gang og fælder domme over personer og begivenheder.

Hvad stofvalget angår er forfatterne åbenbart enige i at gøre forholdsvis lidt ud af senmiddelalderen, men så hører ligheden også op. Russell stræber mod at dække historiens forskellige sider, mens Cantors bog har interesse ved en meget bevidst udformet og konsekvent gennemført afgrænsning af opgaven. Cantors egentlige interesse er idéhistorie, men han viser fuld forståelse for forbindelsen mellem idéerne og den sociale situation, de er opstået i. Det hedder et sted programmatisk, at det er alt for snævert at skildre Thomas Aquinas' teologi uden at sætte den i forbindelse med det samfund, der præsenterede ham for de problemer, han prøvede at løse. Men filosofi, religion og andre udtryk for menneskelig åndskultur indtager hædersplads i fremstillingen. Historiens genstand er nemlig ikke blot de rene facts, men nok så meget menneskers oplevelse af og reaktion på de begivenheder, der bestemte deres skæbne. Men dette får sandelig interessante konsekvenser. Hvor vigtig er egentlig den økonomiske udvikling i et samfund, hvis ledende lag ingen forståelse har for den? Svaret er, at økonomiske forhold skal skydes i baggrunden: »it provided a limiting and conditioning framework within which medieval men made their choices on religion, government, art, literature, etc., but by itself economic change determined nothing. How much better would we understand the experience of medieval men if some of the ingenuity and time spent on examining town origins had been devoted to studying the Virgin cult!« (s. 8).

At Cantor også magter at udføre sit program i praksis fremgår f. eks. af investiturstridens behandling. Her skildres debatten om det kristne samfunds ud-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

formning mere udførligt end den konkrete politiske kamp. Men Cantors version af idéhistorie er ikke ætervaderi uden forbindelse med virkeligheden som en del af den tyske Geistesgeschichte vedrørende middelalderen.

For et bredere dansk publikum vil navnlig Cantors bog kunne anbefales forudsat at bogens selvvalgte begrænsning akcepteres. Derimod er det tvivlsomt, om nogen af bøgerne kan finde anvendelse i universitetsundervisningen med dens udvikling i retning af specialisering på bekostning af overblik og sammenhæng gennem århundrederne.

ESBEN ALBRECTSEN

F. M. STENTON: Anglo-Saxon England. Third Edition. Oxford History of England. Clarendon Press: Oxford University Press, 1971. xliv, 766 s. £ 3.50.

Stenton's nu klassiske syntese af Englands historie fra angelsaxernes indvandring til Vilhelm Erobrerens død udkom første gang i 1943, og anden udgave allerede i 1947 med kun få rettelser og mindre ændringer. Siden sin fremkomst har den stået som standardværket, det selvfølgelige udgangspunkt for studier i perioden. Den har tegnet forskningens opfattelse af udviklingen som hele, og den har fungeret som håndbog.

I de sidste år før sin død i 1967 arbejdede Stenton med bogen med henblik på at udsende en tredie udgave, og dette arbejde er efter hans død afsluttet af hans enke og flere kolleger, som har taget meget pietetsfuldt på teksten. Det mindst problematiske er givetvis at føre bogen ajour som håndbog. Der er optaget ny litteratur i den fortrinlige ræsonnerende bibliografi, noterne henviser til nye kildeudgaver, nye fakta er indarbejdet i teksten og yderligere har bogen nu fået en udførlig indholdsfortegnelse på 30 sider ligesom de øvrige bind i serien. Anderledes vanskeligt er det at holde en fremstilling på højde med situationen som syntese af forskningens aktuelle opfattelse, og det er et ganske specielt utaknemmeligt hverv med den foreliggende bog, for få synteser har i en grad som Stenton's Anglo-Saxon England inspireret til ny forskning; her har den, alle andre gode sider ufortalt, sin allerstørste fortjeneste. Det bliver formodentlig netop i denne funktion, at bogen i fremtiden vil komme til at stå svagest, for der er ikke gjort noget forsøg på at tage hensyn til den forskning efter 1943, som er uenig med Stenton i fx. hans opfattelse af samfundsstrukturen, hvor Stenton i fortsættelse af Stubbs ligger på den germansk-demokratiske linje. På dette og andre punkter kan man idag ikke give en syntese, kun gøre rede for de modstridende opfattelser. Stenton havde det imidlertid sådan, at han holdt sig til kilderne, og hvis andre var enige med ham i hans tolkning, var det godt (– for dem), var de uenige, ignorerede han dem mildt (jvf. Dorothy Whitelocks nekrolog over ham i *English Historical Review* 1969, s. 1–11). Dette synspunkt er, hvad der forekommer unødvendigt og lidet hensigtsmæssigt for håndbogsfunktionen, også anlagt i bibliografien, hvor man derfor må savne væsentlige nyere arbejder af forskere som fx. Warren Hollister, John, Sawyer, Richardson og Sayles.

Det vil heraf forstås, at der ikke er sket væsentlige ændringer ved Stenton's værk. Hans synspunkter er i det store og hele uændrede siden 1943, og de er fremdeles vægtige, man kan stadig ikke studere perioden uden Stenton's hjælp,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

men de er ikke moderne længere. Bogen giver ikke nogen dækkende indføring i aktuelle forskningsproblemer, står snarere som et monument over Stenton.

NIELS LUND

HANS-GEORG BECK: Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Jahrgang 1966, Heft 6. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. In Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung München. München 1966. 75 s.

Sigtet med Hans-Georg Becks arbejde er at påvise, at det byzantinske kejserdømme aldrig bliver absolut af karakter og at senat og folk århundrederne igennem har haft en central placering i byzantinsk forfatningsliv. Denne centrale placering finder forf. især klart fremtrædende i forbindelse med successionen, og det er her hans these, at tronfølgen gennem hele perioden fra 2. halvdel af det 5. årh. til rigets undergang 1453 principielt har ligget i hænderne på senatet og folket, men ikke hæren; ganske vist spiller hæren ved nogle tronskifter en vis rolle, idet den kan stille sig bag en tronprætendent, men det er først i det øjeblik, prætendenten gennem forhandling vinder senat og folk for sig, at han har mulighed for at tage hovedstaden og dermed kejsertronen i besiddelse. Beck tilspidser sin these i den grad, at han anser hæren for at være et totalt underordnet element i kejserens konstitutionelle magtgrundlag, uanset på hvilket tidspunkt af den tusindårige udvikling fra senantik til senmiddelalder, vi befinder os. Han fremfører med stor skarpsindighed et betydeligt kildemateriale som belæg for sin opfattelse, men forekommer mig til tider lovlig hårdhændet og kategorisk i sin tolkning af kildematerialet. I et tilfælde, hvor hæren helt klart tager initiativet til og gennemfører et tronskifte (Alexios III's tronbestigelse 1195), forklares dette med, at hovedstaden sov og derved tillod hæren at tilrive sig senatets og folkets ret (s. 35f). Ganske vist kan Beck tage en byzantinsk historiker (Niketas Choniates) som belæg for sin tolkning, men det er spørgsmålet, om udtalelsen »den dem (altså senatet og folket) tilkommende ret« virkelig kan tages som bevis for, at hæren ingen ret havde. Dele af det kildemateriale, forf. fremlægger, kan såvidt jeg kan se endda tages til indtægt for, at også hæren ansås for at være et integrerende led i kejsermagtens konstitutionelle basis (fx. s. 35, hvor Beck nævner, at historikeren Michael Psellos må gøre sin tids kejsere opmærksom på, at også hæren hørte til rigets forfatningsorganer).

Formentlig ligger arbejdets væsentligste styrke på et andet punkt: at det sandsynliggør eksistensen af en »legal« procedure for gennemførelse af revolutioner. Denne procedures centrale ceremonielle element er ifølge Beck en slags negativ akklamation (*dysfēmia*), der skal ophæve virkningen af den akklamation, der er blevet givet til den siddende kejser ved hans tronbestigelse (*eufēmia*), og derved åbne vejen for det næste led i proceduren, akklamationen af den nye kejser (s. 41). Det er lykkedes Beck at finde en række kildesteder, der synes at være vægtige indicier for, at denne *dysfēmia* faktisk har været et accepteret og anvendt fænomen i byzantinsk forfatningsliv. Hvis videre forsk-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ning vil være istand til at underbygge denne antagelse, vil vi være nået et væsentligt skridt videre i forståelsen af den byzantinske forfatningsudviklings komplicerede karakter.

KARSTEN FLEDELIUS

JENS HELTOFT: Jelling og et glemt stednavn. København, C. A. Reitzels forlag, 1972. Særtryk af Vejle Amts Aarbog 1971. 77 s. Ill. 17,75 kr.

At lokalhistorie kan være rigshistorie eller endog universalhistorie i en nøddeskal vil de fleste sikkert indrømme, i hvert fald når det gælder Jelling, og den tidligere skoleinspektør i byen, Jens Heltoft, vil derfor kunne påregne læsere langt uden for den snævre lokale kreds når han fremlægger sin teori om Jellings særlige historie, udvidet med nye emner siden han første gang skrev »Af Jelling sogns historie« i *Vejle Amts Aarbøger* 1922.

Hovedpunkterne i Heltofts Jelling-historie er følgende: Stednavnet har oprindelig kun betegnet en gård, nemlig jydernes kongesæde der efter navnets alder må gå tilbage til ca. 700. Her modtog Vermund, ifølge Saxo, jarlen af Slesvig, og herfra anlagde Harald Blåtand de prægtige monumenter over sine forældre, hævder Sven Aggesøn. Kongsgårdens beliggenhed mener Heltoft at kunne bestemme ud fra et matrikelkort fra 1782 hvor den hedder Jellinggård, men den grund hvorpå selve kongens bolig oprindelig lå anser han dog for på den tid at være brugt til skole og degnebolig som man ser det på et yndigt prospekt fra 1820, for det er den bygning der ligger nær ved Nordhøjen som kongsgården gjorde ifølge Sven Aggesøn (så præcist kan ordene »in tumulis secus regis curiam in Ialang« dog knap fortolkes). Gårdens navn blev senere overført til hele byen hvis oprindelige navn er glemt, men det har været Heltofts særlige anliggende i denne forbindelse at overbevise sine læsere om at byen endnu i det 12. årh. hed Skiping og var stedet for Erik Emunes overfald på Harald Kesje i 1135. Til en by af dette navn henlægger nemlig Roskildekrøniken begivenheden medens Saxo kalder den Scypetorp. Gertz mente i den korrumperede Lyschander-afskrift af Sven Aggesøn at kunne læse et adjektiv, Scibiensi, altså et Skiby. Ingen, heller ikke Heltoft, regner Stephanius-versionens Jaling for andet end en rettelse. Ikke desto mindre må det være derfra han har fået ideen til at antage Skiping for identisk med Jelling – han begrunder den med at terrænet mellem Jelling og Rugballe har en form som man i gamle dage kaldte et skip (s. 12f.). I den senere middelalder gik Jelling tilbage, dels fordi den blev udkonkurreret af strandbyen Vejle, dels fordi dens beboere deltog i bonderejsningerne i det 14. årh. Men med renæssancens interesse for stedets antikviteter kom det igen i søgelyset, kongerne besøgte det, og det lykkedes at opretholde dets birketing mod de omkringboende herremænds anslag mod det, indtil bymændene i Jelling i 1743 selv købte deres gårde af kongen.

Det vil være fremgået af referatet at nogle af Heltofts hypoteser er temmelig forrygende; det er vist de færreste der har vejr til at følge ham på hele ridtet. Dette må ikke opfattes som akademikerhovmod – vi er alle historikere for Vorherre, omend ikke for redaktionen af *Danske historikere* – og det bør også siges at Heltoft har mange indfaldsveje til sit emne. Må det være anmelderen tilladt at ride en kæphest inspireret af denne bog.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Nemlig at historieskrivning også skaber historie. Hver gang Jelling har fået en særbehandling er det sket under indtryk af stedets betydning i det 10. årh. Da rentemesteren i 1682 afslog en godsejers anmodning om at mageskifte med kongen om Jelling by med ejendomme i Elbo herred, motiverede han det med »at den by Jelling altid har ligget til Koldinghus, og at nogle af de gamle konger skal ligge der begraven«. Og når Saxo lader Vermund opholde sig i Jelling, er det ikke fra hans kilder, dels Sven Aggesøn der ikke har nogen sådan oplysning, dels et engelsk skrift om anglernes konge Offa søn af Vermund, men fra en teori om at Jelling i gamle dage havde været den jyske pendant til Lejre. At denne teori er dannet på grundlag af Harald Blåtands runeindskrift, fremgår af at dette er det eneste andet sted i Gesta Danorum Jelling omtales. Det kan ikke bebrejdes Jens Heltoft at han tror på Uffesagnet, for det er vel den almindelige anskuelse, selv om det må anses for godtgjort at det er de to danske historikeres bearbejdelse af en engelsk tradition hvis kærne er den historiske kong Offa af Mercia der regerede fra 757–96 og på grund af sit førerskab blandt de samtidige engelske konger kaldte sig rex Anglorum (N. Lukman, British and Danish Traditions, *Classica et Medievalia* VI, 1944). Og når skoleinspektøren i Jelling gennem 50 år har syslet med stedets historie har et stærkt incitament været ønsket om at påvise kontinuiteten mellem kongsgård og skole!

Således er det den første danske rigshistorie, indskriften på den store Jellingsten, der har bestemt Jellings lokalhistorie til den dag i dag.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

PETER MUNZ: Frederick Barbarossa. A Study in Medieval Politics. London, Eyre & Spottiswoode, 1969. xxi, 422 s. 8 plancher. 2 kort. 90 sh.

Det er ikke ualmindeligt i Frederik Barbarossas lange regeringsperiode at se det tyske kejserdømmes kulmination. Bevares, der har været tyskere for hvem hans italienspolitik med dens drøm om verdensherredømmet har været det vælske blændværk der drog ham bort fra nærliggende bestræbelser på at styrke den tyske centralmagt. Der har været dem der i Frederik Barbarossa så en tilbageskuende statsmand som hang ved fortiden, ja faktisk var lidt af en romantiker i ridderskikkelse. Men for mange er Frederik Barbarossa den hersker der ved at genoptage Henrik IV's næsten glemte italienspolitik vandt ny glans for kejserdømmet. I forskningen er det navnlig Giesebrecht, Prutz og Karl Hampe der har set Frederik Barbarossa som en målbevidst forkæmper for det traditionelle kejserdømme.

Den newzealandske professor Peter Munz mener at Kyffhäusersagnets forestilling om Frederik Barbarossa som den fædrelandets redningsmand, der i tidens fylde vil genskabe det tyske kejserrige, også har bestemt historikernes opfattelse af ham. Derfra stammer det at han har opbygget et mægtigt rige og været en sukcesrig hersker. Munz vil erstatte Giesebrechts gamle skildring af Frederik Barbarossa (*Geschichte der deutschen Kaiserzeit* bd. V–VI, 1888 og 1895), og vender sig specielt mod tanken om at Frederik I kun har haft eet mål, kejserdømmets styrkelse.

I stedet opfattes kejseren som en utrættelig, smidig og opfindsom empiriker

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

på jagt efter en ny styreform som følge af det 12. århundredes sociale forandringer, specielt befolkningsforøgelsen. Men forfatteren gør sig ingen illusioner om de resultater der kom ud af kejserens bestræbelser. Uden at være opportunist havde Frederik Barbarossa den gode statsmands evne til i tide at opgive en uigennemførlig sag, og på den måde kom han til at arbejde med 3 forskellige planer for rigets indretning. Ifølge forfatteren fører kejseren 1152–56 en konservativ politik, hævder loven, skaber fred. 1156–75 forsøger han at gennemføre hvad der betegnes som den store plan. Den går ud på dannelsen af et *terra imperii* bestående af Schwaben, Burgund og Lombardiet. Det skulle være en centraliseret, bureaukratisk styret territorialstat, og planen indebar at Frederik Barbarossa kun skulle være nominel konge i Tyskland. Da denne plan slog fejl, bl.a. som følge af de lombardiske byers modstand, afprøvedes en 3. der betød at Frederik Barbarossa forsøgte at udnytte den fremadskridende feudalisering til egen fordel. Den sidste del af sit liv (1177–90) stræbte han over alt i riget at udbygge sine rettigheder som feudalherre.

Teorien om de tre planer knyttet til 3 forskellige tidsafsnit kan nok vække betænkelighed. Er det ikke karakteristisk at inden for dette skema er der 9 år (1168–77) hvori kejserens politik ikke rigtigt kan rubriceres? Nogle træk falder under plan 2, andre under plan 3. Dette mener jeg snarest må tolkes således at kejseren samtidig har haft flere politiske mål. Han har spillet på flere strenge, snart på en, snart på en anden, som forholdene og tiden tillod det. Man må jo ikke glemme at i sammenligning med nutiden havde han en overordentlig primitiv og uudviklet centraladministration til rådighed, og selv har han tilbragt en stor del af sit liv på hesteryg på vej rundt i riget. Flere mål har ikke kunnet realiseres på engang, hvor gerne han end ville. Det har f.eks. ikke været muligt samtidig at hellige sig den indre opbygning i Tyskland og undertvingelsen af Norditalien, et forhold der er af betydning for vurderingen af den store plan. Men det forhindrer ikke at kejseren har stilet mod begge mål.

Den store plan, forfatterens mest originale idé, indebærer at ligesom kejseren opbygger sin territorialstat i området med de tre floder, Rhinen, Rhône og Ticino, så skal Henrik Løve have lov at gøre det samme i Sachsen og Henrik Jasomirgott i Østrig. At udviklingen i territorierne rent faktisk gik sådan, i hvert fald en tid lang, skal ikke bestrides, men var det virkelig et resultat af en bevidst udformet plan? Når kejseren opgiver at blande sig i Tysklands indre forhold er det efter min mening snarere udtryk for en hensigtsmæssig, øjeblikkelig handlemåde end for radikale statstanker. Hans offensiv i Norditalien havde som absolut nødvendig forudsætning en forståelse med Henrik Løve der som den mægtigste lensmand stillede det største kontingent til hæren. Til opnåelse af den støtte måtte kejseren give sakserhertugen Bayern igen som dennes far havde haft. Det indebar at babenbergeren måtte affindes på anden måde, og det sker ved at han med *privilegium minus* får hidtil uhørte rettigheder i Østrig ved dets adskillelse fra Bayern. Østrig bliver imidlertid ikke et hertugdømme fordi kejseren udkaster en plan om dannelse af territorialstater, men fordi han må gøre den indrømmelse for at få den himmerigsmundfuld som Norditalien syntes ham at være. Siden kunne man altid vende tilbage til forholdene i Tyskland.

Hypotesen om den store plan som det hjul hvorom alting drejer sig i årene

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

efter 1156 er blevet stærkt kritiseret ved bogens fremkomst, men det rokker ikke ved det forhold at denne monografi i sig optager hele den nyere litteratur og derved bliver en værdifuld indgang til det store emne. ESBEN ALBRECTSEN

ALFRED HAVERKAMP: Herrschaftsformen der Frühstaufer in Reichsitalien. Bd. 1: I–II. Monographien zur Geschichte des Mittelalters, in Verbindung mit Friedrich Prinz herausgegeben von Karl Bosl. Stuttgart, Anton Hiersemann Verlag, 1970–71. 813 s. 5 kartor. DM 216.

Med ett mammutarbete har Alfred Haverkamp, nu Trier, inlett en ny serie monografier i medeltidshistoria, utgiven av professor Karl Bosl, München, känd för sina socialhistoriska studier i det tidiga medeltidssamfundet. I den föreliggande habilitationsavhandlingen behandlas Fredrik Barbarossas politik och administration i Italien på 1160- och 1170-talen, med utblickar och kompletterande material från Barbarossas senare år och Henrik VI:s regering. Ämnesvalet är välkänt från tysk medeltidsforskning, och förf. måste ta ställning till en rad äldre tyska historikers syn på den tyska italienpolitiken, t.ex. J. Ficker, E. Bernheim, G. von Below, H. von Sybel, H. Mitteis, W. Holtzmann, Th. Mayer. Men ämnet har också lockat yngre historiker som H. Appelt, C. Brühl, G. Tabacco och P. Classen, mot vilka förf. i många punkter arbetar ut sin egen mening.

Mest karakteristisk för Haverkamp är koncentrationen i tid – några årtionden, vilkas material penetreras ut och in – och geografiskt. Det s.k. »Reichsitalien« är ur administrativ synpunkt inte mer omfattande än att åtskilliga personer i Barbarossas omgivning och administration har kunnat överblicka det de nämnda årtiondena på samma sätt som forskaren av idag. Förf. följer förvaltningens vägar och tankebanor på ett sådant sätt, att framför allt den stora variationen från plats till plats och differentieringen i juridiska och länsrättsliga termer och begrepp kommer till tals. Förmågan att uppfatta en enhetlig förvaltnings arbete i hela dess differentierade tillämpning av några grundprinciper avhänger till stor del av ingående kunskap i de lokala förhållanden, som påverkar och präglar administrationens handlande från fall till fall. En verklig koncentration är alltså endast möjlig genom ingående lokalkännedom och kunskap om lokalt urkundsmaterial, med vars hjälp den kejserliga administrationens metoder kan belysas. Kanske är det denna enastående kännedom om variationen i de enskilda fallen, som gör Haverkamps bok mest värdefull.

Polemiken mot äldre tyska historikers syn på Barbarossas föregivna förankring i en föråldrad länsrättslig världsbild visar också, vad det kommer an på för Haverkamp. Tidigare tysk forskning hade den välkända tendensen – förståelig mot bakgrunden av dess idealistiska grundsyn – att ur de skriftliga källorna destillera fram ett idésystem, vars ingredienser var de termer, begrepp och idéer, som de skriftliga källorna helt explicit innehöll. Med denna metod framstod Barbarossas förvaltning i Italien som föråldrad, framför allt därför att varje urkund tycktes vara full av länsrättsliga begrepp, om vilka man visste, att de på 1160- och 1170-talen inte längre var aktuella på andra håll i Europa.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Logiskt ger sig så bilden av Barbarossa som orealistisk, reaktionär eller arkaiserande. Också Kristian Erslev presenterar element av detta betraktelsesätt i sin *Oversigt over Middelalderens Historie*: »... tyskerne så med forundring på disse rige stæder, hvor handelsmænd og håndværkere spillede den ledende rolle; de gamle rigsembedsmænd, der forlængst var blevet omtrent uafhængige af kejseren, havde her måttet vige pladsen for de borgerlige konsuler. Frederik var fast bestemt på atter at gøre kejsermagten gældende, og han fandt støtte i det nye romerretsstudium . . .«. Framför allt Barbarossas hållning gentemot städerna har betraktats ur denna synpunkt och kallats »antikommunal«. Haverkamp visar med urkundsmaterialet, att bakom de länsrättsliga termerna i de flesta fall döljer sig en helt annan verklighet, nämligen en politisk böjlighet, som visserligen begagnar de gamla formlerna, men i grunden förs samman av en helt annan och mycket enklare röd tråd.

Utgångspunkten är de berömda regalrätter Barbarossa-administrationen formulerar i skyddsurkunder och privilegier av olika slag åt olika grupper av mottagare – adelsmän, städer, kloster, biskopar – samt dess metoder att få genomfört sina anspråk på en slags kunglig direktstyrelse i förhållande till alla dessa enskilda privilegiepartner. Riksdagen i Roncaglia 1167 är ett avgörande gränsdatum och har spelat en stor roll i forskningen som inledningen till en ny politisk linje hos Barbarossa. Haverkamp visar med urkundsmaterialet från före och efter detta år, att någon avgörande ändring i den kejserliga politiken inte inträder här. Vad som utvecklas i Barbarossas förhållande till sina italienska förbundna de närmaste årtiondena, finns redan förebådat under 60-talets första år, hävdar Haverkamp. Mot den idén, att Barbarossas politik skulle vara ett återfall i äldre feodala föreställningar, påvisar han med ingående kännedom om den lokala italienska scenen och det lokala urkundsmaterialet, att den kejserliga förvaltningen systematiskt strävat att isolera privilegiemottagarna för att med var och en för sig ingå i en relation, som till formen är ett länsförhållande, men i realiteten ett lojalitetsförbund med uttryckligt förbehåll för kejsarens personliga dispositioner genom hans direkta emissarier (*salva*-klausul) och i stor utsträckning präglat av fiskala hänsyn. Biskopar, kloster, adliga godsherrar och städer krävde olikartad behandling, och länsrättens formler, som det kejserliga kansliet väl behärskade, kom i stor utsträckning till användning, vilket vilselett forskningen till att också inläsa länsrättslig innebörd i formlerna, menar Haverkamp. Framför allt blir förhållandet mellan att bli tagen i rikets »beskydd« (*protectio*, *saluaguardia* osv.) och att anses som »reichsunmittelbar« – direkt underställd kejsaren utan mellanled – föremål för ingående behandling. Termerna täcker på intet sätt en entydig och ensartad verklighet här, är förf.:s tes – den av många forskare antagna korrelationen mellan dessa båda fenomen kan lika litet bevisas för Barbarossa-administrationens del, som det likaså postulerade sambandet mellan att inneha riksgods som län och att vara direkt underställd kejsaren (polemik mot Ficker, ss. 449f.). Snarare tycks kejsarens politik ha varit att alltefter läget och de taktiska möjligheterna utnyttja alla formler man kunde spela på, för att på lämpligt sätt knyta hög och låg, världslig och andlig i ett så vitt möjligt direkt band till sig själv; under uttryckligt förbehåll för egna dispositioner gentemot vederbörande, när bindningen skedde till underordnad instans i länspyramiden. Det finns också ansatser till ett allmänt »under-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

såte-förhållande« med edsavläggelse och trohetsförklaring gentemot kejsaren, bindande för gemene man i hela städer.

Åter och åter avvisar förf. en tendens inom forskningen att bedöma Barbarossa utifrån de krav man ställer på den nutida statens administration. Varken beträffande allas jämställda bindning till statsmakten, eller beträffande förvaltningsorgan för att uppbära per capita-skatter förfogar den medeltida statsapparaten över institutioner jämförbara med vad dagens samfund har (som, inom parentes sagt, tagit en stor del av sina institutioner i arv från det medeltida stadsväsendet i Mellaneuropa). En undersökning av Barbarossa-tiden, där moderna måttstockar läggs till grund för bedömning och värdering, måste nödvändigtvis utmynna i en negativ betraktelse av Barbarossas politiska och administrativa begåvning, menar Haverkamp. Realistiskt sett framstår den tyska italienförvaltningen på 1100-talet som helt i linje med sin tids förutsättningar och på intet sätt vare sig efterbliven, reaktionär eller tillbakablickande. Haverkamps grundläggande iakttagelser på dessa punkter är naturligtvis inte nya. Men de har för honom blivit underbyggda av ett så ingående källstudium, att de på detta sätt fått nytt värde och lett till nya resultat.

En stor del av andra bandet, de ca. 200 sidorna 363–559, kan metodiskt betraktas som kasuistik. Förf. väljer kejsarens förhållande till de adliga familjerna Montferrat, Biandrate och Malaspina för att visa, att privilegier till adliga godsägare i feodala former i dessa fall inte är stort mer än vackra ord, som täcker över de betydliga gods- och penningförluster förhållandet till kejsaren kostar dessa familjer. Han visar, att privileger och skydd till kloster och biskopar i en rad fall inte inneburit befrielse från avgifter och skatter av kännbar omfattning (inte ens cistercienserklostren lyckas trots sina påvliga privilegier i alla lägen hålla sig utanför avgiftsförpliktelse till den kejserliga kassan). Han visar också, att den beryktade stadsfientliga politiken i flera fall visar sig fungera som handgripligt understöd till städer för att säkra sig bundsförvanter i kampen mot påven Alexander III. Det är klart, att nyckelfrågor i Barbarossas italienpolitik, som t.ex. förhållandet till Crema, Cremona och Milano, ger stoff åt Haverkamp i ett flertal sammanhang för att belysa en rad olika problemställningar. Man måste notera som positivt, att framställningen trots detta inte tappar kontakten med det politiska och militära händelseförloppet och kraftspelet; den urartar inte till grå teori.

Haverkamp går ett gott stycke vidare än traditionell tysk historieforskning genom att i en avslutande del analysera Barbarossas mynt-, tull-, handels- och skattepolitik i Italien. Denna undersökning blir en logisk följd av förf.:s tes om de fiskala vinsterna i den kejserliga italienpolitiken. Frågeställningen tvingar alltså Haverkamp till att avvisa tillrättalagda uppfattningar om Barbarossas italienpolitik med hjälp av först urkundsformlerna till belysning av administrationens rättsanspråk och terminologi, därefter urkundernas realupplysningar till värdering av kejsarens reella inkomster från de inkomsttitlar, som han säkrade sig genom sin överenskommelsespolitik. Det syns inte vara tvivel om att Haverkamps arbete tack vare den genomförda metoden kan bli ett standardverk för den som vill lära känna 1100-talets senare hälft i europeisk historia. En genomgående synpunkt hos förf. är, att Barbarossa i sin italienska politik fick tillfälle att handla mer i överensstämmelse med sitt verkliga politiska och

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

statliga koncept, än han någonsin kunde tänka sig att göra i Tyskland. På några punkter drar förf. in en jämförelse med den samtidiga kampen mot Henrik Lejonet och visar, hur analoga politiska principer för till ett – mutatis mutandis – analogt handlande i Italien och i Nordtyskland.

Den avgörande skillnaden mellan Italien och Tyskland ser Haverkamp, säkert med rätta – man märker avståndet från Erslevs syn i citatet ovan – i det starka adliga inslaget i det italienska stadslivet, som bragt detta långt vidare än det tyska stadslivet, där ministerialer och köpmän dominerade men adeln höll sig borta. Redan detta gjorde de italienska städerna till helt andra motståndare än vad de tyska städerna någonsin kunde bli; endast de tyska biskopsstäderna (oftast de gamla romarstäderna) representerar en typ av stad som kommer dessa italienska städer nära. På så sätt kan också kejsaren i Italien föra en skenbart stadsfientlig politik, som i verkligheten inte är annat än adekvata maktmedel mot en mera jämbördig motståndare. Endast jämförd med hans samtidiga politik mot de svagare och annorlunda fungerande tyska städerna framstår hans italienska stadspolitik som »antikommunal«.

Naturligtvis ligger i Haverkamps metod – förkärlek för case study – den risken, att de av honom valda fallen inte är representativa. Likaså är styrkan i att se skeendet utifrån den administrations horisont, som producerat källorna, i någon mån också en svaghet, eftersom den kan komma att täcka över mycket av bristande logik och konsekvens i administrationen genom att glömma sådant som inte passar med den hypotetiskt antagna linjen. Risken motverkas främst, som anfört, av Haverkamps stora förtrogenhet med den miljö han studerar och med det urkundsmaterial han använder sig av i de mest skilda sammanhang. En nästan samtidig penetration av delar av samma material ur helt andra aspekter har presterats av C. Brühl i *Fodrum, Gistum, Servitum regis* (Kölner historische Abhandlungen 14, 1968). Ett arbete, som i första hand undersöker plikten att bidraga till kungens uppehälle under hans resor, får naturligtvis en annan karaktär än ett arbete som det här recenserade, som frågar efter metoder och idéer i en administration under en stat, som med militära maktmedel ockuperat ett främmande land och där bygger upp en slags kolonialstat.

Det är inte uteslutet, att verk av denna typ kan få betydelse också för skandinavisk historia. En del nyare studier som rör 1100-talet (t.ex. Jørgen Quistgaard Hansen i *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*, 1966; Arne Odd Johnsen, Vegard Skånland m.fl. i Norge) arbetar i sin behandling av påveskismat 1159ff. med en världsbild eller politik, som på grundval av äldre litteratur tillskrivs Barbarossa och dennes påvar Viktor IV osv. Fixeringen av, vad sympati för skisma-påverna i realiteten innebar, har alltid varit ett problem för den skandinaviska medeltidsforskningen vid bedömningen av t.ex. Valdemar den store, Magnus Erlingsson, Erik den hellige, Knut Eriksson, Henrikssönerna Skadelår, där Saxo dessutom alltid spelar in i bilden. En solid kunskap om Barbarossa som politiker och administrator kan möjligen betyda ökade möjligheter för skandinavisk medeltidsforskning att tränga in i, vad det var i Barbarossatidens tyska stat, som kan ha dragit vissa skandinaviska samfundsskikt till sig och fått dem att för en tid stå på den kejserliga sidan i kampen mot den i Frankrike landsflyktige påven Alexander III.

Källor och litteratur finns i början av band I, person-, ort- och sakregister

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

i slutet av band II. Verket är delvis svårt att överblicka, då det är kompakt tryckt utan mellanrubriker, men tryckteknisk tilltalande. Förf. har ibland underlättat läsningen genom varierande rubriker överst på sidorna, men sådana fattas t.ex. i den nämnda kasuistiken. Litteraturangivelserna är i några fall ganska kortfattade. Ibland tycks det som om det ursprungliga tryckåret för en bok i reprint saknas. Allt i allt syns det dock, som sagt, stå utom tvivel, att serien utgiven av professor Bosl som första verk presenterar en betydande forskningsinsats inom ett magistralt ämnesområde.

TORE NYBERG

The Acts of William I, King of Scots 1165–1214, ed. by G. W. S. BARROW with the collaboration of W. W. Scott. Regesta Regum Scottorum. Vol. II. Edinburgh University Press, 1971. xvi, 552 s. £ 8.00.

Hvad det betyder for forskningen at have gode kildeudgaver, kan danske middelalderhistorikere, der med *Diplomatarium Danicum* jo ret beset er forkælede, tale med om. Skotterne har med deres *Regesta Regum Scottorum*, hvis første bind udkom i 1960 ved samme udgiver, valgt en mindre omfattende løsning, idet udgaven begrænser sig til de af kongerne udstedte breve; breve til kongerne og hele den private brevmasse, først og fremmest kirkens, er udeladt. Titlen kunne befordre den opfattelse, at her skulle være tale om udtog, men alle tekster bringes in extenso og med det fornødne kritiske apparat. I en mere end hundrede sider lang indledning gives en udmærket redegørelse for William's lange regeringstid med hovedvægten lagt på de aspekter, som særlig træder frem i udgavens kilder, en behandling af regering, retsvæsen og administration – i fortsættelse af den tilsvarende for den forudgående periode i bd. I – samt en diplomatarisk analyse af materialet. Når hertil føjes, at udgaven foruden person- og stednavneregister har et glimrende sagregister, kan der ikke være tvivl om, at man her er ved at tilvejebringe et hjælpemiddel, som i høj grad må lette og stimulere udforskningen af skotsk middelalderhistorie.

NIELS LUND

Anglo-Scottish Relations 1174–1328. Some Selected Documents, edited and translated by E. L. G. STONES. Oxford Medieval Texts. Clarendon Press: Oxford University Press, 1970. lvi, 380 s. 1 pl. £ 4.00.

Man må dybt beklage, at en så fremragende serie som Nelson's *Medieval Texts*, hvori denne udgave kom første gang i 1965, har måttet gå ind, men kan dog samtidig trøste sig ved, at Oxford har overtaget boet og holder serien ved lige. Disse kildeudgaver med sideløbende oversættelse er meget nyttige i universitetsundervisningen, og behovet for dem bliver ikke mindre, efterhånden som forventningerne til de studerendes vilje og evne til at læse latin må stemmes lavere og lavere.

Forholdet mellem England og Skotland var middelalderen igennem sjældent synderlig hjerteligt, og langt op i nyere tid har det givet anledning til hidsig, nationalistisk bestemt debat. Professor Stones har med dette udvalg af kilder, der tidligere har foreligget meget spredt og i udgaver af forskelligste kvalitet,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

villet bidrage til at dreje diskussionen i mere frugtbar retning, bort fra de golde juridiske spidsfindigheder til en betragtning af det faktiske forhold mellem de to lande. Ved sin fremkomst blev udvalget af kyndigere anmeldere betegnet som i alt væsentligt repræsentativt, men det er klart, at det er betinget af, hvad udgiveren anser for hovedlinjerne i udviklingen. Med sin grundige introduktion, der både behandler den historiske baggrund og hele kildeoverleveringen, er udgaven et fortrinligt udgangspunkt for studier i emnet, den synes som skabt til at danne grundlag for afløsningsopgaver eller et speciale.

NIELS LUND

AHASVER VON BRANDT: Der Stralsunder Friede. Verhandlungsablauf und Vertragswerk 1369–1376, Hansische Geschichtsblätter 88. Jahrgang Teil I, s. 123–147. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1970.

KARL H. SCHWEBEL: Der Stralsunder Friede (1370) im Spiegel der historischen Litteratur. Jahrbuch der Wittheit zu Bremen, Band XIV. Bremen, Verlag Friedrich Röver, 1970. 232 s.

At Stralsundfredens 600-års dag tillige er 100-års jubilæum for *Hansischer Geschichtsverein* markerer symbolsk, hvilken betydning hansehistorisk interesserede har tillagt denne begivenhed frem for nogen i hanseforbundets historie. Foreningens fortjenester af forskningsområdet er velkendte, *Hanserezesse*, *Hansisches Urkundenbuch*, *Hansische Geschichtsblätter* og *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte*, for blot at nævne de vigtigste.

For de hundrede år siden havde en regional historisk bevidsthed høje forestillinger om Stralsundfreden, den politisk-militære sejr over Valdemar Atterdag, erhvervelsen af et omfattende og navnlig fælles privilegium for byernes handel i Norden – det var hansehistoriens kulmination. Med forbundet i Köln 1367 forud for den sejrrige (anden) krig mod Valdemar Atterdag var der for denne generation tillige kommet fasthed i opfattelsen af, hvad der i middelalderens nordeuropæiske økonomi og politik var hanse og ikke-hanse.

Foreningens virksomhed i hundrede år har på mangfoldige måder bidraget til differentiering af disse grundlæggende begreber. Med den vældigt forøgede viden, der i dag står til rådighed inden for hansehistorien, bliver det mindre rimeligt eller nødvendigt at arbejde med så faste størrelser som dengang – men karakteristisk nok har de hundrede år ikke bragt en fyldestgørende detailundersøgelse af Stralsundfreden. På denne baggrund er det, at Ahasver von Brandts studie gælder traktatværkets tilblivelse mere end det privilegiemæssige indhold der så ofte har været placeret i hansehistoriens lange perspektiv. Det er stadig en gåde, hvorledes kong Valdemar og det danske rigsråd i deres afsondrethed fra hinanden – men tilsyneladende med trådløse forbindelser mellem de enkelte skaktræk – kunne gennemføre, blot i diplomatisk og forhandlingsteknisk forstand, at udhule den hanseatiske sejr til den grad som det blev tilfældet. Von Brandt bidrager til gådens opklaring ved at følge disse to-sporede forhandlinger i enkeltheder og overveje hansestædernes egen interesse i at gå frem således over for den konge, hvis stærke side ikke var ordholdenhed.

Von Brandt viser, at stæderne var sig bevidst som et i hvert fald foreløbigt mål, at de måtte sikre sig de danske rigsråders absolutte forpligtelse på for-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

handlingsresultatet, indtil kongelig ratifikation af traktaten kunne opnås. Af gåden resterer nu navnlig to problemer, dels konkret hvilken rolle i forhandlingerne på begge sider den tysk-danske adelsmand Henning Podebusk har spillet, dels i almindelighed hvilke forestillinger af statsteoretisk eller forfatningsretlig natur der kan have ligget til grund for, at kongen og hans råder synes at indtage selvstændige positioner i forhandlingsforløbet – var dette realitet eller spilfægteri? Af denne sidste politiske ingrediens var der i hvert fald en del i, hvad der blev Stralsundfredens efterspil, den hanseatiske panthavermagt i Skåne, hvor de allerede 1371 blev repræsenteret ved samme Henning Podebusk, der nu foruden at være Valdemar Atterdags drost blev hansestædernes lensmand på de skånske slotte. 1378 blev det klart, at stædernes økonomiske gevinst ved arrangementet ikke var blevet betydelig; om det blev bedre med de rent hanseatiske administratorer, der efter dette år sattes i stedet, er vanskeligt at sige. Men Henning Podebusk ser i hvert fald ud til at have klaret sig.

Forhandlingsforløbet efter Stralsundfreden følger von Brandt til ratifikationen ved kong Oluf 1376. Dette kaster lys over flere detaljer i den diplomatiske udvikling, men understreger også ønskeligheden af engang at få klarlagt, hvorledes hele panthaverperioden indtil 1386 forløb. En sådan undersøgelse ville formentlig pege på de interessemodsætninger mellem hansestæderne der kan have forhindret dem i at gribe slagkraftigt ind over for danske forsøg på at redde noget af det tabte. Men det ville sikkert også blive underbygget, hvad der for tiden kun kan formodes, at hansestædernes store fordel ved Stralsundfreden beroede på de herved vundne udvidede handelsrettigheder – og at disse har kunnet opveje, hvad der tabtes ved og omkring det politiske forhandlingsbord.

Der er grund til at gøre opmærksom på, at samme hæfte af tidsskriftet tillige indeholder Ahasver von Brandts redegørelse for foreningens historie, ikke mindst interessant ved at anskueliggøre brydninger mellem det videnskabelige sigte (udgiverarbejder, monografier o.sl.) og folkelige, selskabelige, regionalhistoriske formål. Jubilæumshæftet indeholder også redegørelser for Stralsundfredens større sammenhæng eller lidt fjernere politiske omgivelser ved Jochen Götze (Von Greifswald bis Stralsund. Die Auseinandersetzungen der deutschen Seestädte und ihrer Verbündeten mit König Valdemar von Dänemark 1361–1370, s. 83–122) og ved Heinz Stoob (Kaiser Karl IV und der Ostseeraum, s. 163–214) – tillige en oversigt over Stralsundfredens plads i hansehistorien ved Philippe Dollinger (Die Bedeutung des Stralsunder Friedens in der Geschichte der Hanse, s. 148–162), der anskuer freden under økonomisk og politisk synsvinkel, tillige stiller spørgsmålet hvorvidt den kan antages at have befordret eller forhindret udviklingen af byernes indbyrdes fællesskab, gavnet forholdet til det tyske rige eller virket på de urolige socialpolitiske tilstande i hansebyerne i den følgende periode.

Karl H. Schwebels arbejde, hvormed kollegerne i Bremen har villet markere hundredåret for *Hansischer Geschichtsverein*, gennemgår i en række regionalt bestemte afsnit historieskrivningen fra middelalderen, 16.–18. århundrede og 19.–20. århundrede for dens syn på Stralsundfreden og dennes politiske og økonomiske baggrund. Bogen ville have vundet i klarhed ved at koncentrere sig om den nyeste tid, der alligevel indlysende har forfatterens hovedinteresse. En række

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

forhold i forbindelse med historieskrivningens forskellige sigte, informationsgrad o.a. i de forskellige tidsaldre gør det vanskeligt eller umuligt at sammenligne afsnittenes tidsbestemte kapitler indbyrdes, for slet ikke at tale om deres forhold til hovedemnet eller den jubilerende genstand. Afsnittet »Allgemeine Hansegeschichte« har dog af nærliggende årsager hovedvægt på den nyeste tid og dokumenterer en kritisk opmærksomhed over for de indbyrdes stridende *Gesamtkonzeptionen* ikke mindst af national beskaffenhed. Det indtager en vigtig plads i bogen og kunne uden skade have været udbygget.

I afsnittet om dansk historieskrivning (s. 126–159) ville en begrænsning til det 19. og 20. århundrede have været en stor forbedring, ikke mindst på grund af forfatterens tiltalende afslappede holdning til de nationale begrebers spil i hansehistorien. Læseren havde gerne ofret, hvad der kan siges om Povl Helgesens eller Arild Huitfeldts stillingtagen til Stralsundfreden og hansehistorien, for en fyldigere redegørelse for dansk historieskrivning i de tidsaldre, hvor hansehistorien kan siges at have spillet en virkelig rolle i historikernes forestillingsverden. For den nyeste tid bygger fremstillingen – rimeligt nok – på den historiografiske skitse i Aksel E. Christensens rapport til historikermødet i Århus 1957, men går ikke ud herover, end ikke til en vurdering af selve rapportens indsats. Koncentrationen omkring den nationale historiografi, Danmarkshistorier for kortere eller længere tidsrum, bevirker tillige for Danmarks vedkommende, at der må redegøres for opfattelser i værker der kun i ringe grad evner eller ønsker at tage hansehistoriske kilder eller problemer op til selvstændig vurdering, medens specialarbejder der netop har stillet sig sådanne opgaver, lades ude af betragtning.

KAI HØRBY

Die Berichte der Generalprokuratoren des deutschen Ordens an der Kurie. I: Die Geschichte der Generalprokuratoren von den Anfängen bis 1403, bearbeitet von KURT FORSTREUTER, II: Peter von Wormditt (1403–1419), bearbeitet von HANS KOEPPEN, III, 1: Johan Tiergart (1419–1428), bearbeitet von HANS KOEPPEN. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung, Heft 12, 13 & 21. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen 1961, 1960 & 1966. 432 s. + 5 tvl., 675 s. + 2 tvl., 363 s.

Som andre af middelalderens ridderordener havde også Den tyske Orden sine *procuratores generales* ved pavestolen, i hvert tilfælde fra det tidlige 13. århundrede. Deres indberetninger til ordenens højmester, hvis umiddelbare repræsentanter over for paven de var, beror i ordensarkivet i det til Göttingen overførte Königsberger Staatsarchiv. Udgaven er besørget af den tidligere arkivdirektør, dr. Kurt Forstreuter, og arkivets nuværende chef, dr. Hans Koeppen.

Den fyldigste overlevering hidrører fra prokuratoren Peter von Wormditt, der virkede fra 1403 til 1419, og som tidligere har påkaldt sig forskningens interesse for sin virksomhed under den preussisk-polske konflikt efter ordenens nederlag ved Tannenberg 1410 og særlig som ordenens repræsentant ved Konstanzerkonciliet 1414–1418. Denne interessante diplomat er udgavens hele andet bind viet, hans korrespondance er hermed fyldigere fremlagt, end det tidligere har været muligt, og de fortræffelige kommentarer med henvisning

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

til arkivets øvrige bestanddele gør dette bind til en spændende indføring i ordenens indre og ydre historie i disse kritiske år.

Tiden før 1403 er bevidnet gennem et væsentlig mere problematisk materiale, og for udgavens første bind ved dr. Forstreuter gælder det, som titlen antyder, foruden kildeudgaven en redegørelse for prokuratorembedets karakter, dets oprindelse og udvikling, dets almindelige vilkår og retslige placering. Det står klart, at ikke enhver der benævnes *procurator* bør opfattes som en generelt befuldmægtiget eller permanent residerende repræsentant. Indledningen til dette første bind (s. 7–169) redegør for repræsentationens ydre omstændigheder, såvidt de kendes, og tillige for ordenens faste besiddelser i Rom (omkring kirken S.ta Maria in Domnica som ordenen rådede over indtil 1312) og i de foretrukne pavelige residenser Viterbo og Montefiascone, som var repræsentationens basis indtil kuriens flytning 1305 til Avignon. Her fik ordenen tilsyneladende ikke besiddelser, og generalprokuratoren boede til leje.

Den fattige overlevering før 1403 (i alt elleve indberetninger før dette år) skyldes givetvis tab af arkivmateriale, for allerede de sparsomme kilder viser hen til den omhu og bekostning ordenen ofrede på sine diplomatiske relationer til pavestolen. Generalprokuratorernes funktion var først og fremmest at udvirke udstedelse af pavelige breve og skrivelser til ordenens forskellige behov, således som det ønskedes af højmesteren og de øvrige ordensmyndigheder. Kurien havde tilsyneladende selv taget initiativ til, at ridderordenerne og andre indrettede sig med en fast repræsentation, og administrationsapparatets funktion indebar, at prokurator måtte være fortrolig med pavebreves udfærdigelse og den vej de forinden skulle gennemløbe i kurien. Siden det 13. århundredes midte optræder ordensprokuratorens navn øverst på bagsiden af det færdige pavebrev, som det tilgik ordenen.

Foruden disse funktioner i forholdet til kurien beror prokuratorembedets betydning på den mulighed for formidling af diplomatisk information, som pavehoffet og dets omgivelser frembød. Indberetningerne er da også – ved siden af deres vidnesbyrd til ordenens og, i mindre grad, pavestolens historie – kilder til europæisk politik og diplomati i det 15. århundrede, naturligvis inden for grænserne af ordenens interessesfære, men det er et ganske omfattende kompleks. De internationale relationer i denne fjerne tid er endnu langt fra klarlagt i enkeltheder og navnlig er diplomatiske funktioner og praksis forud for det store 17. århundrede ikke meget oplyst. Hvad denne udgave kan bidrage hertil, er måske ikke dens mindste betydning.

Udgiverne har forståeligt nok, under hensyn til kildematerialets omfang og det ønskelige i at gennemføre en fyldig kommentar, afstået fra at gengive alt i den fulde udstrækning, men har i udstrakt grad gjort anvendelse af indskudt referat i de udgivne tekster. Dette udtrykkeligt, fordi vi lever i mikrofilmens tidsalder, og enhver forsker inden for kort tid vil kunne have en fuldstændig fotografisk gengivelse af en hvilkensomhelst af disse originaler for sig. De mange der på forskellig måde har haft lejlighed til at benytte Göttingen-arkivets materiale og nydt godt af arkivets service, vil vide, at dette ikke er tomme ord.

KAI HØRBY

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

PETER GERRIT THIELEN: Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 11. Köln Graz, Böhlau Verlag, 1965. viii, 196 s. 25,– DM.

Denne bog afhjælper et savn i litteraturen om den tyske ordens historie, dels ved at beskæftige sig primært med de administrative funktioner på de forskellige niveauer, dels ved i denne henseende hovedsagelig at rette opmærksomheden mod ordensstatens nedgangstid og begyndende opløsning efter nederlaget til Polen og Litauen med slaget ved Tannenberg 1410 og den første fred i Thorn 1411. Siden de tyske ordensriddere i 13. århundredes første halvdel var begyndt at kolonisere det hedenske Preussen, var der her blevet skabt en stat, hvis forvaltning i indre disciplin overgik andre samtidige ved at være opbygget på den gejstlige ridderordens strenge principper. Ikke mindst efter at ordenens højmester 1309 havde forlagt residensen fra Venedig til Marienburg i Vestpreussen, blev ordensstaten Preussen en mønsterstat og dette at regere og forvalte den naturligvis den vigtigste blandt ordenens i øvrigt vidt spredte aktiviteter. Ordenen forstod at gøre sig dette land nyttigt, at gøre dets forvaltning indbringende for sig uden at lemlæste indbyggerne og i det økonomisk fremgangsrige 14. århundrede at drive en betydelig egenhandel.

Dr. Thielens fremstilling viser, hvorledes det 15. århundrede medfører ordensmyndighedernes opgiven af den ene efter den anden af de indbringende forrettigheder til fordel for en sent, men stærkt fremvoksende stænderorganisation. De preussiske handelsbyer havde hidtil nok kunnet være misfornøjede med denne eller hin konsekvens af, at de stod under ordenens overhøjhed, men det havde ikke tidligere været nødvendigt som nu at sætte hårdt mod hårdt. Udadtil bør dette nok forklares med, at det begyndende 15. århundredes konjunkturer måske var mindre gunstige for Preussen, men indadtil – og dette er her sagen – skyldes det ordenens dybe finansielle nød efter nederlaget i 1410, en vis degeneration i ordensdisciplinen og dermed en svaghed over for de stadig stærkere stænderske krav. Dr Thielen, som i 1958 udgav *Das Grosse Zinsbuch des Deutchen Ritterordens* (*1414–1438*), behandler her tiden mellem 1410 og 1454, det år da de preussiske stænder med polsk støtte opsagde ordensmagten huldskab og troskab, hvormed den krig begyndte, der sluttede med den anden fred i Thorn 1466. Denne lemlæstede ordensstaten, tvang den til at opgive Vestpreussen med Danzig og Marienburg til Polen, nødte den til at forlægge hovedsædet til Königsberg og anerkende polsk overhøjhed også over Østpreussen.

Det er et af bogens hovedargumenter, at denne periodes højmestre søgte at reformere ordenen og ordensstaten. Nogle store lovgivningsarbejder der nærmere analyseres viser dem som »stædigt og illusionsløst« kæmpende mod opløsningen. Læseren kan ikke undgå at hæfte sig ved et af de forfatningsmæssige problemer, som i denne forbindelse strejfes: den absolutte lydighedspligt som ordenens medlemmer skal iagttage over for den af kapitlet valgte højmester – når denne handler i overensstemmelse med ordensreglen – er utvivlsomt en styrke i fremgangstider, men en svaghed under modgang. Forfatteren viser, at flere af tidens højmestre for at kunne gøre stænderne de nødvendige indrømmelser udsatte sig netop for denne anklage, at have handlet i strid med ordensreglen. Nogle sympatiske rids af deres liv og gerning viser dem som tragiske skikkelser.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Et bilag til afhandlingen er en fortegnelse (s. 120–176) over ordenens embedsmænd i Preussen fra 1410 til 1449, og teksten behandler foruden højmesterens også de øvrige ordensembeder i central- og lokalforvaltningen. De øverste embedsmænd var højmesterens nærmeste medarbejdere, således eksempelvis storkommendatoren hans stedfortræder i finanspolitikken, den øverste marskal hans stedfortræder i krig. Det mellemste lag af embedsmænd (kommendatorer, fogeder m.fl.) havde hver en ordensborg med tilhørende område at forvalte, og til hver af disse enheder i lokalforvaltningen hørte bestemte hus-embedsmænd. Uden for denne række falder – fordi de ikke kan føres tilbage til forvaltningen af ordenens første hus i Akkon i Det hellige Land – de embedsmænd, som ordenens handelsmæssige aktiviteter var betroet til først og fremmest de to »Grossschäffer« i henholdsvis Marienburg og Königsberg.

Bogen kan ved sine fyldige redegørelser for såvel tidligere forskning som kildematerialet (i Königsberg-arkivet i Göttingen) tjene ypperligt som indføring i et studium af den senere ordenshistorie, men har også interesse i videre sammenhæng – på grund af det eksempel på middelalderlig forvaltning, den frembyder for læsere der kender til mindre righoldig overlevering om sådanne spørgsmål, tillige ved at belyse ordenens position som en af magtfaktorerne i middelalderens Østersøpolitik og ved at give indtryk af den problematiske baggrundsmagt bag de indflydelsesrige preussiske handelsbyer.

KAI HØRBY

Die Staatsschriften des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. 1: Die Traktate vor dem Konstanzer Konzil 1414–1418 über das Recht des Deutschen Ordens am Lande Preußen. Bearbeitet von ERICH WEISE. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung 27. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1970. 449 s.

Föreliggande edition med inledning omfattar den polemik, som tyska och polska gesandter drev mot varandra under konciliet i Konstanz. Den bekante dominikanen Johannes Falkenberg uppträdde på Tyska Ordens sida och anklagade Polen för att ha försummat omvändelsen av de hedniska folken – man hänvisade till litauerna, med vilka Polen stod i personalunion – för att på detta sätt försvara Tyska Ordens rätt att sitta i Ostpreussen som företrädare för den kristna tron. Från polsk sida författade Paulus Wladimiri skrifter, i vilka den tyska hednamissionen anklagades för våld och för att vara ett rent utrotningskrig, och i vilka med åberopande av naturrätten kejsarens rätt att upplåta hedniskt land åt en religiös orden för missionssyfte drogs i tvivelsmål – Tyska Orden hade ursprungligen de tyska kejsarna att tacka för tilldelningen av landet vid Weichsels mynning.

Wladimiris texter är redan utgivna flera gånger. Weise ger i regestform som nr. 4 först Wladimiris »Tractatus«, därefter som nr. 5 texten till »52 Conclusiones«, som han visar vara avhängig av »Tractatus«, och som nr. 6 en samtida tysk översättning av sistnämnda. Alla övriga 13 skrifter, som editionen omfattar, härrör från den tyska sidan och försvarar resp. företräder den tyska ståndpunkten i polemiken.

Weise är grundligt och sedan länge inarbetad i kanonisk rätt och skolastisk

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tankemetod. Som pensionerad arkivchef är han ännu produktiv, och editionen skall läsas jämsides med andra verk av honom, t.ex. en uppsats om freden i Thorn 1466 i *Zeitschrift für Ostforschung* 19, 1970, och »Die Amtsgewalt von Papst und Kaiser und die Ostmission besonders in der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts«, *Marburger Ostforschung* 31, 1971. Kännetecknande för Weises behandling av sitt tema är, att han genomgående gör processen kort i de aktuella stridsfrågorna och snabbt avgör sig för vem som har rätt och vem som har fel i 1400-talspolemiken. Den teologisk-filosofiska och kyrkorättsliga argumentationen till försvar för Tyska Ordens rätt till Preussen har hans öppna stöd, dess riktighet betraktas som ställd utom allt tvivel, medan den polska argumenteringen avvisas med ungefär samma argument som de av 1400-talspolemikerna använda synpunkterna. Förf. visar sig i själva verket starkt knuten till en viss kyrkorättslig skola, som karakteriseras av sitt på sätt och vis ohistoriska, positivrättsliga betraktelsesätt. Kyrkorättens system får i denna skola något av »The Perennial Philosophy« över sig. Weise går i denna tradition och avskär sig således från möjligheten att iakttaga en rättslig förändring, som kunde ha avlästs på källor som representerar olika rättssystem. De ederade dokumenten ur den tysk-polska polemiken hade utmärkt kunnat ge stoff åt jämförande rättshistoriska studier, särskilt om den polska ståndpunkten fördjupats lika långt som den tyska. Men detta har legat långt från Weises intressen. Den kunniga och mönstergilla editionen av de tyska traktaterna presenteras således med så mycket av polemisk spets mot Wladimiri, att man nästan kunde tala om polemikens fortsättning efter 550 år. Försöken att i inledningen samla de bärande elementen i den tyska argumentationen mot Polen är tafatta och övertygar inte, men för en fullständig bedömning härav är det inte tillräckligt att framdraga editionen och dess inledning. Weises syn på sina källor präglas av en bestämd tendens till fixering av idéinnehållet i skriftliga källor utan avseende på verklighetsunderlaget. Framför allt förväxlas den ena partens interpretation av verkligheten med denna verklighet själv, om man kan uttrycka den metodiska ofullkomligheten så. Editionen bör alltså inte begagnas utan andragande av andra, tidigare editioner. Dess tekniska företräden framför tidigare editioner motvägs av utgivarens ohistoriska betraktelsesätt.

TORE NYBERG

NYERE TID

Elementa ad fontium editiones. Vol. XXIV & XXV: Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae. Pars III & IV. Ediderunt CAROLINA LANCKOROŃSKA et GEORGIUS STEEN JENSEN. Institutum Historicum Polonicum Romae. Romae 1971. viii, 301 s. + viii, 244 s. Tvl. $ 9.50 pr. bind.

I serien af Polonica fra europæiske arkiver, som udgives af det polske historiske institut i Rom, er fra Rigsarkivet i København tidligere udgivet samlingen »Tyske kancellis udenrigske afdeling. Speciel del, Polen A I. Brevveksling mellem fyrstehusene« for perioden 1526–1696, som er omtalt i Historisk Tidsskrift 12 rk. IV (1970) s. 644f.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Instituttet har nu fortsat udgivelsen med gruppen A II: »Akter og Dokumenter vedr. det politiske forhold til Polen«, hvor man har begyndt med pakke nr. 7 omhandlende tiden 1419–1572. Af de 230 aktstykker er dog kun ét fra 1419, resten er fra tiden efter 1509. De politiske forbindelser mellem Danmark og Polen blev især i 1560-erne særlig intense, hvad der afspejler sig i udgivelsen ved at 185 af pakkens akter tilhører dette årti. Udgiverne har måttet fordele materialet på 2 bind, således at Pars IV omfatter tiden 1563–1572 foruden fælles for begge bind: person- og stednavneregister, kronologisk register samt 60 sider regester af de trykte dokumenter (regesterne er i forvejen trykt over hvert enkelt brev).

En uheldig konsekvens af arkivets ordningsprincipper viser sig i udgivelsen. Søger man således kilder til et bestemt emne, må man søge i udgivelsen af såvel A I som A II, idet det er noget tilfældigt, hvad der ved arkivets ordning er kommet i de to grupper. Men tilsammen udgør det hidtil udgivne et værdifuldt hjælpemiddel til studiet af Østersøområdets historie, især i de dramatiske år fra 1558–1570.

Et særligt interessant læg i pakken indeholder den polske diplomat Jan Teczyńskis arkiv, der rummer materiale om forhandlingerne mellem Polen og Sverige 1561–63. Årsagen til at Teczyńskis arkiv er havnet i Rigsarkivet har den ene af udgiverne, museumsinspektør Jørgen Steen Jensen, nærmere behandlet i en afhandling (Jan Teczyński's Baltic Voyage (1563)) i instituttets tidsskrift *Antemurale* bd. XIV (Rom 1970).

Der er tale om et meget omhyggeligt udgiverarbejde med fyldige tekstkritiske kommentarer, men de indvendinger af principiel art, som nævntes i anmeldelsen af de tidligere bind, kan fortsat rettes mod de sidst udgivne.

KARL-ERIK FRANDSEN

ERIC KERRIDGE: Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After. Historical Problems: Studies and Documents, ed. by G. R. Elton, vol. 6. London, Allen & Unwin, 1969. xii, 216 s. 35 sh. Paper 22 sh.

Dr. Kerridge, hvis stærkt omtvistede *The Agricultural Revolution* tidligere har været omtalt i tidsskriftet (12. r. V, 1971, s. 240–43), redegør i indledningen til denne bog (s. 17–133) for de grundlæggende led i det 16. århundredes engelske landbrugsorganisation, manor-begrebet, de talrige former for fæste og fæstevilkår, enclosure-processen og dens demografiske rækkevidde. Bogens anden halvdel fremlægger dokumenter fra Bractons *De legibus et consuetudinibus Angliae* til det 17. århundredes juridiske og politiske diskussion af Englands agrarproblemer.

Bogens egentlige berettigelse ligger i den samlede publikation af de mange vigtige akter, et materiale som utvivlsomt vil være velegnet for universitetsundervisningen. Den indledende diskussion af den engelske godsorganisation er derimod ikke blot omstændelig, men også ejendommeligt statisk. Dr. Kerridge vender sig mod R. H. Tawneys 'picture of the career of a relentless and remorseless agrarian capitalism' (fra 1912); Tawney 'tended to see the world past and present in terms of socialist dogma, . . . (which) caused him to lead

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

whole generations of history students into grievous error'. Kerridge retter flere steder i sin indledning konkret og berettiget kritik mod Tawneys resultater og tolkninger (s. 33, 44, 65f., 75f., 92ff.); det vil naturligvis altid være værdifuldt, at diskussionen genoptages, og Kerridge har jo selv kunnet fremlægge vigtige resultater, ikke mindst i den dygtige undersøgelse af 'the movement of rent 1540–1640' (*The Economic History Review* 2. ser. VI, 1953). Resultaterne indrages blot ikke i denne sammenhæng, og de vilde iøvrigt formentlig snarere kunne nuancere og modificere end omstyrte Tawneys anklage mod 1500-tallets engelske godsejere for 'jacking up rents'.

E. LADEWIG PETERSEN

Hanserezesse. IV Abteilung (von 1531 bis 1560). II: 1535 Juli bis 1537. Herausgegeben vom Hansischen Geschichtsverein. Bearbeitet von KLAUS FRIEDLAND und GOTTFRIED WENTZ (†). Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1970. xiii, 640 s. 168,– DM.

Med det foreliggende bind, udsendt i hundredåret for stiftelsen af *Hansischer Geschichtsverein*, har vi formentlig set afslutningen af *Hanserezesse*, foreningens mest markante kildepublikation – som ved stiftelsen blev overtaget fra det bayerske videnskabsakademi og nu omfatter 26 bind. Ifølge foreningens forord til dette bind vil mange vanskeligheder træde hindrende i vejen for fuldførelsen af fjerde afdeling efter den oprindelige plan (indtil Odensetraktaten 1560). Foruden de økonomiske problemer, der i krigs- og krisetiden særlig har hæmmet dette og det foregående binds fremkomst, er det dels de store tab som den sidste verdenskrig har påført materialet til hansaens historie ikke mindst i det 16. århundrede, dels problemerne med at fortsætte udgivelsen efter de kendte principper for en tidsperiode, hvor disse kun i begrænset omfang svarer til virkeligheden. Hanseforbundet er i disse år stærkt og direkte engageret i de fyrstepolitiske forviklinger, og det virker akavet at gruppere kilderne omkring hansedagenes mødebeslutninger (recesser, af *recedere*, dvs. de aftaler, hvormed parterne skiltes); hvad der på denne måde bliver »Vorakten« eller »Beilagen« har udgiverne ret i at betegne som ofte mere betydningsfuldt end både reces og »Berichte der Ratssendeboten«.

Med disse begreber er nævnt de vigtigste kategorier, hvori kildematerialet for den hele række af Hanserezesse er indplaceret, og som har gjort denne udgave forbilledlig i retning af præliminær bearbejdelse af stoffet til lettelse for forskningen. Det må erkendes, at dette system for at kunne være så frugtbart har hvilet på en almindeligt akcepteret opfattelse af, hvad dette hanseforbund var og hvorledes dets institutioner fungerede. Uden et mindstemål af fælles begreb herom – som kunne håbe på akcept i den verden der skulle benytte udgaven – havde det ikke været muligt således at bygge den op på de universelle og regionale hansedage. Selve publikationen har sikkert banet vej for en erkendelse af, at hansedagene fungerede forskelligt til forskellig tid, men systemets udførelse i praksis har tilladt fleksibilitet og medført langt større fordele end ulemper. Udgaven er en guldgrube også for andre forskningsformål i den ældre historie end hansestædernes politik og økonomi.

At systemet ikke længere slår til – eller rettere, at dets konsekvens ville være

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

så omfattende og bekostelig, at der må viges tilbage derfra – er i grunden ikke Hanserezesse's fejl. Når det føles utilfredsstillende at skulle gengive så mange fyrstelige eller andre ikke-hanseatiske dokumenter kun i regest, taler det om, at publikationen af selve dette materiale for denne tid er overordentlig mangelfuld – og inden for sine rammer kan Hanserezesse ganske rigtig ikke råde bod på denne mangel, og for første gang har stofmængden medført, at en hansereces ikke har kunnet udgives *in extenso*. Skulle udgaven fortsætte i den hidtil anvendte form, ville bindene blive forholdsvis for store, de dækkede tidsrum tilsvarende for små og indholdet af egentligt hanseatisk stof stadig mere beskedent. Hvorvidt konsekvensen helt at indstille udgivelsen er den rette – eller behøver være den endelige – er det vanskeligt at skønne om, men det står klart, at det hanseatiske forhandlingsmateriale ikke kan mangle i en kvalificeret bedømmelse af det 16. århundredes nord- og vesteuropæiske politik.

Hvad der er problemet, fremgår egentlig ganske tydeligt af det foreliggende bind og dets forgænger, som udkom i årene 1937–1941. Disse to bind er for hovedpartens vedkommende udarbejdet af arkivmanden Gottfried Wentz (kendt af dette tidsskrifts læsere for afhandlingen 1936 om Christian II.s vinterfelttog i Vigen 1532). Efter Wentz's død i 1945 og efter en lang pause er arbejdet fortsat af Klaus Friedland til sommeren og efteråret 1537 (forhandlingerne i København juli-august og den vendiske hansedag i oktober). Der er tale om et meget vigtigt og særdeles dybtgående arbejde, der for en væsentlig del slet ikke ville kunne gøres længere. Det kaster lys over hansestædernes rolle i den nordiske politik omkring Grevens Fejde og Christian III.s tronbestigelse, tillader at følge indre politiske linjer i hanseforbundet under disse begivenheder og viser hen til forhold og personer i den tyske politik, der har spillet en rolle for hansestædernes stillingtagen.

Men selv med sine gode regester og fortræffelige henvisninger forudsætter udgaven for rigtig at kunne udnyttes stor fortrolighed med det ikke-hanseatiske materiale. Selve recesserne og den interne hanseatiske korrespondance leverer en mængde oplysninger, der som brudstykker kan indgå i større politiske synteser – hvortil dog materialet hverken helt eller delvis foreligger i udgaven, men kun kan søges andetsteds. Til den grad er det korrekt, at selve opbygningen omkring recesserne for denne periodes vedkommende er mere til ulejlighed end til nytte – også for den forsker, hvis anliggende er selve den hanseatiske politik, dens motiver og årsagsforhold. Uden på næsten alle punkter at gribe ud over det rent hanseatiske stof, ville han ikke kunne vide, hvad denne politik reagerer på eller håber at kunne gribe ind i.

Dette turde måske tale for at foranstalte en simplere og i sit sigte mindre omfattende udgivelse af det hanseatiske materiale fra årene efter 1537. Undværes kan det ikke, men forskeren vil altid være nødt til at sætte det i forbindelse med et materiale større og mere varieret end nogen udgave kan byde på. Den tid er forbi, hvor Hanserezesse som den grundlæggende udgave – uden at øve vold på stoffet – kunne forsyne historikeren med en grundstamme i hans materiale. Men af den tid, af hele den sene middelalder, har dette store udgiverarbejde de største fortjenester.

KAI HØRBY

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

BIRTE ANDERSEN: Adelig opfostring. Adelsbørns opdragelse i Danmark 1536–1660. Institut for dansk Skolehistorie. G. E. C. Gad, 1971. 167 s. Ill. 34,50 kr.

Formålet med denne undersøgelse er iflg. forfatteren at vise, hvorledes danske adelsbørn blev opdraget og undervist i perioden 1536–1660, og i betragtning af adelens dominerende stilling i samfundet i dette »adelsvældens tidsrum« er det ikke uden interesse at få dette emne belyst, især da det er meget lidt behandlet; den eneste samlede fremstilling er S. M. Gjellerups afhandling, der tryktes i Hist. Tidsskr. (4 r. IV) for næsten 100 år siden. Gjellerup hentede sine oplysninger fra ligprædikernes personalia. Birte Andersen har ligeledes benyttet ligprædikerne og har gennemgået ca. 350, men også andet kildemateriale er der øst af som selvbiografiske optegnelser (11), rejsedagbøger og samtidiges udtalelser. De forholdsvis få kilder, der giver mere detaljerede oplysninger om visse adelsbørns opdragelse og undervisning, stammer for størstedelen fra tiåret 1650–1660, og af dem er der grund til at fremhæve »Bibliotheca Rothkirchiana Eqvestris«, skrevet 1650 af Wenzel Rothkirchs huslærer Basilius Chemnitz. Håndskriftet, der nu findes i Skoklostersamlingen i Rigsarkivet i Stockholm, giver et godt og konkret eksempel på indholdet af både adelspigers og adelsdrenges undervisning. Chemnitz gør omhyggelig rede for sit undervisningssystem og oplyser os om, hvilke bøger der er anvendt ved undervisningen.

Forfatterens materiale omfatter 640 adelsbørn, 260 piger og 380 drenge; af drengene er ca. 210 født før 1600 og ca. 170 efter 1600. Forfatteren gør opmærksom på, at højadelens børn er fyldigere repræsenteret end lavadelens, og vor viden om undervisningen af lavadelens børn er ikke særlig stor. Forfatteren fremhæver, at der i det 16. årh.s 1. halvdel undertiden forekommer adelsmænd, der ikke kunne skrive, og at dette hørte til sjældenhederne blandt adelsmænd, der var født ml. 1596 og 1660: i det anvendte materiale er der kun fundet to adelsdrenge, der ikke kunne læse og skrive, men det har nok været mere almindeligt blandt lavadelens børn. Om Mogens Rosenkrantz til Tange hedder det: »kunne han hverken læse eller skrive«, og da Melchior Hvas til Fodslette på Langeland i 1601 skulle underskrive et skøde, måtte hans hustru Abel Akeleye gøre det for ham, »efterdi jeg kan ikke selver skrive«. Manglende færdighed i at læse og skrive hindrede ikke Niels Jakobsen Mylting til Pæregård i at blive landsdommer på Langeland. På denne ø og på Fyn var der i det 16. årh. mange lavadelsslægter, og en vrimmel af små adelsgårde ejedes af slægter som Mylting, Hvitax, Hvas, Pors, Brun, Svale, Straale, Nordby, Kruckov, Hundermark og Brok af Barløsegård. Medlemmerne af disse slægter gik helt og fuldt op i driften af deres gårde, og deres interesser strakte sig ikke ud over sognegrænsen; flere af dem har nok haft svært ved at mestre læsningens og skrivningens svære kunst, men meget herom ved vi ikke, for, som forfatteren fremhæver, manglen på disse færdigheder er formentlig blevet forbigået i tavshed.

I sin afhandling søgte Gjellerup at påvise, at det var alm., at adelens børn opdroges borte fra hjemmet og oftest hos bedsteforældrene; på grundlag af det gennemgåede materiale kan Birte Andersen fastslå, at denne opfattelse er rigtig, dog med den modification, at det ikke så meget var bedsteforældrene som slægtninge af samme generation som forældrene denne opgave blev betroet til, og med rette fremhæver forfatteren, at disse opdragelsestraditioner har medvirket til at skabe større slægtssammenhold. Foruden hos slægtninge og andre stands-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fæller (Holger Rosenkrantz, Birgitte Gjøe) blev adelsbørn opdraget og undervist i klostrene, men for drengenes vedkommende ophørte dette meget snart efter 1536, mens det fortsattes for pigernes vedkommende. Således var klosteret i Preetz gennem hele det 16. årh. en betydelig opdragelsesanstalt for de holstenske adelsdøtre, men også en fynsk adelsdame som Anna Rønnov blev opdraget i Preetz.

Som følge af humanismens fremtrængen afløstes efter reformationen fromhed og ridderlige færdigheder af lærd dannelse. I modsætning til den tidligere opfattelse påviser forfatteren, at et stort antal adelige drenge har nydt undervisningen i katedral- og latinskolerne; af de 380 drenge, der indgår i undersøgelsen, har de 98 gået i disse skoler, men det er betegnende, at 80 af de 98 gik i katedralskolerne; adelsdrengenes undervisning i disse skoler var dog hyppigere i det 16. årh. end i det 17., hvad formentlig har noget at gøre med oprettelsen af Sorø skole (1586) og Sorø Akademi (1623). I Sorø skole skulle efter fundatsen optages 30 adelige og 30 ikke-adelige drenge, men på Sorø Akademi kun adelige, først fra 1638 fik borgerlige mulighed for at blive optaget. Mackeprang mener, at Sorø skole frekventeredes af lavadelens drenge, medens det overvejende var højadelens drenge, der kom på Sorø Akademi. Fundatsen for Sorø Akademi bestemte, at for fremtiden skulle de adelsbørn, »som ere udi skolen for adskillige aarsagers skyld herefter udi deres institution, spisning, sovekammer og anden omgængelse være adskilte fra andre børn, som ikke ere af adel«. Forfatteren gør opmærksom på, at herved kom Sorø skole til at bestå af en adelig del og en borgerlig del. Dette er vigtigt, da det har medvirket til at uddybe kløften mellem adelen og den øvrige befolkning, ligesom Akademiet kan have bidraget til at uddybe skellet mellem højadel og lavadel.

Adelsdrengens opdragelse skiftede karakter i perioden 1536–1660. De adelsdrenge, der var født før 1560, fik en ridderlig uddannelse, og forfatteren mener, at kun få drenge født efter 1600 fulgte den gamle ridderlige adelsopdragelse, de fik en boglig uddannelse, »gudsfrygt og rytteri« var ikke længere tilstrækkeligt for den, der ville træde i statens tjeneste. Dette er vel rigtigt for højadelens drenge, og dog er der undtagelser selv i det 17. årh. (Anders Bille til Damsbo), men gælder det også for lavadelens sønner? Mange synes stadig at have foretrukket en militær uddannelse, ikke så få søofficerer på Frederik II's og Christian IV's skibe hørte til den fynske lavadel. Det var vel et økonomisk spørgsmål, og under de nedadgående konjunkturer i det 17. årh. har det sikkert knebet for mange lavadelsmænd at give deres børn en boglig uddannelse, de måtte, således som det blev almindeligt efter 1660, søge deres livsophold i hær og flåde.

Når undervisningen begyndte, sattes der skel mellem de adelige drenge og piger; målet med opdragelsen var forskellig, kun m. h. t. oplæring i fromhed og gudsfrygt var der ingen forskel. Lige så vigtig som undervisning i husførelse og håndarbejde var for pigerne, var latinen for drengene. Bibliotheca Rothkirchiana Eqvestris samt Jørgen og Axel Skeels latinske øvelsesbøger viser, hvor grundigt den blev drevet, andre fag trådte mere i baggrunden.

Bogen illustreres af en del børneportrætter og afsluttes med nogle værdifulde bilag, belysende opdragelsesprincipper og forskellige former for opdragelse. På grundlag af et spredt kildemateriale er der givet en fyldig skildring af den opdragelse og undervisning, adelsbørn fik i Danmark; det var at ønske, at forfat-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

teren senere ville behandle adelsdrengenes udenlandsrejser, de var et vigtigt led i uddannelsen, og vi savner i høj grad en samlet fremstilling af disse rejser og af deres betydning for adelen og samfundet.

ÅGE FASMER BLOMBERG

J. P. KENYON (Ed.): The Stuart Constitution. 1603–88. Documents and Commentary. Cambridge University Press, 1966. xvi, 523 s. Indb. 65 sh. Uindb. 30 sh.

Som den politiske udvikling i England i nyere tid kom til at forløbe ganske anderledes end på kontinentet, og idet den engelske konstitutionalisme i forrige århundrede blev til et mønster for europæisk forfatningsliv, har studiet af Englands forfatning naturligvis spillet en stor rolle for historikere, og det ikke mindst fordi den specielle engelske retsudvikling traditionelt altid har givet »historiske« argumenter en central plads i debatter om forfatningspraxis og -udvikling.

Da det 17. århundrede var et vendepunkt i engelsk forfatningshistorie, blev S. R. Gardiners *The Constitutional Documents of the Puritan Revolution 1625–1660* (1889 o.o.), den klassiske kildeudgave, flittigt benyttet i universitetsundervisningen verden over, og den fulgtes snart op af G. W. Protheros *Select Statutes and other Constitutional Documents illustrative of the Reigns of Elizabeth and James I* (1894 o.o.). Mere bevidst pædagogisk tilrettelagt end sine forgængere kom J. R. Tanners *Tudor Constitutional Documents 1485–1603* (1922) og sammes *Constitutional Documents of the Reign of James I* (1928 o.o.). Men med den kraftige forskning indenfor såvel Tudor- som Stuartperioden følte med tiden også disse udgaver utidssvarende, hvorfor G. R. Elton bragte sagen ind i et nyt spor med sin *The Tudor Constitution* (1960), det første af en trebinds serie, hvis sidste bind *The Eighteenth Century Constitution* (1688–1815) ved E. N. Williams udkom samme år. Tilbage stod da udgangspunktet, det 17. århundrede, hvor man næsten tør antage, at Gardiners autoritet og Tanners gennemkommenterede værk hemmede opfyldelsen af en ny tids ønsker, idet *The Stuart Constitution* først udkom 1966 ved J. P. Kenyon, anlagt efter samme retningslinier som Eltons og Williams arbejder.

Den mildt sagt begivenhedsrige tid har nødvendiggjort en opdeling i tre kronologiske hovedafsnit (1603–40, 1640–60 og 1660–88), indenfor hvilke vi finder en saglig deling i kapitler som 'The Monarchy', 'Parliament', 'The Judiciary' etc., og som i de andre udgaver finder vi disse afsnit indledet med korte, men forbilledlig klare introduktioner, lejlighedsvis med litteraturhenvisninger (iøvrigt henvises generelt til den afsluttende bibliografi), der placerer de efterfølgende kildeudtog på een gang i deres tidshistoriske og saglige sammenhæng.

Hvor Gardiner fortrinsvis udgav love, forordninger, domstolsafgørelser med flere af de klassiske »deklarationer«, har Kenyon takket være den intense forskning i den mellemliggende tid kunnet øse af et rigere og mere varieret kildemateriale, således ikke mindst de mange parlamentsdagbøger o.lign. Men prisen for udgavens bredde er, at hvor Gardiner principielt aftrykte de centrale aktstykker i deres fulde ordlyd, men til gengæld så at sige uden kommentar, må vi her nøjes med udtog, ganske vist af de mest essentielle steder (f. ex. blot

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

55 af The Grand Remonstrance's 204 paragraffer), hvorfor Gardiners klassiske udgave fortsat bevarer sin værdi og så afgjort bør findes i historiske håndbiblioteker, hvor denne Elton-Kenyon-Williams serie fortrinsvis er at opfatte som studentens arbejdsredskab (jfr. at den er udsendt som paperback til halv pris).

At teksterne er »lettere moderniseret«, spiller næppe større rolle, men i hvert fald udenlandske benyttere kunde lejlighedsvis ønske sig en lidt fyldigere realkommentar (til s. 216, hvor § 13 nævner The Lord Marshal's court, meddeles flg. note (2): The Earl Marshal's Court, which had roused a disproportionate amount of hostility), ligesom man savner Tanners fortegnelse over periodens parlamenter.

TROELS DAHLERUP

CLAYTON ROBERTS: The Growth of Responsible Government in Stuart England. Cambridge University Press, 1966. xii, 466 s. 70 sh.

Forfatteren, der har en række afhandlinger om Stuartperiodens politiske problemer bag sig, søger i denne bog at udrede, hvorledes den klassiske engelske ministeransvarlighed opstod. Medens endnu Elisabeths råder kunde afværge underhus-anklager ved henvisning til, at de blot havde udført monarkens ordre, stod Walpole 1717 omvendt i den situation at måtte tage ansvaret for samtlige sin konges handlinger. Idet whig-traditionen har været tilbøjelig til at opfatte denne underhusets sejr over absolutistisksindede regenter som logisk, så at sige uundgåelig, har Roberts her bestræbt sig på at vise, hvor næsten tilfældigt, ofte som følge af blot dagsaktuelle spørgsmål, dette resultat nåedes, dels ud fra maximen »the king can do no wrong«, hvoraf fulgte, at ansvaret måtte pålægges »de onde råder«, dels ved at det »reaktionære« underhus i sin historisk-arkivalske jagt på fortilfælde genoplivede det middelalderlige impeachment-institut.

Specielt fremhæves underhusets betydelige modstand imod at skulle påtage sig ansvaret for regeringens handlinger, dels ved ideelt-teoretisk at være imod en sammenblanding af lovgivende og udøvende myndighed (hvem skulle kontrollere regeringen, såfremt den beherskedes af underhuset?), dels og vel oftere rent konkret ved, at man traditionelt betragtede sejrrige oppositionspolitikere, der overtog regeringsposter, som overløbere fra »country« til »court«, en partideling, der længe levede videre, selv efter at de klassiske partier tories og whigs opstod. To modsatte synspunkter stod her overfor hinanden, det klassiske, af Bacon formulerede, »to win men by places«, dvs. det elisabethanske system, hvor kongemagten søgte at beherske eller i hvert fald at lede underhuset, og det nye »ansvarlighedssystem«, der dukker op, da sir Henry Neville 1612 (naturligvis forgæves) foreslog Jacob I at optage en række ledende underhuspolitikere i rådet. Ganske vist genoplivedes denne tanke af Pym, der 1641–1642 (i The Ten Heads og atter i The 19 Propositions) ønskede at lade rådet udgå af underhusets flertal; men det traditionelle synspunkt dominerede længe, idet en selfdeniance bill såvel 1641 og 1644 som endnu 1680 skulde forhindre netop en sådan sammenblanding af lovgivende og udøvende myndighed, og principielt bygger den engelske forfatning endnu på det kompromis, som

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

skabtes med The Place Bills (permanent med The Act of Settlement 1701), at underhusmedlemmer måtte underkaste sig omvalg ved overtagelse af visse regeringsembeder.

Måske kan denne klassiske case-study med sin »anakronistiske« begrebsdannelse (således netop i titlen »responsible government«, strengt taget et 19. århundredes begreb) virke noget gammeldags. Men den detailmættede og yderst omhyggeligt udarbejdede bog, der i vid udstrækning bygger på parlamentsdagbøger, privatbreve m.fl. utrykte kilder, er afgjort læseværdig og bringer meget nyt stof til den standende debat. Desværre savnes litteratur- og kildefortegnelser hårdt, ikke mindst i betragtning af bogens bredde.

TROELS DAHLERUP

SIGMUND GOETZE: Die Politik des schwedischen Reichkanzlers Axel Oxenstierna gegenüber Kaiser und Reich. Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Band 3. Kiel, Walter G. Mühlau, 1971. xiv, 410 s. Off-set tryk. DM 20,–.

Den omfattende litteratur om baggrunden for Sveriges indgriben i 30-årskrigen og målene for krigs- og fredspolitikken er blevet forøget med en ny monografi. Sigmund Goetze har ved en systematisk gennemgang af kilderne, hvor han især har kunnet drage nytte af den store kildeudgave *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling*, Stockholm 1888–1969, suppleret med omfattende studier i det svenske rigsarkivs samlinger, kunnet tilføje emnet nye aspekter og synspunkter.

Efter en indledning om hovedlinierne i den indre politiske udvikling i på den ene side de centralistiske nationalstater Frankrig og Sverige og på den anden side Det tyske Rige følger bogens to hovedafsnit. Det første er en kronologisk ordnet fremstilling af Sveriges politiske og militære forhold til kejseren og Det tyske Rige i perioden 1630–1636, hvor Frankrig åbent trådte ind i krigen.

Der gives en grundig redegørelse for de forskellige faser i den svenske politik og krigsføring i Tyskland. Især analyseres de alliancer, som Sverige indgik eller forsøgte at få i stand med tyske fyrster, specielt med henblik på spørgsmålet om den enkelte rigsstands stilling til kejser og rige. Det er tydeligt, at der sker en udvikling, idet de første alliancer understreger, at de ikke er rettede mod kejseren eller riget, men tværtimod er *pro imperii statu*, hvorimod de alliancer, der indgås efter slaget ved Breitenfeld, i de fleste tilfælde anerkender Sveriges overhøjhed og løsner forbindelserne til riget.

Det virker ejendommeligt, at en så central kilde som *norma futurarum actionum*, der menes at være fra maj 1631, og som har spillet en central rolle i diskussionen om den svenske politik, end ikke nævnes i afhandlingen.

Endnu mere betænkeligt er det, når Goetze tilslutter sig Wilhelm Koppes synspunkter (»Gustav Adolfs deutsche Politik: Pro libertate Germaniae oder contra?« i *Jomsburg* V, 1941), hvorefter den svenske konge i hvert fald efter Breitenfeld stræbte efter hegemoniet over hele Tyskland. Dette er en påstand, som kun få andre historikere har kunnet godtage, og de anførte kilder synes ikke særlig overbevisende.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Forfatteren begrunder ikke hvorfor den kronologiske fremstilling slutter i 1636. Ganske vist må Sverige fra dette tidspunkt indordne sin politik under Frankrig, men dog på ingen måde som en blind vasal.

Bogens andet hovedafsnit er en systematisk behandling af Sveriges krigsmål i hele perioden 1630–48 set under et. Dette kan gøres, fordi Goetze i modsætning til andre historikere (især Michael Roberts: *Gustavus Adolphus*, 1953–58) mener, at vel bevirker krigsudviklingen forskydninger i krigsmålene men kun på overfladen, for substansen af disse mål er uændret fra krigens begyndelse til dens afslutning. Han modsiger herved sin egen fremstilling af, hvorledes Gustav Adolfs mål skiftede i takt med krigslykken. Til brug for analysen bruger forfatteren de tre begreber, som anvendtes i samtiden: Assekuration (sikkerhed for det ved freden vundne), satisfaktion (landafståelser som kompensation for krigsudgifter) og contentement (sold til egne og allierede tropper). Alle tre punkter hænger snævert sammen, men Goetze konkluderer, at assekuration er det vigtigste for Sverige, forstået på den måde at Det tyske Rige skal have en sådan struktur (bl. a. skal den enkelte rigsstand have *jus pacis et belli*) at kejserens politiske og militære magt indskrænkes til arvelandene, for kun derved er man sikret mod en fremtidig tysk ekspansion mod Østersøkysten.

Goetze understreger kraftigt, at sikringen af de tyske protestanters rettigheder ikke indgår i de svenske krigsmål. Hensynet til religionen anvendes kun som et propaganda-dække for rent magtpolitiske mål. Han forbigår her et synspunkt, som stærkest er fremført af den svenske historiker Nils Ahnlund: Det er en anakronisme at adskille religion og politik i det 17. årh. En rekatolisering af Nordtyskland havde automatisk betydet en vækst i den kejserlige indflydelse der, med åbenbare farer for Skandinavien til følge.

Den anvendte metode er en systematisk ordning og sammenstilling af en lang række udsagn om krigsmålene af Oxenstierna, Gustav Adolf, det svenske rigsråd og forskellige diplomater, især Salvius, uden hensyn til kronologien. Der er mange fordele ved en sådan fremgangsmåde, men ulemperne springer dog i øjnene: De enkelte udsagn tages ofte helt bogstaveligt uden nærmere vurdering af deres eventuelle tendens og den situation, hvori de er fremsat. Der fremføres ingen metodiske overvejelser, når retrospektive forklaringer afgivet mange år efter begivenhederne jævnføres med samtidige udtalelser, eller når instruktioner til gesandter benyttes på samme måde som fortrolige interne skrivelser.

Begge hovedafsnit slutter med nogle konkluderende betragtninger om betydningen af den westfalske fred. Goetze fremhæver, at nabostaterne ved krigen og freden forhindrede Tyskland i at gennemgå den samme udvikling mod et centralistisk styre, som de selv havde oplevet. Forfatteren viser sin indignation over udviklingen bl. a. med sætningen: »Mit dem Abschluss des Westfälischen Friedens wurde über den Trümmern des ... Deutschen Reiches dem europäischen Gleichgewichtsdenken ein Sieg beschieden ... über den legitimen Anspruch einer führenden abendländischen Nation auf Einheit, Freiheit und Selbstbestimmung« (s. 202). Goetze ser altså bort fra, at når ikke blot nabostaterne, men også tyske fyrster selv støttede denne udgang på krigen, var det fordi de fandt, at kun derved fik de sikkerhed for »Freiheit und Selbstbestimmung«, ganske vist ikke i betydningen fra 1848 men nok fra 1648.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Bogen har præcise henvisninger, et udmærket register og en up-to-date bibliografi og vil sikkert blive hyppigt anvendt i universitetsundervisningen, netop fordi den bringer så mange nye synspunkter og samtidig kan danne udgangspunkt for diskussioner af den anvendte metode. KARL-ERIK FRANDSEN

ECKARDT OPITZ: Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660. Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänemark und Pommern. Wehrwissenschaftliche Forschungen, Abteilung Militärgeschichtliche Studien, herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt Bd. 10. Boppard am Rhein, Harald Boldt Verlag, 1969. X, 361 s. Kort. DM 38,–.

Den del af de for Danmarks historie så skæbnesvangre krige mod Sverige 1657–60, der udspilledes i Jylland, har langt om længe fået en veldokumenteret, videnskabelig behandling. De demografiske og sociale følger af krigen i Jylland er tidligere behandlet af Aksel Lassen i bogen *Skæbneåret 1659* (Århus 1958), men i studiet af den politiske baggrund har man hidtil været henvist til J. A. Fridericias *Adelsvældens sidste Dage* (1894), som tilmed behandlede denne del af krigen ret perifert, og de militære begivenheder er hidtil kun behandlet i enkelte detail-undersøgelser.

Fra udenlandsk side er det kun polske historikere, der har ofret synderlig interesse for dette felttog, sikkert inspireret af polakken Jan Paseks velkendte farverige erindringer fra sin deltagelse i krigen. Den grundlæggende forskning på grundlag af dansk og polsk materiale blev foretaget i 1930-erne af Władysław Czapliński (»Polacy z Czarnieckim w Danii«, *Rocznik Gdański* 1936 – et arbejde som Opitz ikke udnytter) samt af Adam Kersten i hans Czarniecki biografi fra 1963 (jvnf. Historisk Tidsskrift 12. rk. II (1966–67) s. 247f.), som dog bortset fra pamflet-litteratur ikke har tilføjet emnet nyt kildemateriale.

Det er således et jomfrueligt emne Opitz har behandlet, og han har kunnet benytte store arkiv-grupper, som næsten helt har været forbigået af tidligere forskning. Dette gælder først og fremmest den kejserlige feltmarskal Montecuccolis feltarkiv, der findes særdeles velordnet i Kriegsarchiv i Wien og indeholder såvel de indkomne breve som koncepter til eller kopier af de udgåede. De brandenburgske militære arkiver er stort set gået tabt, men i det tidligere prøjsiske statsarkiv nu Deutsches Zentralarchiv i Merseburg i Østtyskland findes kurfyrst Frederik Wilhelms arkiv i nogenlunde uskadt stand. Her har Opitz bl. a. haft det held at finde en kilde, som de polske forskere mærkelig nok har overset, nemlig en tysk oversættelse af et nu forsvundet polsk diarium fra felttoget.

Derudover har Opitz udnyttet den danske generalkrigskommissær Ditlev v. Ahlefeldts arkiv på godset Hasseldorff i Holsten, som ikke har været brugt af forskningen siden L. Bobé i 1896 udgav v. Ahlefeldts memoirer.

Opitz har udnyttet de nævnte samlinger samt flere andre arkiver systematisk og tilsyneladende udtømmende. På denne baggrund kan det undre, at han ikke har brugt Rigsarkivet i København. I samlingen Tyske kancellis udenrigske afdeling, Brandenborg A II, B og C findes således adskillige indberetninger

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fra forhandlinger med de allierede under krigen samt centrale dele af Ditlev v. Ahlefeldts arkiv, der er udtaget af arkivet på Hasseldorff. Sådanne undersøgelser ville vel næppe have ændret ved de afgørende konklusioner, men havde kunnet nuancere fremstillingen og yderligere skærpe forfatterens berettigede mistillid til værdien af Ditlev v. Ahlefeldts memoirer (bl. a. Ahlefeldts fremstilling af beslutningsprocessen ved iværksættelsen af felttoget i august 1658).

Værket er udkommet i en militærhistorisk skriftrække og har da også som hovedsigte fremstillingen af de militære forhold bl. a. ved rekonstruktion af styrkelister, skildring af de enkelte slag illustreret ved en række glimrende kortskitser, samt analyser af den anvendte strategi og taktik på baggrund af Montecuccolis teoretiske skrifter. Men i modsætning til mange traditionelle militærhistoriske værker har bogen den store fortjeneste, at den ikke behandler de militære forhold og begivenheder isoleret, men hele tiden lægger vægt på vekselvirkningen mellem de politiske beslutninger og den militære situation. Et gennemgående træk i afhandlingen er således analyser af, hvorledes koalitionen mellem Østrig, Brandenburg, Polen og Danmark fungerer i praksis, med perspektiver der rækker langt ud over afhandlingens kronologiske rammer.

Undersøgelsen viser overraskende nok, at det ofte er den svageste part i koalitionen, nemlig Polen, der får sine politiske mål trumfet igennem ved trusler om at slutte separatfred med Sverige og svinge over til det franske parti i Europa. Allerede det 19. årh.s forskere (især E. Haumant: *La guerre du nord et la paix d'Oliva*, 1893) pegede på, at rivaliseringen mellem datidens supermagter Frankrig og Østrig havde stor indflydelse på krigsføringen i Norden. Men for første gang dokumenterer Opitz, hvorledes det allerede fra årsskiftet 1658/59 træder klart frem, at afgørelsen i denne krig vil ske ikke ved hjælp af våben men ved diplomatiet. Analyser af de enkelte militære beslutninger viser, hvorledes disse næsten fra krigens begyndelse må underordnes hensynet til stormagternes politik. De efter tidens forhold store allierede hære skulle ikke så meget tilføje fjenden afgørende nederlag, som ved deres tilstedeværelse tvinge ham til forhandlingsbordet. Det vigtigste for såvel kejser Leopold I som for den store kurfyrste var derfor, at hæren blev opretholdt i god stand, det vil sige fik rimelige forsyningsområder. Det er i konsekvens af dette, at man i juni 1659 forsøger en overgang til Fyn. Tidligere forskning (især Fridericia) har antydet, at forsøget ikke var alvorligt ment, men Opitz understreger, at forsyningssituationen i Jylland var så alvorlig, at hæren enten måtte over til Fyn eller helt trækkes væk fra Jylland. Det viste sig ved flere forsøg, at uden nederlandsk flådestøtte kunne en overgang til Fyn ikke gennemføres, og en sådan støtte ville Generalstaterne på daværende tidspunkt af hensyn til Frankrig og England ikke yde.

Derfor måtte kurfyrsten modstræbende i august 1659 gå med til de fra foråret 1659 med stigende styrke fremførte kejserlige krav om et angreb på svensk Pommern med hærens hovedstyrke. Hensigten hermed skulle dels være at befri Polen fra de derværende kejserlige styrker, dels på denne måde at lette det franske pres mod Spanien, som kejseren af politiske grunde var afskåret fra at hjælpe direkte.

Bogen er særdeles velskrevet med grundige henvisninger til kilder og litteratur. Det skal dog bemærkes, at skildringen af baggrunden for Roskildefreden er meget overfladisk, ligesom det virker ejendommeligt at begivenhedsforløbet

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

orklares ved et langt citat fra den tyske udgave af Ludvig Holbergs Danmarkshistorie fra 1759. Dateringerne angives konsekvent efter den gregorianske kalender, men på siderne 63–65 (udviklingen frem til freden i Roskilde) anvendes ligeså konsekvent den julianske kalender.

Når en enkelt mand skal behandle et så stort emne, kan man naturligvis ikke med rette forlange, at alle aspekter skal medtages. Det havde dog været interessant, om Opitz havde kunnet redegøre for krigens financiering, forsyningssystemet og krigshandlingernes betydning for civilbefolkningen. I en exkurs analyseres dette forhold dog for hertugdømmernes vedkommende. Opitz når som Aksel Lassen (men i modsætning til polske forskere, især Adam Kersten) til den konklusion, at det er berettiget når krigen i den folkelige tradition har fået navnet polakkrigen, da disse tropper virkelig har hørt til de mindst disciplinerede blandt de allierede og har gjort sig skyld i systematisk udplyndring af befolkningen.

KARL-ERIK FRANDSEN

ADAM HOMECKI: Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku. (Kornproduktion og kornhandel på Lubomirski-godserne ca. 1650–1750). Russisk og fransk resumé. Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych nr. 27. Wrocław, Warszawa, Kraków 1970. 135 s. 1 kort. 3 + 149 statistiske tavler. 25 złoty (2.50 $).

Et stort polsk godskompleks' kornproduktion og kornhandel i nedgangsperioden fra Svenskekrigen i midten af 1600-tallet til tiden efter Den store nordiske krig er emnet for bibliotekar ved Czartoryski-biblioteket i Kraków, Adam Homeckis doktorafhandling fra 1966, der nu er blevet trykt. Lubomirski-familien, der voksede frem i 1500-tallet, blev snart en af Polens mægtigste slægter (jfr. HT 12. rk. V, s. 245–246), hvis besiddelser strakte sig vidt omkring i det nuværende Sydøst-Polen samt i Ukraine. Kun fra den del, der senere kom i Sanguszkofamiliens eje, er der bevaret godsarkiver, og det er særlig godser, der ligger i Kraków- og Sandomierz-områderne (»Lille-Polen«); dog er der også nogle »russiske«, d.v.s. fra de nuværende sydøstlige grænseområder. Kronologisk samler kilderne sig om 1650'erne og 1660'erne samt 1700-tallet (medens sidste fjerdedel af 1600-tallet er dårligt repræsenteret), og de afspejler således især økonomien i krigs- og efterkrigstider.

Lubomirski-godserne var først og fremmest indstillet på at sælge korn til Gdańsk, men når forholdene under krigene hindrede det, blev kornet i stedet afsat på det lokale marked, hvad der efter Homeckis mening må have ødelagt økonomien for de bønder, der normalt solgte lokalt. Det lykkes forfatteren at give et godt billede af korntransportens organisation og de forskellige private flodhavne, hvorfra kornet sejledes videre til Gdańsk til salg. Kun i sjældne tilfælde blev det her oplagret, da det medførte ekstra omkostninger. Blandt agenterne i byen nævnes Christian Bartsch, der også vides at have formidlet køb af avlsheste i Danmark (vistnok i 1730'erne). Leverancerne til Gdańsk fra det samlede godskompleks kendes kun fra få år, nemlig 1726, 1729 og 1740, hvor det var henholdsvis 434, 522 og 391 last (à godt 3 hl.). Tilsyneladende var der

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

tale om en mindre tilbagegang i forhold til det, Stanisław Lubomirski kunne præstere et hundrede år tidligere.

Tabellerne omfatter halvdelen af bogen. Vi får oplysninger om udsåning, høstudbytter, tærskning og salg med priser opnået på lokale markeder. Endelig vises oprindelsen af det korn, der kom til Gdańsk og den samlede kendte eksport dertil. Blandt de afsluttende oversigter mærkes en kronologisk liste over misvækst, epidemier og troppeplyndringer, der er omtalt i kilderne, hvor årene 1705–1710 fremtræder som særlig slemme.

For en vesteuropæisk historiker har arbejdet først og fremmest interesse, fordi det fortæller om kornhandelen set fra producentens side og belyst ved hans kildemateriale. Tabellerne vil formentlig også være nyttige ved sammenlignende landbrugs- og prishistoriske undersøgelser.

JØRGEN STEEN JENSEN

JOHN IRWIN and KATHARINE B. BRETT: Origins of Chintz. With a Catalogue of Indo-European Cotton-Paintings in the Victoria and Albert Museum, London, and the Royal Ontario Museum, Toronto. London, Her Majesty's Stationery Office, 1970. viii, 134 s. 158 plancher. Ill. £ 5.00.

De to museer rummer tilsammen en meget betydelig del af det 17. og 18. århundredes bevarede malede indiske bomuldstøjer, hovedsagelig fra Coromandelkysten, som i en periode udgjorde en så væsentlig del af ladningerne fra Indien til Europa. Tøjerne, der blev malet og indfarvet efter en overordentlig avanceret teknik, blev anvendt som møbelbetræk, tapeter og forhæng og i klædedragten; og det understreges med rette, at de bevarede eksempler repræsenterer luksusproduktionen.

Den rigt udstyrede publikation henvender sig i første række til forskere med interesse for europæisk boligkultur og klædedragt og for de kunst- og kulturhistoriske forbindelser imellem Europa og Indien; men også for historikere er den af interesse. Alt for ofte må man som historiker savne mere håndgribelige indtryk af de handelsvarer, hvis produktionsforhold, ruter og priser med så megen møje må rekonstrueres og analyseres. Der er derfor grund til at gøre opmærksom på denne publikation, så meget mere som den foruden et omfattende billedmateriale aftrykker en række samtidige beretninger om selve produktionen ligesom den meddeler en kort, men i det hele dækkende redegørelse for disse tekstilers rolle ikke blot i handelen mellem Indien og Europa, men også inden for rammerne af periodens interasiatiske søhandel.

OLE FELDBÆK

STIG DREIJER: Åland under stora nordiska kriget. En studie rörande förhållandena på Åland 1700–1721. Skrifter utgivna av Ålands kulturstiftelse V. Mariehamn 1970. 213 s. Ill.

Ålandsøerne og Den store nordiske Krig fremkalder som regel associationer til de resultatsløse forhandlinger, som Sverige og Rusland førte her i årene 1718–1719 og til øernes rolle som base for russiske angreb på de svenske østersøprovinser ved hjælp af zar Peters nye, effektive våben: en galejflåde af stor

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

manøvredygtighed. Den foreliggende fremstilling, der oprindeligt er skrevet som en licentiatafhandling, har ikke til hensigt at uddybe disse begivenheder eller i det hele taget at bidrage til Den store nordiske Krigs politiske eller militære historie. Den vil derimod give en sammenhængende fremstilling af begivenhederne på Ålandsøerne under hele krigen; hovedsigtet har været at undersøge den lokale befolknings levevilkår, sådan som de udviklede sig i takt med krigens vekslende faser.

Krigen greb drastisk ind i Ålændingenes dagligdag, også i perioden op til 1713, hvor Ålandsøerne befandt sig uden for den egentlige militære zone. Arbejdskraften tappedes for nogle af de mest arbejdsduelige mænd og kvinder ved udskrivninger til den svenske flåde, rømninger for at unddrage sig værnepligten og – for kvindernes vedkommende – bortrejse for at undgå en forøget arbejdsbyrde ved mændenes forsvinden. De alvorlige konsekvenser heraf for landbruget forværredes ved en misvækstperiode plus påfølgende pestepidemier. Også stationeringen af svenske beskyttelsestropper tyngede hårdt på den lokale befolkning. I en vis periode efter Åbos fald oversvømmedes øerne af flygtninge, som brugte dem som mellemstation på vejen til Sverige. De tilbageblevne blev udsat for de russiske troppers plyndringer.

Efter Freden i Nystad vendte ålændingene tilbage, støttet af statsmagten; der forestod et stort genopbygningsarbejde, som også indirekte støttedes af den svenske statsmagt ved skattelettelser. På forbavsende kort tid blev samfundet retableret og levevilkårene kom hurtigt op på samme niveau som før krigen.

Hovedkilderne til arbejdet har været de ålandske dombøger, mandtalslister, landshøvdinge-indberetninger til kongen samt de ålandske kirkearkiver. En ret speciel kilde er partisanen Stefan Lövings optegnelser. Af fremstillinger benytter forf. såvel svenske som finske og russiske. Bogen er forsynet med omfattende bilag i form af mandtalslister, statistiske tabeller over kirketiende, deltagelse i altergangen i de forskellige sogne, ålændinge i russisk fangenskab, fødte, gifte og døde m.v.

Dreijer er i stand til at korrigere flere af de hævdvundne opfattelser; han påviser f.ex., at de omfattende plyndringer, der fandt sted under krigen, ikke alene skyldtes de russiske soldater, men at også de svenske beskyttelsestropper og de indfødte selv tog del heri i takt med den tiltagende demoralisering efter myndighedernes flugt til Sverige.

Afhandlingen er velargumenteret og virker overbevisende i sine ræsonnementer. Det er lokalhistorie på et fornemt niveau og en fascinerende analyse af et samfund, der under extreme vilkår undergår en fremadskridende opløsningsproces.

BENT JENSEN

ALICE CLARE CARTER: The Dutch Republic in Europe in the Seven Years War. London, Macmillan, 1971. xvii, 181 s. £ 5.00.

Som elev af Pieter Geyl har Mrs. Clare Carter fra London School of Economics på baggrund af tredive års studier i hollandsk historie i det 18. århundrede nu publiceret en sammenfattende behandling af republikkens inden- og udenrigspolitik under den preussiske syvårskrig.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

I værker på de europæiske hovedsprog har hollandsk politik i det 18. århundrede overvejende været skildret på grundlag af især engelske og franske diplomatiske indberetninger fra Haag. Bogen er i den sammenhæng af værdi ved grundlæggende at være baseret på et omfattende hollandsk materiale. Herved bliver forfatteren endvidere i stand til at undgå den materialebetingede skævhed, der har præget de nævnte værker, hvorved hollandsk politik er blevet fremstillet enten som udtalt pro-engelsk eller pro-fransk; og hun demonstrerer overbevisende, hvorledes generalstaterne ved at udnytte den politiske balancesituation og sin betydning som neutral fragtnation formåede at formulere og på væsentlige områder også realisere en politik, der var konsistent med grundlæggende hollandske interesser. Bogen belyser interessemodsætningerne imellem de syv provinser indbyrdes, samt de politisk, økonomisk og dynastisk betingede stridigheder imellem fraktioner og enkeltpersoner; og den bidrager til at forklare generalstaternes blandt europæiske diplomater berygtede sendrægtighed på det besluttende plan.

Som alle pionerarbejder rejser bogen imidlertid en række indvendinger og mere principielle problemer.

Der savnes en oversigt over de benyttede trykte og utrykte materiale, hvorved bogens anvendelse ville være lettet. Gennemgående er behandlingen endvidere i ret høj grad personcentreret; og denne – tilsyneladende materialebestemte – disposition bevirker, at mindre væsentlige aspekter som for eksempel stadtholderfamiliens private forhold tildeles en uforholdsmæssig stor plads på bekostning af en mere indgående behandling af forhandlingerne i republikkens egentlig beslutningstagende organer.

Forfatteren har udtrykkeligt indskrænket sig til at behandle hollandsk politik i Europa, omend hun ikke argumenterer for denne væsentlige afgrænsning af sit emne. Allerede ved midten af det 18. århundrede var de økonomiske bånd imellem en europæisk magt og dens oversøiske besiddelser imidlertid så mange og så betydningsfulde, at hensynet til koloniernes sikkerhed og til den oversøiske handel vejede tungt i de udenrigspolitiske overvejelser i de europæiske hovedstæder. Selvom den anførte begrænsning muligt afspejler materialesituationen – herunder det forhold, at samtlige hollandske oversøiske besiddelser på det tidspunkt blev administreret af formelt private handelskompagnier – så rejser det dog spørgsmålet, om der er foretaget en rimelig og en hensigtsmæssig indskrænkning af undersøgelsesobjektet, al den stund målet har været at beskrive og forklare hollandsk udenrigspolitik.

Afslutningsvis diskuterer forfatteren krigens betydning for republikkens økonomi. I dette læseværdige og nuancerede kapitel demonstrerer hun, at republikken ikke er et anvendeligt entydigt økonomisk begreb, men at det er nødvendigt at præcisere, hvilke provinser, sociale grupper eller økonomiske sektorer eventuelle udsagn gælder; og hun understreger i den forbindelse med rette korttidsfluktuationernes betydning inden for selv en tilsyneladende så beskeden tidsperiode.

Disse principielle overvejelser kan dog ikke opveje savnet af en egentlig redegørelse for hollandsk økonomi under krigen, her naturligvis især for den omfattende hollandske skibsfart og handel. Republikkens mål var ikke blot at holde sig neutral under stormagtsopgøret, men også i videst muligt omfang at udnytte

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sin neutralitet økonomisk. Så længe der ikke foreligger en behandling af de relevante erhvervsgrenes forhold under krigen, kommer en analyse af den hollandske udenrigspolitik let til på væsentlige punkter at hvile på formodninger og fornemmelser. Også denne udeladelse kan muligt have været begrundet i materialesituationen; og det skal villigt medgives, at en fuldstændig dokumentation på linie med redegørelsen for den diplomatiske historie ikke med rimelighed kan forventes. På den anden side er det dog utvivlsomt muligt at nå et stykke ad vejen, omend resultaterne ofte vil synes beskedne i forhold til arbejdsindsatsen. Udover det nederlandske materiale findes der netop i London en meget omfattende kildesamling til belysning af hollandsk søfart og handel under syvårskrigen. Det drejer sig om de store samlinger af papirer fra de opbragte hollandske skibe, der kom for High Court of Admiralty, og som idag findes på Public Record Office. Dette materiale er tidskrævende at bearbejde, ligesom det rejser en række problemer, hvoraf spørgsmålet om repræsentativitet formentlig er det største; men materialet findes; og det ville formentlig have svaret sig at inddrage det.

De anførte indvendinger må imidlertid ikke skjule det forhold, at der er tale om en indgående og velskreven behandling af en problematik af almen interesse. Værket udfylder en lakune i europæisk udenrigspolitisk historie; og for danske læsere har det endvidere en særlig relevans. Kendskab til hollandsk historie er af betydning for vor forståelse af den såkaldt florissante handelsperiode, idet de egentlige højkonjunkturer for dansk søfart og handel under århundredets krige først synes at sætte ind på det tidspunkt, hvor republikken enten blev inddraget i krigen eller hvor i det mindste krigshandlingerne rejste væsentlige hindringer for den største neutrale europæiske søfartsnations aktiviteter. Hertil kommer endvidere det nok så væsentlige, at republikken og det danske monarki – med forbehold af indbyrdes afvigende styreformer og traktatsystemer – på afgørende punkter befandt sig i den samme udenrigspolitiske situation. De var småstater med en udtalt interesse i at holde sig neutrale samt at udnytte neutralitetens fordele økonomisk; de måtte begge finde sig en plads i stormagternes systemer eller allianceblokke; og de havde begge en – omend begrænset – mulighed for gennem en aktiv udenrigspolitik at høste politisk og økonomisk fordel af en balancesituation imellem de krigsførende magter. Grundlæggende stod generalstaterne over for de samme problemer, som mødte Frederik V.s conseil; og også som et komparativt studie er værket derfor af værdi for forskere med interesse i det 18. århundredes danske diplomatiske og økonomiske historie.

OLE FELDBÆK

SURESH CHANDRA GHOSH: The Social Condition of the British Community in Bengal 1757–1800. Leiden, E. J. Brill, 1971. xii, 205 s. 48 fl.

Afhandlingen er en disputats fra London University; den er udarbejdet på London School of Oriental and African Studies i årene 1963–1966; og senere litteratur er som en hovedregel ikke medtaget.

Dr. Ghosh har sat sig som mål at ville undersøge den gruppe civile og militære embedsmænd i the East India Company, som i det første halve århundrede

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

efter Plassey gennemførte kompagniets forvandling fra handelsselskab til administrator af Indiens rigeste og tættest befolkede provins. Behandlingen falder i to skarpt adskilte dele, nemlig dels en undersøgelse af gruppens rekruttering i England og af den britiske sociale struktur i Bengalen, og dels en række brede kapitler om dens eksotiske levevilkår i Indien.

Det falder umiddelbart naturligt at sammenligne afhandlingen og dens resultater med det klassiske værk om emnet, Percival Spear: *The Nabobs. A Study of the Social Life of the English in Eighteenth Century India* (1932). Dr. Ghosh har valgt alene at behandle Bengalen – hvilket forøvrigt hér er blevet identisk med Calcutta – og han har endvidere koncentreret sig om en snævrere afgrænset gruppe og om en kortere periode. Fordelene ved denne mere intensive undersøgelse indhøstes især i bogens første afdeling, hvor den sammenhængende behandling af rekrutteringen, af de britiske embedsmandsfamilier og af ægteskabsproblematikken repræsenterer noget nyt. Derimod meddeler de i sig selv fængslende afsnit om englændernes dagligdag i Indien ikke meget vi ikke kendte i forvejen. Spear har hér skummet fløden; og dr. Ghosh giver hovedsageligt blot yderligere belæg for allerede kendte udviklingslinier samt meddeler en række detailkorrektioner; og selvom nærværende afhandlings materiale nok er mere omfattende, så er de to forfatteres materialegrundlag dog i realiteten identisk.

Afhandlingen er veldisponeret og velskreven, omend dens emne er mere snævert end titlen lader formode; og foruden en omfattende litteratur er den baseret på et ikke ubetydeligt materiale fra engelske arkiver. Da dr. Ghosh blandt andet har arbejdet med håndskrifter i British Museum, kan anmelderen dog ikke tilbageholde et suk over, at de socialhistorisk værdifulde Blechynden Diaries 1791–1810 (B.M.Add.Mss. 45578–45651) endnu engang har fået lov at forblive uudnyttede. I sine dagbøger giver Richard Belchynden, der i 1803 efterfulgte E. Tiretta som kompagniets Civil Architect i Calcutta, en detaljeret og fængslende skildring af dagliglivet i og omkring Calcutta, således som det formede sig for medlemmer af den britiske middle og lower middle class såvel i som uden for kompagniets tjeneste.

OLE FELDBÆK

En vittingebondes dagboksanteckningar 1795–1830. Med inledning och kommentar utgivna av AUGUST ISAACSSON. Vittinge Hembygdsförening. Uppsala 1968. 127 s. Ill. 15 sv. kr. (Også trykt i Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv 1968 (290)).

I 1795 natten mellem den 8. og 9. maj ramte en orkan med frygtelig kraft det mellemste Sverige og Finland: Især egnene omkring Uppsala og Vasa udsattes for det forfærdelige uvejr, hvis virkninger blev katastrofale.

At man i dag har et forholdsvis godt kendskab til den indtrufne katastrofe skyldes bl. a. det forhold, at en ung västmanlandsk bondedreng fra Vittinge – den da kun 14 årige Pehr Jansson – nedskrev sine samtidige indtryk i det, der med tiden skulle blive til en art dagbog for perioden 1795–1830. Forfatteren blev senere ikke alene en driftig og holden skattebonde, men også i kraft af sine ret usædvanlige interesser – fra ungdommen beherskede han læse- og skrive-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kunsten, tilmed af de vanskelige runer, hvortil kom en udpræget sans for tal og økonomi – en betroet mand, hvem de byrdefulde hverv som takseringsmand og nævningsmand m. m. m. tidligt pålagdes. Samtidig skiftede hans flittige optegnelser karakter: For årene 1795–1815 er der tale om en egentlig dagbog, hvor alt af en vis interesse noteres – fra familiebegivenheder til landbrugerens mangehånde sysler året igennem, fra indtryk om vind og vejr til følgerne af større politiske begivenheder, f. ex. den skæbnesvangre krig mod Rusland 1808–09 – medens de senere koncentreres om de ombygnings- og reparationsarbejder på den gård i Nässelsta, som Jansson købte 1820.

Efter sin forfatters død opbevaredes dagbogen i familien. Fra dennes gemmer fremdroges den 1919 af sprogforskeren A. Isaacsson (f. 1887), som allerede kunne anvende den i sin fire år senere udsendte disputats om folkesproget i Södra Fjärdhundraland, men først nu har haft stunder til dens udgivelse.

Efter et forord med redegørelse for denne forhistorie følger en indledning med skildring af de enkelte håndskrifter, redigeringsprincipper og særlig vigtige sider af dagbogen. At især sproglige og hermed beslægtede problemer er fremhævet af udgiveren ligger i sagens natur, således en overbevisende kortlægning af de af forfatteren – til særlig privat brug – anvendte runer; herpå følger en forbilledlig gengivelse af det righoldige dagbogsmateriale samt nogle samtidige dokumenter med relevans til emnet. Efter en tysk sammenfatning afslutter en litteraturliste og kildefortegnelse den udmærkede publikation, hvis udstyr iøvrigt er smukt.

Der er tale om et meget solidt og sobert udgiverarbejde. Et par kritiske bemærkninger ødelægger næppe dette helhedsindtryk: Antagelig burde udgiveren i de iøvrigt udmærkede noter lidt klarere for læseren have vist, at eftertidens rekonstruktion af årsagen til den ovenfor omtalte orkan 1795 nok så meget stammer fra E. Ekmanns skildring heraf nogle få måneder senere, ligesom han vel nok i selve indledningen ved et par lejligheder kunne have sparet samme for gentagelsen af nogle biografiske træk vedrørende personerne i Janssons omgangskreds, f. ex. om ungdomslæreren Brecklin.

Alt i alt er hermed offentliggjort et meget interessant stykke samtidigt kildemateriale, som udgiveren har besørget på fortrinlig vis. I første række har dette naturligvis lokalhistorisk interesse, men i videre forstand har dagbogsoptegnelserne givetvis en almindelig landbohistorisk betydning: De giver historikeren et udmærket førstehåndsindtryk af bondeliv og -mentalitet som – den svenske og danske bondes forskelligartede stilling taget i betragtning – næppe har været så forskellig fra vore hjemlige forhold. Og vel ikke mindst har de indirekte deres store værdi derved, at de giver ham et lignende indtryk af de økonomiske, sociale og politiske tilstande i det svenske samfund under Napoleonskrigenes vanskelige årtier set med menigmands øjne.

EBBE GERT RASMUSSEN

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

EDVARD BULL: Sozialgeschichte der norwegischen Demokratie. Industrielle Welt. Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte. Bd. 10. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1969. 88 s. DM 10.80.

I 1965 holdt professor i historie ved den daværende lærerhøjskole i Trondhjem, Edvard Bull, ved Universitetet i Heidelberg en række gæsteforelæsninger over Norges sociale og politiske historie fra 1814 til 1960erne. De foreligger nu udgivet i en let revideret form. Fremstillingen er beregnet på ikke-skandinaver og indeholder for dem, der i forvejen er rimeligt fortrolige med norsk historie i de sidste halvandet hundrede år, ikke egentlig nye resultater. Værdien ligger i den mulighed for at fremlægge en syntese over et langt udviklingsforløb, som en sådan form frembyder, og som Bull med en behageligt personlig holdning til problemerne til fulde udnytter. I en snæver kombination af social og politisk historie analyserer Bull de sociale klasser og grupper i deres opståen, kamp om den politiske magt og deres opnåelse heraf med integration i det bestående sociale og politiske system til følge. Herunder redegøres for embedsmændene, bønderne, det kapitalistiske borgerskab og endelig arbejderklassens succesive overtagelse af regeringsmagten i det politiske demokrati, hvis formelle rammer blev skabt så forholdsvis tidligt i Norge. Selv om skemaet til tider fremtræder noget unuanceret, siger det dog noget væsentligt om det lange perspektiv i norsk historie i den behandlede periode.

For nærværende anmelder forekommer afsnittene om embedsmændene og arbejderklassen at give mest, mens bønder og husmænd er mindre tilfredsstillende behandlet. Hovedvægten i fremstillingen er lagt i det 19. århundrede og det første par årtier af det 20., mens de seneste årtier er meget summarisk omtalt.

Bulls historiske begrebsramme er moderat marxistisk præget, men han tager selv flere steder afstand fra, hvad han kalder skematiske marxistiske fortolkninger, og han anvender i flere sammenhænge marxistisk terminologi med et indhold, der afviger fra almindelig praksis. Således betegner han embedsmændene i første halvdel af det 19. århundrede som »den herskende klasse« og forsøger derved bevidst at sprænge den marxistiske opfattelse af dette begreb.

Bulls begrebsmæssige problemer hænger muligvis sammen med det forhold, at den økonomisk-sociale basis er så sparsomt analyseret. Kun industrialiseringen i det 19. århundrede er fyldigt omtalt. Denne mangel gør sig tydeligt gældende ved diskussionen af udviklingen inden for arbejderklassen og dens organisationer i de første fire årtier af det 20. århundrede. Den set i skandinavisk sammenhæng helt ekstraordinære udvikling med den stærke radikalisering af flertallet af arbejderne omkring 1918 og det senere så meget mere bratte omsving omkring 1930 til en »normal« socialdemokratisk politisk linje lader sig næppe forklare uden en dybtgående analyse af den specielt norske udvikling af produktivkræfter og produktionsforhold sammenholdt med de geografisk-sociale problemer. Det behøver på ingen måde at indebære en underkendelse af markante personligheders betydning, som f. eks. Martin Tranmæls givetvis store indflydelse på begivenhederne i den norske arbejderklasse.

Tyngdepunktet i Bulls tidligere arbejder og også her er hans omfattende indsigt i arbejdernes sociale miljø i snævrere forstand og deres egen opfattelse af

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

deres vilkår, og i et kort tillæg diskuterer Bull værdien af at indsamle arbejdererindringer og de kildekritiske problemer ved deres anvendelse.

Dynamikken i det norske samfunds udvikling har efter Bulls opfattelse været klassernes kamp om den politiske magt. Alle er de imidlertid i tidens fylde blevet integreret i det politiske demokratiske system, selv om f. eks. arbejderklassen oprindelig havde sat sig som mål at ændre det. Resultatet er i midten af 1960erne, hvor Bull afslutter sin fremstilling, at der i Norge, som i det øvrige Skandinavien, hersker en tilstand af relativ social og politisk harmoni. Det dynamiske element i samfundsudviklingen er for Bull ikke længere arbejderklassens kamp for frigørelse – den er opnået – men det pluralistiske samfunds interessekampe mellem faglige, sociale, religiøse og geografiske modsætninger, der tilsammen udgør en »vis beskyttelse mod standardisering og magtkoncentration«.

Bull bemærker rigtigt, at den egentlige opposition til det bestående samfund tenderer til at befinde sig uden for de etablerede organisationer og partier. Var bogen blevet til nogle år senere, måtte Bull have taget hensyn til, at det fra slutningen af 60erne viste sig, at vi også i Skandinavien kan opleve markante udslag af stadigt eksisterende klassemodsætninger og spændinger mellem forskellige lag af de sociale klasser (vilde strejker, studenteroprør, nye radikale marxistiske organisationer o. s. v.), som i perioder er med til at sprænge idealbilledet af det skandinaviske demokrati.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

SIDNEY POLLARD & JOHN SALT (eds.): Robert Owen. Prophet of the Poor. Essays in Honour of the Two-Hundredth Anniversary of His Birth. London, Macmillan, 1971. xii, 318 s. £ 5.00.

Tohundredeåret for Robert Owens fødsel er i England blevet markeret ved udsendelsen af en antologi, der rummer bidrag om Owen og Owenismen af tolv inden- og udenlandske forskere. I en introduktion anfører den ene af udgiverne, professor Pollard, at skønt det med en vis ret kan siges om bogens hovedperson, at han hverken opnåede nogen større personlig succes i sin levetid, og ej heller afstak vejen for de følgende generationer, så har hans mangesidede, praktiske humanisme dog tydeligt bud til vor tid, i særdeleshed til udviklingslandene (!) Spænder man herefter forventningerne højt, vil læsningen af bogen let kunne skuffe.

Robert Owens liv og virke har tidligere været genstand for omfattende studier, og hans rolle i bestræbelserne på at opbygge en kooperativ bevægelse og landsdækkende fagforeninger, specielt i tidsrummet 1829–34, er vel belyst. Hans tro på den menneskelige naturs ubegrænsede tilpasningsevne i barndommen, og omgivelsernes dertil svarende påvirkningsmuligheder diskuteres, fortolkes og modificeres af engelske socialister og kulturradikale den dag i dag; som J. F. C. Harrison i bogen udtrykker det, er Owen integreret i den engelske arbejderbevægelses pendant til »The Whig Interpretation of History«.

Lejligheden til at anskue Owen og Owenismen ud fra nye synsvinkler er benyttet af nogle, men langtfra alle af antologiens bidragydere. Chushichi Tsuzuki undersøger Owens forhold til Chartismen, og understreger de ikke-demokratiske,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

eliteprægede elementer i hans forkyndelse, der bragte ham til at forkaste en politisk kamp, der byggede på en egentlig klassebevidsthed i de lavere sociale lag af befolkningen. Hvorledes denne holdning kunne støde oprindelige disciple bort fra Owen illustreres i John Savilles analyse af J. E. Smith's udvikling til politisk revolutionær. Eileen Yeo viser i sit indholdsrige essay, hvorledes datidens folkelige bevægelser, og deriblandt Owenismen, bestræbte sig på at tilbyde en alternativ livsform (gennem foreningsliv, oplysningsvirksomhed etc.) foruden et program for fremtiden. De lokale arbejderrepræsentanter udvalgte høfligt, men urokkeligt visse af Owens synspunkter og tillempede dem efter egne, øjeblikkelige behov – uanset mesterens ønsker om alt eller intet.

I den resterende del af bogen gennemgås bl.a. de af Owen inspirerede eller initierede fællesskabseksperimenter, hvorfra han som regel skyndsomst tog afstand, når de praktiske vanskeligheder begyndte at melde sig; A. J. Robertson hævder i en undersøgelse af tiden i New Lanark 1800–1825, at det exceptionelle ved Owen som virksomhedsleder ikke så meget var hans metoder og resultater, som dette at han publicerede dem og dermed skabte offentlig interesse og diskussion om sagen.

Der er behageligt få tilløb til Festschrift-panegyrik i bogen, til gengæld så meget mere om Owens fejlslagne intentioner og hans ideers manglende gennemslagskraft i praksis. Det ville antageligt være frugtbart, såfremt den fremtidige forskning i højere grad rettede sig mod bevægelsen end mod manden: Fra hvilke lag i befolkningen og på hvilken måde rekrutteredes tilhængerne? På hvilket plan og med hvilke midler konkurrerede Owenismen med andre idémæssige og kulturelle strømninger i 1800-tallets England? I hvor høj grad og hvornår slog Owens ideer inden for f.eks. undervisning og virksomhedsledelse igennem? Med en udvidelse af perspektivet vil der ikke mangle stof til at celebrere 125-årsdagen for Robert Owens død i 1983.

Ove Hornby

Ulf Beijbom: Swedes in Chicago. A demographic and social study of the 1846–80 immigration. Studia Historica Upsaliensia. Bd. 38. Scandinavian University Books. Stockholm, Svenska Bokförlaget, 1972. 375 s.

Studiet af emigrationen før 1914 har ganske særlig i Sverige taget et vældigt opsving i de sidste år, et emne med mange muligheder for at belyse 1800-tallets samfundsstruktur fra mange nye synsvinkler. Man kan måske mene, at Institutet for amerikansk historie i Uppsala, der er centeret for emigrationsforskningen, i nogen grad har ignoreret udvandringens internationale aspekter og kun set på de specielt svenske sider af sagen. Nu er der imidlertid kommet en afhandling fra Uppsala, der åbner et videre perspektiv, belyser emigrationen set fra den anden side af Atlanterhavet. Forfatteren, Ulf Beijbom, er til daglig leder af det blomstrende Emigrantinstitutet i Växjö, der indeholder både museum, bibliotek og arkiv. Afhandlingen er imidlertid udarbejdet på basis af materiale i USA.

Beijbom har koncentreret sig om de svenske udvandrere, der havnede i Chicago og har fulgt deres assimilationsproces i denne storby, der med eksplosionsagtig hast voksede til en verdensstad i løbet af to-tre decennier – 1850 havde

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

byen 30.000 indbyggere, 1880 derimod 503.000, uanset, at den i 1871 brændte så at sige totalt. Af svenskfødte indbyggere var der i 1850 lidt over 200, men over 18.000 30 år senere, og Beijbom viser med en umådelig detailrigdom en sådan national minoritets omtumlede tilværelse i storbyens vældige »melting pot«. Derved bliver hans afhandling i høj grad også af interesse for dem, der studerer urbaniseringsproces i det 19. og 20. århundrede. Det gjaldt for svenskerne i 1860'erne som det nu gælder puertoricanere og cubanere i USA, at de sidst ankomne indvandrere bliver byens fattigste og mest underkuede proletariat. Svenskerne klumpede sig fra begyndelsen sammen i byens udkant (der dog hurtigt blev dens centrum), den s. k. Swede Town, en slags ghetto med de værst tænkelige boligforhold. Men efterhånden som svenskernes forhold økonomisk set forbedredes flyttede de til et andet kvarter, og det oprindelige slumkvarter blev overtaget af en ny national minoritet, italienere, folk fra Balkan etc. Denne udvikling, et fællestræk for alle minoriteterne i de urbane samfund, er blevet indgående studeret i USA, og man kunne have ønsket, at Beijbom havde knyttet sin studie til den bestående forskning, der bl. a. kredser om et begreb kaldet »the urban elevator model«, der viser noget om forholdet mellem indtægtsniveau og afstanden fra de store byers midtpunkt, det fænomen, der endnu udgør et af de store problemer i amerikansk politik: negrenes udflytning fra ghettoerne til nye omegnskvarterer, der derpå rømmes af de hvide.

Beijboms detailskildring af svenskerne i Chicagos mylder er i mange henseender fascinerende læsning. Nogen permanent svensk befolkning skal man nok ikke forestille sig m. h. t. de 18.000 svenskere ved folketællingen i 1880. Chicago var jo den store gennemgangsby for masseindvandringen østfra over de store søer og det var vel i nogen grad tilfældigt, hvem der blev hængende i Chicago og hvem der kom videre ud til præriens homesteads. Interessant er det dog at der er en tydelig overvægt af kvinder blandt svenskerne i Chicago – det samme fænomen kan iagttages i indvandringen fra land til by i Europa. I det 19. århundrede var det også i Danmark fortrinsvis kvinderne, der søgte ind til de store byer, hvor de havde lettere ved at få arbejde end mændene.

De nationale organisationer, både de svenske kirker i Chicago og de profane selskaber og klubber, får også en udførlig behandling. Når det konstateres som et tegn på et almindeligt ønske om hurtig assimilation, at kirken kun evnede at samle 25 % af det svenske mindretal i byen, må dette nok tages med noget forbehold eller rettere som et tegn på den usædvanligt store udskiftning i befolkningsgruppen.

Ulf Beijboms omfattende beskrivelse af »verdens næststørste svenske by«, som Chicago med rette kaldtes omkring århundredeskiftet, har indbragt ham doktorgraden fra Uppsala universitet og han fortjener titelen efter det usædvanligt grundige forstudie og den fine afhandling.

KRISTIAN HVIDT

RENÉ RÉMOND: La vie politique en France depuis 1789. Tome 2: 1848–1879. Coll. U. Paris, Librairie Armand Colin, 1969. 379 s. 28 F.

I sit andet bind når René Rémond frem i sin skildring af det franske politiske systems historie til 1879. Medens bd. 1, som han skriver i sit forord »couvrait

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

une soixantaine d'années, celui-ci n'en traite que la moitié«. Dette skyldes, hævder han, »la discontinuité que affecte cette période«, en forklaring, der i nogen grad virker som en efterrationalisering, da man vel næppe kan hævde at årene mellem 1789 og 1848 var præget af en større politisk og konstitutionel kontinuitet end de i dette bind behandlede tredive år. Sandheden er vel snarere, at bogen er svulmet ud over forf.s oprindelige intentioner, og spændende bliver det derfor at se, om Rémond kan leve op til sit løfte om at behandle de næste halvfems års politiske udvikling i eet bind.

Men 1879, siger Rémond, er ikke tilfældigt valgt som modpol til 1848. Disse 31 år udgør nemlig et sluttet hele, for det var i denne periode, at »le passage de l'oligarchie à la démocratie« fuldbyrdedes. Den provisoriske regerings beslutning 2. marts 1848 om indførelsen af den almindelige, mandlige valgret, en beslutning, fremhæver Rémond, uden europæisk fortilfælde, viste sig at være irreversibel. Hverken den konservative 2. republik eller det bonapartistiske 2. kejserdømme søgte at omstøde denne afgørelse. Begge byggede principielt på den almindelige valgret, omend de i vexlende omfang og med et rigt udvalg af midler søgte at neutralisere dens virkninger. Sagt på en anden måde var årene mellem 1848 og 1879 den periode, hvor det franske politiske system vænnede sig til at leve med den almindelige valgret som det givne udgangspunkt.

Også i dette bind opretholder Rémond sin hovedthese, at man skal »considérer les faits politiques comme une réalité autonome, dont l'explication doit être d'abord demandée au politique«. Sociale faktorer indregnes som politiske, men ikke økonomiske: »Nous ne nions pas que les phénomènes économiques puissent avoir des incidences sur d'autres séries de faits, mais leur influence ne s'exerce jamais directement: elle est presque toujours réfractée par la médiation de réalités intermédiaires, psychologiques ou idéologiques«. Fortolker man Rémond derhen, at han afviser muligheden af at påpege en entydig sammenhæng mellem den økonomiske og den politiske udvikling, har han naturligvis ret, ligesom man kun kan sympatisere med fremhævelsen af, at økonomiske faktorer kun får politisk gennemslagskraft i det øjeblik de omplanter sig til psykologiske handlingsudløsere hos den enkelte og hos masserne. Men bruges synspunktet som her til totalt at negligere den økonomiske udvikling, bliver det en svaghed, al den stund det vanskeligt kan benægtes, at overgangen fra det politiske oligarki til det politiske demokrati netop har en intim sammenhæng med den økonomiske udvikling, der er en hovedforudsætning for, at denne overgang overhovedet kunne finde sted. Derfor ville det i høj grad have været ønskeligt, om Rémond havde søgt at konkretisere og exemplificere arten og omfanget af samspillet mellem økonomi og politik i denne periode.

Er Rémonds grundholdning således uændret i forhold til bd. 1, er hans disposition forandret. I hans første bind lå tyngdepunktet i skildringen af det politiske systems konstanter, medens i bd. II variablerne er i centrum. Havde bd. 1 emanciperet sig fra at »suivre le détail contingent et mouvant de la chronologie«, følger bd. 2 i langt højere grad en rent kronologisk struktur. Rémond hævder, at det er periodens konstituerende træk, der har medført denne accentforskydning, men nægtes kan det ikke, at hans fremstilling herved er blevet væsentlig mere traditionel, og ihvertfald for en historiker byder på mindre stof og færre ny synsvinkler end det forrige bind.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Således virker gennemgangen af den 2. republik noget overdimensioneret ud fra bogens sigte, ligesom for mange uvæsentlige detailler er medtaget i skildringen af 3. republiks fødselsveer, medens virkningerne af bogens grundthese: indførelsen af den almindelige valgret som en ny politisk konstant forflygtiges, og fx. udviklingen af det franske partisystem bliver nok så stedmoderligt behandlet.

Som bd. 1 er bogen forsynet med en udmærket bibliografi, og de anker, der er fremført i denne anmeldelse, skal ikke skjule, at den i mange forhold er en udmærket håndbog over tidens politiske Frankrigshistorie.

JOHNY LEISNER

GRACE FOX: Britain and Japan 1858–1883. Clarendon Press: Oxford University Press, 1969. xviii, 627 s. Ill. og kort. £ 5.50.

KENNETH B. PYLE: The new Generation in Meiji Japan. Problems of Cultural Identity, 1885–1895. Stanford University Press, California, 1969. viii, 240 s. $ 7.95.

Grace Fox har i et meget fyldigt værk om forholdet mellem England og Japan i årtierne efter 1858 belyst dels de diplomatiske forbindelser mellem de to lande og dels den engelske påvirkning af Japans økonomiske, teknologiske og kulturelle udvikling.

Forfatteren har bygget sin fremstilling på et meget omfattende kildemateriale. Når undersøgelsen alligevel ikke forekommer tilfredsstillende, skyldes det, at den i meget høj grad er refererende og savner en egentlig problemstilling. Det konstateres, at den engelske indflydelse var »stor« og at den engelske gesandt i Japan fra 1865 til 1883, Harry Parkes, blev »the foremost foreign adviser and critic of the Mikado's government as it forged a new national life and foreign policy« (s. 249). Men hvilke interesser var det, England ville varetage gennem sin gesandt? Og hvorfor bøjede den japanske regering sig så meget over for engelske ønsker? Disse og lignende mere generelle spørgsmål drukner i det væld af enkeltheder, som bogen fremlægger.

Det nævnes flere steder (f. ex. s. 121 og 248), at England ønskede at beskytte sine handelsinteresser i Japan, men dette kan næppe i sig selv have været tilstrækkeligt afgørende for England, eftersom handelen på Japan var af et helt forsvindende omfang (s. 368f.). Snarere var det vel en engelsk interesse at hindre, at udviklingen i Japan medførte uønskede ændringer i Det fjerne Østen. Den nærmest diskrete engelske medvirken ved afslutningen af den japansk-kinesiske traktat om Formosa 1874 (s. 304–10) illustrerer, hvorledes England var i stand til at styre udviklingen i området efter sine interesser.

Det synes at være forfatterens opfattelse, at den engelske regerings interesse i Japan var så lille, at Parkes nogenlunde kunne handle på egen hånd. De engelske indgreb i 1860'erne viser imidlertid klart, at England var villig til at handle, når det skønnede det nødvendigt. Man kan derfor om Fox' undersøgelse måske sige, at den belyser en mængde enkeltproblemer, men lader andre og større problemer ubesvaret.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Kenneth B. Pyle tager et langt mere begrænset spørgsmål op. Meiji-perioden medførte enorme ændringer i det japanske samfund og åbnede tilsyneladende store muligheder. Men skulle Japan for at konkurrere med de store europæiske lande fuldstændig opgive sin kulturelle identitet? Var bevarelsen af japansk kultur en hindring for »fremskridt«?

Disse spørgsmål rejstes blandt unge veluddannede japanere i 1880'erne. Udgangspunktet blev Tokutomi Soho's bog »Det ny Japans ungdom« fra 1885, hvor der argumenteredes stærkt for en total »vesternisering« af Japan. To år senere organiserede Tokutomi selskabet »Nationens venner«. Men allerede året efter, 1888, organiseredes »Selskabet for politisk opdragelse«, hvis ledende synspunkt var, at kun ved bevarelsen af en egen kulturel identitet kunne japanerne føle sig lige med europæerne. I deres skrifter søgte de at definere Japans særpræg og at formulere en selvstændig rolle for Japan i forhold til de europæiske lande.

Det er debatten mellem disse to grupper, der er emnet for bogen. Forfatteren understreger imidlertid, at der ikke er den fundamentale uenighed mellem grupperne, som debatten kunne tyde på (s. 77). I øvrigt tabte Tokutomi's bevægelse ret hurtigt terræn, og afslutningen på debatten blev for så vidt sat med den kinesisk-japanske krig 1894–95. »Nu skammer vi os ikke længere ved at stå over for verden som japanere«, skrev Tokutomi begejstret i slutningen af 1894 (s. 175). Han tog for resten i sine senere år helt afstand fra sin ungdoms skriverier.

Det er således en temmelig kortvarig og måske ikke særlig dybtgående debat, forfatteren har analyseret. Men den er alligevel et interessant bidrag til forståelsen af de problemer, der knytter sig til en hurtig modernisering og industrialisering af et samfund.

NIELS AMSTRUP

NYESTE TID

DORRIT ANDERSEN: Århus under storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. Universitetsforlaget i Århus 1970. 152 s. Kr. 33.75.

Den store lockout i 1899 er en afgørende begivenhed i dansk arbejderbevægelses historie, og dens udfald bestemte for årtier forholdet mellem de to parter på arbejdsmarkedet. Konfliktens ydre forløb er relativt hyppigt behandlet i den historiske litteratur, men denne har stort set koncentreret sig om udviklingen i forholdet mellem ledelserne af de to hovedorganisationer, DsF og Arbejdsgiverforeningen (AG), om forhandlingsforløbet og de mange taktiske manøvrer i denne sammenhæng.

Den interne situation i organisationerne og konfliktens socialhistoriske sider er derimod kun ringe oplyst, åbenbart som følge af mangel på kildemateriale hertil. Dorrit Andersen har med sin fremstilling af storlockouten og dens forløb i Århus søgt at trænge ind i nogle af disse forhold og har kunnet støtte sig til et ret fyldigt lokalt kildemateriale fra både fagforeninger og arbejdsgiverside, for en dels vedkommende samlet i Erhvervsarkivet. Hensigten med arbejdet har været »at skildre lockoutens forløb på det lokale plan og give et indblik i

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

de enkelte fagorganisationers virke under en så omfattende og langvarig arbejdsstandsning« (Forord). Det er først og fremmest om organisationernes praksis det er lykkedes DA at fremdrage nyt materiale. Det socialhistoriske i bredere forstand, arbejdernes kår under konflikten, deres opfattelse af den og af deres egen sociale status er ikke belyst og lader sig næppe belyse til bunds. At stå en så langvarig lockout igennem med en så høj grad af solidaritet, som DA viser var til stede, må indicere en klar klassebevidsthed hos arbejderne og en opfattelse af, at det var en afgørende strid, der blev udkæmpet. Men arbejderne efterlod sig dengang så lidt som nu individuelle eller kollektive vidnesbyrd om deres sociale opfattelse udover deres handlinger.

Inden for denne beklagelige begrænsning er DAs undersøgelse grundig, velunderbygget og sikkert gennemført, med mange interessante detailoplysninger og rimelige vurderinger, når bortses fra bogens hovedtese, som skal diskuteres nedenfor.

Efter en oversigt over storlockoutens formodede forudsætninger, dens forløb på landsplan og afslutning med septemberforliget gennemgås den specielle situation i Århus med hovedvægten på organisationsdannelsen i den forudgående periode og organisationernes funktion under konflikten. Det påvises, at arbejderne tidligt var velorganiserede i Århus og havde etableret en praksis for faglig kamp, der ikke havde et modstykke i en tilsvarende stærk organisation og kollektiv kamperfaring blandt arbejdsgiverne. En væsentlig styrke ved bogen er dens grundige behandling af de hidtil stedmoderligt dyrkede arbejdsgiverorganisationer og deres virke. De var yngre og svagere end arbejdernes, og der var frem for alt ikke skabt en praksis for samarbejde mellem de enkelte medlemmer. De måtte således etablere nye organer som følge af konfliktens udbrud, og da disse blev oprettet og styret med en høj grad af centralisation, stod de både over for deres egne medlemmer og offentligheden uden for konflikten svagere end arbejdernes organisationer, der gennem en længere periode var groet op nedefra og havde erhvervet en solid organisatorisk erfaring. På den anden side viser disse afsnit også, hvor meget lettere det var for AG at organisere sig i en akut situation: de var relativt få, kendte hinanden, og de havde penge.

Det er interessant, at en tidligt udviklet tradition i Århus for samarbejde mellem fagforeninger og AG om forebyggelse og løsning af konflikter samt anerkendelse af arbejdernes organisationsret voldte størst problemer for AG ved konfliktens udbrud. Mens der synes at have været næsten fuldstændig enighed blandt arbejderne om holdningen til konflikten, var der fra mestrenes side i flere fag en stærk utilbøjelighed til at engagere sig i striden. Enigheden blandt AG om lockoutens berettigelse synes at være blevet brudt flere gange helt fra dens start, hvilket kan hænge sammen med, at relativt mange arbejdsgivere i Århus tilhørte en af de to venstregrupper på Rigsdagen og kviede sig ved at identificere sig med en økonomisk kamp, der for den offentlige mening fremstod som udpræget højrepolitik. Dertil kom en betydelig social heterogenitet blandt AG, der spændte fra småmestre til store industriherrer, og endelig var der en vis utilfredshed med den centrale ledelses placering i København og dens hensyntagen til københavnske forhold.

Det måtte være et hovedformål for AG at sikre, at så mange arbejdere som

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

muligt blev og forblev uden arbejde, og AG iværksatte et omfattende lokalt kontrolapparat, der skulle forhindre arbejdere i at få arbejde hos organiserede eller uorganiserede mestre eller at udføre selvstændigt arbejde. Der blev udøvet en tilsyneladende ganske effektiv pression mod materialeleverandører til enkelte arbejdere. Heroverfor måtte arbejdernes målsætning principielt være at ramme AG hårdt ved at igangsætte arbejde, ledet og organiseret af dem selv, hos uorganiserede mestre eller på landet. Stærkest virkning ville det have haft, hvis arbejderne kunne overtage arbejde, som mestrene skulle have udført, men det modsatte fagforeningernes ledelse sig – rimeligvis med tanke på samarbejdet efter konfliktens ophør. I modsætning til andre steder i landet blev der i Århus ikke oprettet kooperative produktionsforeninger for at skaffe arbejde og penge.

I nogle særdeles spændende afsnit redegør DA for parternes agitation under konflikten. Den var vel i sin oprindelse tænkt at skulle vinde den »offentlige mening«, men synes ikke at have haft større virkning på dem, der ikke deltog i konflikten. Derimod havde den betydning indadtil, idet den i stigende grad rettedes mod det formål at overbevise medlemmerne i organisationerne om, at det var en retfærdig sag, der kæmpedes for, og især overtyde dem om, at den kurs, der fulgtes af de centrale ledelsesorganer, var den bedste, hvilket synes at have voldt adskilligt besvær. Et af AGs hovedkrav var de faglige underorganisationers indordning under DsFs autoritet, således at de enkelte fagforeninger ikke på eget initiativ kunne aktionere. DsFs ledelse havde selvsagt intet herimod, men såvel fagforeningerne som arbejderne var modstandere af en sådan bestemmelse. For at få arbejderne til at acceptere den, anvendte DsF og de lokale ledere reelt falske påstande om AGs mål (angiveligt opløsning af fagforeningerne), for, da disse ikke gik i opfyldelse, at proklamere det som en sejr, der fik arbejderne til at acceptere det mindre onde.

Dorrit Andersen giver i disse centrale afsnit en glimrende beskrivelse af, hvorledes en større arbejdskamp forløb i en periode uden fast indarbejdet praksis og uden et stort retsligt og organisatorisk maskineri til at indkapsle konflikterne, som vi kender det i dag. Fremstillingens svaghed er, at den ikke er søgt indarbejdet i en mere teoretisk, analytisk ramme. En sådan ville uden tvivl have aftvunget materialet yderligere spændende konklusioner. DA ville i så fald næppe have kunnet fastholde sin hovedtese, at »skabelsen af hovedorganisationerne, hvorigennem en landsomfattende arbejdsstandsning kunne iværksættes, i sig selv kunne fungere som hovedårsag til en magtkamp som storlockouten« (s. 41 og tilsvarende s. 9). For det første modbeviser DA til en vis grad sin egen tese ved at understrege AGs relativt svage organisation på det lokale plan, hvilket tvang dem til at oprette ad hoc organer. Da AG i denne konflikt havde initiativet, synes det tvivlsomt, om det alene er organisationsdannelsen, der er hovedårsag. For det andet tager DA ikke hensyn til den fundamentale sociale modsætning mellem lønarbejde og kapital, der i de foregående årtier havde resulteret i et utal af større og mindre arbejdskampe. Skabelsen af hovedorganisationerne kan vel kun opfattes som et symptom på at klassemodsætningen var udelelig over hele landet, og det ville være vanskeligt at forestille sig en så omfattende og langvarig konflikt, der ikke bundede i den elementære modsætning mellem køber og sælger af arbejdskraft. Dertil

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kommer, at der savnes en analyse af de specielle økonomisk-sociale forhold i Århus som baggrund for den organisatoriske redegørelse, hvorved denne fremtræder uden sammenhæng med den sociale virkelighed.

Trods uenigheden om hovedtesen, som mere bunder i forskellige politisk-historiske opfattelser af arbejderbevægelsens udvikling end i en kritik af det fremlagte materiale, må bogen anbefales som et værdifuldt supplement til vor sparsomme litteratur om arbejderbevægelsens historie.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

INGELA ELISON: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910–1922. Meddelanden från Ekonomisk-Historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet 16. Göteborg 1970. 112 s. Sv. kr. 10.00.

Udviklingen inden for den svenske arbejderbevægelse adskiller sig på flere områder fra forløbet i den danske arbejderbevægelse. Således var der i Sverige ikke, som hertillands, tale om en næsten ubrudt kvantitativ vækst i organisationerne fra slutningen af 1880erne, men derimod om et ret ujævnt forløb, til en vis grad også fra det ene geografiske område til det andet. Dette forhold berettiger i høj grad lokale studier som den foreliggende, hvor IE undersøger arbejderbevægelsen i Göteborg i en periode, hvor både socialdemokrati og fagbevægelse oplevede en næsten eksplosiv udvikling, og hvor partiet brød igennem som kommunalpolitisk faktor.

I et kort indledende afsnit giver forfatteren en faktuel redegørelse for udviklingen i konjunkturer, befolknings- og erhvervsstruktur og disse forholds virkninger for arbejderklassens sociale situation. Göteborg blev i perioden en udpræget industriby, koncentreret om få store industrigrene med store arbejdertal, omend med omfattende periodiske forskydninger mellem de enkelte industrier. Det undersøgte tidsrum var desuden domineret af ganske kraftige udsving i lønninger og arbejdsløshed og især i 1. verdenskrigs sidste år af mange arbejdskampe.

Ingela Elison gennemgår derefter i en række korte afsnit hovedpunkter i fagbevægelsens og socialdemokratiets udvikling og forholdet mellem disse to snævert sammenknyttede grene af svensk arbejderbevægelse. Socialdemokratiets politiske gennembrud i Göteborg skete relativt sent set i forhold til andre større byer i Sverige, hvilket bl.a. skyldtes, at både højre og de liberale var solidt rodfæstet i småborgerskabet og dele af arbejderklassen. Da gennembruddet endelig skete i Göteborg 1910–18 var det med en overordentlig styrke, og allerede før den almindelige valgrets indførelse blev socialdemokratiet større end højre, modsat forholdet i de fleste andre byer.

Stemmeafgivningen ved de kommunale valg behandles meget detaljeret, og det vises, ikke overraskende, at valgdeltagelsen var lavest blandt de socialt dårligst stillede. Denne sociale gruppes politiske indflydelse blev tilmed yderligere svækket af valgordningen, der graduerede stemmernes vægt efter indkomst. IE finder ligefrem vidnesbyrd om politisk ligegyldighed blandt arbejderne med lave indkomster, et forhold der synes at blive bekræftet af reaktionen i store dele af Göteborgs arbejderbevægelse på partisplittelsen i det svenske

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

socialdemokrati i årene efter 1915 frem til dannelsen af det svenske kommunistparti. Denne splittelse gik langt dybere i Sverige end i Danmark, blandt andet ved også at påvirke fagforeningernes forhold til socialdemokratiet. Nogle af de største fagforeninger i Göteborg forlod for kortere eller længere tid arbejderkommunens fællesskab med socialdemokratiet, de fleste tilsyneladende uden at nære egentlig sympati for de nydannede venstresocialistiske og senere kommunistiske partier, men snarere fordi arbejderne ønskede, at fagforeningerne ikke skulle engagere sig partipolitisk. IEs opfattelse er, at arbejderne følte lede ved striden, hvilket dog ikke forhindrede de samme arbejdere i på det politiske plan i ret stort tal at tilslutte sig de nye retninger.

Bogens tekst er suppleret med et omfattende statistisk materiale, overvejende til belysning af de lokale valg, og fremstillingen er trods sit ringe kvantitative omfang meget oplysende, fordi IE har evne til på få sider at give en koncentreret gennemgang af et langt udviklingsforløb, uden at vigtige nuancer går tabt. Det lykkes hele tiden i korte rids at placere den lokale udvikling i en landspolitisk sammenhæng. For at få det fulde udbytte af fremstillingen kræves dog et betydeligt forhåndskendskab til svensk historie og specielt arbejderbevægelsens udvikling. IE meddeler i bogen et omfattende faktuelt stof, men den udmærker sig ikke ved særligt interessante problemstillinger eller et analytisk højt niveau.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

REINHARD WITTRAM: Studien zum Selbstverständnis des 1. und 2. Kabinetts der russischen Provisorischen Regierung (März bis Juli 1917). Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge Nr. 78. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1971. 158 s. DM 28.–.

Med Wittrams skrift er der ydet endnu et bidrag til den i de senere år hastigt voksende litteratur om Den russiske provisoriske regerings historie, dvs. om perioden mellem zarismens fald og bolsjevismens etablering i Rusland. Som regel dominerer jo såvel de sejrendes historieopfattelse som de historiske arbejder om sejrherrerne, ja en historiker som E. H. Carr vil gå så vidt som til at hævde, at tabernes historie er irrelevant og uinteressant, et historiesyn der også dybt præger hans store værk *The Bolshevik Revolution*. Denne opfattelse synes dog i disse år at blive modsagt, i øvrigt også af sovjetiske historikere, hvoraf især Burdžalov, Volobuev og Vasjukov må fremhæves for deres værker om perioden mellem februar og oktober 1917. Blandt vestlige forskere må især peges på Ferro, Geyer, Katkov og Wade.

Wittram fremhæver selv sit begrænsede kildemateriale, som i det væsentlige består af memoirer, trykte kildesamlinger og samtidigt russisk avisstof; han har ikke haft adgang til sovjetiske arkiver, men har derimod besøgt adskillige svenske og finske arkiver og biblioteker, hvor han bl.a. har gennemgået den svenske diplomatiske korrespondance fra Rusland i året 1917. Iflg. skriftets titel har W. især villet kaste lys over de to første provisoriske kabinetters »selvforståelse«; dette sker ved dels at undersøge det, W. kalder kabinetternes

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

»sociale profil og politiske kurs«, dels ved i et separat afsnit at behandle det baltiske problem for Den provisoriske regering.

W. advarer imod ukritisk at overføre gængse politisk/historiske begreber fra Vesteuropa til russiske forhold og fremhæver bl.a. den russiske *intelligencija* som et fænomen, hvis lige ikke fandtes i Vesteuropa. Mange af de ledende personer i såvel Den provisoriske regering som i rådsbevægelsen var netop *intelligenty*, dvs. følende sig åndeligt beslægtede, men stammende fra vidt forskellige sociale miljøer og med forskellige politiske anskuelser. W. afviser en statistisk fordeling af ministrene efter standskendetegn som lidet frugtbar: ingen af dem var repræsentanter for interessegrupper eller exponenter for en bestemt klasse, men de udgjorde tilsammen et udsnit af et nyt, opstigende Rusland, som man ikke kan kalde et borgerligt Rusland. I opposition til sovjetiske historikeres opfattelse bestrider W., at regeringen varetog kapitalens eller storgrundejernes interesser. Den ønskede i stedet at mægle mellem klasseinteresserne og lagde i virkeligheden grunden til en dybtgående social forandring af Rusland. Derfor afviser W. også, at Februarrevolutionen var en klassisk, borgerlig revolution; den var »ein durch elementare Notstände bewirkter Aufstand breitester Bevölkerungsschichten, mit denen die sozial adäquaten Soldatenmassen der Garnisonsregimenter sich vereinigten«.

Som følge af denne opfattelse vil W. undersøge regeringsmedlemmernes »personlige, politisk-sociale miljø« og de indtryk, der havde præget dem. Især spiller ministerpræsident, fyrst L'vov en stor rolle i undersøgelsen, og man fornemmer W.s bestræbelser på at yde L'vov oprejsning og korrigere den gængse opfattelse af ham som en inkompetent Hamlet-skikkelse, ubeslutsom og uden politiske evner. Omvendt er W. meget kritisk over for Kerenskij, der afløste L'vov som ministerpræsident i juli, ligesom han kraftigt revser regeringens første udenrigsminister Miljukov for dennes »doktrinære træk«.

Som et af de væsentligste træk i Den provisoriske regerings selvforståelse nævner W. bevidstheden om netop at være provisorisk, dvs. anerkendelsen af en kommende, grundlovgivende forsamling som den egentlige og retmæssige besidder af den suveræne magt, en stræben efter lovmæssighed og en længsel efter retsstatslige forhold. Denne holdning skal iflg. W. forklare regeringens manglende vilje til magt, og han finder disse ideelle principper langt væsentligere end det forhold, at magten var delt mellem regeringen og sovjetkomiteen. Trods denne formelle deling var der nemlig i høj grad tale om sammenfald af politiske anskuelser blandt de ledende i de to organer. Et andet karakteristisk træk hos den provisoriske regering var holdningen til magtanvendelse overhovedet. Man anerkendte måske nok, efterhånden som anarkiet skred frem i Rusland, at magtanvendelse fra regeringens side kunne være nødvendig, men man veg tilbage herfor ud fra en illusion om, at alt ville vende sig til det bedre og alle problemer blive løst, når først den konstituerende forsamling engang var blevet indkaldt. Blot udsigten til, at magtanvendelse kunne blive nødvendig, var tilstrækkeligt til, at ministerpræsidenten i juli nedlagde sit hverv.

I betragtning af den problemstilling, W. har valgt, kan det forekomme overraskende, at han ikke har fundet anledning til at komme ind på, ensige omtale Leonard Shapiro, »The Political Thought of the First Provisional Government« og Oskar Anweiler, »The Political Ideology of the Petrograd Soviet in

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

the Spring of 1917«, begge trykt i Richard Pipes (ed.), *Revolutionary Russia* (1969), og begge behandlende just W.s emne. Shapiro finder den egl. årsag til regeringens manglende handlekraft i dens toneangivende medlemmers næsten religiøse tro på det russiske folks iboende egenskaber, som – ved en uhæmmet udfoldelse – ville føre Rusland ind i tusindårsriget. Da folket skejede ud forbød denne filosofi regeringen at skride ind. Til gengæld kunne man have undværet mange af de biografiske detaljer, der tynger fremstillingen. Man savner en egl. konklusion på undersøgelsen, et savn der føles så meget stærkere som mange af W.s synspunkter skjuler sig i det meget omfangsrige noteapparat, men man må vel forvente, at dette er første del af en samlet undersøgelse, der vil føre begivenhederne helt frem til oktober 1917?

BENT JENSEN

JAN KUUSE: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924–1959. Meddelanden från ekonomisk-historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet, 23. Göteborg, 1970. 172 s. + tabeller. 20 sv. kr.

ULF OLSSON: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920–1949. Meddelanden från ekonomisk-historiska Institutionen vid Göteborgs Universitet, 19. Göteborg, 1970. 225 s. 20 sv. kr.

Mellemkrigstidens økonomiske udvikling har i en lang årrække været et område, der kun har været sporadisk behandlet af økonomiske historikere, hvilket nok kan vække en del undren, da disse to årtier omfatter så store omvæltninger af økonomisk art, at de i høj grad trænger til dybtgående analyser for at vinde en bedre forståelse af, hvad der egentlig foregik, og samtidig vil man gennem denne belysning kunne uddrage en righoldig eksempelsamling på økonomiske sammenhænge og virkningerne af økonomisk-politiske indgreb.

På internationalt plan har der imidlertid siden midten af 1960-erne været en voksende interesse at spore for denne periode. Bl. a. har en række vægtige afhandlinger søgt at kaste nyt lys over de forvirrede internationale valutaforhold i 1920-erne, og flere engelske økonomiske historikere har behandlet den indre økonomiske udvikling i Storbritannien såvel i 1920-erne som i 1930-erne.

I Sverige har man nu påbegyndt et storstilet forskningsprogram, der med titlen »Det svenska välståndets utveckling 1925–1960« skal søge at finde frem til, hvilke kræfter der har ligget bagved den økonomiske udvikling efter 1. verdenskrig, der i det lange løb samtidig har muliggjort stigende investeringer, jævnere indkomstfordeling og en stærkt forbedret levestandard. En række forskere har taget enkeltopgaver op inden for det fælles tema, og de to foreliggende afhandlinger, der begge har indbragt deres forfattere doktorgrader ved Göteborgs Universitet, er led i denne serie af studier.

Jan Kuuse har som grundlag for sin afhandling fremdraget skifter for alle lærere, murere og tekstilarbejdere i de fire største svenske byer i perioden 1924–59, i alt ca. 2500 personer. For de samme mennesker er der derefter fundet frem til skatteselvangivelserne i de forudgående år for derved for de tre erhvervsgrupper at få et materiale til belysning af henholdsvis formue- og indkomstforhold. Da man umiddelbart må se på værdien af dette kildemateriale med

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

en vis skepsis, fordi det er indsamlet til brug i situationer, hvor den, der foretager opgivelsen, kan have haft interesse i at opgive forkerte beløb, er der i et indledende kapitel foretaget en indgående analyse af dets værdi, delvis ved at inddrage andet materiale, og ud fra denne del af undersøgelsen mener forfatteren at kunne slutte, at der er tale om en god overensstemmelse med de faktiske forhold, idet der navnlig for selvangivelsernes vedkommende ikke synes at have været store muligheder for de pågældende kategorier for at foretage unddragelser.

I de efterfølgende kapitler foretages derefter en undersøgelse af indkomsternes og formuernes størrelse over tid og mellem erhvervsgrupperne indbyrdes med hensyntagen til forhold som alder, civilstand og antal børn. Der er fortrinsvis tale om en grundig beskrivelse af de tabeller, der er opstillet, og disse kapitlers væsentligste værdi ligger i, at de giver et mere sikkert billede af indkomstudviklingen gennem det omfattende kvantitative materiale end den, man hidtil har haft, idet konklusionerne som hovedregel må siges at bekræfte de forventninger, der på forhånd kunne stilles til stoffet. Således fremtræder tydeligt de stabilere forhold for offentlige ansatte og bygge- og anlægssektorens store konjunkturfølsomhed samt den forskellige fordeling af livsindkomsten over forskellige aldre hos henholdsvis funktionærer og arbejdere.

I et afsluttende kapitel gøres der rede for samvariationen mellem indkomst og formue. Da det indsamlede materiale vedrørende formueforhold kun afspejler situationen ved personens dødsfald, kan der ikke ventes nogen tydelig sammenhæng, og det er ikke muligt på grundlag af det bevarede materiale at give nogen opgørelse over den årlige opsparing, hvor der formodentlig ville være fremkommet et bedre resultat.

Ulf Olssons afhandling har som kildemateriale en stærkt specificeret lønstatistik indsamlet af arbejdsgiverforeningen omhandlende Göteborgs metalindustri. Ud fra dette kildegrundlag, hvis værdi og repræsentativitet underkastes en grundig undersøgelse, foretages en analyse af lønrelationerne ud fra tre hovedhensyn, nemlig den relative lønudvikling mellem 1) kategoriernes faglærte, specialarbejdere og ufaglærte, 2) arbejdere i forskellige aldersklasser og 3) mænd og kvinder. Undersøgelsen heraf sker alene i form af relative tal og nogle let overskuelige diagrammer, mens en mere avanceret statistisk testning af hypoteserne undlades, men hovedresultaterne fremstår dog også forholdsvis klart ved den valgte metode. Der foretages overalt en omhyggelig opsplitning på undergrupper, således at man sikrer sig, at forskydninger ikke blot er fænomener, der er opstået ved en ændret fordeling mellem undergruppernes relative vægte, men er virkelige generelle foreteelser. Hovedindtrykket af undersøgelsen er, at der bortset fra forholdet mellem mands- og kvindeløn er tale om relativt stabile lønrelationer på langt sigt, men med betydelige forskelle i udviklingen på kort sigt afhængig af de konjunkturelle forhold. Derimod er hovedtendensen, at kvindernes relative lønsituation forbedres i forhold til mændenes, en udvikling, der især er karakteristisk for årene 1922–32.

Sammenlignet med tilsvarende undersøgelser på dansk materiale er det mest overraskende resultat af den svenske undersøgelse, at udviklingen i de faglærtes løn er mere ustabil over de forskellige konjunkturfaser end for specialarbejdere og ufaglærte. Dette forhold viser sig da også ved en sammenligning med andre

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

geografiske regioner at være særligt udpræget for Göteborgsområdets vedkommende, og ved en disaggregering af materialet fremkommer der tydelige forskelle mellem små og store virksomheder, således at forfatteren mener at kunne forklare udviklingen som et resultat af den hastighed, hvormed mekaniseringen i virksomhederne gennemførtes, en antagelse, der virker sandsynlig ud fra det forelagte materiale.

I en sammenfatning vises det på dette grundlag, at markedskræfterne har haft en stærkere virkning end de organisatoriske kræfter i bestemmelsen af lønudviklingen. Konklusionen virker på baggrund af bogens analyser antagelig, men ville nok være fremstået klarere, hvis der var blevet lagt større vægt på en fremstillingsform, hvor markedskræfternes indvirkning gennem indførelse af lønglidningsbegrebet analyseredes som en korrektion på virkningerne af hovedaftaler og dyrtidsregulering, en analyseform, som har været stærkt anvendt i den internationale debat om de bestemmende faktorer for lønudviklingen.

HANS CHR. JOHANSEN

HERMANN WEBER: Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Die Stalinisierung der KPD in der Weimarer Republik. Gekürzte Studienausgabe Basis. Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt, 1971. 405 s. DM 9.–.

I denne studieudgave af Hermann Webers grundlæggende undersøgelse af det tyske kommunistiske partis (KPD) forvandling i årene 1924–1929, det Weber kalder partiets stalinisering, er der desværre udeladt vigtige dele af originaludgaven, der udkom i 1969; det gælder ikke bare vigtigt trykt og utrykt kildemateriale, statistisk materiale angående førerkorpset og partifunktionærerne, men osse de værdifulde kortbiografier over 504 ledende KPD-funktionærer. Ligeledes savnes meget hårdt originaludgavens kilde- og litteraturfortegnelse. Disse forhold gør naturligvis bogen mindre egnet som instrument i historisk øjemed.

Dette forhindrer dog ikke, at Webers undersøgelse udfylder et vigtigt hul i den ellers ret omfattende litteratur mht. KPD's historie i Weimarrepublikken der dog for det meste har beskæftiget sig med partiets historiske og politiske rolle i årene 1918–1933; selv østtyske historikere er i udstrakt grad veget uden om behandlingen af partiets organisationshistorie i årene 1924–1929, hvor KPD blev det, der i officiel østtysk sprogbrug kaldes et »Partei neuen Typus«; Weber derimod taler måske mere præcist om partiets stalinisering. Ved stalinisering forstår han følgende: »Das bedeutet den Wandel von einer Partei mit einem hohen Mass innerer Demokratie, die zugleich von inneren Fraktionskämpfen zerrissen ist, in eine disziplinierte Partei mit zentralisierter Befehlsgewalt. Stalinisierung heisst Veränderung der inneren Parteistruktur, Entstehung einer monolithischen, straff disziplinierten und zentralisierten Organisation, in der die Führung mit Hilfe des hierarchisch aufgebauten Parteiapparats die Mitglieder beherrscht und die Politik im Sinne und entsprechend den Weisungen der Stalinschen KPdSU bestimmt« (s. 8). Modellen herfor var naturligvis Stalins omorganisering af det sovjetrussiske kommunistparti; i Webers øjne betød det den tyske kommunismes afgørende forvandling.

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

KPD's historie i Weimarrepublikken og især i årene 1924–1929 er historien om, hvorledes de egne tyske bidrag til kommunismens udvikling i det 20. årh. som f.eks. Rosa Luxemburgs demokratiske kommunisme efterhånden osse i det af bl.a. hende stiftede tyske parti blev kværnet ned med alle stalinismens metoder til fordel for enhedspartiet, apparatpartiet. Det er osse historien om, hvorledes få, men i tænkning originale kommunistiske personligheder, der måske kunne have givet kommunismen et andet ansigt, af forskellige årsager – bl.a. højreorienterede gruppers politiske mord – blev skåret ned og udskiftet med en række af middelmådigheder.

Da Webers hovedanliggende er etableringen af det monolitiske enhedsparti, kommer selve baggrunden for KPD, dets dannelse i 1918 og partiets tidlige historie til at stå svagere. Det er i grunden synd, at en af det 20. årh.s kommunismes virkeligt originale og stadigt mere aktuelle tænkere, nemlig Rosa Luxemburg, får så lidt plads; kættersk var og er stadig for mange hendes definition på demokratisk kommunisme: »Freiheit nur für die Anhänger der Regierung, nur für die Mitglieder einer Partei – mögen sie noch so zahlreich sein – ist keine Freiheit. Freiheit ist immer die Freiheit des anders Denkenden ... Es ist die historische Aufgabe des Proletariats, wenn es zur Macht gelangt, anstelle der bürgerlichen Demokratie sozialistische Demokratie zu schaffen, nicht jegliche Demokratie abzuschaffen ...« (cit. s. 13–14). Hendes urimelige død i 1919 hindrede, at hun personligt kom til at præge partiet mere, men ikke at hendes ideer i flere år prægede partiets linie og struktur, indtil hendes tilhængere gradvis blev udrensede og »Luxemburgismen« i årene 1923/25 – parallelt for øvrigt med den næsten samtidige fordømmelse af »Trotzkismen« – af partiet blev stemplet som en forkert teori og kætteri. Og det stempel skulle hun og hendes tænkning bære i mange år.

Vejen til staliniseringen af partiet var absolut ikke givet og ligetil. Den tidlige tyske kommunisme havde ret forskelligartede strømninger, der alle søgte at give partiet dets præg eller bevare deres særpræg i partiet; måske er Webers vurdering på denne baggrund berettiget, at den demokratiske variant af kommunismen virkeligt havde haft chancer, hvis den ikke i den grad var blevet åreladet i partiets første år. Det manglede enhedspræg, de mange interne kontroverser og forskellige taktisk fejlagtige dispositioner i republikkens første tid bevirkede dog, at alternativet enhedsparti eller demokrati i partiet tilspidsedes.

Afgørende for den udvikling, der førte til omstruktureringen fra 1924, af var dog ikke blot partiets indre udvikling. Lige så betydningsfuld var impulsen og presset udefra, nemlig fra Komintern. Mens KPD fra Kominterns dannelse ved siden af SUKP havde været toneangivende, var den ledende rolle i 1920'rne gradvis gledet over til Moskva. Og Komintern begyndte nu at blande sig. Under pres om bolchevisering fra Komintern og dens leder Sinoviev og det stadigt mere dominerende SUKP begyndte det tyske parti fra 1924/25 at skifte karakter og struktur, indtil det omkring 1929 kunne siges at være forstenet til et monolitisk apparatparti. Weber skildrer udførligt, hvordan denne proces fandt sted, hvordan det gik dem, der ikke passede ind (udrensninger og fraktionsdannelser uden for partiet), og hvordan det etablerede apparat efterhånden totalt kom til at beherske partiet og dets politik. Samtidig kom det osse i stadig større afhængighed til Komintern og SUKP. Men osse efter 1929 stødte stalini-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

seringen på vanskeligheder; helt til 1933 måtte partiet kæmpe med interne fraktionsdannelser, der var følgen af traditionen med det interne demokrati.

Selv om Weber har måttet undvære vigtigt kildemateriale såsom KPD's korrespondance med Komintern og protokollerne fra Centralkomiteen og Politbureauets møder – han har forsøgt at råde bod herpå gennem interviews med de ledende funktionærer – må hans bog karakteriseres som et overmåde værdifuldt bidrag til KPD's historie i Weimarrepublikken. Nyttige er osse hans materialer til skildring af KPD's situation i Weimarrepublikken samt ekskursen over den østtyske historieskrivning mht. omstruktureringen 1924–1929. Ikke helt overbevisende virker derimod hans definitioner af retningerne i den tyske kommunisme såsom »Rechte«, »Linke«, »Ultralinke« og »Versöhnler«; her havde mere stringens, hvis en sådan er mulig, været ønskelig.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

MANFRED FUNKE: Sanktionen und Kanonen. Hitler, Mussolini und der internationale Abessinienkonflikt 1934–36. Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte 2. Düsseldorf, Droste Verlag, 1970. viii, 220 s. DM 32.–.

Med denne lille, men tilbundsgående analyse af de tysk-italienske relationer i årene 1933–1936 og specielt Abessinienkonfliktens betydning for det tysk-italienske forhold har den unge tyske historiker Manfred Funke sat sig for at gå en af de næsten generelt akcepterede og derfor som en banalitet virkende historiske sandheder efter i sømmene, nemlig den, at grundlaget for aksen mellem de to fascistiske stater blev lagt under denne konflikt. Funke har på baggrund af omfattende kildestudier i de eksisterende og tilgængelige arkiver, suppleret med samtidig litteratur, memoirer og interviews med endnu levende politikere, samt et beundringsværdigt kendskab til den eksisterende historiske litteratur, som det synes på overbevisende måde dokumenteret, at den alment akcepterede påstand ikke er holdbar.

Trods det ideologiske slægtskab mellem Tyskland og Italien efter 1933, trods Hitlers og Mussolinis gensidige respekt, trods Hitlers tidlige dogmatiske opfattelse af Italien som Tysklands givne alliancepartner, var det dog andre faktorer, der i årene 1933–1936 betingede forholdet mellem de to stater og lagde hindringer i vejen for en tilnærmelse. De to staters forskellige magtpolitiske interesser betingede dette forhold. Dette bliver tydeligt anskueliggjort derved, at Funke analyserer det tysk-italienske forhold på baggrund af den europæiske politik i disse år, altså på baggrund af stormagtsspillet mellem Tyskland-Italien-England-Frankrig. Funke viser, hvilket dobbeltspil der fra begge sider prægede Mussolinis og Hitlers forhold til hinanden: Mussolini, der ikke ønskede at bryde helt med Hitler efter det mislykkede østrigske putsch i 1934, forsøgte at bruge frygten for Hitlers Tyskland og ønsket om at bevare status quo i Europa til at få England og Frankrig til at affinde sig med realiseringen af det ambitiøse mål i italiensk udenrigspolitik, nemlig erobringen af Abessinien; Hitler forsøgte efter bedste evne at få denne konflikt i gang – på den ene side skubbede han på hos Mussolini ved at forsikre om Tysklands neutralitet, på den anden side forsynede han Haile Selassi med våben – fordi den dels ville

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

bortlede magternes opmærksomhed fra Tyskland, dels ville kunne nedbryde Tysklands isolation, da Folkeforbundet på en eller anden måde måtte gribe ind, hvilket givetvis ikke ville kunne undgås at medføre spændinger i forholdet mellem Italien og vestmagterne (Stresafronten). Hitler var ikke alene overmåde interesseret i denne konflikt, der med Funkes ord politisk blev udkæmpet i Europa, militært i Afrika, fordi den skabte et dynamisk element i den ellers statiske europæiske politik, men lige som det var tilfældet med Tysklands interesse i den spanske borgerkrig ønskede han osse, at konflikten – dog uden at resultatet blev et italiensk nederlag – skulle vare så længe som muligt, fordi konflikten og dens politiske konsekvenser ville øge Tysklands udenrigspolitiske handlefrihed og dermed muligheden for at fortsætte den aktive revisionspolitik. Abessinienkonflikten blev en »aussenpolitischer Aktivposten« (s. 40) for Tyskland.

Mens vestmagterne med en inkonsekvent både-og-politik forsøgte at undgå at drive Italien i armene på Hitler, mens Mussolini under næsten hele konflikten fortsatte sin gyngepolitik mellem vestmagterne og Tyskland for at sikre Abessinientogets succes, søgte Hitler gennem en af Italien som velvillig opfattet neutralitet under konflikten at få det optimale ud af situationen: med Italiens stiltiende billigelse besatte han 7.3.1936 det demilitariserede Rhinland og styrkede dermed Tysklands militær-strategiske position afgørende. Pga. den implicitte interferens mellem Abessinienkonflikten, Folkeforbundets sanktionspolitik og Rhinlandsaktionen i de europæiske stormagters politik blev der kun protesteret mod den tyske aktion; Locarno var død. Samtidig betød den engelske Folkeforbundspolitik (truslen om skærpede sanktioner), at forholdet mellem England og Italien blev forværret. Funke taler sikkert berettiget om en voksende ideologisk dualisme mellem ikke alene England og Italien, men osse mellem Italien og Frankrig; dertil kom så en tiltagende magtpolitisk spænding mellem England og Italien, ikke alene som følge af erobringen af Abessinien i maj 1936, der truede vitale engelske interesser, nemlig søvejen til Indien, men osse som følge af Mussolinis imperiale mare-nostrum-politik i Middelhavsområdet. Dermed var vejen åbnet for en tysk-italiensk forståelse – karakteristisk nok over et kontroversielt punkt mellem de to stater: Østrig og Anschluss-problematikken med den tysk-østrigske aftale 11. juli 1936. På denne baggrund virker Funkes konklusion overbevisende: »Am Ende des abessinischen Krieges beruhte die Verständigung zwischen Rom und Berlin – scharf pointiert – weit eher in dem Zerwürfnis Mussolinis mit den Westmächten als in einer durch die Ähnlichkeit der Systeme bedingten deutsch-italienischen Partnerschaft« (s. 177). Men dette var langt fra endnu nogen akse: »Demnach bestand die Rückwirkung des Abessinienkonfliktes auf die deutsch-italienischen Beziehungen nicht in der Bildung einer gemeinsamen Blockpolitik, sondern nur in der Schaffung einer bündnisfähigen Situation, die keineswegs zur Gründung der »Achse« führen MUSSTE« (s. 177).

Funkes bog er osse et udmærket eksempel til illustration af den ofte gentagne kontrast mellem ideologi og realpolitik: i tilfældet med Italien og Tyskland bestemte opfattelsen af de to staters forskellige nationale interesser forholdet dem imellem. Dermed bidrager han osse med træk til billedet af Adolf Hitler som en i denne udenrigspolitiske fase realistisk kalkulerende og handlende

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

udenrigspolitiker: som senere legede Hitler med ilden, forsigtigt, men dog samtidigt i klar erkendelse af, hvilke muligheder der for Tyskland og hans udenrigspolitik ville ligge i en konflikt, som ganske givet ville belaste forholdet mellem de europæiske magter, der ellers til en vis grad holdtes sammen af frygten for det nye Tyskland. Dermed kunne Hitler osse på kort sigt siges at være Abessinienkonfliktens egl. sejrherre.

På en måde virker Funkes fremragende og velskrevne analyse dog som et ufuldstændigt, men derfor ikke mindre væsentligt bidrag til aksens opståen: hans negative konklusion, at aksen ikke nødvendigvis skulle opstå som følge af det tysk-italienske forhold under Abessinienkonflikten savner i nogen grad det videre perspektiv. Man kunne i så henseende godt have ønsket sig, at analysen var blevet udvidet og fortsat til osse at omfatte de tysk-italienske relationer under den følgende europæiske konflikt, den spanske borgerkrig med dens mange paralleller til Abessinienkonflikten og forholdet mellem de europæiske stormagter. Denne principielle kritiske indvending indskrænker dog absolut ikke den betydning, Funkes primært ud fra en diplomatisk-politisk synsvinkel anlagte analyse vil få for vurderingen af et af 1930 rnes vigtige internationale anliggender; Funkes undersøgelse, hans teser og konklusion i form af revision af en af de historiske banaliteter synes kildemæssigt velfunderede. Væsentlig er osse den udførlige, men desværre ukommenterede fortegnelse over kildemateriale og litteratur. Og så til slut et lille suk: noget forstyrrende virker dog de mange uoversatte italienske citater; forf. ville have gjort læserne en stor tjeneste ved at have oversat dem. Trods Il Duce og hans storhedsdrømme om Italiens plads i verden er og bliver italiensk dog et yderst lokalt sydeuropæisk sprog!

KARL CHRISTIAN LAMMERS

HORST MATZERATH: Nationalsozialismus und kommunale Selbstverwaltung. Schriftenreihe des Vereins für Kommunalwissenschaften e.V. Berlin. Band 29. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1970. 503 s. DM 39.50.

Horst Matzeraths dissertation er på en måde led i den række af specialafhandlinger, der i de senere år har analyseret forskellige aspekter af det nationalsocialistiske magtsystems indre struktur. Umiddelbart kan selve bogens emne måske give anledning til nogen undren: Hvad har nationalsocialisme og kommunalt selvstyre overhovedet med hinanden at gøre? Kunne det nationalsocialistiske totalitetskrav overhovedet akceptere en kommunal selvforvaltning?

Spørgsmålet om den kommunale selvforvaltnings historie i det III. rige har hidtil kun været behandlet på det mere generelle plan hos Bracher og Schultz og af Peter Diehl-Thiele i lyset af dualismen mellem parti og stat (jvf. HT 12.r. V, s. 285 ff.) samt som led i en række lokale undersøgelser, hvis resultater Matzerath har kunnet bruge i forsøget på at give et mere samlet billede.

Baseret på et indgående studium af et overmåde rigt kildemateriale har Matzerath givet hvad han kalder en strukturel-funktionel analyse af institutionen kommunal selvforvaltnings historie under det nationalsocialistiske styre. Herunder har han osse forsøgt at skabe klarhed mht. det terminologiske, idet den forskelligartede anvendelse af begrebet »kommunale Selbstverwaltung«

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

kan forklare den uenighed, der eksisterer m. h. t., hvorvidt der fandtes noget sådant i det III. Rige eller ej. Den grundige analyses enkeltheder må især henvende sig til specielt interesserede i kommunale anliggender. Bogens historiske værdi ligger bl. a. deri, at detailanalysen af de kommunale forhold illustrerer de lokale aspekter af den generelle dualisme, der karakteriserede det nationalsocialistiske Tyskland, nemlig dualismen mellem parti- og statslige organer.

Institutionen kommunalt selvstyre blev reelt ødelagt i det III. Rige, selv om der i Kommunalordningen fra 1935 formelt stadig tales om selvforvaltning og selv om nationalsocialisterne hævdede at have givet det et mere reelt indhold. Matzerath viser, hvorledes nationalsocialisterne, der i Weimarrepublikken udnyttede det kommunale selvstyre, fra magtovertagelsen arbejdede på at ødelægge denne institution, bl. a. fordi den ikke harmonerede med centraliseringstendenserne og førerprincippet. Formelt afgørende for den kommunale selvforvaltning blev den såkaldte Deutsche Gemeindeordnung fra 30.1.1935. Denne var for så vidt et kompromis som det ikke lykkedes for partiet at overtage de kommunale organer; på en måde kom den derved osse til at bekræfte dualismen mellem parti og stat på det lokale plan. Men kommunalordningen ødelagde visse forudsætninger for det kommunale selvstyre: befolkningens indflydelse og medvirken. Desuden tilfaldt væsentlige funktioner staten og partiet, mens restfunktionerne overgik til borgmesteren, hvis stilling var funderet i førerprincippet. Fra 1935 forværredes kommunernes stilling gradvis; kommunalt selvstyre eksisterede kun på papiret og de kommunale organer var rent administrative.

Matzerath har givet en grundig redegørelse for denne ødelæggelsesproces. De mange detaljer heri må det overlades til specialister at tage stilling til.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

SHLOMO ARONSON: Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD. Studien zur Zeitgeschichte herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1971. 340 s. DM 20,–.

Det tør kaldes en konfrontation med fortiden, når den israelske historiker Shlomo Aronson har givet sig i kast med Gestapos og Sicherheitdiensts genesis. Men hvad forfatteren måtte sidde inde med af følelser overfor nazisternes terrorapparat, synes i hvert fald ikke at have smittet af på afhandlingen, der fremtræder i en såre behersket, ja, nærmest tør stil.

Bogens anlæg er dels den biografiske – af Heydrich og kredsen omkring ham – og dels den institutionshistoriske, uden at der dog e. m. m. er tale om en særlig meningsfyldt integration. Men det skyldes vel hele arbejdets disponering, der oprindelig var tænkt alene som en biografi. Det er mærkværdigt at Aronson ikke har følt sig mere inspireret af sociologernes diskussioner omkring rollebegrebet; for tilnærmelsen til Heydrich-figuren forekommer mig meget psykologiserende, uden at det er lykkedes at bibringe læseren noget overbevisende billede af den frustrerede søløjtnants udvikling fra social taber til »Hitler's most evil henchman« – for nu at gribe til triviallitteraturen. Det er da også karakteristisk for metodens begrænsninger – og herunder også det betænkelige ved den udstrakte brug af efterkrigsudsagn – at Aronson ved vejs ende må søge

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sin forklaring i udtryk som »gangster« og »bandefører«, en forgrovelse af analysen der svækker det ellers så stærke indtryk af et stort og fortjenstfuldt oprydningsarbejde.

Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD er historien om etableringen af Himmlers politimagt i Tyskland indtil 1936 – og i et videre perspektiv en analyse af forholdet mellem ideologi og bureaukrati. Hvorledes institutionaliserede man nationalsocialismen? er Aronsons hovedspørgsmål. Han konfronterer her den statslige og forvaltningsmæssige kontinuitet i det preussiske Gestapo under Diels og Göring med Himmlers og Heydrichs politi- og racestat i Bayern og viser hvorledes rigsføreren måtte vinde løbet i kraft af fusionen mellem politi og SS og den uindskrænkede kontrol med KZ-lejrene. Men også her understreges trods terroren, nu sat i system, og de revolutionerende, nye loyalitetsforhold forbindelsen tilbage til statsforvaltningen før 1933, og det fremgår klart at Himmler med held forstod at appellere til politiembedsmændenes professionalisme og standsegoisme, således at de uden større gnidninger gled med ind i apparatet. SD, derimod, der i 1934 erhvervede sig partiets efterretningsmonopol, var mere traditionsløs og derfor også i et vist rivaliserende forhold til Gestapo – der forstærkedes af det manglende eksekutiv. Det er Aronsons ikke overraskende konklusion at det i 1939 sammensmeltede Reichssicherheitshauptamt, helt under kontrollen af SS, bevarede sit udpræget moderne, bureaukratiske tilsnit, samtidig med at det gik helt i tjeneste for en umoderne, irrationel ideologi – og det i den yderste konsekvens, nemlig *die Endlösung*.

Et afsnit i bogen er viet juristerne og »professorerne« i SS og SD. Aronson viser at Himmler havde brug for de intellektuelle i den semilegale overgangsfase, da det af forvaltningstekniske grunde var nødvendigt ikke at bryde forbindelsen til statsapparatet, men at de havde mistet deres betydning, da radikalismen med krigsudbruddet satte ind. Især for et dansk publikum har det interesse at forfatteren på en halv snes sider giver den første systematiske behandling af den senere rigsbefuldmægtigede, dr. Werner Bests ideologi – desværre igen helt overvejende på Bests egne efterkrigsudsagn.

HANS KIRCHHOFF

HANS-DIETRICH LOOCK: Quisling, Rosenberg und Terboven. Zur Vorgeschichte und Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Bd. 18. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1970. 588 s.

Professor Hans-Dietrich Loock, Freie Universität, Berlin, der i et par afhandlinger i *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* fra 1960 og 1965 demonstrerede sit intime kendskab til Norge under den anden verdenskrig, har nu udmøntet sine studier i et stort anlagt arbejde om okkupationens forhistorie og kampen om den politiske nyordning frem til september 1940. Om et nybrud som Magne Skodvins disputats var det i 1956 er der ikke tale. Loock har ikke kunnet rokke ved hovedlinjerne i *Kampen om okkupasjonsstyret*, og det gælder iøvrigt tilsvarende for Sverre Steens endnu uovertrufne fremstilling af Riksrådsforhandlingerne fra 1947 og svenskeren Gemzells disputats fra 1965 om storadmiral Raeders

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

norgestrategi, som forfatteren står i et klart og vedgået afhængighedsforhold til. Derimod hævder *Quisling, Rosenberg und Terboven* sig som den første fremstilling der anskuer det tyske og indrenorske spil i sammenhæng og som på et bredere og sikrere kildegrundlag udvider og nuancerer væsentlige sider af Skodvins afhandling. (Således fremstår triplealliancen mellem Rosenberg, Quisling og krigsmarinen nu i et helt anderledes afklaret lys efter Loocks undersøgelser i de intakte og meget givtige partiarkiver fra Aussenpolitisches Amt.) Hertil kommer den klare gevinst der ligger i det anlagte helhedssyn på Terbovens politik, der drager nyttige paralleller til Seyss-Inquarts tilsvarende bestræbelser i Holland og bygger bro over de store huller der stadigvæk er – og vel altid vil være – i vor viden om spillet mellem rigskommissæren og Hitler i sommeren 1940. Og endelig bør også nævnes den norske side af forhandlingspolitikken, der uden at række videre end til det allerede kendte, har vundet meget i plasticitet gennem den udenforstående – men bestemt ikke uforstående – historikers betragtning, og tegner et forløb der på en gang yder politikernes motiver fuld forståelse og åbner et vindue til det Loock med et iøvrigt e. m. m. ikke særlig heldigt udtryk fra Warmbrunns *The Dutch under German Occupation* (1963) kalder *the reasonable collaboration* – samtidig med at den viser hvor nær Stortinget i virkeligheden i april var den »danske løsning« og i juli den »tyske«.

Afhandlingen indledes med en bred skildring af Quislings karriere i tyverne og trediverne, dannelsen af NS i 1933 og nazipartiets udvikling fra parti til sekt – for nu at citere titlen på Hans Olaf Breviks i 1970 publicerede afhandling, som Loock støtter sig til. I modsætning til f. eks. Sverre Hartmanns overvejende psykologiserende tilnærmelse til førerfiguren (*Fører uten folk*, 1959) samler Loock først og fremmest interessen omkring en systematisk beskrivelse af Quislings *Weltanschauung*, der defineres som racistisk og antibolchevikisk, med en universalisme som afgørende filosofisk bindemiddel og drivkraft. Således finder forfatteren her nøglen til Quislings oprindelige, positive – men understreges det, ikke marxistisk begrundede – syn på Oktoberrevolutionen, og det er også i universalismen at han vil søge årsagen til kursændringen og den store udenrigspolitiske vision om et germansk statsforbund rettet imod katastrofen fra øst – en platform for alliancen med Rosenberg fra 1939. Imidlertid var det ikke den ubehjælpsomme partifilosof, men flådechefens norgesinitiativ, der i december åbnede den storpolitiske tribune for den norske naziører, og Loock mere end sandsynliggør at det var krigsmarinen der stod bag Quislings højst belejlige besøg i Berlin i december. På linje med Gemzell, men imod sin landsmand, skandinavieneksperten Walter Hubatsch, hvis »realistiske« skole forfatteren også på andre punkter har taget afstand fra, understreger Loock de offensive træk ved marinestrategien i efteråret, og han forfølger synspunktet også udover nytår 1940, hvor svenskerens afhandling bryder af. Således vil Loock mene at Værnemagten ikke i nogen afgørende beslutning under planlægningsarbejdet imod Danmark og Norge lod sig lede af en virkelig frygt for de allierede hensigter, og at man endnu så sent som i begyndelsen af april stillede sig højst tvivlende overfor sandsynligheden af en engelsk landgang i Norge. Forfatteren finder at Altmarkaffæren 16.2. 1940 ikke var årsagen, men kun anledningen til at drive planlægningen fremad, og vi skal efter hans mening helt frem til Moskvafreden 13.3. før krigsledelsen begreb »dass sie

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sich mit der Vorbereitung der »Weserübung« gar nicht in der Offensive, sondern in der Defensive befunden hatte«, og at »das, was zur propagandischen Rechtfertigung der »Weserübung« den Allierten hatte unterstellen wollen, gar keine Unterstellung war« (s. 254). Og med Vinterkrigen forbi skiftede i hvert fald Raeder syn igen. Loock øser fra de for denne periode endnu uudnyttede marineakter, og er altså her original. Det bliver spændende at se om tesen holder, når den prøves på et fyldigere stof og i en bredere militær-politisk sammenhæng.

Tyngdepunktet i afhandlingen ligger i fremstillingen af selve okkupationspolitikken. Loock deler Skodvins syn på Quislings statskup som en lokal manøvre af kamarillaen Scheidt-Schreiber-Hagelin, men han understreger kraftigere end den norske historiker at kuppet lå i naturlig forlængelse af Hitlers planer om at holde militæret ude af civilforvaltningen og dermed lade alle revolutionære muligheder stå åbne i Norge. Gesandten, Bräuers, fremstød for en »dansk løsning« gennem etableringen af Administrasjonsrådet karakteriseres som forbavsende sikker og præcis i den kaotiske situation og fremstår langt snarere end et overspændt og urealistisk forsøg på at føre Berlin bag lyset som et konstruktivt alternativ til Hitlers politik og derfor dømt til at mislykkes. Gesandtens fejl var efter Loock at han ikke erkendte »dass nicht das Memorandum vom 9. April, sondern Hitlers Forderung nach einer »Regierung Quisling« das Programm der Besatzungspolitik darstellte« (s. 330).

Det fremhæves at Quislings fald den 14. april ikke skyldtes nogen dybere politisk indsigt fra Hitlers side, men at det var et simpelt udslag af stemningskrisen omkring den militære modgang i Narvik. Quislings nederlag var derfor ikke endeligt; han holdtes i reserve. Men foreløbig skulle han dog få en hård opponent i den nye rigskommissær Josef Terboven. Loock ser Riksrådsforhandlingerne som Terbovens (og Hitlers) forsøg på at gennemføre den »legale revolution« i Norge i samarbejde med de gamle politikere, men udenom Quisling og NS, som han fandt uanvendelige og ville erstatte med en bredere nazificeret folkebevægelse i SS' regi. Riksrådet skulle formidle overgangen som Rigsdagen havde gjort det i Tyskland og samtidig garantere en intakt fungerende norsk administration. Det er stadigvæk lidt af en gåde, hvorfor Hitler i august torpederede sin gauleiters spil, så nær den fulde tyske triumf. Utvivlsomt spillede det en rolle at Quislings kandidatur blev holdt varm af Rosenberg og af Raeder, der åbnede marinens fjernskriverforbindelse for NS og dermed underløb rigskommissærens »Immediatstellung« hos Hitler. (Se også her den seneste undersøgelse af Helge Paulsen på grundlag af generaladmiral Böhms arkiv, der er ukendt for Loock, i *Motstandskamp, strategi og marinepolitik*, 1972). Men den afgørende årsag finder Loock i Hitlers augustbeslutning om at løse sit strategiske dilemma i Englandskrigen gennem angrebet på USSR. Det gav hans krig en hel ny dimension og placerede samtidig Norge som et vigtigt militært led i »Operation Barbarossa«, der krævede en helt anderledes håndfast garanti for de tyske interesser, end den man kunne forvente af et »borgerligt« norsk Riksråd.

Den kronologiske parallel til det tilsvarende brud på den »legale revolution« i Holland er så påfaldende at det må skyldes mere end en tilfældighed, mener Loock. Han peger på at udviklingen i Danmark ikke modbeviser denne tese,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

fordi fredsbesættelsen gav den garanti for Værnemagtens sikkerhed som krigstilstanden ikke kunne give de to rigskommissariater. Det kan jo tværtimod tilføjes at netop aksen mellem Berlin og den danske regering blev den afgørende bremse på Frits Clausens stormløb i 1940. Det noteres at Henning Poulsen i *Besættelsesmagten og de danske nazister* (1970) i virkeligheden på stort set samme præmisser som Loock (nemlig Hillgrubers *Hitlers Strategie 1940–41*, 1965) vil lægge Hitlers beslutning om »Barbarossa« helt hen i november som den afgørende forklaring på det pludselige sammenbrud af DNSAPs efterårsputsch. Det er to synspunkter, der vanskeligt lader sig forene.

HANS KIRCHHOFF

SVEN HENNINGSEN: Atompolitik 1939–45. Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest november 1971. 254 s.

Formålet med denne afhandling er, siger forfatteren i sin konklusion, »at klarlægge, hvorledes beslutningerne om atomvåbenets fremstilling og anvendelse blev truffet« (s. 236). På en vis måde er det hermed allerede antydet, at atomproblematikken under den anden verdenskrig havde to forskellige faser. Den første fase var domineret af problemerne omkring fremstillingen af et atomvåben. Frygten for, at Tyskland skulle komme først med en militær udnyttelse af atomenergiens muligheder, spillede en afgørende rolle. Men samtidig var det både i England og USA klart, at atomenergien også ville være en væsentlig militær og økonomisk faktor i efterkrigstiden. Derfor udviklede der sig hurtigt et konkurrenceforhold mellem de to stater. Det blev efterhånden USA, der fik overtaget, og fra august 1943 var atombombeprojektet i alt væsentligt et amerikansk projekt (s. 44). I denne første fase spillede spørgsmålet om atombombens konkrete anvendelse en ubetydelig rolle, dertil var der knyttet alt for store usikkerheder til projektets resultat.

Den anden fase, som kan siges at begynde i foråret 1945, var kendetegnet ved, at atombomben tegnede sig som en realitet. Dermed rykkede atomspørgsmålet direkte ind i de militære og politiske overvejelser om afslutningen af krigen. Det er denne fase, som er langt den mest spændende og kontroversielle, og det er også den, som afhandlingen mest udførligt beskæftiger sig med.

Her må det allerførst bemærkes, at forfatteren har foretaget et omfattende, kritisk oprydningsarbejde i det både righoldige og forskelligartede kildemateriale, der er til rådighed. Navnlig er memoirelitteraturen gennemgået kritisk. På basis af denne kulegravning af materialet giver han en meget detaljeret redegørelse for såvel de interne amerikanske overvejelser som de interalliérede forhandlinger om afslutningen af krigen og om atombombens rolle heri.

Forfatterens tese er ganske klar. »Det primære element i denne beslutning (om anvendelse af atombomben) var ønsket om at bringe krigen med Japan til den hurtigste og mindst kostbare afslutning« (s. 73). »Derimod har det været forfatteren umuligt at finde afgørende og entydigt materiale, der underbygger den tese, at amerikanernes opfattelser og overvejelser gik ud på, at bomben kunne anvendes som en trussel til at påvirke den sovjetiske politik« (s. 156). Forfatteren vender sig hermed imod den »revisionistiske« skole i USA, hvis ledende synspunkt – meget forenklet – er, at USAs politik i foråret og somme-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

ren 1945 var domineret af ønsket om en »hård« politik over for Sovjetunionen, særlig i de europæiske spørgsmål, som især har interesseret revisionisterne. Forfatteren står særdeles velrustet her, og det er egentlig skade, at han ikke nærmere debatterer denne revisionisme. Nu bliver det kun til et opgør med en enkelt af dem, Gar Alperowitz (*Atomic Diplomacy*, 1965), og det endda hovedsagelig i en enkelt, omfattende fodnote (s. 73, n. 1). Andre bidrag, her især det vel mest nuancerede, nemlig fra Gabriel Kolko (*The Politics of War*, 1968), omtales derimod ikke.

Forfatteren argumenterer overbevisende for, at atombombebeslutningen kun havde ringe sammenhæng med USAs almindelige politik over for Sovjetunionen i det tyske og polske spørgsmål. Her havde England givetvis, som forfatteren påpeger, langt større interesse end USA (s. 155, n. 3 og 186, n. 1). Derimod fortjener hans opfattelse af, at atombomben i hovedsagen tilsigtede at få krigen i Det fjerne Østen afsluttet, nok en nærmere overvejelse. I selve det forhold, at afhandlingen slutter med den japanske kapitulation, ligger der for så vidt en antagelse af, at atombomben tjente alene dette formål. Det er selv efter den vellykkede prøvesprængning 16. juli 1945 ud fra kildematerialet ikke ganske klart, om man i USA fortsat ønskede sovjetisk deltagelse i krigen mod Japan eller ej (s. 186). Men på den anden side ville en afslutning af krigen, inden Sovjetunionen havde nået at gøre sig effektivt gældende som krigsdeltager, betyde en styrkelse af USAs stilling. Og USA havde givetvis ikke blot som mål at få krigen afsluttet, men også at få det på sine betingelser. »I was determined that the Japanese occupation should not follow in the footsteps of the German experience. I did not want divided control or separate zones«, skriver Truman (*Year of Decisions*, s. 431 f.). Der var en fast amerikansk vilje til alene at overtage kontrollen med Japan, og det synes rimeligt at antage, at atombombningerne var et middel til at opnå dette mål. Det er muligt, at udviklingen i Kina medvirkede hertil. Allerede i maj havde flådeminister Forrestal stillet det spørgsmål, om USA skulle opbygge en modvægt mod sovjetisk indflydelse i Fjernøsten, og om man i så fald skulle støtte sig på Kina eller på Japan (cit. s. 106). Og at Kina ud fra militære overvejelser næppe ville være hensigtsmæssig, havde general Marshall overbevisende påpeget (s. 186 f.). Under alle omstændigheder havde det nok været naturligt, om forfatteren i højere grad havde vurderet atombombebeslutningen ud fra en analyse af USAs politiske mål i Fjernøsten, selv om det må indrømmes, at kildematerialet på dette punkt er spinkelt.

Et helt andet spørgsmål i forbindelse med atombomben er belyst i afhandlingen. Det er de implicerede forskeres holdning. Også her har forfatteren fremlagt et meget omfattende materiale, hvor han analyserer forskernes voksende bekymring ved, at statsmagten overtager »deres« projekt. »Det var«, skriver han i sin konklusion, »en konfrontation mellem nationstaten og dens interesser og videnskabens internationale samfund og dets friheder og anvendelsen af dets resultater i statsmagtens tjeneste« (s. 251). Nu var forskerne langt fra enige om, hvad de skulle gøre, og forfatteren påviser en interessant forskel mellem emigrantforskerne, der så Tyskland som den afgørende modstander, og de amerikanske forskere, der så både Tyskland og Japan som modstandere (s. 127). Mere afgørende er det imidlertid, at den nævnte konfrontation var grundlæg-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

gende ulige, og derfor også blev afgjort helt på statsmagtens betingelser. Forskerne kom kort sagt ikke til at øve nogen indflydelse på de politiske beslutninger.

Til slut en opfordring ikke til forfatteren, men til Københavns Universitet. Det må være på tide at høre op med at udgive festskrifter på dansk. Den foreliggende afhandling er et ikke blot omfattende, men også meget centralt indlæg i en pågående historisk debat, som iøvrigt har været domineret af amerikanske historikere. Det er urimeligt, at de resultater, som forfatteren er nået frem til, står utilgængelige for udenlandske forskere.

NIELS AMSTRUP

ERICH HESSE: Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle. Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges. Band 9. Göttingen-Zürich-Frankfurt, Musterschmidt-Verlag, 1969. 292 s. DM 58.–.

Hesses analyse af den sovjetrussiske partisankrigsførelse mod tyskerne under II. Verdenskrig er et af de første og osse bedre vesttyske forsøg på at give et større overblik over en særlig side af krigen på østfronten. Forf. har tilsigtet at give, hvad han kalder et »objektivt« billede af denne guerillakrig, dens udvikling, organisering og specielle kampformer, og dermed har han osse bestræbt sig på at give et indtryk af dens faktiske betydning, således som den fremstår i først og fremmest tyske militære dokumenter; eksplicit bliver fremstillingen dermed et forsøg på at give partisankrigen dens rette dimensioner, idet forf. polemiserer mod den i hans øjne overdrevne og myteagtige betydning, som partisankrigen får tildelt fra sovjetisk hold. Forf. afviser derfor osse, at partisankrigen skulle være udtryk for en almen og spontan folkerejsning mod tyskerne, således som det sikkert for dogmatisk bliver hævdet fra sovjetrussisk side.

Hesse giver indledningsvis en karakteristik af guerilla- og partisankrigen, dens specielle former og vilkår; det er ubestrideligt, at den er en brutal og hensynsløs form for krigsførelse pga. dens totale karakter. Men recensenten må dog tage afstand fra Hesses moraliserende fordømmelse af denne særlige form for krigsførelse; guerillakrigen er hverken værre eller bedre end eksempelvis tyskernes egen krigsførelse i Rusland eller amerikanernes i Vietnam. Det er ikke guerillakrigen som sådan, der er moralsk forkastelig; krig i det hele taget er forkastelig. Absurd forekommer derfor Hesses afsluttende vurdering af partisankrigen: »Dem unvoreingenommenen Betrachter stellen sich immer wieder die beklemmenden Fragen nach dem Sinn und nach der Schuld an diesen Geschehnissen (flere mill. dræbte i partisankrigen) und auch die Frage wieweit der Erfolg ein solch ungeheures Mass an Opfern rechtfertigen kann« (s. 253). Tyskernes egen krigsførelse i Rusland, som Hesse efter bedste evne forsøger at forskønne, krævede dog trods alt adskilligt flere ofre!!

Hesses bog synes som helhed at være et redeligt, men næppe endnu fuldt dækkende bidrag til partisankrigens opståen, dens politiske og militære placering i den russiske krigsførelse og tyskernes bekæmpelse af denne kampform. Hesse viser osse, hvorledes denne specielle krigsførelse stillede den tyske militære ledelse over for ret så store og voksende problemer; ved starten af partisan-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

krigen i 1941 undervurderede man ganske givet denne militære og politiske krig, idet man regnede med at kunne stoppe den, når først Ruslandstogtet var sejrrigt afsluttet. Det kom bl.a. til udtryk i anvendelsen af traditionelle militære kampmetoder mod den utraditionelle krigsform og den mod sin hensigt virkende politiske kamp (Ostpolitik). Efterhånden som Ruslandskrigen kørte fast, blev man dog tvunget til at tage den mere alvorligt, da partisanenhederne var i stand til at lægge tyskerne alvorlige hindringer i vejen bl.a. i form af bagholdsangreb på troppetransporter, i form af sabotage mod forsyninger og kommunikationsmidler. Og fra krigsvendingen i 1943 deltog partisanenhederne ofte som integreret del i den Røde Hærs kamp for at fordrive tyskerne. Hesse mener, at det er ubestrideligt, at partisankrigen ikke alene gav store resultater på det militære område, men at den osse på det politiske felt hindrede den tyske besættelses- og udbytningspolitik i at fungere helt efter hensigten.

Spørgsmålet er naturligvis, hvorvidt man via tyske militære kilder af forskellig slags er i stand til at give et nogenlunde dækkende billede af partisankrigen. Recensenten føler sig ikke helt overbevist herom, så meget mere som forf. øjensynligt ikke har brugt alt tilrådighedstående kildemateriale; således mangler Wehrmachtsarkivet, som påvist af A. Hillgruber (Historische Zeitschrift 211, 1970, s. 445–447). For at få et helhedsbillede må det sovjetrussiske kildemateriale, der ikke har stået til forf.s rådighed, naturligvis osse drages med ind i analysen. Værket synes derudover at være blevet til før 1964, da der kun nævnes et par værker efter dette tidspunkt. Når disse kritiske indvendinger, der osse kunne gælde forfatterens vurdering af Ostpolitik og dens konsekvenser, er sagt, bør det dog fremhæves, at Hesses bog er et ikke uvæsentligt skridt på vejen til en nøjere redegørelse for hele partisankrigskomplekset. Irriterende virker Hesses moralske vurderinger, og hans undertiden mere militært-tekniske end egl. historiske betragtningsmåde forekommer osse kritisabel.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

Constitutional Relations between Britain and India. NICHOLAS MANSERGH, Editor-in-Chief and E. W. R. LUMBY, Assistant Editor: The Transfer of Power 1942–7. Vol. I: The Cripps Mission, January-April 1942. London, Her Majesty's Stationery Office, 1970. lxiii, 928 s. Ill. og kort. £ 7.

I juni 1967 meddelte premierminister Harold Wilson, at der ville blive offentliggjort en dokumentserie fra India Office vedrørende magtoverdragelsen i Indien 1947 og de begivenheder, der førte frem hertil. Udgiverne ville blive uafhængige historikere, som ville få uhindret adgang til arkiverne og fuld frihed til at udvælge og udgive dokumenter. Som hovedredaktør havde man udpeget professor Nicholas Mansergh.

I dette første bind anstiller Mansergh i sit forord nogle mere principielle betragtninger. For det første begrunder han valget af 1. januar 1942 som begyndelsestidspunkt. I hovedsagen har praktiske hensyn spillet ind her, bl. a. ønsket om, at serien ikke skulle være alt for længe om at nå til ende og heller ikke skulle foregribe andre, planlagte kildeudgaver. Men i det store og hele forekommer valget rimeligt, og i hvert fald kan man sige, at Stafford Cripps'

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

mission til Indien, som udgør hovedemnet for dokumenterne i dette bind, ganske klart præsenterer de hovedproblemer, som stridighederne i de følgende år kom til at dreje sig om. Mansergh peger også på de problemer, der rejser sig ved udvælgelse af dokumenterne. På den ene side drejer det sig om at belyse selve emnet, på den anden side vil det, anfører han, være uhistorisk at afgrænse emnet alt for snævert. Udgiverne har valgt at følge en mellemvej, idet de lejlighedsvis inddrager »other evidence of external or domestic Indian developments which, while possessing no such immediate relevance (til magtoverdragelsen), none the less will clearly require to be taken into consideration when historical judgements come to be pronounced« (s. vi). I det store og hele er udvalget i første bind dog ret snævert orienteret mod rent indiske problemer, og dette forekommer en yderst rimelig disposition.

Den umiddelbare anledning til Stafford Cripps' rejse til Indien 22.3–11.4.1942 var, at en gruppe af »liberale« eller »uafhængige« indere havde opfordret den engelske regering til at komme med et udspil i det indiske spørgsmål under hensyn til den alvorlige internationale situation. Udarbejdelsen af et svar på denne henvendelse rejste en række uenigheder i det engelske kabinet, og resultatet blev en beslutning om, at Stafford Cripps skulle forsøge at opnå de ledende indiske politikeres støtte i den fortsatte krigsindsats ved tilbud om en principerklæring fra den engelske regering om dannelse af en indisk union med dominion-status efter krigen.

Vanskelighederne for Stafford Cripps var åbenbare. For det første var kravet i Indien (som iøvrigt støttedes i visse kredse i England) at få indisk medindflydelse med det samme, mens den engelske regerings tilbud alene vedrørte efterkrigstiden. I Kongrespartiets redegørelse 11.4. hedder det udtrykkeligt: »But in to-day's grave crisis it is the present that counts and even the proposals for the future in so far as they affect the present« (s. 747).

For det andet stødte Cripps på de dybe og velkendte modsætninger mellem de indiske ledere indbyrdes. Den engelske erklæring, offentliggjort 30.3. (s. 565f.), lovede, at det ville stå frit for såvel fyrstestaterne som enhver provins i British Indien om de ønskede at tilslutte sig den foreslåede union eller ej. Dette sikrede i princippet tilslutningen fra fyrsterne og Den muhammedanske Liga, men for Kongrespartiet var udsigterne til et delt Indien nærmest uacceptable, og Gandhi afviste i sin samtale med Cripps 27.3. også det engelske forslag (s. 498–500). Dette kom næppe overraskende for Cripps, men han byggede på splittelsen i Kongrespartiet. Der kunne ikke være tale om, indberetter han 4.4. (s. 636–39), at »sælge« hverken fyrstestaterne eller den muhammedanske liga, men der hvor man kunne møde dele af Kongrespartiet var i spørgsmålet om Indiens forsvar.

Med sin tanke om at inddrage indiske ledere i de øjeblikkelige forsvarsproblemer havde Cripps imidlertid forladt de store løfter for fremtiden til fordel for kontante og øjeblikkelige løfter. Hvorvidt han kunne have fået Kongrespartiet med, er uvist og egentlig også uinteressant, for han kunne ikke få en anden og afgørende part med, nemlig sin egen regering.

Allerede 28.1. havde ministeren for Indien, L. S. Amery, leveret en lang og veldokumenteret analyse af den komplicerede politiske situation i Indien, hvis enkle politiske indhold var, at der ikke skulle ændres i de bestående til-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

stande. Også vicekongen i Indien, markis'en af Linlithgow, var en svoren modstander af Cripps-missionen, og han anmodede 2.4. om, at han selv og den militære øverstkommanderende måtte indberette deres synspunkter direkte til kabinettet (s. 614f.). Det fik han straks tilladelse til, fordi bl. a. Churchills tilslutning til missionen havde været mere end lunken (s. 394f.).

I de følgende – og afgørende – dage blev vicekongen en flittig »sladrehank« til kabinettet, og 10.4. skrev Cripps resigneret: »I have throughout told you that I would not agree anything that was not satisfactory to Commander-in-Chief and Viceroy on the Defense question, but this you seem to doubt. Unless I am trusted I cannot carry on with the task« (s. 717). Men allerede den følgende dag måtte han erkende forhandlingernes endelige sammenbrud. Vicekongen skrev allerede 3.4. ironisk: »Goodbye, Mr. Cripps« (s. 634), og han havde jo også opnået hvad han ville.

Det er først og fremmest de interne engelske overvejelser og indbyrdes konflikter, som denne store dokumentudgave belyser. Og her fremdrager den virkelig meget nyt og spændende materiale. De liberale indere havde i deres henvendelse til den engelske regering 2.1. peget på nødvendigheden af »some bold stroke farsighted statesmanship called for without delay in India« (s. 4), og Cripps-missionen var et forsøg i den retning. Men dokumentsamlingen viser, hvor svært det er at lave »bold far-sighted statesmanship«, og hvor let det er at spænde ben for sådanne forsøg. Ud fra et mere alment kendskab til udviklingen i Indien i den følgende periode er det ikke vanskeligt at forudse, at de kommende bind af dokumentsamlingen vil blive mindst lige så betydningsfulde som dette første.

NIELS AMSTRUP

JOSEF SCHRÖDER: Italiens Kriegsaustritt 1943. Die deutsche Gegenmassnahmen im italienischen Raum: Fall »Alarich« und »Achse«. Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges herausgegeben vom Arbeitskreis für Wehrforschung in Stuttgart, Band 10. Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1969. 412 s. Ill. DM 72,–.

»Fall Achse« er dæknavnet på den tyske okkupation af restitalien og afvæbningen af den italienske værnemagt efter Badoglios kapitulation overfor de allierede den 8. september 1943 – en af de retrætefægtninger der i den sørgelige mangel på egentlige sejre har fået sin særlige plads i den tyske militærhistorie efter 1942. Aktionen har da også forlokket Josef Schröder til ikke så lidt *schwung* i bedømmelsen af Værnemagtens bedrifter, men iøvrigt er *Italiens Kriegsaustritt 1943* et gedigent arbejde, der ikke lader mangen sten uvendt, og som på et uhyre bredt kildegrundlag med held forstår at integrere militæroperationerne i den politiske historie.

Schröder viser hvorledes det tysk-italienske makkerskab allerede før sommerkrisen satte ind kun var en facade til dække for højst modstridende interesser og en tiltagende gensidig mistænksomhed. Allerede før Tunis' endelige fald i maj påbegyndte OKW et forberedende stabsarbejde med henblik på en besættelse (med Hitlers sans for historiske paralleller endnu på dette tidspunkt kaldt »Fall Alerich«), som i de følgende måneder fortsatte uafhængigt af den

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sideløbende Wehrmacht-infiltration af det italienske invasionsforsvar. Mussolinis detronisering den 24/25. juli, der iøvrigt kom uventet for førerhovedkvarteret, udløste de første operationsbefalinger, men i en pessimistisk atmosfære, der indkalkulerede tabet af hele Syditalien. Først den succesrige evakuering af Sicilien i midten af august forlagde forsvarslinjen sydover, en disposition der blev afgørende for forløbet af det italienske felttog. Forfatteren retter en stærk kritik mod OKW og Oberbefehlshaber Süd, Kesselring, for svigtende realitetssans og en overoptimistisk vurdering af forholdet mellem mål og midler. Især på denne baggrund fremtræder den næsten ublodige likvidering af den italienske hær den 9. september som en stor triumf for kommandørerne på lokalplanet. Derimod lykkedes det ikke – i modsætning til den tilsvarende »Operation Safari« i Danmark ti dage tidligere – at forhindre at størsteparten af den italienske krigsmarine gik i søen og sluttede sig til englænderne. De sidste sider er viet befrielsen af Mussolini på Gran Sasso den 12. september. Det er kuriøst, men ikke utypisk for den tyske militærhistorie af i dag, at Schröder gør sig megen umage for at vise at den berømte – eller berygtede, om man vil – SD-Kommando Skorzeny kun spillede statistens rolle.

Bogen er forsynet med en 45 sider lang kilde- og litteraturfortegnelse, der i sig selv er en fremragende introduktion til et bredt udsnit af verdenskrigens historie.

HANS KIRCHHOFF

THEDE PALM: The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944. Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala Handlingar 14. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1971. 160 s. 40 sv. kr.

Forf., der er tilknyttet det svenske forsvar, offentliggør i dette skrift nogle optegnelser fra de finsk-sovjetiske våbenstilstandsforhandlinger, der fandt sted i marts hhv. september 1944. Der er tale om en engelsk oversættelse af kopier af samtidige optegnelser, kopier som den daværende sekretær ved de finsk-sovjetiske forhandlinger førte med sig til Sverige, hvor han bosatte sig i foråret 1945. Den finske delegationssekretær, Georg Enckell, har foruden disse samtidige notater i midten af 50'erne – altså ca. 10 år efter begivenhederne – skrevet sine erindringer, hvori også indgår beskrivelser af oplevelserne i Moskva i 1944. Disse memoirer er hidtil ikke blevet offentliggjort, men Thede Palm, der fra 1945–1970 opbevarede Enckells optegnelser, har haft adgang til at læse erindringerne og til at citere fra dem i nærværende skrift.

Optegnelserne fra de finsk-sovjetiske forhandlinger fremtræder som ordrette, fuldstændige gengivelser af, hvad de forskellige delegerede har udtalt; der er imidlertid ikke tale om officielle dokumenter, godkendt og underskrevet af begge parter. Optegnelsernes tilblivelse skyldes den finske udenrigsminister Ramsays ønske om et referat af forhandlingerne, og de har således kun været bestemt for den finske side. Forfatteren til optegnelserne var selv til stede under samtlige forhandlinger, men da alle forhandlinger foregik på russisk, og forf. ikke var vant til at skrive russisk eller i stand til at foretage stenografiske notater på dette sprog, var han nødt til at udvikle sit eget forkortelsessystem under selve nedskrivningen for at holde trit med de talende, hvoraf især Molotov

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

talte meget og meget hurtigt. Efter forhandlingerne forestod et ofte vanskeligt arbejde med at tyde de i hast nedskrevne russiske forkortelser og halvt ulæselige sentenser. Før notaterne blev endeligt nedskrevet på finsk, gennemså de to finske delegerede ved marts-forhandlingerne, Paasikivi og Carl Enckell, sekretærens optegnelser. Iflg. forf. godkendte de to delegerede optegnelserne »praktisk taget uden indvendinger«. Denne procedure med inddragelse af Paasikivi og Enckell kan imidlertid af gode grunde kun have fundet anvendelse under marts-forhandlingerne, idet Paasikivi ikke deltog i september-forhandlingerne. Der siges intet nærmere om fremgangsmåden ved tilblivelsen af optegnelserne fra september, og man kan derfor ikke – som Palm gør det – på grundlag af det gengivne citat fra Enckells erindringer konkludere, at *samtlige* optegnelser har været forelagt de delegerede til godkendelse og/eller korrektion.

Med mindre de sovjetiske myndigheder en dag offentliggør deres version af forhandlingerne (hvis de i det hele taget har nogle samtidige optegnelser i lighed med de finske), vil vi være afskåret fra at få at vide, om de her offentliggjorte notater giver et korrekt billede af begivenhederne. Det er en nærliggende mulighed, at de finske forhandlere over for deres regering har ønsket at fremstille deres indsats så gunstigt som muligt, og omvendt at give det indtryk af, at Sovjetunionen havde været en overordentlig ubehagelig og vanskelig modpart. Til fordel for i alle fald martsoptegnelserne må det dog tilføjes, at Paasikivis og Enckells ret forskellige holdning til spørgsmål som forhandlingstaktik, de sovjetiske betingelser m.v. sandsynliggør, at optegnelserne virkelig er det, de giver sig ud for at være: samtidige notater, korrigeret og godkendt af de finske forhandlere. Det er dog uheldigt, at Palm s. 49, note 2 kalder optegnelserne for »the March protocols«, da de jo udtrykkeligt ikke var egentlige protokollater.

Iflg. de finske notater fra september-forhandlingerne var Molotov – den eneste der førte ordet fra sovjetisk side – en effektiv, hård, usentimental og undertiden brutal forhandler. Palm mener i øvrigt, at man ikke kan tale om egl. forhandlinger, men at der var tale om et sovjetisk diktat. Også den fra bl.a. Døssings papirer kendte vicekommissær for udenrigsanliggender, Dekanozov, er omtalt af Enckell (i dennes erindringer) på en lidet smigrende måde (se s. 62, note 24).

Palm har skrevet en kort indledning til optegnelserne, hvor han gør rede for den historiske baggrund for forhandlingerne i Moskva. Man kunne have ønsket, at han var kommet mere ind på Sovjetunionens allieredes, USAs og Storbritanniens, holdning til de finsk-sovjetiske forhandlinger og de sovjetiske krav over for Finland. Våbenstilstandsaftalen af 19. sept. 1944 fremtræder nemlig som en overenskomst mellem Finland på den ene side og Sovjetunionen og Storbritannien på den anden side. At dømme efter de her offentliggjorte notater indskrænkede den britiske chefdelegeredes aktivitet sig til at sige ja og nej på de rigtige tidspunkter og altid kun efter udtrykkelig henvendelse fra Molotov. – Teksten er forsynet med alt for få oplysende og forklarende noter.

BENT JENSEN

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

NIELS SKYUM-NIELSEN, HANS-CHRISTIAN EISEN og KAARE RÜBNER-JØRGENSEN: Filmen De fem år. Skoleudgaven. Billed- og lydside. En kritisk gennemgang. København, Nationalmuseet, 1970. 190 s. Ill. 15 kr.

De tre forfattere gennemgår i bogen billed- og lydsiden af den beskårede skoleudgave fra 1960 af filmen »De fem år«, der atter er en sammenarbejdning fra 1955 af de to film, »Danmark i lænker« (1945) og »Det gælder din frihed« (1946). I indledningen redegør de for filmens indhold og fastslår proveniensen af klippene, idet hovedvægten lægges på filmens »fortrin og fejl« (s. 9). Derefter bliver filmen gennemgået klip for klip, idet hvert klip illustreres med et billede, og indholdet af lydsiden meddelt.

Formålet hermed er ifølge forordet at hjælpe den lærer, der vil bruge filmen i undervisningen, til at gøre sig bekendt med og udnytte dens indhold. Der skal derved ophjælpes »en begrundet kritisk holdning til filmen som meddelelsesmiddel, således som det er naturligt ved en analytisk filmundervisning« (s. 9), hvorved formentlig menes ikke blot, hvad der står, men også en undervisning, der er analytisk i sin udformning, og som inddrager film som pædagogisk hjælpemiddel i undervisningsmaterialet. Bogen karakteriseres i en senere sammenhæng som »det første forsøg på at føre den historiske kildekritiks metode igennem over for en film« (s. 10).

Dette er også sket med stor omhu og grundighed, og de lærere, som bogen henvender sig til, har fået et glimrende hjælpemiddel i hænde til at kommentere hver eneste af filmens mange detailler. Det må herefter forventes, at ingen viser denne film uden at have forberedt sig med denne bog i hænde. Når det derimod gælder filmens totalitet, drager bogens forfattere kun den konklusion, at »de forskellige optagelsers herkomst viser hen til tendenserne hos filmfotograferne, filmklippene og instruktørerne af moderfilmene, alt eftersom disse har været tyske, engelske, russiske eller danske«, og at der herudover »ved sammenklipningerne i 1955 og 1960 (er) kommet en fælles tendens, særlig tydelig på lydsiden, hvor modstandsbevægelsen er fremhævet stærkt«, hvilket forklares ved uligevægten i det forhåndenværende kildestof (s. 22). Netop ved et i alle øvrige henseender fortjenstfuldt pionerarbejde havde det måske været ønskeligt, om forfatterne havde fremlagt dyberegående konklusioner om filmens udsagnsevne og udsagnskraft. De kan tænkes at replicere, at ikke alt skal tygges på forhånd for bogens brugere, men at der også skal være noget tilbage for disse at gøre, og et sådant synspunkts rigtighed skal principielt ikke bestrides, tværtimod. Men netop den her foreliggende gennemgang vil formentlig få sin største og varigste betydning ved at tjene som paradigme for, hvorledes man kan og skal gå til værks over for film i al almindelighed og ikke blot over for denne specielle film. Tænk på, hvad vi skal opleve, når kassettetiden kommer over os. Ønsket må forekomme så meget mere rimeligt, som forfatterne selv har haft dette perspektiv i tankerne med deres bemærkning om, at fremlægningen af denne »eksempelsamling på fejl, der kan begås, og tricks, der kan findes« tilfører »filmen« (= brugen af film?) en ny kvalitet (s. 22).

I øvrigt savner man i indledningen en samling realkommentarer til belysning af filmmaterialets ophavssituation (de tyske Ufa-revuer, de amerikanske

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

»Why we fight«-film, det danske stof, der til dels stammer fra fotografer, der i krigens sidste fase var attacheret diverse grene af modstandsbevægelsen etc.).

AAGE TROMMER

Faldne i Danmarks Frihedskamp 1940–45. Udgivet af Frihedskampens Veteraner med støtte af Statsministeriet og Frihedsfondet. Redigeret af IB DAMGAARD PETERSEN. København, Gyldendal, 1970. 462 sider. 79,70 kr.

I 1963 igangsatte Frihedskampens Veteraner en registrering af alle frihedskampens faldne. Dette initiativ resulterede i en fredning af de faldnes grave, en topografisk beskrivelse af ca. 750 mindesmærker (manuskript med tilhørende fotosamling befinder sig på Frihedsmuseet) samt den her anmeldte biografi over ca. 900 faldne modstandsfolk.

Bogen biograferer de aktive modstandsfolk, der døde som en direkte eller indirekte følge af deres deltagelse i frihedskampen – derimod ikke søfolk, politifolk, gendarmer, hærens folk og folk i allieret krigstjeneste, idet der for disse kategoriers vedkommende allerede findes mindebøger. Bogen bygger på en gennemgang af en række arkiver, først og fremmest på materiale fra Erstatningsrådets arkiv, men derudover på materiale fra politiet, fra Direktoratet for Ulykkesforsikring og fra Rigsarkivets illegale samlinger (der var en skuffelse for dette arbejde). Endvidere bygger den på den allerede eksisterende modstandslitteratur (hvor savnet af systematiske fremstillinger af regionernes og de store modstandsorganisationers historie har været mærkbart), på en gennemgang af ca. 3000 tids- og småskrifter fra 1945 og 1946 og af de 150 vigtigste aviser i perioden maj–september 1945. Damgaard Petersen anvender om arbejdets størrelsesorden sammenligningen med Herkules, og det forstår man udmærket. Biografierne indeholder ud over personalia en oversigt over uddannelsesforløb og karriere, tilknytningsforhold til foreninger og politiske partier, en oversigt over deltagelsen i modstandsarbejdet og dødsomstændighederne. Dertil kommer en oversigt over kilderne (hvilket er meget værdifuldt) samt oplysning om begravelsesstedet.

Biografierne er, som redaktøren skriver i forordet, uegale. De er først og fremmest excerpter af kilderne til dem. Der er ikke blevet foretaget nogen kildekritisk prøvelse af de enkelte udsagns gyldighed, og i betragtning af, hvor enormt et materiale det drejer sig om, er det både forståeligt og indlysende, at det ikke er blevet gjort. Nogle af biografierne er fyldigere end andre, og det er også forståeligt, at heller ikke dette kunne være anderledes. Disse forhold har blot den konsekvens, at man ikke fra manglen på oplysninger om en biografferets tilknytning til politiske, religiøse eller andre former for foreninger må slutte, at der ikke har været nogen sådan. Det samme forhold gør sig gældende ved oversigten over vedkommendes deltagelse i modstandsarbejdet, hvor nogle biografier er meget summariske, andre ret detaillerede. Et hagiografisk præg over nogle biografier må også noteres.

Uanset disse bemærkninger må bogen imidlertid karakteriseres som et nyttigt arbejdsredskab af stor værdi for enhver historiker, der arbejder med be-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

sættelsestiden – for ikke at tale om materialet i det arkiv, Damgaard Petersen og hans medarbejdere har anlagt under deres arbejde. Dertil bør også nævnes bogens værdi af almenmenneskelig art som et vidnesbyrd om menneskers indsats, lidelse og død.

AAGE TROMMER

ERIK LUND: Fire millioner frie ord. Det illegale nyhedsbureau »Information« august 1943–maj 1945. Århus, Institut for presseforskning og samtidshistorie, 1970. 372 sider. 1 kort. 45 kr.

Bogen, som forfatteren kalder primært en pressehistorisk, sekundært en besættelseshistorisk studie, søger »at belyse den behandling, der blev (begivenhederne under besættelsen) til del i den illegale informationstjeneste, bygget op omkring det illegale nyhedsbureau Information«. Fremstillingen bygger først og fremmest på utrykt beretningsmateriale, især på beretninger, forfatteren selv har fremskaffet, men også på en del materiale fra 1945. Dertil naturligvis på Informations illegale udgaver.

Bogen er delt i tre afsnit. Det første – kronologiske – afsnit skildrer opbygningen af den illegale informationstjeneste og fylder ca. 180 sider. Først redegøres der for den indledende fase frem til marts 1944, da Børge Outzes illegale nyhedstjeneste fra august 1943 efter lang tids samarbejde blev sluttet sammen med Nordisk Nyhedstjeneste, der havde sit udgangspunkt i arbejdet omkring Frit Nordisk Forlag og stammede fra sommeren 1943. Skildringen føres videre frem til den 14. oktober 1944, da arbejdet blev oprullet og Børge Outze arresteret. I denne periode voksede bureauet støt under ledelse af Outze og spillede rollen som Frihedsrådets organ. Endelig skildres den afsluttende fase frem til den 4. maj 1945 – eller rettere den 15. maj, da Ebbe Munck sikrede Informations legale tilværelse. Bureauet blev i sidste fase genopbygget fra grunden af Kai Johansen. Dets finansiering sikredes ved statsmidler, og det blev gjort uafhængigt af alle andre illegale organisationer, også af Frihedsrådet: »Information bevarede hele tiden ... kontakten til det legale Danmark, til politikerne, departementscheferne, politiets ledere, der i tankesæt og handling trods den ydre illegalisering fortsat i meget var det officielle Danmarks repræsentanter osv. Derved kom man på redaktionen til at *arbejde* og ... til at *tænke* næsten som på et legalt dagblad. Man blev på intet tidspunkt grebet af den psykose, der kan gribe folk, som pludselig rives ud af deres normale tilværelse« (s. 140).

Denne holdning har også Erik Lunds sympati – trods al hans explicit udtrykte beundring for Børge Outzes indsats og gerninger. Synspunktet er ikke en efterkrigskonstruktion, men formuleredes allerede i efteråret 1944 af en af de ledende folk i den sidste fases Information, Eigil Steinmetz, da han advarede mod, at bureauet blev koblet ind som et mere eller mindre officielt organ for nogen organisation eller gruppe (s. 137). Advarslen refereres, og problematiken omtales også senere (s. 207 og s. 245–47, hvor et interessant citat fra den 9. april 1945 anføres), men den uddybes ikke, hvad der ville have været af stor interesse for så vidt, som den kunne belyse det illegale arbejdes heterogene sammensætning, udgangspunkter og holdninger, betinget af ideologiske forskelle og af, på

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

hvilket tidspunkt og under hvilke omstændigheder de enkelte blev illegalt engageret.

I det andet – systematiske – afsnit på ca. 70 sider skildres bureauets indenlandske kontakter både i København og i provinsen og såvel til overjordiske som til underjordiske organer. Forbindelsen til Kongehuset får sit eget kapitel. Det tredie – regionale – afsnit på ca. 40 sider handler om forbindelserne til udlandet – stort set identisk med Dansk Pressetjeneste i Stockholm – og om bureaustoffets anvendelse i udlandet. Forbindelserne skildres grundigt, derimod ikke udnyttelsen. Der redegøres for Dansk Pressetjenestes kundekreds, men ikke for kundernes anvendelse af stoffet, der tages for en given sag. Væsentlig er imidlertid understregningen af intentionen i bureauets arbejde, nemlig at Information først og fremmest skulle frem til Sverige, mens forsendelsen til de illegale blade og andre hjemlige modtagere kom i anden række.

Bogen er særdeles velskrevet, og fremstillingen glider let. En vis hang til superlativiske udtryk gør sig gældende (»landets vigtigste stykke illegale papir«, »landets farligste illegale gruppe«, »Europas mest effektivt fungerende illegale nyhedsbureau«), og stilistisk mærker man udtryksformen fra 1945 gå igen. Den er Erik Lund ikke gammel nok til at kende personligt, hvorfor det må være hans kildegrundlag, der slår igennem. Det anekdotiske og de spændende historier får, hvad deres er. Selv om Outzes arrestation og efterfølgende double-crossing af Gestapo er meget spændende, er historien dog et sidespring fra det egentlige tema, bureauets historie, der får lov at fylde 10 % af bogen.

Oplysningerne om kommunisternes tidligste illegale presse (s. 22) er hentet fra Outzes skildring i samleværket *Danmark under Besættelsen*, men er forkerte. Når det hævdes, at »den neutrale eller negative opinion i det allierede udland måtte omstødes, hvis en de facto-anerkendelse af det kæmpende Danmark skulle opnås« (s. 24), kan det tilføjes, at en sådan anerkendelse *ikke* blev opnået. Side 25 sættes et skel ved den 29. august 1943 derhen, at det efter denne dag blev tilstrækkeligt at fortælle, hvad der faktisk skete, mens det tidliger havde været nødvendigt at forklare, hvad der burde ske. Dette udsagn føler anmelderen trang til at sætte indtil flere spørgsmålstegn ved. Erik Lund giver Outze æren for, at Frihedsrådet ikke blev agterudsejlet i den københavnske folkestrejkes indledende fase ved den 30. juni 1944 at få fremskaffet en proklamation og en parole, som strejken kunne løbe på og afsluttes på (s. 65). Synspunktet fortjener opmærksomhed. De elleve danske fanger, der blev skudt den 9. august 1944, blev ikke skudt i Shellhusets kældre, men ved Osted (s. 82). Side 248 siges, at telegrammer om jernbanesabotagen indgik direkte i Londons planlægning af denne sabotage ved at blive videretelegraferet fra Malmø, men det er at give Informations kommunikationsnet for stor virkning. Jernbanesabotagen blev ikke planlagt i London.

I konklusionen side 316 slår Erik Lund fast, at bogen er beretningen om de fire millioner frie ord. Det er den ikke. Den er beretningen om den organisation, der blev skabt for at kunne tilvejebringe og formidle de frie ord. Det er i sig selv værdifuldt og fortjenstfuldt. Men i kraft af denne begrænsning kommer afslutningens betragtninger i vid udstrækning til at stå som konklusioner på præmisser, som Erik Lund højst sandsynligt sidder inde med, men som han blot ikke har lagt på bordet. Disse bemærkninger skal imidlertid ikke skjule,

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

at der her er tale om et velkomment tilskud til historikerlitteraturen om vor besættelsestid. Den reder mange tråde ud i den af historikerne så sørgeligt forsømte københavnske del af illegaliteten, og den er et godt redskab at have ved hånden ved al videre beskæftigelse med den illegale presse.

AAGE TROMMER

CHARLES R. PLANCK: Sicherheit in Europa. Die Vorschläge für Rüstungsbeschränkung und Abrüstung 1955–1965. Schriften des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik e.V., Band 27. München, R. Oldenbourg Verlag, 1968. 224 s. + 11 kronologiske oversigtstavler. 38.00 DM.

Charles R. Planck, en ung amerikansk forsker, har skrevet denne bog under et studieophold dels ved Forschungsinstitut der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik i Bonn i samarbejde med en af instituttets ledere, Uwe Nerlich, som har bidraget med en omfattende indføring i problematikken (s. 15–28), og dels ved Washington Center for Foreign Policy Research. På sidstnævnte institution har han i øvrigt tidligere udgivet en god, lille oversigt over vestmagternes genforeningspolitik (Charles R. Planck: *The Changing Status of German Reunification in Western Diplomacy, 1955–1965.* Washington Center of Foreign Policy Research, Baltimore 1967). På denne baggrund skulle der være en udmærket mulighed for en frugtbar kombination af en tysk politisk-historisk præget tradition med en amerikansk teoretisk-analytisk. Resultatet er imidlertid en bog, som har langt de fleste lighedspunkter med det første udgangspunkt.

Bogens formål angives at være en systematisk og historisk oversigt og analyse af de politisk vigtigste forslag til europæiske sikkerhedsordninger i det årti, som fulgte efter Forbundsrepublikken Tysklands optagelse i NATO (s. 15). Problemstillingen har først og fremmest været at tydeliggøre de sammenhænge, der eksisterer mellem Tysklandspolitikken, det vestlige forsvarssystem og den europæiske sikkerheds- og afrustningspolitik inden for rammerne af et system, hvor problemet »status quo« stod åbent. Fremstillingen bygger hovedsagelig på officielt, dokumentarisk materiale fra nedrustnings- og Tysklandskonferencer og forhandlinger på multilateral og universel basis samt på enkeltstaters forhandlingsudspil. Forfatteren har i særlig grad benyttet materiale fra det tyske forskningsinstituts righoldige dokumentationsafdeling og anvendt dets »historik«-prægede publikationer om nedrustnings- og sikkerhedspolitik, frem for alt Hermann Volle und Claus-Jürgen Duisberg: *Probleme der internationalen Abrüstung. Die Bemühungen der Vereinten Nationen um internationale Abrüstung und Sicherheit 1945–1961,* Bd. I/II, Frankfurt/M., Berlin 1964, og Hermann Volle und Helga Haftendorn: *Sicherung vor Überraschungsangriffen im Atomzeitalter,* Frankfurt/M., Berlin 1962. Planck har ved gennemgangen af de statslige, officielle rustnings-, kontrol- og nedrustningsforslag valgt et analytisk snit i materialet ud fra *tekniske* kriterier med hovedafsnit for det første om oprettelsen af videregående efterretnings- og kommunikationssystemer, for det andet om formindskelse af stridskræfterne, d. v. s. alle former for reduktion i den militære kapacitet, og for det tredie om erklæringer vedrørende afkald på magt-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

anvendelse. Inden for disse områder følges hovedsagelig en kronologisk inddeling afsluttende med et analyseafsnit. Det sidste hovedområde er helliget forbindelsen mellem sikkerhedsforanstaltninger og politiske faktorer.

Sicherheit in Europa er en omhyggelig og detailleret oversigt over et vigtigt problem i efterkrigstidens europæiske historie. Den bringer ingen væsentlige nye aspekter om emnet. Dens force er først og fremmest dens dokumentariske sammenstilling af staternes modstående – og i ganske få tilfælde sammenfaldende synspunkter. De vigtigste resultater af undersøgelsen er påvisningen af, at de østlige og vestlige forhandlingspositioner i perioden i det væsentlige har været *konstante* og dermed uforenelige. Endvidere fremhævelsen af, at der kan opereres med tre former for opfattelser af rustningskontrol eller nedrustnings- eller – som de også benævnes – sikkerhedsforanstaltninger: 1) Foranstaltninger, som når de skal realiseres kræver samtidige løsninger af *politiske* problemer, idet grundopfattelsen er den, at eksistensen i den militære konfrontation i højere grad er betinget af *politiske* interessekonflikter end af en indre dynamik i det påståede rustningskapløb. 2) Foranstaltninger, som går forud for realiseringen af politiske løsninger, idet nedrustning under virksom kontrol forudsættes at manifestere en vis tillid mellem staterne, hvorved afspændingstanken kan fremmes. 3) Foranstaltninger, som opfattes som helt adskilt fra politiske reguleringer og som eventuelt kan betragtes som politisk neutrale. Over for truslen om en militær konfrontation er de politiske problemer efter denne opfattelse af mindre betydning.

Planck mener, at Forbundsrepublikken hovedsagelig har benyttet den første opfattelse; den amerikansk-britiske politik er i overensstemmelse med den anden. De sidstnævnte synspunkter er gældende for den sovjetiske Tysklandspolitik. På den anden side hævder Planck imidlertid (s. 76), at *Sovjetunionens nedrustningsdoktrin* frem for alt er baseret på den opfattelse, at årsagerne til den farlige situation på det europæiske kontinent ligger i konfrontationen af enormt militært potentiel og først i anden række i de politiske meningsdivergenser. Modsætningsvis skulle vestmagterne have den opfattelse, at den militære konfrontation er *resultatet* af de politiske modsætninger, og at nedrustning kun kan finde sted *samtidig* med eller som følge af politiske aftaler, som kan gå i retning af ophøret af den politiske deling af det europæiske kontinent. Videre er det forfatterens opfattelse, at en ændring i den militære situation i Europa kun kunne gennemføres via rustningskontrolforanstaltninger, foranstaltninger som måtte opfattes som måske det vigtigste instrument i Tysklandspolitikken for både vest- og østmagterne. Det anses for afgørende, at der til stadighed bestod en snæver sammenhæng mellem sikkerhedsproblemer og Tysklandspolitik. De to blokkes nedrustningspolitik er således at se som forskellige former for forhandlingstaktik.

Disse hovedresultater, som fremføres i forskellige versioner, forekommer hver for sig rimeligt argumenterede – men anvendeligheden kan drages i tvivl først og fremmest på grund af indbyrdes uoverensstemmelse og en betydelig begrebsuklarhed. På den ene side har forfatteren et ønske om en analyse inden for historiske og politiske rammer – på den anden side er fremstillingen præget af en række implicite præmisser: f. eks. *at* resultatet af den førte politik bør være stabilitet, *at* forhandlingerne bør føre til resultater – og helst i den oven-

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

nævnte retning, *at* man på dette grundlag kan foreskrive staterne, hvorledes de bør handle eller burde have handlet (eks. s. 38, 47, 55, 107). Det føles som en svaghed, at forfatteren ikke har gjort sig sit teoretiske udgangspunkt klart. Denne mangel fører til en række urimeligheder i analysens vigtigste dele, som det fremgår af ovenstående gengivelse af hovedresultaterne. Videre skaber begrebsuklarheden problemer. Bl. a. anvendes »sikkerhedsforanstaltninger«, »rustningskontrol« og »nedrustning« til tider som synonymer – til tider med en vis afgrænset betydning (s. 182). Planck anfører (s. 101) at disengagement-termen er uanvendelig som analytisk begreb. Dette turde ligeledes være tilfældet med sikkerhedsbegrebet, som i fremstillingen anvendes i tide og utide – både analyserende og politiserende.

Men studien er – trods de åbenlyse analysesvagheder – præget af væsentlige og interessante betragtninger og overvejelser. Således f. eks. diskussionen om effekten af mulige kontrolforanstaltninger i Europa (s. 158), hvor Planck gør opmærksom på de store vanskeligheder og farer: Muligheden for en fortsættelse og måske en intensivering af konflikten mellem vest og øst – med andre midler – f. eks. ved varierende former for indgreb og indblanden i kontrolmekanismen.

Alt i alt er *Sicherheit in Europa* et interessant bekendtskab – ikke mindst på baggrund af de sidste års politiske udvikling på dette område.

BERTEL HEURLIN

PERTTI PESONEN: An Election in Finland. Party Activities and Voter Reactions. New Haven & London, Yale University Press, 1968. x+416 s. Ill. $ 12.50.

An Election in Finland er en undersøgelse af det finske rigsdagsvalg i 1958. Udover en beskrivelse af valgets almindelige baggrund og forløb er der først og fremmest tale om en rapport om undersøgelser foretaget i Tampere og – som kontrol – i et mindre landsbysamfund i Sydfinland. Metodemæssigt ligger hovedvægten på interviews foretaget både før og efter valget, hvilket giver mulighed for analyse af vælgerskift. Vigtigt er dog ofte en analyse af partipressens indhold under kampagnen.

Bogen har primært interesse ved beskrivelsen af påvirkningsprocessen. Betydningen af den personlige kommunikation, i modsætning til massekommunikation, underkastes således nogen tvivl. Kun en begrænset del af vælgerne nævner diskussioner som deres vigtigste informationskilde, men til gengæld har den gruppe, der gør det, det største antal partiskift. Ligeledes demonstreres massekommunikationens betydning ved, at vælgernes billede af den politiske situation i høj grad svinger med pressens billede.

Ud over dette er bogen et udmærket eksempel på de gængse valgundersøgelser, der søger at få så mange sider med som muligt. Men af sådanne findes efterhånden et væld.

H. JØRGEN NIELSEN

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

INDHOLD

Side

Valdemar III's regering og Christoffer II's tilbagekomst. Af mag. art. Jan Kanstrup 1
Summary 20
Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis. Af universitetsadjunkt, cand. mag. Harald Ilsøe 21
Summary 57
Frederik II.s militære politik 1569–70. Af kandidatstipendiat, cand. phil. Frede P. Jensen 59
Summary 90
Huitfeldts fremstilling af Christoffer II's tilbagekomst til Danmark. Af mag. art. Jan Kanstrup 93
Summary 121
P. F. Suhms regeringsregler 1774. Statens grundstøtter – Menneskeretserklæringer – Sprog og indfødsret. Af folketingssekretær Jens Møller 123
Zusammenfassung 156
Caracas-spekulationen 1782–1783. Dansk neutralitetsudnyttelse under den amerikanske frihedskrig. Af docent, dr. phil. Ole Feldbæk 159
Summary 176

Oversigter

Romersk militærhistorie. Af universitetslektor, mag. art. Niels Saxtorph 177
Den azteciske kulturs fald. Af arkivar, cand. mag. Hans Christian Bjerg 184

Nekrologer

Emilie Andersen. Af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt 191
Svend Thorsen. Af professor, dr. phil. Roar Skovmand 193

Kritik og debat

Niels Jyde som kansler. Af professor, dr. phil. Niels Skyum-Nielsen og docent Lars-Arne Norborg 197

Anmeldelser

Ole Fenger: Fejde og mandebod (Troels Dahlerup og Stig Jørgensen) 200
Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen (Troels Dahlerup) 219
Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder (Svend Ellehøj og Fridlev Skrubbeltrang) 233
Knud Voss: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754 (John Erichsen) 253
Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797. Udg. ved Jens Holmgaard (Fridlev Skrubbeltrang) 261
Poul Jensen: Presse, penge & politik 1839–48 (Svend Ellehøj og Povl Bagge) 264
Erik Helmer Pedersen: Hedesagen under forvandling (Jens Holmgaard) 282

Nyt fra historisk videnskab

Se omslagets side 3

Trykt i december 1972 af
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S

Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

MØDER

15. nordiske historikermøde 291
10. nordiske arkivdag..... 292
2. nordiske militærhistoriske symposium..... 293
2. danske historikermøde..... 295

HJÆLPEMIDLER

Historische Zeitschrift. Sonderheft 3.. 296
ELTON: Modern Historians on British History..... 300

ALMINDELIG HISTORIE

Problemvurdering og prioritering i historie..... 302
TUTTLE: Wilhelm Dilthey's Philosophy of Historical Understanding..... 304
HATTON and ANDERSON (Eds.): Studies in Diplomatic History..... 305
Problem i modern historia..... 306
KAN: Istorija skandinavskich stran... 306
Nosov og Šaskol'skij (red.): Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii..... 309
HARRISON: Sydøstasiens historie..... 311

OLDTID OG MIDDELALDER

OPPENHEIM: Ancient Mesopotamia... 312
OPPENHEIM: Letters from Mesopotamia 312
WATSON: The Roman Soldier 313
WEBSTER: The Roman Imperial Army 315
HOLMSEN: Norges forhistorie..... 315
LOPEZ: The Birth of Europe 318
CANTOR: Medieval History..... 319
RUSSELL: Medieval Civilization..... 319
STENTON: Anglo-Saxon England..... 320
BECK: Senat und Volk von Konstantinopel..... 321
HELTOFT: Jelling 322
MUNZ: Frederick Barbarossa 323
HAVERKAMP: Herrschaftsformen der Frühstaufer in Reichsitalien..... 325
BARROW and SCOTT (Eds.): The Acts of William I, King of Scots 329
STONES (Ed.): Anglo-Scottish Relations 1174–1328 329
VON BRANDT: Der Stralsunder Friede 330
SCHWEBEL: Der Stralsunder Friede... 330
FORSTREUTER u. KOEPPEN (Hrsg.): Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie 332
THIELEN: Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen..... 334
WEISE (Hrsg.): Die Staatsschriften des Deutschen Ordens 335

NYERE TID

LANCKOROŃSKA et JENSEN (Ed.): Res Polonicae ex Archivo Regni Daniae 336
KERRIDGE: Agrarian Problems..... 337
FRIEDLAND und WENTZ (Hrsg.): Hanserezesse 1535–37..... 338
ANDERSEN: Adelig opfostring..... 340
KENYON (Ed.): The Stuart Constitution..... 342
ROBERTS: The Growth of Responsible Government in Stuart England.... 343
GOETZE: Die Politik des schwedischen Reichskanzlers Axel Oxenstierna... 344
OPITZ: Österreich und Brandenburg im schwedisch-polnischen Krieg 1655–60..... 346
HOMECKI: Produkcja i handel zbożowy w latyfundium Lubomirskich..... 348
IRWIN and BRETT: Origins of Chintz 349
DREIJER: Åland under stora nordiska kriget 349
CARTER: The Dutch Republic in Europe in the Seven Years War..... 350
GHOSH: The Social Conditions of the British Community in Bengal..... 352
ISAACSSON (utg.): En vittingebondes dagboksanteckningar..... 353
BULL: Sozialgeschichte der norwegischen Demokratie..... 355
POLLARD and SALT (Eds.): Robert Owen..... 356
BEIJBOM: Swedes in Chicago 357
RÉMOND: La vie politique en France 358
FOX: Britain and Japan 1858–83 360
PYLE: The New Generation in Meiji Japan..... 360

NYESTE TID

ANDERSEN: Århus under storlockouten 361
ELISON: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910–22 364
WITTRAM: Studien zum Selbstverständnis des 1. und 2. Kabinetts der russischen Provisorischen Regierung.... 365
KUUSE: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning 1924–59..... 367
OLSSON: Lönepolitik och lönestruktur 1920–49..... 367
WEBER: Die Wandlung des deutschen Kommunismus 369
FUNKE: Sanktionen und Kanonen.... 371
MATZERATH: Nationalsozialismus und kommunale Selbstverwaltung..... 373
ARONSON: Reinhard Heydrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD 374
LOOCK: Quisling, Rosenberg und Terboven..... 375
HENNINGSEN: Atompolitik 1939–45... 378
HESSE: Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–44..... 380
MANSERGH and LUMBY (Eds.): Constitutional Relations between Britain and India..... 381
SCHRÖDER: Italiens Kriegsaustritt.... 383
PALM: The Finnish-Soviet Armistice Negotiations of 1944 384
SKYUM-NIELSEN, EISEN og JØRGENSEN: Filmen De fem år..... 386
DAMGAARD PETERSEN (red.): Faldne i Danmarks frihedskamp..... 387
LUND: Fire millioner frie ord..... 388
PLANCK: Sicherheit in Europa..... 390
PESONEN: An Election in Finland..... 392

Danskernes Historie Online